

МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ



МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 81



Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України відповідно до Наказу МОН України
№ 928 від 11 червня 2026 року (додаток 14) строком на три роки
з 01 червня 2026 року по 31 травня 2029 року з присвоєнням категорії «Б».

Кластер: Право.

Спеціальності: D8 Право, D9 Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Вченою радою Міжнародного університету

протокол № 1 від 8 вересня 2026 року.

Головний редактор: Діденко Лариса Василівна – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики Міжнародного університету, Україна

Члени редакційної колегії: Тицька Яна Олександрівна – доктор наук, доцент, декан факультету права та економіки, професор кафедри державно-правових дисциплін (за сумісництвом) Міжнародного університету, Україна; Федотов Олексій Павлович – доктор наук, професор, професор кафедри морського, митного та інформаційного права, начальник науково-дослідної частини Національного університету «Одеська юридична академія», Україна; Філатов Віктор Вікторович – доктор наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів, Україна; Качурінер Вікторія Львівна – кандидат наук, доцент, доцент кафедри морського та міжнародного права Міжнародного університету, Україна; Сафончик Оксана Іванівна – доктор наук, професор, професор кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія», Україна; Пасечник Олена Владиславівна – доктор наук, професор, в.о. завідувачки кафедри морського та міжнародного права Міжнародного університету, Україна; Warren G. Lavey – Doctor of Science, Professor, Adjunct Professor University of Illinois, Urbana-Champaign, IL, USA; Лукасевич-Крутник Ірина Степанівна – доктор наук, професор, завідувач кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету, Україна; Спасова Катерина Іванівна – кандидат наук, доцент, доцент кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія», Україна; Балтаджи Поліна Миколаївна – кандидат наук, доцент, професор кафедри державно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, Україна; Мальський Маркіян Маркіянович – доктор наук, доцент кафедри європейського права факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка, Україна; David Ramiro Troitino – PhD, Professor, Jean Monnet and UNESCO Professor, Tallinn University of Technology, Estonia; Bílková Veronika – Head of the Department of Public International Law, Head of the Department of Public International Law, Czech Republic; Рудой Катерина Миколаївна – доктор наук, професор, професор кафедри адміністративного права і процесу Одеського державного університету внутрішніх справ, Україна

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету»,
допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1551 від 09.05.2024 року

Ідентифікатор медіа: R30-04395

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Міжнародний гуманітарний університет
(вул. Фонтанська Дорога, 33, м. Одеса, e-mail: mgu_rektorat@ukr.net, Тел.: +38 (048) 719-88-38).

Мови видання: українська, англійська.

Адреса редакції:
Міжнародний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 (098) 985-01-58, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.
Серія «Юриспруденція», 2026
© Міжнародний університет, 2026

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Коваленко В. В.,*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент**Національної академії правових наук України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2041-250X>*

ПРАВОВА МОДЕЛЬ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Анотація. Стаття присвячена правовій моделі стабільності української державності та визначення її структурних елементів, принципів та функціонального призначення в контексті глобальних безпекових трансформацій.

Аргументовано, що правова модель стабільності української державності в умовах глобальних трансформацій – це складна, багаторівнева система, що базується на верховенстві права, інституційній стійкості, соціальній адаптивності суспільства та глибокій інтеграції в структури колективної безпеки. Подальше вдосконалення цієї моделі вимагає системного оновлення законодавства про національну безпеку, деталізації правового статусу суб'єктів забезпечення стабільності та посилення правових гарантій захисту критичної та когнітивної сфер суспільного життя від майбутніх глобальних викликів.

Проаналізовано ключові риси правової моделі стійкості державності України: системність, нормативна визначеність, інституційна безперервність, адаптивність, ціннісна орієнтація та міжнародна інтеграція.

Встановлено, що структурно аналізована модель охоплює нормативно-правові, інституційні, функціональні, ціннісно-правові та міжнародно-правові елементи. На сучасному етапі розвитку української державності існує низка системних викликів, зокрема військово-політичні загрози, інституційна фрагментація, нормативна розпорошеність, кіберризики, соціально-економічна нестабільність та необхідність гармонізації з правом Європейського Союзу.

Обґрунтовано, що вдосконалення правової моделі стабільності української державності має здійснюватися шляхом нормативного закріплення відповідної категорії, формування системи кризового правового регулювання, посилення інституційної координації, розвитку кіберстійкості, забезпечення пріоритету верховенства права та впровадження європейських стандартів.

Наголошено, що стійкість державності – це не статичний стан, а динамічна правова функція держави. Сучасний досвід України продемонстрував, що вітчизняна правова модель стабільності пройшла шлях від декларативних стратегічних документів до жорсткої практичної апробації в умовах повномасштабної правової реальності воєнного стану.

Сучасні виклики формуванню правової моделі стабільності української державності є складними та охоплюють військово-політичну, інституційну, нормативно-правову, цифрову, соціально-економічну та міжнародно-правову сфери. Їх сукупний вплив вимагає формування цілісного правового підходу до забезпечення стабільності держави, який би інтегрував механізми кризового менеджменту, принцип верховенства права та стандарти демократичного управління.

Наголошено, що реалізація запропонованих напрямків дозволить сформувати цілісну правову модель стабільності української державності, яка забезпечить не лише реагування на кризові ситуації, а й превентивне зміцнення державного механізму, підвищення ефективності державного управління, зміцнення конституційного ладу. Стабільність держави залежить від ефективного управління критично важливими функціями, включаючи безпеку, правосуддя, соціальний захист та комунікації.

Ключові слова: стійкість державності, верховенство права, міжнародна інтеграція, ціннісно-правова орієнтація, національна безпека, воєнний стан.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується глибокими трансформаціями глобального безпекового середовища, які суттєво впливають на функціонування держав, їхніх правових систем та інституційних можливостей. Посилення гібридних загроз, зростання інтенсивності збройних конфліктів, кібератак, інформаційних операцій, практики економічних санкцій та нестабільність міжнародно-правових механізмів формують нову архітектуру безпеки, що потребує суттєвого переосмислення окресленої проблематики.

Для України ці процеси стали особливо актуальними через триваючу збройну агресію росії. Війна продемонструвала, що ефективність держави визначається не лише її військовим потенціалом, а й здатністю правової системи забезпечувати безперервність функціонування публічної влади, стабільність конституційного ладу, захист прав людини та адаптацію механізмів управління до кризових умов.

У цьому контексті категорія стабільності державності набуває особливого значення, оскільки виходить за рамки традиційного розуміння національної безпеки та охоплює комплекс правових, інституційних та ціннісних характеристик державного механізму.

Стан дослідження. В сучасній українській правовій науці спостерігається значне зростання інтересу до питань національної стабільності, трансформації державності та забезпечення національної безпеки в контексті гібридних та воєнних загроз. Водночас, аналіз наукових підходів свідчить про відсутність єдиного доктринального розуміння категорії «правова модель стабільності державності», що зумовлює фрагментарність досліджень та їх переважно міждисциплінарний характер [1; 2].

Зазначимо, що Конституція України закріплює фундаментальні принципи державного устрою, визначаючи людину, її права та свободи як найвищу соціальну цінність, а також встановлюючи обов'язок держави забезпечувати сувере-

нітет та територіальну цілісність [3]. Закон України «Про національну безпеку України» та Указ Президента України щодо Концепції забезпечення національної системи стабільності формують нормативну основу розвитку інституцій безпеки [4; 5].

Водночас, вищезазначені акти не містять узгодженого теоретико-правового визначення поняття правової моделі стабільності державності, що свідчить про наявність доктринальної прогалини.

В останні роки в науковій літературі все більше уваги приділяється концепції національної стійкості, яка розглядається як здатність держави, суспільства та інституційної системи протидіяти, адаптуватися та відновлюватися після кризових явищ [1, с. 55–70; 6, р. 60–75]. Водночас переважна більшість досліджень зосереджена на управлінських та безпекових вимірах цієї категорії, тоді як її правова природа залишається недостатньо розробленою.

Саме тому, дедалі актуальнішою стає необхідність формування комплексного теоретико-правового конструкту – правової моделі стабільності української державності, яка б поєднувала конституційно-правові принципи, інституційні механізми, принцип верховенства права та міжнародні стандарти функціонування сучасної держави [7; 8].

Метою статті є формування авторської теоретико-правової концепції правової моделі стабільності української державності та визначення її структурних елементів, принципів та функціонального призначення в контексті глобальних безпекових трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Теоретично-правове розуміння стабільності державності вимагає абстрагуватися від традиційного підходу до національної безпеки як сукупності заходів захисту державного суверенітету.

В сучасних умовах стабільність держави розглядається як якісна характеристика правової системи, що визначає її здатність забезпечувати безперервне функціонування публічної влади, стабільність конституційного ладу та ефективну реалізацію прав і свобод людини навіть в умовах кризових трансформацій [1, с. 90–110].

При цьому акцент робиться переважно на управлінських та організаційних механізмах забезпечення стабільності, тоді як її правовий вимір залишається допоміжним елементом у проведенні дослідженнях.

Потрібно зазначити, що важливе значення має розробка концепції державності як правової категорії політичної суб'єктності держави. У сучасній юридичній літературі державність розглядається як складний правовий конструкт, що відображає здатність держави здійснювати суверенітет, забезпечувати функціонування публічної влади та підтримувати правопорядок в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів [9, с. 88–103]. Саме такий підхід створює методологічну основу для подальших досліджень стабільності державності в правовому вимірі.

С. Мокляк наголошує, що «новими реаліями забезпечення національної безпеки України в умовах відсічі російській агресії стали динамічні зміни в правовому регулюванні безпекових правовідносин, масштабні реорганізації в державних органах, на які покладено виконання безпекових функцій, перегляд їх завдань і повноважень, створення нових органів державного управління (Ставки Верховного Головнокомандувача, обласних військових адміністрацій)» [10, с. 64–74].

У цьому контексті правову модель стабільності державності України можна визначити як систему взаємопов'язаних конституційно-правових, інституційних, функціональних та ціннісних механізмів, що забезпечують безперервність реалізації державної влади, адаптивність правової системи та збереження її легітимності перед внутрішніми та зовнішніми загрозами.

Інституційна складова правової моделі стабільності державності передбачає скоординовану діяльність законодавчої, виконавчої та судової влади, а також органів сектору безпеки та оборони.

Ефективність інституційного механізму забезпечення національної стабільності суттєво залежить від здатності інституцій державного управління адаптуватися до нових умов, оперативно приймати рішення та координувати дії між різними рівнями влади [11, с. 201; 5]. Науковці наголошують на зв'язку між інституційною стабільністю та економічною безпекою та сталим розвитком, але правові механізми її забезпечення залишаються недостатньо деталізованими.

Проведені міжнародні дослідження резюмують, що ефективність державних інституцій у кризових умовах визначається їхньою здатністю до адаптації та підтримки функціональної безперервності [6].

У цьому контексті інституційна стабільність передбачає: – безперервність функціонування державних органів влади; – координацію між рівнями управління; – здатність швидко приймати рішення в умовах невизначеності.

Щодо *функціонального* виміру стабільності державності, то він пов'язаний зі здатністю державного механізму забезпечувати виконання основних функцій навіть в умовах кризових впливів.

Сформовану державну політику в конкретній сфері соціально-економічних відносин можна охарактеризувати як реакцію держави на конкретні питання внутрішніх чи зовнішніх економічних відносин, яка покликана узгодити інтереси, знайти консенсус, необхідний для стабільності українського суспільства, та підтримувати міждержавний соціально-економічний баланс відносин [12, с. 461–467].

У доповідях Організації Об'єднаних Націй неодноразово наголошується, що стабільність держави залежить від ефективного управління критично важливими функціями, включаючи безпеку, правосуддя, соціальний захист та комунікації.

Важливою є *ціннісна* основа правової моделі державної стабільності, що базується на принципі верховенства права, правової визначеності та поваги до прав людини.

Рада Європи у своїх аналітичних документах наголошує, що довіра до правових інституцій та стабільність демократичних процедур є ключовими факторами державної стабільності [13].

Отже, правова модель стабільності української державності формується як багаторівнева система, що включає конституційно-правовий, інституційний, функціональний та ціннісно-правовий виміри. Її особливістю є інтеграція національних правових принципів з міжнародними підходами до забезпечення стійкості як ключової характеристики сучасної держави.

Важливо наголосити на сучасних викликах формування правової моделі стабільності української державності.

Формування правової моделі стабільності української державності відбувається в надзвичайно складному та динамічному безпековому середовищі, яке характеризується поєднанням традиційних та нових загроз. Повномасштабна збройна агресія російської федерації, системні кібератаки, інформаційно-психо-

логічні операції, руйнування критичної інфраструктури, міграційні процеси та економічна нестабільність суттєво впливають на функціонування державного механізму [6; 14, р. 16–32].

1. Військово-політичний виклик.

Найбільш вирішальним фактором є триваюча збройна агресія, яка створює постійну загрозу територіальній цілісності та суверенітету України. У таких умовах правова система функціонує в режимі воєнного стану, що об'єктивно передбачає розширення повноважень органів державної влади та можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод людини [7]. Водночас виникає складна правова дилема між необхідністю забезпечення національної безпеки та дотриманням принципу верховенства права.

2. Інституційний виклик.

Воєнні реалії «виявила» нерівномірність інституційної спроможності державних органів влади. Деякі інституції демонструють високу адаптивність та ефективність, тоді як інші стикаються з проблемами координації, дублювання повноважень та недостатньої взаємодії. Відсутність єдиної правової моделі кризового менеджменту ускладнює забезпечення узгодженості дій у секторі безпеки та оборони та органах державної влади [15, с. 84–92].

3. Нормативно-правовий виклик.

Чинна нормативно-правова база у сфері національної безпеки та оборони формується фрагментарно. Попри наявність Конституції України, Закону України «Про національну безпеку України» та стратегічних документів, відсутня системна кодифікація норм, які б комплексно регулювали питання стійкості державності як єдиного правового явища [4; 8]. Це призводить до нормативної розпорошеності та ускладнює практичну реалізацію управлінських рішень.

4. Цифрово-технологічний виклик.

Цифровізація державного управління та розвиток електронних послуг створюють нові можливості для підвищення ефективності держави, але водночас породжують нові ризики. До них належать кіберзагрози, витік персональних даних, атаки на критичну інформаційну інфраструктуру та використання цифрових технологій у гібридних війнах [16; 17]. У цих умовах правове регулювання кібербезпеки та цифрової інфраструктури набуває системного значення для стабільності державності.

5. Соціально-економічний виклик.

Тривала війна та економічна нестабільність впливають на соціальну структуру суспільства, рівень довіри до державних інституцій та ефективність виконання соціальних функцій держави. Зростаюче навантаження на бюджетну систему, міграція населення та руйнування інфраструктури створюють додаткові ризики для стабільності правової системи.

6. Міжнародно-правовий виклик.

Україна перебуває в процесі європейської інтеграції, що передбачає необхідність гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу. Водночас, у сфері безпеки та оборони все ще існують розбіжності між національними підходами та європейськими стандартами забезпечення стабільності державних інституцій, що потребує подальшої гармонізації нормативно-правової бази [16].

Вважаємо, що в умовах війни роль державних інституцій трансформується в бік кризового менеджменту та зміцнення виконавчої вертикалі.

Під час збройних конфліктів держави часто змушені застосовувати спеціальні правові механізми, спрямовані на за-

безпечення захисту суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки. У конституційно-правовій доктрині та практиці більшості сучасних держав такі механізми мають форму спеціальних правових режимів, насамперед режиму воєнного стану. Його запровадження супроводжується використанням комплексу правових інструментів, зміст та обсяг яких можуть змінюватися залежно від характеру та масштабів воєнних загроз. Використання цих засобів покликане забезпечити ефективну самооборону держави та належне функціонування її інституцій в умовах війни або реальної небезпеки збройної агресії [18, с. 114–138].

У свою чергу, дослідження Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) акцентують на тому, що ключовою проблемою залишається відсутність єдиної системи оцінювання державної стійкості та недостатня інтеграція сектору безпеки з іншими сферами публічного управління [2].

Таким чином, сучасні виклики формуванню правової моделі стабільності української державності є складними та охоплюють військово-політичну, інституційну, нормативно-правову, цифрову, соціально-економічну та міжнародно-правову сфери. Їх сукупний вплив вимагає формування цілісного правового підходу до забезпечення стабільності держави, який би інтегрував механізми кризового менеджменту, принцип верховенства права та стандарти демократичного управління.

З огляду на це, *основні напрямки вдосконалення правової моделі стабільності державності України* можна визначити як:

1. Нормативно-правова інституціоналізація поняття стабільності державності (закріплення поняття «стабільність державності» як самостійної правової категорії в законодавстві України).

Доцільно внести відповідні положення до Закону України «Про національну безпеку України» або прийняти окремий рамковий закон, який визначатиме: – понятійний апарат; – принципи забезпечення стабільності; – суб'єктів формування та реалізації політики; – механізми оцінки рівня державної стабільності.

2. Формування системи кризового правового регулювання (нормативне закріплення єдиної системи кризового управління, яка б охоплювала різні правові режими (воєнний стан, надзвичайний стан, надзвичайні ситуації) та забезпечувала їх взаємну узгодженість).

3. Посилення інституційної координації (вдосконалення механізмів координації між органами сектору безпеки та оборони, Кабінетом Міністрів України, Президентом України та органами місцевого самоврядування). Доцільно створити міжурядові центри реагування на кризові ситуації як постійно діючі установи для забезпечення стабільності держави [2].

4. Розвиток правового регулювання кіберстійкості.

З огляду на зростання кіберзагроз, необхідно сформувати окремий правовий режим кіберстійкості держави, який охоплюватиме: захист критичної інформаційної інфраструктури, регулювання державних цифрових послуг, правовий статус систем штучного інтелекту у сфері державного управління, механізми реагування на кіберінциденти [16; 17].

5. Інтеграція принципу верховенства права в систему регулювання безпеки.

Правова модель стійкості держави повинна базуватися на безумовному дотриманні принципу верховенства права. Це передбачає необхідність забезпечення: правової визначеності обмежень прав і свобод, ефективного судового контролю, про-

порційності рішень державних органів влади, запобігання надмірній концентрації влади [3; 13].

6. Гармонізація з європейськими стандартами.

У контексті євроінтеграційних процесів України важливим є наближення національного законодавства до стандартів Європейського Союзу та НАТО у сфері забезпечення стійкості державних інституцій (імплементацию підходів до кризовий менеджмент, захист критичної інфраструктури тощо [16].

У міжнародно-правовій доктрині підкреслюється, що сучасні моделі стійкості державності у країнах НАТО базуються на інтеграції правових, інституційних та кібернетичних механізмів, що має бути враховано при гармонізації українського законодавства [19].

Отже, реалізація запропонованих напрямків дозволить сформувати цілісну правову модель стабільності української державності, яка забезпечить не лише реагування на кризові ситуації, а й превентивне зміцнення державного механізму, підвищення ефективності державного управління, зміцнення конституційного ладу.

Висновки. Стійкість державності – це не статичний стан, а динамічна правова функція держави. Сучасний досвід України продемонстрував, що вітчизняна правова модель стабільності пройшла шлях від декларативних стратегічних документів до жорсткої практичної апробації в умовах повномасштабної правової реальності воєнного стану.

Глобальні безпекові трансформації змусили переосмислити правові параметри безпеки, змістивши акцент із суто військового захисту на комплексну стабільність критичної інфраструктури, інформації та кіберпростору.

Правова модель стабільності української державності в умовах глобальних трансформацій – це складна, багаторівнева система, що базується на верховенстві права, інституційній стійкості, соціальній адаптивності суспільства та глибокій інтеграції в структури колективної безпеки. Подальше вдосконалення цієї моделі вимагає системного оновлення законодавства про національну безпеку, деталізації правового статусу суб'єктів забезпечення стабільності та посилення правових гарантій захисту критичної та когнітивної сфер суспільного життя від майбутніх глобальних викликів.

Література:

- Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 456 с.
- Національний інститут стратегічних досліджень. 2026. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka>
- Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст.241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- Про Концепцію забезпечення національної системи стійкості. Указ Президента України № 479/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>
- Building Resilience: New Approaches to Risk Governance. OECD. Paris, 2021. 86 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/11/building-resilience_6b655137/354aa2aa-en.pdf
- Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 28, ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
- Шаповал В. Феномен конституційного права : монографія. Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 422 с.
- Мокляк С. П., Смолянук В. Ф. Національна безпека України: історичні витоки та пріоритети сьогодення. *Military strategy and technology*, 2025. № 3(3). С. 64–74.
- Концептуальні засади національної стійкості та державна політика врегулювання воєнно-політичних конфліктів: колективна монографія /за заг. ред. Г.П. Ситника ; ТОВ «Академпрес». Київ, 2024. 358 с.
- Мушенко В. В. Принципи формування системи нормативно-правового забезпечення енергетичної безпеки як елементу безпекової політики України. *Право. UA*, 2026. № 1. С. 461–467.
- Council of Europe Reports. 2026. URL: <https://edoc.coe.int/en/>
- Tomy Ronaldi. Strengthening national resilience through integration of public policy and defense strategy in border regions. *NAPBRES*. 2(2). 2025. Р. 16–32.
- Сахарова К. О., Товмашенко Р. Ф., Ляшенко Д. О. Шляхи підвищення резильєнтності публічної політики. *Державне будівництво*, 2025. № 1 (37). С.84–92.
- European Commission. Strategic Foresight Report 2023. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/strategic-foresight/2023-strategic-foresight-report_en
- NATO. Resilience and Article 3: Policy Documents, 2022–2024. URL: <https://www.nato.int/en/what-we-do/deterrence-and-defence/resilience-civil-preparedness-and-article-3>
- Загуменна Ю. О., Сокуренько В. В. Національна безпека України в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2024. Том 31, № 2. С. 114–138.
- Journal of National Security Law & Policy. Center on national security, 2026. № 16 (1). URL: <https://nationalsecurity.law.georgetown.edu/journal/>

Kovalenko V. Legal model of stability of Ukrainian statehood in the context of global security transformations

Summary. The article is devoted to the legal model of the stability of Ukrainian statehood and the definition of its structural elements, principles and functional purpose in the context of global security transformations.

It is argued that the legal model of the stability of Ukrainian statehood in the context of global transformations is a complex, multi-level system based on the rule of law, institutional stability, social adaptability of society and deep integration into the structures of collective security. Further improvement of this model requires a systematic update of the legislation on national security, detailing the legal status of the entities ensuring stability and strengthening legal guarantees for the protection of critical and cognitive spheres of public life from future global challenges.

The key features of the legal model of the stability of Ukrainian statehood are analyzed: systematicity, normative certainty, institutional continuity, adaptability, value orientation and international integration.

It is established that the structurally analyzed model encompasses regulatory, institutional, functional, value-based and international legal elements. At the current stage of the development of Ukrainian statehood, there are a number of systemic challenges, in particular military-political threats,

institutional fragmentation, regulatory dispersion, cyber risks, socio-economic instability and the need for harmonization with the law of the European Union.

It is substantiated that the improvement of the legal model of the stability of Ukrainian statehood should be carried out by means of normative consolidation of the relevant category, formation of a system of crisis legal regulation, strengthening institutional coordination, development of cyber resilience, ensuring the priority of the rule of law and implementation of European standards.

It is emphasized that the stability of statehood is not a static state, but a dynamic legal function of the state. The modern experience of Ukraine has demonstrated that the domestic legal model of stability has gone from declarative strategic documents to rigorous practical testing in the conditions of full-scale legal reality of martial law.

Modern challenges to the formation of a legal model of stability of Ukrainian statehood are complex and cover

the military-political, institutional, regulatory-legal, digital, socio-economic and international legal spheres. Their combined impact requires the formation of a holistic legal approach to ensuring the stability of the state, which would integrate crisis management mechanisms, the principle of the rule of law and standards of democratic governance.

It is emphasized that the implementation of the proposed directions will allow the formation of a holistic legal model of stability of Ukrainian statehood, which will ensure not only a response to crisis situations, but also a preventive strengthening of the state mechanism, increasing the efficiency of public administration, and strengthening the constitutional order. The stability of the state depends on the effective management of critical functions, including security, justice, social protection and communications.

Key words: stability of statehood, rule of law, international integration, value-based and legal orientation, national security, martial law.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 28.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Проць А. С.,**здобувач вищої освіти**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3639-5848>*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАВОСЛАВНИХ КАНОНІВ ЯК ПРИКЛАДУ РЕЛІГІЙНИХ НОРМ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу релігійної норми як самостійного різновиду недержавної нормативності, що історично формувалася паралельно з правом і перебуває з ним у складних взаємозв'язках. Розкрито поняття, ознаки та механізми дії релігійних норм, показано їх комплексний характер і здатність регулювати як внутрішній світ особи, так і зовнішні соціальні відносини без застосування державного примусу. Проаналізовано місце релігійних норм у системі соціального регулювання та їх співвідношення з правом залежно від моделі взаємовідносин держави й релігії. Окрему увагу приділено проблемі нормативної та доктринальної невизначеності канонічних норм у світському правозастосуванні. Канони Православної Церкви розглянуто як репрезентативний приклад чинної релігійної нормативної системи. Досліджено їх джерела, зміст і юридично значущі ознаки, а також запропоновано авторську класифікацію канонів за функціональним призначенням, предметом регулювання, колом суб'єктів і типами санкцій. Обґрунтовано, що православні канони становлять автономну систему недержавного нормативного регулювання, аналіз якої має важливе значення для розвитку загальної теорії права та коректного розмежування сфер світського і релігійного регулювання.

Ключові слова: релігійна норма; недержавна нормативність; канонічна норма; канони Православної Церкви; православна традиція; нормотворча техніка.

Постановка проблеми. У сучасній правовій науці релігійні (канонічні) норми залишаються недостатньо осмисленими як різновид недержавної нормативності та як чинники соціального регулювання, що функціонують паралельно з правом. В українському законодавстві й судовій практиці використовується канонічна термінологія (зокрема «канонічні питання», «канонічна процедура») без легальних визначень і чітких критеріїв юридичної релевантності канонів для світського суду, що ускладнює відмежування релігійного регулювання від організаційних і правових аспектів діяльності релігійних організацій, підвищує роль суддівського розсуду та знижує рівень правової визначеності. За цих умов актуалізується потреба теоретико-правової інтерпретації православних канонів як автономної нормативної системи, здатної впливати на поведінку суб'єктів без державного примусу, а також вироблення підходів до їх систематизації та аналізу засобами загальної теорії права.

Стан дослідження. Ґрунтовний аналіз релігійної норми здійснено Мімою І. В. [7]. Базові уявлення про релігійні норми як елементи системи соціального регулювання викладені у колективному підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка та О. В. Петришина [4]. Вплив релігійних норм на правосвідомість і позитивне право досліджено Г. С. Єрмако-

вою [3]. Взаємодію права та релігії у загальнотеоретичному вимірі аналізував Д. О. Вовк. М. В. [1], а Громовчук і Д. М. Белов розглядають проблеми співвідношення права і релігії в сучасних умовах [2]. Групи канонів за предметом регулювання, їх ознаки та характерні особливості проаналізовано Лагодичем М. М. [5] та Трофанчуком Г. І. [11]. Водночас у вітчизняній правовій науці проблема релігійної нормативності залишається фрагментарно опрацьованою, зокрема недостатньо дослідженим є теоретико-правовий аналіз православних канонів як цілісної системи недержавної нормотворчості.

Метою роботи є обґрунтування теоретико-правового розуміння релігійної норми як різновиду недержавної нормативності та визначення критеріїв її юридичної значущості у світському правозастосуванні, а також розкриття православних канонів як автономної нормативної системи шляхом їх систематизації й класифікації засобами загальної теорії права.

Виклад основного матеріалу. До основних ознак релігійних норм належать нормативність, формальна визначеність, загальність і офіційний характер. Їх реалізація здійснюється через віру, переконання, дотримання та виконання приписів, а в окремих випадках через примус [7, с. 37]. Релігійні норми виникають і формуються в процесі історичного розвитку суспільства, закріплюються в усній або письмовій формі та адресуються визначеному колу осіб, переважно вірянам певної релігії чи конфесії. Вони передбачають як реальні, так і моральні санкції, ґрунтуються на голосі сумління та первинно регламентують внутрішню поведінку особи, що знаходить відображення у її зовнішніх вчинках [4, с. 170].

Специфічною рисою релігійних норм є те, що вони регулюють як внутрішню, так і зовнішню поведінку людини, встановлюючи відповідальність не лише перед соціальною групою чи окремими індивідами, а й перед Богом. При цьому такі норми спираються не тільки на внутрішні переконання та сумління особи, але й на формально закріплені правила, зокрема релігійні канони.

Зміст релігійних норм становить сукупність правил і приписів, що визначають уявлення про належну та допустиму поведінку людини з позицій відповідного релігійного віровчення. Обсяг їх дії охоплює широке коло суспільних і особистісних відносин, пов'язаних із духовним життям людини та діяльністю релігійних спільнот. Релігійні норми регулюють внутрішній світ особи, її віру, переконання, моральні установки та мотивацію поведінки, а також зовнішні прояви життєдіяльності, зокрема спосіб життя, поведінку в сім'ї, громаді й суспільстві, виконання релігійних обрядів і дотримання культових приписів.

Окрім цього, релігійні норми регламентують відносини між віруючими, між віруючими та релігійними організаціями, а в окремих випадках і взаємовідносини між релігією та державою. Таким чином, релігійні норми мають комплексний характер і поширюються як на приватну, так і на публічну сфери життя, визначаючи межі належної поведінки з позицій відповідного релігійного вчення [4, с. 169].

За своєю правовою природою релігійні норми належать до вторинних або змішаних нормативних утворень, оскільки поєднують у собі ознаки як моральних, так і корпоративних норм [4, с. 169]. Як слушно зауважує Д. О. Вовк, релігія є історично першим видом зрілої соціальної нормативності [1, с. 98]. У процесі історичного розвитку норми права та релігійні норми тривалий час не розмежовувалися та утворювали єдину регулятивну систему [4, с. 169]. Джерелом легітиматії релігійних норм є віра у священне [1, с. 98].

Важливим аспектом дослідження релігійних норм є з'ясування їх впливу на формування правосвідомості та правової культури суспільства. У цьому контексті слушною є позиція Г. С. Єрмакової, яка зазначає, що релігійні норми справляють істотний вплив на свідомість суб'єктів суспільних відносин і безпосередньо позначаються на процесах формування права [3, с. 188–189].

Подальший розвиток цієї ідеї дозволяє звернутися до проблеми взаємодії релігійних і правових норм у механізмі соціального регулювання. Зокрема, П. М. Рабінович наголошує, що релігійна норма може трансформуватися в юридичний звичай у разі, якщо її загальнообов'язковість починає забезпечуватися державою [9, с. 119]. Це свідчить про динамічний характер релігійних норм і можливість їх еволюції в межах правової системи.

Ступінь обов'язковості релігійних норм є неоднаковим і залежить від типу держави та її правової системи. У більшості сучасних держав первинне значення мають правові норми, тоді як релігійні норми застосовуються переважно в межах окремих соціальних груп. Такий підхід характерний для держав континентальної та англо-саксонської правових систем, у яких історично домінує християнство, зокрема православ'я. Водночас існують деякі держави, у яких релігійні норми мають первинний характер [4, с. 170].

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [8] використовується термінологія, пов'язана з внутрішнім устроєм і діяльністю релігійних організацій. Так, закон оперує поняттями «канонічні й організаційні питання» (статті 5¹, 8, 9, 10, 14, 18, 24, 30) та «канонічна процедура» (стаття 5¹) у контексті гарантування самоврядності церков. Водночас зазначений нормативно-правовий акт не містить легального визначення понять «канон», «канонічна норма», «канонічні питання» чи «канонічна процедура», а також не встановлює їх змісту, меж і критеріїв застосування. У результаті в юридичному дискурсі використовується спеціальна термінологія, правове значення якої залишається невизначеним з позицій позитивного права та недостатньо розробленим у правовій доктрині.

Відсутність належного формально-юридичного й доктринального осмислення релігійних норм у національній правовій системі проявляється не лише на рівні законодавчого регулювання, а й у сучасній судовій практиці. Зокрема, аналіз постанови Великої Палати Верховного Суду від 3 квітня 2024 року у справі № 906/1330/21 [12] дає змогу виявити низку концептуальних

прогалин у підходах до врахування релігійної нормативності в умовах світського правозастосування.

Передусім у межах цієї справи суд оперує такими категоріями, як «канонічні питання», «канонічна процедура», без їх теоретико-правового визначення. Хоча Верховний Суд послідовно наголошує на автономії релігійних громад і неприпустимості втручання держави у внутрішні канонічні питання, зміст і межі таких питань залишаються оціночними та концептуально невизначеними. Суд фактично виходить із презумпції, що всі внутрішні рішення релігійної громади, пов'язані з її підлеглистю, членством і процедурою ухвалення рішень, належать до сфери автономного регулювання, не формулюючи при цьому чітких нормативних критеріїв для відмежування релігійних (канонічних) норм від організаційних чи цивільно-правових аспектів діяльності релігійної організації як юридичної особи.

У теоретико-правовому вимірі така аргументація свідчить про недостатню розробленість інституту недержавної нормативності в сучасній правовій доктрині. Законодавець і суд визнають існування автономних нормативних систем, зокрема релігійної, однак не мають теоретичної бази та усталеного категоріального апарату, який дозволяв би трансформувати канонічні приписи у юридично значущі факти для світського суду. Унаслідок цього судова практика вимушено компенсує доктринальну невизначеність шляхом розширеного застосування принципів відокремленості церкви від держави, свободи віросповідання, самоврядності релігійних організацій, що, своєю чергою, підвищує роль суддівського розсуду та знижує рівень правової визначеності.

Крім того, у постанові Великої Палати залишається відкритим питання критеріїв юридичної релевантності канонічних норм і процедур для світського суду. Обґрунтовуючи відмову у втручанні, суд обмежується констатацією відсутності порушення суб'єктивних прав позивача, не формулюючи загальних ознак, за наявності яких канонічна норма або канонічна процедура можуть набувати правового значення у цивільних чи господарських правовідносинах. Це підтверджує, що в правозастосуванні відсутнє належне розмежування між каноном як релігійною нормою та каноном як можливим юридично значущим фактом.

У зв'язку з цим для правничої науки та юридичної практики принципово важливим є розгляд канонів не лише як пам'яток історії права чи елементів релігійної традиції, а як різновиду релігійних норм, що продовжують діяти та застосовуватися в сучасних соціально-правових умовах.

В Україні православ'я відіграє істотну роль у соціальному та культурному житті суспільства. Д. О. Вовк відносить Україну до правових систем країн православ'я [1, с. 198]. Релігійні норми православної традиції виступають дієвим регулятором поведінки вірян, у зв'язку з чим вони мають розглядатися не лише як історико-правова пам'ятка чи елемент релігійного вчення, а як чинний приклад групи релігійних норм, що впливає на соціальні відносини.

Формою вираження релігійної норми у православ'ї є канон (від грец. *kanon* – правило). У релігійнознавчому розумінні канон розглядається як система норм, що регулюють віровчення, догматику, культ і церковну організацію; ці норми походять від апостольської традиції, Отців Церкви або були вироблені церковними соборами [10, с. 145].

До корпусу канонів Православної Церкви належать Правила Святих Апостолів, канони шести Вселенських Соборів та

десяти Помісних Соборів і правила тринадцяти святих Отців [5, с. 31]. При цьому Священне Писання та Священне Передання є основою канонів, критерієм їх істинності та обґрунтуванням канонічних норм.

У Православній Церкві діє підхід, за яким наступні собори підтверджують рішення попередніх. Кожен із семи Вселенських соборів визнає авторитет тих, що були до нього. Правило 2 П'ято-Шостого (Трульського) собору кодифікує та затверджує канонічний корпус Православної Церкви, визнаючи обов'язковими апостольські правила, канони попередніх Вселенських і Помісних соборів, а також правила десяти святих отців. Сам П'ято-Шостий собор був визнаний Сьомим Вселенським собором, який підтвердив його канонічну силу.

Науковці аналізують групи канонів за предметом регулювання [5, 11]. Але спроби класифікації за теоретико-правовим підходом відступні. З огляду на їх юридичну природу можна зробити таку класифікацію канонів за функціональним призначенням: догматичні та віроучительні, регулятивні, охоронні, процедурні, змішані.

Догматичні, віроучительні та літургічні канони спрямовані на релігійне пізнання і пов'язані з догматами Церкви та окреслюють важливі для релігійної спільноти й індивідів явища, стани, процеси. Наприклад, на першому та другому вселенських соборах сформульовано текст Символу Віри, що охоплює основні догмати віри [6, с. 3], догмати також визначалися на четвертому [6, с. 4.], шостому [6, с. 4.], сьомому [6, с. 5] вселенських соборах.

Регулятивні канони є нормами канонічного права, спрямованими на впорядкування внутрішніх церковних відносин. Вони встановлюють загальнообов'язкові правила для членів церкви, визначають порядок організації церковної влади, здійснення богослужінь та інших форм церковної діяльності. На відміну від догматичних положень, регулятивні канони мають безпосередній нормативний характер, оскільки закріплюють права й обов'язки суб'єктів церковного правопорядку та межі допустимої церковної практики. Наприклад, правила 17–19 Святих Апостолів [6, с. 9] встановлюють вимоги до кандидатів у священний сан, правило 34 регулює церковну ієрархію [6, с. 12], а правила 35 і 36 [6, с. 12] встановлюють територіальні обмеження для єпископів, правило 4 Першого Вселенського Собору [6, с. 25] встановлює вимоги до колегіального поставлення єпископа іншими єпископами цієї області.

Охоронні канонічні норми у системі канонічного права виконують функцію захисту церковного правопорядку та застосовуються у випадку порушення встановлених регулятивних приписів. Вони характеризуються наявністю юридично визначених санкцій і спрямовані на забезпечення дотримання віровчення, церковної дисципліни та ієрархічного устрою. До прикладу, 25 апостольське правило встановлює покарання у вигляді позбавлення церковного сану для єпископів, пресвітерів та дияконів за блудодіяння, порушення клятви чи крадіжку [6, с. 10]. Апостольське правило 29 визначає покарання за корупцію [6, с. 11].

Процедурні канонічні норми регламентують порядок реалізації регулятивних і охоронних приписів у системі канонічного права, визначаючи встановлені форми, стадії та умови здійснення церковно-правових дій. Наприклад, правило 7 Другого вселенського собору визначає умови та процедуру прийняття у православ'я представників інших конфесій [6, с. 34]. До при-

кладу Правило 5 Першого Вселенського Собору встановлює умови і регулярність соборних зібрань [6, с. 25]. Правила 6 [6, с. 118], 9 [6, с. 119], 17 [6, с. 122] Антиохійського Собору визначають компетенцію церковних судів і порядок апеляції.

Змішані канонічні норми поєднують у межах одного припису два або більше елементів різного функціонального призначення (догматичні, регулятивні, охоронні, процедурні). До прикладу, правило 87 Трульського (П'ято-Шостого) собору [6, с. 84] є змішаною канонічною нормою, оскільки воно одночасно містить релігійне повчання, встановлює регулятивні приписи щодо подружніх відносин у повторному шлюбі, визначає процедурні умови їх канонічної оцінки та містить охоронні положення, спрямовані на забезпечення церковної дисципліни шляхом передбачення відповідних обмежень і наслідків у разі порушення встановлених норм.

Об'єкт і предмет канонічного регулювання. Об'єктом більшості канонів виступає церковний порядок, дисципліна та авторитет ієрархії. Так, Правило 34 Святих Апостолів закріплює принцип соборності, встановлюючи, що єпископи кожної області повинні визнавати першого серед себе і не вчиняти важливих дій без спільної згоди [6, с. 12]. У теоретико-правовому вимірі цей канон можна розглядати як аналог принципу колегіальності та стримувань і противаг у публічному праві.

Предметом регулювання є конкретні дії або стани, що порушують цей порядок. Наприклад, Правило 29 Святих Апостолів забороняє отримання церковного сану «за гроші», передбачаючи позбавлення сану як для того, хто дає, так і для того, хто приймає [6, с. 11]. Цей канон демонструє ранню форму боротьби зі зловживанням владою і може бути розглянутий як прообраз антикорупційних норм.

Суб'єктами канонічних норм здебільшого є спеціальні суб'єкти, визначені церковним статусом. Так, Правило 25 Святих Апостолів адресоване клірикам і встановлює відповідальність за тяжкі моральні проступки, навіть якщо вони не переслідуються світським правом, – «нехай буде позбавлений священничого сану» [6, с. 10]. У цьому випадку канон чітко розмежовує церковну та державну відповідальність, що є важливим для теорії права.

Суб'єктивна сторона у канонах зазвичай прямо не деталізується. Наприклад, у Правилі 10 Святих Апостолів, яке забороняє молитися разом із відлученим, не вимагається доведення спеціального умислу – достатнім є сам факт участі у забороненій дії [6, с. 7].

Значна частина канонів побудована за класичною моделлю правових норми, що дозволяє застосовувати до них інструментарій юридичного аналізу. Так, Правило 31 Святих Апостолів встановлює, що якщо пресвітер або диякон відокремиться від свого єпископа і «окремо буде збирати зібрання», то він «... нехай буде позбавлений священничого сану як владолюбний, бо є крадієм влади.» [6, с. 11]. У даному випадку гіпотезою є факт самочинного відокремлення, диспозиція – заборона створення паралельної церковної структури, а санкція – позбавлення сану. Норма спрямована на охорону єдності Церкви як ключового об'єкта канонічного регулювання.

Аналогічна структура простежується у Правилі 15 Першого Вселенського собору, яке забороняє єпископам, пресвітерам і дияконам самовільно переходити «з міста в місто», встановлюючи наслідок у вигляді повернення на попереднє місце служіння та визнання такого переходу неправомірним [6, с. 30]. Цей канон

є показовим прикладом поєднання регулятивної та охоронної функцій у межах однієї норми.

Деякі канони викладені у формі роздумів, аналізу. Прикладом таких канонів можуть бути правила Кирила Олександрійського [6, с. 299–302]. Правило 1 [6, с. 299–300] аналізує ситуацію щодо усунення єпископа Петра від управління кафедрою. У Правилі 1 автор розглядає питання усунення єпископа Петра від управління кафедрою і прямо вказує на відсутність належного розгляду: «Йому не було надано часу на виправдання, і не запропоновано розглянути справу за правилами» [6, с. 299]. Ця теза свідчить про закріплення процесуального принципу, згідно з яким відсторонення єпископа можливе лише після дотримання канонічної процедури та перевірки обвинувачень компетентним церковним судом. Правило 2 продовжує аналіз тієї ж справи у майновому аспекті та містить імператив щодо відновлення порушених прав: «майно ж, яке несправедливо відібране у нього, справедливість вимагає повернути йому» [6, с. 300]. Крім того, підкреслюється особливий режим церковного майна і обов'язок адміністративної доброчесності, зазначаючи, що «начиння і нерухоме майно церкви належить зберігати і не відчужувати» [6, с. 300–301]. У Правилі 3 дається оцінка письмового відречення Петра: воно було подане «не з власної волі, а через необхідність, зі страху через погрози декотрих», що вказує на юридичну недійсність складання повноважень під примусом [6, с. 301]. Правило 4 встановлює обов'язок єпископів забезпечувати канонічну чистоту священнослужіння і прямо формулює процесуальний механізм допуску до сану: перед рукоположенням слід перевіряти «чи має він дружину, чи ні, і чи не з числа він виключених іншим єпископом», і лише «коли виявиться непорочним – його рукопокладати» [6, с. 301]. Нарешті, Правило 5 визначає межі застосування санкцій відлучення та зобов'язує церковну владу не залишати покараних без Таїн перед смертю: «нехай не відходять від цього життя без причастя благодаті» [6, с. 302]. Сукупність наведених положень підтверджує, що правила Кирила Олександрійського фактично містять зачатки принципів канонічної законності, недопустимості примусу, охорони майнових прав та обов'язковості справедливого процедурного розгляду у церковному правопорядку.

Канони також містять санкції. Наприклад, Правило 57 Святих Апостолів [6, с. 17] передбачає відлучення для мирян та кліриків за насміхання з людей, що мають фізичні вади: «Якщо хтось із кліриків з кульгавого, або з глухого, або з сліпого, або з хворого на ноги насміхатиметься, нехай буде відлучений». Чіткість формулювання санкції підкреслює її охоронний характер та спрямованість на захист людської гідності.

До сильних сторін канонів належить їх стабільність, всеосяжність та чіткість визначення відповідальності. Вони забезпечують регулювання без застосування державного примусу, спираючись на віру, авторитет релігійних інститутів та внутрішнє визнання обов'язковості припису. Водночас слабкою стороною православних канонів з позиції теорії права є довільність викладу та певна невідповідність порівняно із законодавством, казуїстичність, залежність від тлумачення й відсутність чітких дефініцій, що ускладнює їх сприйняття без знання контексту застосування та спеціальної термінології.

Аналіз змісту канонів, структури та механізмів дії дозволяє глибше осмислити особливості недержавної нормативності, а також чіткіше розмежувати сфери дії світського та релігійного регулювання. Таке розуміння сприяє підвищенню рівня правової

культури, коректному використанню релігійної аргументації в наукових дослідженнях і запобігає змішуванню канонічних та правових норм у процесі правозастосування.

Для теорії права канони Православної Церкви мають особливе значення як приклад автономної, недержавної нормативної системи, у якій санкція ґрунтується не на примусовій силі держави, а на внутрішній легітиматії в межах спільноти. Вони демонструють, що право як соціальний регулятор може існувати поза державою, зберігаючи при цьому певний рівень ефективності. Аналіз канонів дозволяє глибше осмислити природу нормативності, співвідношення регулятивних і охоронних норм, а також витoki дисциплінарного та процедурного права.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що релігійна норма є самостійним різновидом недержавної нормативності, який історично формувався паралельно з правом і продовжує діяти в сучасному суспільстві. Аналіз її змісту та механізмів дії засвідчив комплексний характер релігійних норм, що регулюють як внутрішню сферу особи, так і зовнішні соціальні відносини, ґрунтуючись переважно на внутрішньому визнанні обов'язковості, а не на державному примусі.

Аналіз співвідношення релігійних норм і права засвідчив залежність їх ролі в системі соціального регулювання від моделі взаємовідносин держави та релігії, а також можливість трансформації релігійних приписів у юридичний звичай у разі їх санкціонування державою.

Дослідження законодавства України та судової практики показало наявність нормативної й доктринальної невизначеності канонічної термінології та відсутність чітких критеріїв юридичної релевантності канонів для світського суду, що знижує рівень правової визначеності.

Проведений аналіз канонів Православної Церкви дає підстави стверджувати, що вони становлять автономну систему недержавного нормативного регулювання, а їх систематизація засобами загальної теорії права є необхідною для коректного розмежування сфер світського і релігійного регулювання.

Література:

1. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
2. Громовчук М. В., Белов Д. М. Релігія та право: співвідношення в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 55–64. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/NVUzhNU_71-2.pdf (дата звернення: 03.01.2026).
3. Єрмакова Г. С. Релігійні норми як морально-етична домінанта правової свідомості. *Наше право*. 2017. № 4. С. 188–193.
4. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf (дата звернення: 24.12.2025).
5. Канонічне право : навч. посіб. / уклад. М. М. Лагодич. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. 400 с.
6. Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців / Українська Православна Церква ; пер. С. М. Чокалок ; голов. ред. О. В. Вакуленко. Київ : Преса України, 2008. 367 с.
7. Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин : монографія. Варшава : RS Global Sp. z o.o., 2020. 176 с. DOI: 10.31435/rsglobal/007. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058233.pdf> (дата звернення: 24.12.2025).

8. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/987-12> (дата звернення: 27.12.2025).
9. Рабінovich П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: <http://dspace.lnlibrary.lviv.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/150/rabinovich-osn-prava.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 24.12.2025).
10. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
11. Трофанчук Г. І. Канонічне право. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 272 с.
12. Рішення Верховного Суду від 03.04.2024 у справі № 906/1330/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465129> (дата звернення: 08.01.2026).

Prots A. Theoretical and legal analysis of Orthodox canons as an example of religious norms

Summary. The article offers a theoretical-legal analysis of the religious norm as an autonomous form of non-state normativity that historically developed in parallel with law and remains intertwined with it through complex relationships.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

It elucidates the concept, key features, and operative mechanisms of religious norms, demonstrating their composite nature and their capacity to regulate both an individual's inner sphere and external social relations without recourse to state coercion. The study examines the place of religious norms within the system of social regulation and their correlation with law depending on the prevailing model of state–religion relations. Particular attention is paid to the problem of the normative and doctrinal indeterminacy of canonical norms within secular legal practice. The canons of the Orthodox Church are considered as a representative example of a functioning religious normative system. Their sources, content, and legally relevant characteristics are analyzed, and an authorial classification of canons is proposed according to their functional purpose, subject matter, range of addressees, and types of sanctions. The article substantiates that Orthodox canons constitute an autonomous system of non-state normative regulation, the analysis of which is significant for the development of general legal theory and for a proper delineation between the spheres of secular and religious regulation.

Key words: religious norm; non-state normativity; canonical norm; canons of the Orthodox Church; Orthodox tradition; norm-making technique.

Дата першого надходження статті до видання: 18.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Талдикін О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії держави та права

Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8681-5523>

ЛЕГАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті розглянуто легальність органів державної влади відповідно до основних аспектів. Проаналізовано пошук критеріїв та орієнтирів, які б давали можливість швидко й ефективно ідентифікувати стан органів державної влади, а саме: їх утворення та функціонування з огляду такої категорії як легальність. Розкрито спрощену та широку інтерпретацію легальності органів державної влади. Акцентовано увагу на політичній, нормативній, інституційній, інтерпретаційній та інших складових легальності органів державної влади. Визначено основні аспекти легальності обсягу владних повноважень. Висвітлено легальність в основних сферах функціонування органів державної влади. Зосереджено увагу на умовах запобігання узурпації державної влади, коли, державні органи діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами, а посадові особи реалізують свої владні повноваження через законодавчо закріплені способи та засоби, чітко дотримуючись принципу: «дозволено лише те, що прямо передбачено нормами чинного законодавства». Наголошено на необхідності монополії державного примусу. Окрему увагу приділено правовому характеру легалізованого державного примусу. Зазначено, що вид і міра легалізованого державного примусу, а також його реалізація ґрунтуються на чіткій правовій основі законодавчо-закріплених процесуальних форм. Показано, що пропорційність та обґрунтованість легального примусу обумовлена їх односторонністю та асиметричністю, за умов, коли запобігання правопорушенням та притягнення до юридичної відповідальності повинні бути мінімально достатніми та не принижувати людську гідність. Наголошено на необхідності контролю за примусовими заходами держави, забезпечення можливості їх оскарження в судовому порядку на предмет законності, обґрунтованості та справедливості.

Ключові слова: держава, державні органи, легальність, легалізація державної влади, процедура легалізації, державний примус.

Закон – це немов павутина, в яку потрапляє дрібна мошка, але крізь яку прориваються шершні та оси.

Джонатан Свіфт

Постановка проблеми. Чисельні випадки порушення прав людини посадовими особами та органами державної влади, псевдо правове оформлення відверто протиправних рішень, спроби можновладців поставити на паузу дію норм Конституції, маніпулювання нормами законів та підзаконних нормативно-правових актів, створення кричущих умов застосування квазілегальних примусових заходів до населення, корупція

у вищих ешелонах влади, значною мірою актуалізують проблему визначення правомірності органів державної влади, пошуку чітких критеріїв та орієнтирів, які б давали можливість швидко й ефективно ідентифікувати стан органів державної влади, а саме: їх утворення та функціонування з огляду такої категорії як легальність.

Аналіз публікацій в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Теоретичну основу статті склали положення, вироблені загальною теорією держави і права та політологією. Сформульовані теоретичні узагальнення спиралися на наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних авторів.

Так, на теоретичних аспектах аналізу науково-правових підходів до розкриття сутності легальності державної влади, акцентує увагу О.А. Назаренко [10]. Питання сутності державної та політичної влади, а також основних засад їх співвідношення та взаємодії розглядають Кононенко Ю.С., Джолос С.В. [7]. На легальності як сутнісній властивості державної влади свою увагу Ткаля О.В. [12]. Аспектам легальності державного примусу приділяє увагу Л.І. Каленіченко [4]. На необхідності розмежування реальної легалізації та псевдо легалізації державних органів наголошує С. Матвеев [8]. Проблемі легалізації як правової процедури присвячено дисертаційне дослідження Манько Д.Г. [7]. На питаннях співвідношення понять легальність та легітимність державної влади акцентує уваги Коваль О.Я. [5].

У попередніх роботах автор також торкався окремих питань розгляду вищеозначеної проблематики в контексті дослідження класифікації квазідержав та легалізації державної влади [11].

Разом з тим, питання визначення основних складових легальності органів державної влади залишаються дискусійними. Передусім постають питання елементів вимірювання рівня легальності, визначення критеріїв її аналізу. Враховуючи актуальність і важливість означеної проблематики, а також нагальну потребу в поглибленні знань щодо вказаної теми, метою даної роботи буде спроба визначення основних аспектів легальності органів державної влади через наявність або відсутність таких її елементів, які являють змістовну частину цього поняття в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У спрощеній інтерпретації легальність органів державної влади розуміють як політико-правову категорію, що розкриває їх відповідність формальним вимогам чинного законодавства.

В широкому розумінні легальність можна розглядати як функціонування не лише державних органів, а й інших державних організацій (підприємств, установ), а також

політичних партій, органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства відповідно до вимог чинного законодавства. Останній варіант інтерпретації дає нам більш широке коло суб'єктів легальності. Разом з тим, для розуміння ефективності процесів легалізації останніх, пріоритетне значення має саме діяльність тих суб'єктів, які наділені компетенцією для реалізації владно-управлінських функцій та завдань держави.

На думку Г. Остапенко, в умовах воєнного стану «легальність» може бути використана як спосіб утвердження влади, надання правової форми не правовим за своїм змістом рішенням, з метою створення незаконних підстав для використання владного примусу [10, с. 55].

Можна погодитись із тим, що легальність та процедура легалізації виступає тією необхідною умовою, яка слугує підґрунтям формування довіри до органів державної влади та є певним стримуючим фактором її падіння внаслідок «неадекватних» дій державних органів [3, с. 55].

Об'єктивні та суб'єктивні загрози демократичному характеру державної влади обумовлюють необхідність визначення чітких критеріїв, які б розкривали рівень її законності не тільки у формальному значенні, а й у змістовному сенсі та мали бути покладені в основу формування певного індексу легальності через її політичну, нормативну, інституційну, інтерпретаційну та реалізаційну складову.

По за всяким сумнівом, легальність держави залежить від формально-юридичного визнання державної влади, як зовнішньополітичного, так і внутрішнього. Таким чином, політична складова легальності державних органів ґрунтується на двох аспектах.

1. Зовнішньополітичний аспект, як зовнішньополітичне визнання державної влади, встановлення дипломатичних відносин з державою, визнання де-юре тієї чи іншої держави та її уряду. Відповідно до конституційної концепції визнання держав: лише самий факт визнання породжує міжнародну правосуб'єктність держави, трансформує фактичний стан утворення нової держави у юридичний. Декларативна концепція передбачає, що держава набуває міжнародної правосуб'єктності в силу самого факту свого утворення, в силу власного суверенітету незалежно від того, чи визнають її інші держави. А визнання лише констатує самий факт утворення держави та має декларативний характер [11, с. 112].

2. Внутрішньополітичний аспект розуміється як визнання правомірності дій державної влади більшістю населення, їх добровільне прийняття. На думку Бережанського Г.І., легітимність обумовлює делегування державі право на управління та згоду населення їй підкорятися [2, с. 55].

Нормативна складова легальності державних органів передбачає нормативно-правове забезпечення їх утворення та функціонування. Вона забезпечується принципами верховенства права та закону. Нормативна складова легальності може бути конкретизована у наступних аспектах.

1. Наявність Основного закону: означає, що в державі діє постійна Конституція, яка прийнята (сформована) конституційними суб'єктами без порушення чітко встановленої конституційної процедури.

2. Легальність дії норм конституції, яка полягає у тому, що норми мають вищу юридичну силу та є, переважно, нормами прямої дії.

3. Легальність діючих законів, що означає, що прийняття нормативно-правових актів, які мають вищу юридичну силу відбувається без порушення чітко встановленої процедури, а норми, що вони містять є прозорими, зрозумілими з передбачуваною реалізацією.

4. Відсутність конституційних колізій, коли, по-перше: нормативно-правові приписи діючих законів не містять суперечностей з нормами конституції; по-друге: нормативно-правові приписи діючих підзаконних нормативно-правових актів не містять протиріч з нормами конституції; по- третє: різні положення самої конституції не містять взаємних невідповідностей між собою.

5. Відсутність законодавчих колізій, що означає, що нормативно-правові приписи діючих підзаконних нормативно-правових актів та інших джерел права не містять формальних неузгодженостей з нормами діючих законів та суперечать один одному, та не створюють невизначеності щодо їх реалізації.

6. Легальність прийняття та утворення підзаконних нормативно-правових актів та інших джерел права, яка полягає в їх прийнятті без порушення чітко встановленої процедури. Норми, які вони містять мають бути прозорими з передбачуваним механізмом реалізації.

7. Легальність юридичної сили підзаконних нормативно-правових актів та інших джерел права, означає, що норми підзаконних нормативно-правових актів та інших джерел права повинні діяти відповідно до законодавчо- закріпленої ієрархії їх юридичної сили.

8. Легальність функціонального призначення підзаконних нормативно-правових актів та інших джерел права, яка полягає у чіткому спрямуванні норм підзаконних нормативно-правових актів та інших джерел права на забезпечення та деталізацію дію норм законів, але не на їх підміну.

Інституційна складова легальності висвітлює законність формування та функціонування усіх державних владних інституцій. Вона забезпечується законодавчо закріпленням порядком формування через вибори, або призначення державних органів та інших державних організацій.

Інституційна складова легальності передбачає:

– по-перше: легальність організації державного апарату, коли державний апарат складається з системи державних органів, створених відповідно до норм встановлених Конституцією та чинним законодавством з урахуванням законодавчо закріпленого поділу влад, системи стримувань і противаг та механізму конституційної юрисдикції;

– по-друге: легальність формування та кадрового забезпечення державного апарату, коли державні органи та посадові особи формуються, обираються та призначаються у законний спосіб, без порушення процедури та строків, встановлених нормами Конституції та чинного законодавства.

Інтерпретаційна складова легальності обумовлює необхідність функціонування механізму офіційного тлумачення Конституції та чинного законодавства. Вона також складається з двох пов'язаних між собою аспектів:

– легальність офіційного тлумачення Конституції та законів;

– легальність офіційного тлумачення законів та інших джерел права.

Легальність обсягу владних повноважень, забезпечується створенням умов запобігання узурпації державної влади, коли:

– державні органи діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами;

– посадові особи реалізують свої владні повноваження через законодавчо закріплені способи та засоби, чітко дотримуючись принципу: «дозволено лише те, що прямо передбачено нормами чинного законодавства».

Легальність державного примусу: лише спеціально створенні для утримання державної влади та втілення легітимно ухвалених рішень державні органи здатні застосовувати легалізований примус відповідно до обсягу, передбаченого нормами Конституції та чинного законодавства.

На думку Аракелян М.Н. державний примус слід визначати як метод державного впливу, а повноваження суб'єктів, які його здійснюють обумовлені правомірним характером реалізації [1, с. 393].

Легальність державного примусу, як складова може бути конкретизована у наступних аспектах.

1. Монополія на примус: лише держава в особі створених для утримання державної влади та втілення легітимно ухвалених рішень спеціально уповноважених владних суб'єктів, має право на застосування примусових заходів.

2. Правовий характер – легалізований державний примус ґрунтується на праві, спрямований на забезпечення прав і свобод, людини, правопорядку в суспільстві, досягнення загального блага та не повинен переродитись у незаконне насильство чи свавілля.

2. Вид, міра легалізованого державного примусу, а також його реалізація ґрунтуються на чіткій правовій основі законодавчо-закріплених процесуальних форм.

3. Пропорційність та обґрунтованість легального примусу: односторонність та асиметричність державних примусових заходів, спрямованих на забезпечення правопорядку, захист прав і свобод, запобігання правопорушенням та притягнення до юридичної відповідальності повинна бути необхідною, мінімально достатньою та не принижувати людську гідність.

4. Забезпечення контролю за примусовими заходами та можливість їх оскарження в судовому порядку на предмет законності, обґрунтованості та справедливості.

Висновки. У спрощеній інтерпретації легальність органів державної влади розуміють як політико-правову категорію, що розкриває їх відповідність формальним вимогам чинного законодавства.

В широкому розумінні легальність можна розглядати як функціонування не лише державних органів, а й інших державних організацій (підприємств, установ), а також політичних партій, органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства відповідно до вимог чинного законодавства.

Об'єктивні та суб'єктивні загрози демократичному характеру державної влади обумовлюють необхідність визначення чітких критеріїв, які б розкривали рівень її законності не тільки у формальному значенні, а й у змістовному сенсі та мали бути покладені в основу формування певного індексу легальності через її політичну, нормативну, інституційну, інтерпретаційну та реалізаційну складову.

Легальність держави в цілому залежить від формально-юридичного визнання державної влади, як зовнішньополітичного, так і внутрішнього (політична складова легальності).

Нормативна складова легальності державних органів передбачає нормативно-правове забезпечення їх утворення та функціонування.

Інституційна складова легальності висвітлює законність формування та функціонування усіх державних владних інституцій.

Інтерпретаційна складова легальності обумовлює необхідність функціонування механізму офіційного тлумачення Конституції та чинного законодавства.

Лише спеціально створенні для утримання державної влади та втілення легітимно ухвалених рішень державні органи здатні застосовувати легалізований примус відповідно до обсягу, передбаченого нормами Конституції та чинного законодавства.

Література:

1. Аракелян Р. М. Поняття державного примусу в теорії права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 391–393.
2. Бережанський Г. І. Співвідношення легітимності та легальності державної влади: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 11. Т. 2. С. 53–56.
3. Жаровська І. М. Легітимність державної влади у демократичній державі. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 20–23.
4. Каленіченко Л. І. Система форм державно-правового примусу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. Feb. 2018. P.10–14.
5. Коваль, О. Я. Співвідношення понять легітимність та легальність державної влади як визначальних категорій функціонування суспільства. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. №3. С. 18–22.
6. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Державна влада як різновид політичної влади. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4(29). Т. 2. С. 18–23.
7. Манько Д. Г. Легалізація як правова процедура : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2010. 20 с.
8. Матвеев С. Легітимність і легальність як ознаки державної влади. *Юридичний вісник*. 2014. №3. С.20–23.
9. Назаренко О. А. Легітимність та легальність державної влади: науково-правовий аналіз. *Право і суспільство*. 2017. № 4. Ч. 2. С. 22–25.
10. Остапенко Г. Легальність, легітимність і правова визначеність у сучасних політико-правових реаліях 2022-2023 рр. *Право України*. 2023. № 3. С. 54–71.
11. Талдікін О. В. Поняття та класифікація квазідержав. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 110-116.
12. Ткаля О. В. Сутність державної влади та її основні властивості. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С.230–235.

Taldykin O. Legality of state authority bodies: main aspects

Summary. The article examines the main aspects of the legality of government bodies.

The legality of state authorities is considered in accordance with the main aspects. Attention is focused on the political, regulatory, institutional, interpretative and other components of legality. The main aspects of the legality of the scope of government powers, the legality of state coercion are determined. Legality in the main areas of functioning of state authorities is highlighted.

Numerous cases of human rights violations by officials and state authorities, pseudo-legal formalization of frankly

illegal decisions, attempts by those in power to suspend the operation of the Constitution, manipulation of the norms of laws and subordinate regulatory legal acts, creation of blatant conditions for the application of quasi-legal coercive measures against the population, corruption in the highest echelons of power, to a large extent actualize the problem of determining the legality of state authorities, the search for clear criteria and guidelines that would allow to quickly and effectively identify the state of state authorities, namely: their formation and functioning in terms of such a category as legality.

The purpose of this work will be an attempt to determine the main aspects of the legality of state authorities through the presence or absence of such elements that represent a substantive part of this concept in modern conditions.

In a simplified interpretation, the legality of state authorities is understood as a political and legal category that reveals their compliance with the formal requirements of current legislation.

In a broad sense, legality can be considered as the functioning of not only state authorities, but also other state organizations (enterprises, institutions), as well as political parties, local governments, and other civil society institutions in accordance with the requirements of current legislation.

Objective and subjective threats to the democratic nature of state authority necessitate the definition of clear criteria

that would reveal the level of its legality not only in a formal sense, but also in a substantive sense and should be used as the basis for the formation of a certain index of legality through its political, normative, institutional, interpretative, and implementation component.

The legality of the state as a whole depends on the formal and legal recognition of state authority, both foreign and domestic (the political component of legality).

The normative component of the legality of state bodies provides for the regulatory and legal support of their formation and functioning.

The institutional component of legality highlights the legality of the formation and functioning of all state power institutions.

The interpretative component of legality determines the need for the functioning of a mechanism for the official interpretation of the Constitution and current legislation.

Only state bodies specially created to maintain state power and implement legitimately adopted decisions are able to apply legalized coercion in accordance with the scope provided for by the norms of the Constitution and current legislation.

Key words: the state, state authorities, legality, legitimization of state power, the process of legitimization, state coercion.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

КОНСТИТУЦІЙНЕ
ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Солодка І. В.,*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5916-3774>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ МІНІМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ КОРУПЦІЇ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини в Україні. Метою роботи є розкриття поняття та системи таких механізмів, а також визначення шляхів їх удосконалення з урахуванням процесів європейської інтеграції. Обґрунтовано, що корупція становить безпосередню загрозу конституційним правам і свободам людини, оскільки деформує діяльність органів публічної влади, підриває рівність громадян перед законом, право на судовий захист та можливість реалізації соціальних і економічних прав. З огляду на це запобігання корупції розглянуто не лише як складову державної політики, а і як конституційно-правову передумову ефективного здійснення прав людини.

Проаналізовано нормативну основу антикорупційної діяльності держави, зокрема положення Конституції України, Закону України «Про запобігання корупції», а також міжнародні зобов'язання України, що випливають із Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції та актів Ради Європи. Особливу увагу приділено конституційному виміру антикорупційної політики через призму юриспруденції Конституційного Суду України. На прикладі Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020 показано, що конституційно-правові механізми здатні як захищати права людини від корупційних зловживань, так і, за неналежного застосування, послаблювати відповідні гарантії. Досліджено способи відновлення балансу між захистом прав людини та цілями запобігання корупції, у тому числі шляхом законодавчого реагування та з урахуванням висновків Європейської комісії «За демократію через право».

Зроблено висновок про необхідність узгодження конкуруючих конституційних цінностей – публічного інтересу у прозорості, приватності суб'єктів декларування, незалежності судової влади та невідворотності відповідальності – на засадах пропорційності. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини в умовах євроінтеграційного поступу України.

Ключові слова: конституційно-правові механізми, корупція, забезпечення прав людини, запобігання корупції, конституційний контроль, Конституційний Суд України, електронне декларування, європейська інтеграція.

Постановка проблеми. Корупція в сучасних умовах перестала сприйматися виключно як економічне чи управлінське явище і дедалі частіше осмислюється як пряма загроза реалізації прав людини. Спотворюючи діяльність органів публічної влади,

вона підриває засадничі конституційні цінності – рівність громадян перед законом (стаття 24 Конституції України), право на судовий захист (стаття 55), доступ до публічних послуг, а також соціальні та економічні права, гарантовані статтями 46, 48, 49 Основного Закону [1]. Там, де рішення посадової особи зумовлене неправомірною вигодою, а не законом, особа фактично позбавляється рівного і справедливого ставлення держави, що становить суттєве порушення її прав. Відтак протидія корупції набуває конституційно-правового виміру: вона постає не лише інструментом захисту державних інтересів, а й передумовою ефективної реалізації прав і свобод людини.

Такий підхід узгоджується з міжнародними зобов'язаннями України. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції [2] та Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією [3] розглядають запобігання корупції як складник верховенства права та захисту прав людини, зобов'язуючи держави створювати дієві превентивні механізми. Виконуючи ці зобов'язання, Україна з 2014 року сформувала розгалужену антикорупційну інфраструктуру, ядром якої став Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII, що запровадив систему фінансового контролю, електронне декларування та спеціалізовані інституції запобігання і протидії корупції [4].

Конституційно-правова природа цих механізмів набула гострої актуальності тоді, коли антикорупційне регулювання зіткнулося з конституційним контролем. Показовим є Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020, ухвалене за конституційним поданням 47 народних депутатів України, яким низку положень Закону № 1700-VII та статтю 366-1 Кримінального кодексу України було визнано такими, що суперечать Конституції України [5]. Наслідки виявилися системними: під загрозою опинилися відкритість реєстру декларацій, повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції та кримінальна відповідальність за недостовірне декларування. Наведений приклад продемонстрував подвійну роль конституційно-правових механізмів: вони здатні як захищати права людини від корупційних зловживань, так і, за неналежного застосування, послаблювати запобіжники, покликані ці права гарантувати.

Відновлення балансу відбувалося вже засобами законодавця через Закон України від 4 грудня 2020 року № 1074-IX, яким криміналізацію недостовірного декларування було поновлено (статті 366-2, 366-3 Кримінального кодексу України) [6],

а також з урахуванням термінового висновку Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), що застерегла від руйнування конституційного контролю, водночас рекомендувавши відновити відповідальність і повноваження антикорупційних органів [7].

Актуальності проблемі додає європейський інтеграційний контекст, оскільки спроможність держави мінімізувати вплив корупції на реалізацію прав людини є однією з умов реалізації Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, а верховенство права та дієві антикорупційні гарантії становлять критерій оцінювання поступу держави. За таких обставин наукове осмислення саме конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини набуває не лише теоретичного, а й прикладного значення.

Стан дослідження. Проблематика конституційно-правового забезпечення прав людини та протидії корупції має вагоме доктринальне підґрунтя, проте розроблялася переважно в межах окремих, відносно самостійних напрямів. Загальнотеоретичні та конституційно-правові засади прав людини, механізму їх гарантування і конституційного контролю висвітлено у працях таких учених, як П. Рабінович, М. Козюбра, О. Скрипнюк, В. Колісник, А. Крусян, О. Марцеляк, С. Шевчук. Правову природу корупції, систему запобігання і протидії їй, адміністративно- та кримінально-правові механізми відповідальності досліджували М. Мельник, О. Дудоров, Д. Заброра, В. Трепак, Є. Невмержицький. Конституційний вимір антикорупційної політики та правові наслідки Рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020 стали предметом окремих наукових розвідок і фахових висновків, зокрема аналітичних оцінок Венеційської комісії [7].

Водночас доводиться констатувати, що проблематика саме конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини – на перетині антикорупційної та правозахисної функцій держави, з урахуванням досвіду конституційної кризи 2020 року та вимог європейської інтеграції – залишається дослідженою фрагментарно й потребує системного опрацювання. Наведене й актуалізує обрання теми наукового дослідження.

Мета статті полягає у розкритті поняття та системи конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини, а також у визначенні шляхів їх удосконалення з урахуванням процесів європейської інтеграції.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: розкрити зміст і співвідношення понять «корупція», «права людини» та «конституційно-правовий механізм» у межах досліджуваної проблематики; визначити систему конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини та охарактеризувати їх складники; з'ясувати конституційний вимір антикорупційної політики України через призму функціонування Конституційного Суду України, зокрема правових позицій, сформульованих у Рішенні від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020 [5]; виявити колізії між захистом прав людини та цілями запобігання корупції і розкрити роль принципу пропорційності в їх узгодженні; окреслити вплив вимог європейської інтеграції на зміст і спрямованість зазначених механізмів; обґрунтувати пропозиції щодо їх удосконалення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У правовому вимірі корупція має нормативно закріплене визначення: згідно із Законом України «Про запобігання корупції» вона розуміється як використан-

ня особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи обіцянки або пропозиції її надання, а так само надання неправомірної вигоди для схвалення особи до протиправного використання службових повноважень [4]. Міжнародно-правові акти, передусім Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, доповнюють це розуміння, розглядаючи корупцію як багатоаспектне явище, що охоплює як публічну, так і приватну сферу, та вимагаючи від держав запровадження превентивних і репресивних заходів [2]. Спільним для цих підходів є те, що корупція завжди становить відхилення від правомірного здійснення публічної влади, вона підмінює загальний інтерес, задля якого влада існує, приватною вигодою.

Саме така підміна і робить корупцію безпосередньою загрозою правам людини. Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; статтею 8 закріплено принцип верховенства права [1]. Корупція нівелює обидві засади. Коли доступ до публічної послуги, судового захисту чи адміністративного рішення фактично зумовлюється неправомірною вигодою, порушується гарантована статтею 24 Конституції України рівність громадян перед законом, а декларований статтею 55 судовий захист прав і свобод перетворюється на формальність. Відтак вплив корупції на права людини виявляється щонайменше у двох площинах – безпосередній та системній.

Безпосередній вплив полягає в тому, що корупційне діяння прямо позбавляє конкретну особу можливості реалізувати належне їй право або примушує «оплачувати» те, що держава зобов'язана надати безоплатно чи на рівних підставах. Системний вплив є опосередкованим, але не менш небезпечним, оскільки усталена корупційна практика знецінює довіру до інститутів публічної влади, відволікає ресурси від фінансування соціальних і економічних прав, гарантованих статтями 46, 48, 49 Конституції України, та підриває здатність держави виконувати позитивні зобов'язання щодо їх забезпечення [1]. З огляду на це запобігання корупції не може розглядатися лише як складник правоохоронної діяльності – воно є водночас функцією правозахисною, спрямованою на утвердження прав людини.

Друге ключове поняття дослідження – конституційно-правовий механізм. У межах цієї статті під ним пропонується розуміти впорядковану систему закріплених Конституцією України та конкретизованих у законодавстві норм, принципів, інститутів, процедур і гарантій, через які держава здійснює цілеспрямований правовий вплив на суспільні відносини задля досягнення конституційно значущої мети. Такий механізм не зводиться до сукупності заборон: його утворюють нормативний складник (положення Основного Закону та галузевого законодавства), інституційний складник (органи, наділені відповідними повноваженнями), процесуальний складник (порядок реалізації норм, зокрема через конституційний контроль) та ціннісно-принциповий складник (верховенство права, пропорційність, юридична визначеність), що надає механізму внутрішньої узгодженості.

Отже, конституційно-правовий механізм мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини – це та частина конституційно-правового інструментарію держави, яка діє на рівні Основного Закону та забезпечується конституційним контролем і спрямована на усунення або обмеження як безпосереднього,

так і системного впливу корупції на можливість людини користуватися своїми правами і свободами. Саме через призму цього визначення у наступній частині розглянуто систему таких механізмів та їх складники.

Конституційно-правові механізми мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини утворюють не розрізнений набір заходів, а внутрішньо узгоджену систему, елементи якої діють на різних рівнях правового регулювання. За змістом у цій системі доцільно виокремити нормативний, контрольний, інституційний та міжнародно-правовий складники, поєднані спільними ціннісними засадами верховенства права і пропорційності.

Основу системи становить нормативний складник – положення самого Основного Закону. Стаття 3 Конституції України утворює права і свободи людини як зміст і спрямованість діяльності держави, а стаття 8 закріплює верховенство права; стаття 19 встановлює, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1]. Саме ця норма є конституційним антиподом корупції, оскільки виключає використання влади поза межами наданих повноважень і в приватних інтересах. Її доповнюють принцип поділу державної влади (стаття 6), рівність перед законом (стаття 24) та обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції і законів (стаття 68), що разом формують конституційний стандарт доброчесного здійснення публічної влади [1].

Контрольний складник системи забезпечується конституційним контролем, який здійснює Конституційний Суд України. Через перевірку антикорупційного законодавства на відповідність Конституції України цей механізм виконує подвійну функцію: він захищає особу від надмірного або непропорційного втручання у її права, але водночас – як засвідчило Рішення від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020 – здатний і послаблювати антикорупційні гарантії, якщо баланс конкуруючих цінностей оцінено недостатньо виважено [5]. Важливим елементом цього складника є також інститут конституційної скарги (стаття 151-1 Конституції України), який надає особі можливість оскаржити конституційність закону, застосованого в її справі, а отже – і опосередковано захищати свої права від наслідків дефектного правового регулювання у сфері протидії корупції [1].

Інституційний складник утворюють спеціалізовані органи, створені на виконання конституційної функції запобігання корупції, – Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Вищий антикорупційний суд та орган з управління активами. Ключовим превентивним інструментом у їх діяльності є фінансовий контроль та електронне декларування, запроваджені Законом України «Про запобігання корупції» [4]. Показово, що конституційний статус і повноваження цих інституцій самі неодноразово ставали предметом конституційного контролю: питання незалежності та обсягу повноважень антикорупційних органів розглядалися Конституційним Судом України, зокрема у Рішенні від 16 вересня 2020 року № 11-р/2020 щодо окремих положень законодавства про Національне антикорупційне бюро України та у згаданому Рішенні № 13-р/2020 стосовно повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції [8; 5]. Це підтверджує, що інституційні гарантії набувають дієвості лише за умови їх узгодженості з конституційними засадами організації влади.

Міжнародно-правовий складник інтегрований у національну систему через статтю 9 Конституції України, за якою чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [1]. Завдяки цьому Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції [2] та Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією [3] не лише встановлюють міжнародні стандарти, а й безпосередньо визначають зміст національних механізмів, вимагаючи їх ефективності, невідворотності відповідальності та захисту осіб, які повідомляють про корупцію. Усі перелічені складники поєднує ціннісно-принципова основа: верховенство права, юридична визначеність і пропорційність, які не дозволяють жодному з елементів системи діяти ізольовано чи всупереч правам людини. Саме дотримання цих принципів – передусім пропорційності – і стало ключовим питанням у практиці Конституційного Суду України.

Найбільш показово напруга між конституційним контролем та антикорупційною політикою виявилася у Рішенні Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020, ухваленому за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо конституційності окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» та Кримінального кодексу України [5]. Цим Рішенням Суд визнав такими, що суперечать Конституції України, статтю 366-1 Кримінального кодексу України, яка передбачала кримінальну відповідальність за декларування недостовірної інформації, а також низку положень Закону № 1700-VII, що стосувалися повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції, зокрема щодо контролю та перевірки декларацій, моніторингу способу життя суб'єктів декларування і відкритого доступу до Єдиного державного реєстру декларацій [5].

В основу правових позицій Суду покладено принцип поділу державної влади та гарантії незалежності судової влади. Суд виходив із того, що надання органам виконавчої влади контрольних повноважень, які прямо й безпосередньо впливають на суддів, зокрема суддів системи судуострою та суддів самого Конституційного Суду України, суперечить статті 6, частинам першій, другій статті 126 та частинам першій, другій статті 149 Конституції України, оскільки за стандартами конституціоналізму виключається контроль виконавчої гілки влади над судовою [5]. Водночас Суд не заперечив декларування доходів осіб, які здійснюють публічну владу, як таке, визнавши його беззаперечною вимогою сучасної демократичної держави; неконституційною була визнана не ідея фінансового контролю, а конкретна модель його інституційного та кримінально-правового забезпечення [5].

Другою опорною тезою Рішення став принцип пропорційності юридичної відповідальності. Суд дійшов висновку, що встановлення кримінальної відповідальності за декларування завідомо недостовірних відомостей є надмірним заходом, а негативні наслідки, яких зазнає притягнута до відповідальності особа, непропорційні шкоді, що настала або могла настати внаслідок відповідного діяння [5]. Саме ця оцінка співмірності покарання і шкоди, а не заперечення обов'язку декларування, стала правовою підставою декриміналізації. Тим самим Рішення № 13-р/2020 продемонструвало, що пропорційність є центральним критерієм конституційності антикорупційних обмежень, вона вимагає, щоб втручання у права особи було водночас належним, необхідним і співмірним легітимній меті запобігання корупції.

Практичні наслідки Рішення виявили зворотний бік цього балансу. Декриміналізація статті 366-1 Кримінального кодексу України зумовила закриття численних кримінальних проваджень, а обмеження повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції та закриття відкритого доступу до реєстру декларацій тимчасово послабили превентивний механізм, покликаний захищати публічний інтерес і, опосередковано, права громадян від системного впливу корупції.

Рішення викликало гостру критику як національних антикорупційних інституцій, так і міжнародних партнерів, а Європейська комісія «За демократію через право» у своєму терміновому висновку хоча й наголосила на обов'язковості та остаточності рішень органу конституційної юрисдикції, водночас указала на потребу невідкладно відновити відповідальність за недостовірне декларування і повноваження антикорупційних органів [7]. Ця оцінка засвідчила, що надмірне зміщення балансу на користь однієї конституційної цінності – навіть такої вагомої, як незалежність судової влади, здатне непропорційно послабити інші, зокрема ефективність державного механізму захисту прав людини від корупції.

Законодавче реагування підтвердило, що конституційно-правовий механізм є динамічним і передбачає взаємодію конституційного контролю та законотворчості. Законом України від 4 грудня 2020 року № 1074-ІХ відповідальність за недостовірне декларування було відновлено через окремі статті 366-2 і 366-3 Кримінального кодексу України з урахуванням критеріїв пропорційності – зокрема шляхом диференціації складів правопорушень і підвищення порогів криміналізації [6]. Отже, правові позиції Конституційного Суду України у справі № 13-р/2020 доцільно оцінювати не як заперечення антикорупційної політики, а як вимогу її конституційно виваженого оформлення: держава зобов'язана досягати цілей запобігання корупції засобами, що витримують перевірку принципами верховенства права, юридичної визначеності та пропорційності, узгоджуючи захист прав окремої особи із захистом прав невизначеного кола осіб, яким загрожує корупція.

Європейська інтеграція перетворює антикорупційну діяльність держави з питання внутрішнього політичного вибору на міжнародно-правове зобов'язання та критерій набуття членства, а отже – на потужний зовнішній чинник розвитку конституційно-правових механізмів. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом закріпила верховенство права, ефективне врядування та боротьбу з корупцією як спільні цінності й напрями співробітництва, надавши цим зобов'язанням міжнародно-договірний характеру [9]. Через статтю 9 Конституції України ці стандарти інтегровано в національну правову систему, що зробило їх обов'язковим орієнтиром для розвитку внутрішнього законодавства [1].

Політико-правова динаміка останніх років надала цьому чиннику інституційної визначеності. Отримавши 23 червня 2022 року статус кандидата на членство в Європейському Союзі, Україна 25 червня 2024 року офіційно розпочала переговори про вступ, у вересні 2025 року завершила скринінг національного законодавства на відповідність праву Європейського Союзу, а 15 червня 2026 року відкрила перший переговорний кластер – «Основи процесу вступу» (Fundamentals). Показовим для нашого дослідження є сам зміст зазначеного кластера: він об'єднує верховенство права, функціонування демократичних інститутів, реформу державного управління, незалежність судової влади,

основоположні права людини та боротьбу з корупцією. Тим самим на наднаціональному рівні підтверджено висхідну тезу статті – антикорупційна політика розглядається не ізольовано, а як органічний складник верховенства права та захисту прав людини.

Особливе значення має принцип, за яким кластер «Основи» відкривається першим і закривається останнім. Він означає, що прогрес у сфері протидії корупції та захисту прав людини супроводжуватиме весь переговорний процес, а реформи в цій царині мають набути незворотного характеру незалежно від зміни політичної кон'юнктури. У такий спосіб європейська інтеграція виконує функцію зовнішнього «якоря» для національних конституційно-правових механізмів, оскільки вона підвищує стандарти їх ефективності, стримує спроби послаблення антикорупційних гарантій і надає додаткову опору незалежності відповідних інституцій. Водночас цей зовнішній каркас діє результативно лише за наявності внутрішньої політичної волі та належних конституційних запобіжників.

Практика засвідчує наявність обох аспектів цієї взаємодії. З одного боку, серед вимог кластера – забезпечення реальної результативності в справах щодо корупції на найвищому рівні та зміцнення інституційної незалежності антикорупційних органів, що безпосередньо працює на захист прав громадян від системного впливу корупції. З іншого боку, спроби звуження повноважень чи незалежності антикорупційних інституцій, як засвідчили події 2025 року, коли ухвалення закону про обмеження самостійності антикорупційних органів викликало суспільний спротив і подальше відновлення попереднього стану, наочно демонструють, що самостійність цих органів є питанням конституційного ладу та верховенства права, а не лише поточної адміністративної організації.

Європейська інтеграція в таких ситуаціях виступає додатковою гарантією збереження і відновлення дієвості механізмів. Отже, євроінтеграційний чинник не просто підвищує планку вимог до антикорупційної політики, а й закріплює конституційно-правові механізми мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини, вимагаючи їх узгодження на рівні Основного Закону – насамперед у частині незалежності судової влади та антикорупційних органів, пропорційності обмежень і прозорості публічної влади. Саме ці напрями узгодження й визначають зміст пропозицій щодо удосконалення відповідних механізмів.

Проведений аналіз дає підстави визначити кілька взаємопов'язаних напрямів удосконалення конституційно-правових механізмів мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини, спільним знаменником яких є узгодження антикорупційної та правозахисної функцій держави на засадах верховенства права та пропорційності.

Першочерговим є посилення конституційних гарантій незалежності антикорупційних інституцій. Досвід 2020 та 2025 років засвідчив, що інституційна самостійність органів запобігання і протидії корупції залишається вразливою, доки вона забезпечується переважно на рівні звичайного закону і може бути звужена черговими законодавчими змінами. Підвищення рівня нормативного закріплення статусу та гарантій незалежності цих органів, а також визначеність процедур призначення й звільнення їх керівництва зменшили б залежність механізму від політичної кон'юнктури. Водночас таке посилення має здійсню-

ватися з дотриманням правових позицій Конституційного Суду України щодо неприпустимості контролю виконавчої влади над судовою, тобто з чітким розмежуванням повноважень стосовно суддів системи судуострою та суддів органу конституційної юрисдикції [5].

Не менш важливим є забезпечення пропорційності антикорупційних обмежень та юридичної відповідальності. Законодавче регулювання у сфері фінансового контролю й декларування має від початку відповідати критеріям належності, необхідності та співмірності, сформульованим у практиці Конституційного Суду України, аби відповідні норми витримували перевірку конституційністю та не створювали ризику повторної декриміналізації чи скасування [5]. Це стосується як диференціації складів правопорушень і порогів відповідальності, так і співмірності санкцій характеру та тяжкості діяння.

Окремого узгодження потребує співвідношення прозорості публічної влади та приватності суб'єктів декларування. Відкритість Єдиного державного реєстру декларацій є дієвим інструментом громадського контролю і, опосередковано, захисту прав громадян від корупції, проте вона має поєднуватися з належними гарантіями захисту персональних даних. Оптимальним є розв'язання, за якого публічний доступ зберігається в обсязі, необхідному для досягнення легітимної мети запобігання корупції, з розумними винятками щодо відомостей, розголошення яких створює непропорційні ризики для приватного життя чи безпеки особи. Такий підхід відповідає логіці пропорційності та узгоджує конкуруючі конституційні цінності без знецінення жодної з них.

Самостійним напрямом є розвиток правозахисної складової антикорупційних механізмів. Ідеться про послідовне утвердження розуміння протидії корупції як засобу забезпечення рівного доступу до правосуддя, публічних послуг і соціальних благ, а також про зміцнення інституту викривачів корупції, передбаченого Законом України «Про запобігання корупції», який поєднує захист прав особи, що повідомляє про корупцію, із загальним інтересом суспільства [4]. Дієвий захист викривачів прямо працює на реалізацію прав людини, оскільки усуває корупційні перешкоди в діяльності публічної влади.

Нарешті, удосконалення механізмів передбачає підвищення якості взаємодії конституційного контролю та законотворчості. Досвід конституційної кризи 2020 року показав, що уникнути різких коливань правового регулювання можна завдяки ретельному конституційному опрацюванню антикорупційних законопроектів ще на стадії їх підготовки, зокрема з урахуванням висновків Європейської комісії «За демократію через право» [7], а також через послідовну гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу в межах кластера «Основи», що надає реформам незворотного характеру [9]. Реалізація зазначених напрямів у їх сукупності здатна забезпечити такий стан конституційно-правових механізмів, за якого запобігання корупції та захист прав людини не протиставляються, а взаємно посилюють одне одного.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що корупція є не лише економічною та управлінською проблемою, а й безпосередньою загрозою реалізації прав людини, оскільки підмінює загальний інтерес, задля якого існує публічна влада, приватною вигодою і тим самим порушує рівність перед законом, доступ до правосуддя та можливість користуватися соціальними й економічними правами. З огляду на це запобігання

корупції має розглядатися як конституційно-правова передумова ефективного здійснення прав і свобод людини, а протидія їй становить не лише правоохоронну, а й правозахисну функцію держави.

Конституційно-правовий механізм мінімізації впливу корупції на реалізацію прав людини визначено як ту частину конституційно-правового інструментарію держави, яка діє на рівні Основного Закону, забезпечується конституційним контролем і спрямована на усунення або обмеження як безпосереднього, так і системного впливу корупції на можливість людини користуватися своїми правами. Такий механізм утворює узгоджену систему нормативного, контрольного, інституційного та міжнародно-правового складників, поєднаних ціннісною основою верховенства права, юридичної визначеності та пропорційності.

Аналіз правових позицій Конституційного Суду України, насамперед сформульованих у Рішенні від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020, засвідчив подвійну роль конституційного контролю: він здатний як захищати особу від непропорційного втручання у її права, так і, за недостатньо виваженого оцінювання конкуруючих цінностей, послаблювати антикорупційні гарантії. Центральним критерієм конституційності антикорупційних обмежень є принцип пропорційності, який вимагає, щоб втручання у права особи було водночас належним, необхідним і співмірним меті запобігання корупції. Наступне законодавче реагування підтвердило, що конституційно-правовий механізм є динамічним і передбачає узгоджену взаємодію конституційного контролю та законотворчості.

Установлено, що європейська інтеграція є вагомим чинником розвитку зазначених механізмів. Включення боротьби з корупцією до кластера «Основи процесу вступу» поряд із верховенством права, незалежністю судової влади та основоположними правами підтверджує розуміння антикорупційної політики як складника захисту прав людини, а принцип незворотності реформ надає національним механізмам додаткової стійкості. Водночас зовнішній інтеграційний каркас діє результативно лише за наявності внутрішньої політичної волі та належних конституційних запобіжників.

За результатами дослідження обґрунтовано напрями удосконалення конституційно-правових механізмів: посилення конституційних гарантій незалежності антикорупційних інституцій із дотриманням розмежування щодо судової влади; забезпечення пропорційності антикорупційних обмежень і відповідальності; узгодження прозорості публічної влади з приватністю суб'єктів декларування; розвиток правозахисної складової, зокрема інституту викривачів корупції; а також підвищення якості взаємодії конституційного контролю та законотворчості з урахуванням європейських стандартів. Реалізація цих напрямів у їх сукупності здатна забезпечити такий стан конституційно-правових механізмів, за якого запобігання корупції та захист прав людини не протиставляються, а взаємно посилюють одне одного, що й відповідає меті утвердження прав людини як найвищої соціальної цінності.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 03.07.2026).

2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. : ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 01.07.2026).
3. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS № 173) від 27 січня 1999 р. : ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101 (дата звернення: 01.07.2026).
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 02.07.2026).
5. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 р. № 13-р/2020 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20> (дата звернення: 01.07.2026).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Закон України від 4 грудня 2020 р. № 1074-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 15. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-20> (дата звернення: 05.07.2026).
7. Терміновий спільний висновок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) та Генерального директорату з прав людини і верховенства права Ради Європи щодо законодавчої ситуації, пов'язаної з антикорупційними механізмами, у світлі Рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020, CDL-AD(2020)038, від 11 грудня 2020 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/bddc77fbf7f0844888dd_file.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
8. Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2020 р. № 11-р/2020 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20> (дата звернення: 02.07.2026).
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 01.07.2026).

Solodka I. Constitutional and legal mechanisms for



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

minimizing the impact of corruption on the realization of human rights

Summary. The article is devoted to the study of constitutional and legal mechanisms for minimizing the impact of corruption on the realization of human rights in Ukraine. The purpose of the work is to reveal the concept and the system of such mechanisms and to determine ways of their improvement in the context of European integration. It is substantiated that corruption constitutes a direct threat to constitutional rights and freedoms, since it distorts the functioning of public authorities, undermines the equality of citizens before the law, the right to judicial protection and the ability to exercise social and economic rights. Accordingly, the prevention of corruption is considered not only as a component of state policy, but also as a constitutional and legal precondition for the effective exercise of human rights.

The author analyses the normative basis of the state's anti-corruption activity, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", as well as Ukraine's international obligations arising from the United Nations Convention against Corruption and the acts of the Council of Europe. Particular attention is paid to the constitutional dimension of anti-corruption policy through the case law of the Constitutional Court of Ukraine. Drawing on the Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 27 October 2020 No. 13-r/2020, it is demonstrated that constitutional and legal mechanisms are capable both of protecting human rights against corruption-related abuses and, when improperly applied, of weakening the relevant safeguards. The ways of restoring the balance between the protection of human rights and the goals of corruption prevention are examined, including through legislative response and with regard to the conclusions of the European Commission for Democracy through Law.

It is concluded that competing constitutional values – the public interest in transparency, the privacy of declaring subjects, the independence of the judiciary and the inevitability of liability – must be reconciled on the basis of proportionality. Proposals are formulated for improving the constitutional and legal mechanisms for minimizing the impact of corruption on the realization of human rights in the conditions of Ukraine's European integration progress.

Key words: constitutional and legal mechanisms, corruption, human rights, corruption prevention, constitutional review, Constitutional Court of Ukraine, electronic declaration, European integration.

Дата першого надходження статті до видання: 10.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.08.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Боровик А. В.,*доктор юридичних наук, професор, відмінник освіти України,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1834-404X>***Тимчишин П. А.,***курсант
Навчально-наукового інституту поліцейської діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1415-8957>*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Анотація. У статті досліджено адміністративно-правовий вимір трансформації державного регулювання в умовах цифровізації публічного управління. Проаналізовано вплив цифрових технологій на зміну природи адміністративно-правових відносин, зокрема у частині автоматизованого прийняття рішень, трансформації процедурних гарантій та інституту відповідальності. Окреслено проблеми правової невизначеності, алгоритмічної непрозорості та транскордонності цифрових відносин. Обґрунтовано необхідність адаптації адміністративно-правових механізмів із збереженням пріоритету прав і свобод особи.

Цифровізація охоплює практично всі сфери публічного управління. В Україні протягом останніх років реалізовано низку масштабних ініціатив у сфері цифрової трансформації державних послуг, зокрема впроваджено електронні сервіси на базі платформи «Дія», розвиваються державні електронні реєстри, запроваджуються засоби електронної ідентифікації. Водночас нормативно-правове забезпечення таких процесів у ряді випадків не відповідає темпам технологічного розвитку, що зумовлює виникнення стану правової невизначеності та ускладнює належну реалізацію прав і обов'язків учасників адміністративних правовідносин. Зокрема, Закон України «Про адміністративну процедуру» 2022 року, попри його фундаментальне значення, не в повній мірі враховує особливості здійснення адміністративних процедур в електронній формі [1]. Така ситуація не є унікальною для України, а відображає загальносвітову тенденцію випереджального розвитку технологічних практик порівняно з їх нормативним закріпленням.

Цифровізація публічного адміністрування є не просто технологічним оновленням інструментарію публічного управління, а принциповою трансформацією самої природи адміністративно-правових відносин. Ця трансформація породжує щонайменше три системні виклики. Перший – виклик правового режиму алгоритмічних рішень: традиційні адміністративно-правові гарантії (обґрунтованість, право на участь, оскарження) мають бути адаптовані до умов, коли рішення приймає не людина, а програмний код. Другий – виклик відповідальності: питання відповідальності за наслідки автоматизованих рішень потребує нових правових конструкцій, що розподіляють відповідальність між розробниками, операторами та органами влади. Третій – виклик транскордонності: національне адміністра-

тивне право в умовах глобального цифрового простору потребує міжнародної координації, що неминуче обмежує традиційну монополію держави на регулювання публічно-правових відносин.

Ключові слова: цифровізація; адміністративне право; алгоритмічні рішення; адміністративна процедура; публічне управління.

Постановка проблеми. Цифровізація суспільних відносин уже не може розглядатися виключно як технологічний процес, оскільки вона набуває системного правового значення та безпосередньо впливає на трансформацію механізмів публічного управління. Традиційна модель адміністративно-правового регулювання сформувалася в умовах, коли взаємодія між публічною адміністрацією та приватними особами здійснювалася переважно у матеріалізованій (паперовій) формі, передбачала значну тривалість процедури та складні механізми оскарження адміністративних рішень.

Натомість сучасний етап розвитку цифрових технологій зумовлює формування якісно нових форм адміністративної діяльності, що характеризуються «електронізацією» адміністративних процедур, впровадженням автоматизованих систем прийняття рішень, а також використанням алгоритмічних інструментів у процесі реалізації владних повноважень. У зв'язку з цим постає питання про відповідність чинної моделі адміністративного права новим умовам функціонування публічної адміністрації, а також про межі її адаптаційної спроможності до цифрових трансформацій.

З огляду на це, предметом дослідження є адміністративно-правовий вимір трансформації державного регулювання в умовах цифрової реальності, що передбачає аналіз не лише змін у формах і методах здійснення публічної адміністрації, а й їх впливу на переосмислення базових категорій адміністративного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика цифровізації публічного адміністрування є предметом активного наукового осмислення у вітчизняній правовій доктрині. Зокрема, О. В. Петришин та О. С. Гиляка досліджують трансформацію прав людини в умовах цифрової епохи,

обґрунтовуючи необхідність формування належних правових механізмів їх забезпечення та захисту у цифровому середовищі. К. В. Денисенко аналізує становлення цифрових прав людини як прав четвертого покоління та пропонують інституційні підходи до їх гарантування. Р. С. Еннан у своїх працях розглядає процес формування цифрового права як самостійного напрямку правового регулювання, акцентуючи увагу на транскордонному характері цифрових відносин та пов'язаних із цим викликах для національних правових систем.

У межах адміністративно-правової науки окрему увагу приділено трансформації адміністративних процедур під впливом цифровізації. Зокрема, В. К. Колпаков та О. Соловйова підкреслюють, що впровадження цифрових технологій спрямоване на якісну зміну характеру взаємовідносин між публічною адміністрацією та приватними особами, зокрема на підвищення їх прозорості, доступності та орієнтацію на сервісну модель взаємодії.

Аналіз наукових підходів свідчить про поступову еволюцію вітчизняної адміністративно-правової доктрини: від дослідження інституційно-організаційних аспектів реформування системи адміністративних послуг до комплексного осмислення цифрових каналів взаємодії, реєстрової інфраструктури та механізмів електронної ідентифікації як передумов досягнення юридично значущого результату. Зазначені тенденції відображені, зокрема й у працях С. Ю. Влізько, М. В. Дубняка, В. В. Савіцької, Н. Мельника, О. Г. Гуйди, П. О. Макаренка, А. В. Денисової, Л. Л. Савранчук, Т. О. Мацелик, В. Г. Захарової, М. С. Ковтуна, Ю. Костюченка та інших, у яких розкриваються різні аспекти функціонування електронних (цифрових) адміністративних послуг – від концептуальних і процедурних до інфраструктурних, включаючи проблематику платформізації та використання даних у публічному управлінні.

Водночас, попри значний обсяг наукових досліджень, у цій сфері спостерігається певний дисбаланс. Значна увага приділяється технічним та організаційним аспектам цифровізації (електронні сервіси, державні реєстри, автоматизація процедур), тоді як питання процедурних гарантій залишаються менш розробленими.

Таким чином, попри наявність значного масиву наукових досліджень, низка ключових проблем залишається недостатньо розкритою. Йдеться, зокрема, про визначення правового режиму алгоритмічних адміністративних рішень, розмежування відповідальності у сфері цифрового публічного управління, а також забезпечення ефективних гарантій прав і свобод особи в умовах автоматизації адміністративної діяльності.

Визначення мети та завдань дослідження. Метою статті є аналіз трансформації адміністративно-правового регулювання під впливом цифровізації та осмислення нових викликів, які ця трансформація ставить перед публічним адмініструванням. Для досягнення мети визначаються такі завдання: встановити, як змінюються форми взаємодії публічної адміністрації з приватними особами у цифровому середовищі; з'ясувати правову природу алгоритмічних адміністративних рішень та проблему відповідальності за них; оцінити концепцію «цифрового суверенітету» в адміністративно-правовому контексті та окреслити прогнози щодо подальшого розвитку адміністративно-правових інструментів.

Результати досліджень. Адміністративне право традиційно характеризується підвищеною значущістю процесуальної форми як інструменту забезпечення прав і свобод особи. Вимоги до письмової форми адміністративних актів, дотримання встановлених строків, гарантії участі особи в адміністративному провадженні не є проявами надмірної формалізації, а становлять необхідні елементи механізму правового захисту. Умови цифровізації не усувають значення цих гарантій, проте зумовлюють необхідність їх адаптації до нових форм здійснення адміністративної діяльності.

Цифровізація істотно трансформує характер взаємодії між публічною адміністрацією та приватними особами. Традиційні моделі комунікації, що передбачали безпосередню участь посадової особи та використання матеріалізованих носіїв інформації, поступово заміщуються електронними інтерфейсами, інформаційними системами та алгоритмічними інструментами. Як зазначає К. В. Денисенко, активне впровадження цифрових технологій зумовило розвиток концепції цифрових прав та сприяло діджиталізації суспільних відносин [2, с. 92]. З адміністративно-правової точки зору це означає ускладнення структури суб'єктного складу публічно-владних відносин: поряд із традиційними суб'єктами владних повноважень – органами виконавчої влади та їх посадовими особами – дедалі більшого значення набувають інформаційні системи та алгоритмічні рішення, правовий статус яких залишається недостатньо визначеним.

Особливої актуальності набуває питання правового режиму автоматизованих адміністративних рішень. У випадках, коли рішення про надання або відмову в адміністративній послугі приймається із застосуванням алгоритмічних інструментів, постає проблема забезпечення дотримання базових адміністративно-правових принципів, зокрема обґрунтованості, пропорційності, а також права особи бути вислуханою. З формально-правової точки зору зазначені гарантії мають застосовуватися незалежно від способу прийняття рішення – людиною чи із використанням автоматизованих систем. Водночас їх практична реалізація ускладнюється через обмежену прозорість алгоритмічних процесів: відсутність зрозумілих для особи пояснень мотивів прийнятого рішення істотно звужує можливості ефективного оскарження, що ставить під сумнів реальність, а не лише формальність відповідних гарантій.

У наукових дослідженнях Шапенко Л. О. та Маньгори Т. В. обґрунтовано звертається увага на феномен так званих «зон юридичної невизначеності», які виникають унаслідок невідповідності чинного нормативно-правового регулювання новим технологічним практикам [3, с. 271]. Такі ситуації є проявом темпорального розриву між динамікою технологічного розвитку та інерційністю правотворчості. Традиційно право функціонує як реактивна система, що адаптується до вже сформованих суспільних відносин. Водночас інтенсивність цифрової трансформації публічного управління обумовлює необхідність перегляду цієї логіки, зокрема у напрямку формування більш гнучких і, певною мірою, випереджальних підходів до правового регулювання.

Не менш важливим є питання збереження та трансформації принципів адміністративного права в умовах цифрового середовища. Як зазначає О. Соловйова, такі базові засади, як верховенство права, законність, пропорційність, прозорість

і підзвітність, зберігають своє значення, проте зазнають змістовної трансформації у зв'язку зі зміною форм здійснення публічного управління. Цифровізація, змінюючи способи взаємодії між суб'єктами публічно-владних відносин, впливає на функціональне наповнення адміністративної процедури як ключового механізму реалізації права на належне адміністрування [4]. У цьому контексті особливого значення набуває забезпечення ефективності процедурних гарантій в умовах електронізації та автоматизації адміністративної діяльності.

Важливим доповненням до зазначеного підходу є позиція В. К. Колпакова, який акцентує, що правова легітимність сервісної держави в умовах цифрового середовища визначається не стільки обсягом цифровізованих послуг, скільки стабільністю принципів їх надання. Закон України «Про адміністративні послуги» закріплює основні засади державної політики у цій сфері, серед яких – верховенство права та юридична визначеність, відкритість і прозорість, оперативність, доступність інформації, захист персональних даних, мінімізація документів і процедурних дій, неупередженість і справедливості, а також зручність для заявників [5, с. 227].

Умови цифровізації зумовлюють необхідність трансформації зазначених принципів у відповідні техніко-правові рішення. Зокрема, принцип юридичної визначеності передбачає формування передбачуваних цифрових процедур та зрозумілих алгоритмів перевірки; прозорість – забезпечення пояснюваності алгоритмічних рішень і доступу до інформації про перебіг розгляду; захист персональних даних – обмеження доступу до інформації та контрольованість її обміну; мінімізація документів – впровадження підходу «дані замість довідок»; принцип доступності та зручності – орієнтацію адміністративних послуг на логіку користувацького досвіду. У цьому вимірі цифрова трансформація постає як своєрідний тест на здатність адміністративного права зберегти свої базові цінності – справедливість, підзвітність та орієнтацію на захист прав особи – в умовах, коли значна частина процедурних дій здійснюється у межах цифрових систем і не сприймається адресатом як традиційна юридична процедура [5, с. 227].

Однією з ключових проблем сучасного адміністративного права є визначення засад відповідальності в умовах алгоритмічного управління. Традиційна модель адміністративної відповідальності ґрунтується на ідентифікації конкретного суб'єкта владних повноважень – органу чи посадової особи, рішення якого може бути оскаржене та який несе юридичну відповідальність за наслідки такого рішення. Використання автоматизованих систем прийняття рішень ускладнює цю конструкцію, оскільки призводить до розпорошення функцій між різними учасниками: розробниками програмного забезпечення, операторами інформаційних систем, органами публічної влади, що впроваджують відповідні технології, та суб'єктами контролю. Відсутність чітко визначеного центру відповідальності створює ризик зниження ефективності правового захисту особи та потребує формування нових підходів до розподілу юридичної відповідальності у сфері цифрового публічного управління.

Окремого аналізу потребує феномен цифрового суверенітету в адміністративно-правовому вимірі. Якщо у класичному розумінні державний суверенітет реалізується через юрисдикційний контроль над визначеною територією та особами, що на ній перебувають, то в цифровому середовищі

такі межі стають менш визначеними. Транскордонний характер цифрових відносин ставить під сумнів ефективність застосування традиційних інструментів національного адміністративного права до правовідносин, що виходять за межі однієї юрисдикції. Як зазначають О. В. Петришин та О. С. Гиляка, цифрове середовище вирізняється віртуальністю та транскордонним характером, що зумовлює необхідність приділення особливої уваги забезпеченню прав людини з урахуванням специфіки їх реалізації в умовах цифровізації [6, с. 24].

Реакція держав на виклики транскордонності цифрових відносин виявляється у формуванні різних моделей регулювання. Умовно можна виокремити два основні підходи. Перший передбачає посилення державного контролю над цифровою інфраструктурою та інформаційними потоками, що супроводжується розширенням повноважень органів виконавчої влади. Другий орієнтований на розвиток міжнародної координації та використання механізмів саморегулювання у поєднанні з правовими гарантіями захисту прав особи. Кожен із цих підходів має різні наслідки для адміністративно-правового регулювання: перший пов'язаний із ризиком звуження обсягу прав і свобод, другий – із ускладненням забезпечення єдності правозастосування та виникненням явища регуляторної конкуренції між юрисдикціями.

Для України, яка реалізує стратегічний курс на європейську інтеграцію, пріоритетною є модель правового регулювання, що поєднує розвиток цифрових інструментів із забезпеченням належних правових гарантій та міжнародною координацією. Прийняття Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» 2021 року [7], а також системний розвиток електронних сервісів на базі платформи «Дія» [8] свідчать про послідовну імплементацію цифрових рішень у сфері публічного управління. Водночас практика цифровізації, зокрема у соціальній сфері, виявляє наявність структурної проблеми – невідповідність темпів оновлення нормативно-правового регулювання швидкості технологічних змін [9, с. 229]. Це зумовлює виникнення стану правової невизначеності та підвищує ризики порушення прав і законних інтересів осіб.

Важливого значення набуває розвиток інструментів електронної демократії як складової сучасного публічного управління. Використання цифрових технологій розширює можливості участі громадян у прийнятті публічно-владних рішень, зокрема через механізми електронних консультацій, онлайн-петицій та інші форми цифрової взаємодії. Разом із тим цифровізація участі супроводжується появою нових ризиків, пов'язаних із можливістю маніпулювання інформаційними потоками, нерівним доступом до цифрових ресурсів, а також загрозами кібербезпеці. З огляду на це зазначені виклики мають безпосереднє адміністративно-правове значення, оскільки впливають на забезпечення легітимності публічної влади та довіри до неї.

Аналіз сучасних процесів дозволяє окреслити основні тенденції подальшого розвитку адміністративно-правового регулювання в умовах цифровізації. По-перше, формування спеціального правового режиму для автоматизованих адміністративних рішень, який має передбачати вимоги до прозорості алгоритмів, забезпечення можливості людського контролю у випадках, що суттєво впливають на права особи, а також встановлення ефективних процедур їх оскарження.

По-друге, розширення кола суб'єктів адміністративно-правових відносин за рахунок включення операторів цифрових платформ, що фактично здійснюють окремі функції публічного адміністрування, а також спеціалізованих регуляторних органів у сфері цифрових технологій. По-третє, трансформація підходів до адміністративної відповідальності у напрямку поєднання індивідуальної та інституційної відповідальності за функціонування цифрових систем і наслідки їх використання. По-четверте, посилення значення наднаціональних механізмів правового регулювання та розвитку елементів міжнародного адміністративного права як відповіді на транскордонний характер цифрових відносин.

Висновки. Адміністративне право володіє належним інструментарієм і доктринальною основою для реагування на зазначені виклики за умови готовності до критичного переосмислення власних базових категорій і принципів. У цьому контексті питання полягає не у спроможності адміністративного права зберегти своє значення в умовах цифрової трансформації, а у визначенні напрямів його подальшого розвитку. Пріоритетного значення набуває з'ясування того, чи забезпечить адміністративно-правове регулювання збереження пріоритету прав і свобод особи як основоположної цінності, зокрема в умовах застосування алгоритмічних інструментів публічного управління, чи, навпаки, набуде переважно формального характеру, не забезпечуючи належного контролю за функціонуванням цифрових систем.

Перспективи подальших досліджень полягають у детальному аналізі конкретних механізмів правового регулювання автоматизованих адміністративних рішень, порівняльному аналізі підходів ЄС та України до цифровізації публічного адміністрування, а також у розробці концептуальних засад адміністративної відповідальності в умовах штучного інтелекту.

Література:

1. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
2. Денисенко К. В., Борко І. С., Косов О. М. Реалізація цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 77. Ч. 1. С. 90–94. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.14>.
3. Костенко О. В., Маньгора В. В., Шапенко Л. О., Маньгора Т. В. Нові напрями інформаційного права та дефініції в епоху цифрових трансформацій і електронної юрисдикції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 268–274. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/61>.
4. Соловійова О. В. Цифровізація адміністративної процедури: сучасний стан і перспективи розвитку. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/tsyfrovizatsiia-administrativnoi-protsedury-suchasnyi-stan-i-perspektyvy-rozvytku/>.
5. Колпаков В. К. Адміністративні послуги в умовах цифрової реальності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 1. Ч. 2. С. 225–229. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.36>.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

6. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 17–35. DOI: [10.31359/1993-0909-2021-28-1-17](https://doi.org/10.31359/1993-0909-2021-28-1-17).
7. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15 липня 2021 р. № 1667-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 6–7. Ст. 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
8. Дія : державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/>.
9. Медяник В. А. Цифровізація публічного управління в соціальній сфері: адміністративно-правовий вектор трансформації в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 4. Ч. 1. С. 226–231. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.37>.

Borovyk A., Tymchyshyn P. Administrative and legal dimension of the transformation of state regulation in the context of digital reality

Summary. The article examines the administrative and legal dimension of the transformation of state regulation in the context of digitalization of public administration. It substantiates that digital transformation is not limited to the introduction of new technological tools but entails a fundamental shift in the nature of administrative legal relations, forms of interaction between public authorities and individuals, and the mechanisms of exercising public power.

Particular attention is paid to the impact of digital technologies on administrative procedures, including the increasing use of automated decision-making systems and algorithmic tools in the provision of administrative services. The study highlights that while traditional administrative law guarantees—such as reasoned decisions, the right to be heard, and effective remedies—formally remain applicable, their practical implementation becomes significantly complicated in the digital environment due to the opacity of algorithmic processes and limited explainability of automated outcomes.

The paper also addresses the issue of legal responsibility in conditions of algorithmic governance, emphasizing the diffusion of accountability among multiple actors involved in the design, deployment, and operation of digital systems. This raises the need for new legal constructions capable of ensuring effective protection of individual rights. Furthermore, the transboundary nature of digital relations is analyzed as a challenge to the traditional concept of state regulatory monopoly, requiring enhanced international coordination and the development of supranational regulatory mechanisms.

The research concludes that administrative law retains sufficient doctrinal and institutional capacity to respond to these challenges, provided that it undergoes a critical reassessment of its fundamental categories and principles. Ensuring the primacy of human rights in the context of digital governance remains a key criterion for the further development of administrative and legal regulation.

Key words: digitalization; administrative law; public administration; algorithmic decision-making; administrative procedure.

Дата першого надходження статті до видання: 14.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Грицевич А. І.,**аспірант кафедри конституційного права та галузевих дисциплін**Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук**Національного університету водного господарства та природокористування**ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6857-9260>*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЕТАПНОГО ЗАПРОВАДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТОРГІВЛІ КВОТАМИ НА ВИКИДИ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті автором здійснено аналіз адміністративно-правових засад поетапного запровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів в Україні (далі – НСТВ). Актуальність обраної теми зумовлена тим, що перехід від системи моніторингу, звітності та верифікації (далі – МЗВ) до повноцінної системи торгівлі квотами потребує ухвалення спеціального закону, послідовного формування дозвоільних процедур, реєстрової інфраструктури, впровадження правил регламентування системи, нагляду за ринком, відповідальності операторів та механізмів використання доходів. Мета дослідження полягає у тому, щоб визначити основні нормативно-правові передумови послідовності запуску НСТВ з урахуванням чинного законодавства України у сфері кліматичної безпеки, проекту спеціального закону, урядового плану заходів, актів у сфері МЗВ, технічних рекомендацій щодо створення і впровадження системи та базових актів права Європейського Союзу. Методологічну основу становлять формально-юридичний, порівняльно-правовий і системно-структурний методи, що дали змогу проаналізувати НСТВ як інструмент публічного адміністрування, пов'язаний із достовірністю даних про викиди, визначеністю повноважень органів влади, прозорістю обігу квот і передбачуваністю правових наслідків для операторів. За результатами дослідження автором встановлено, що поетапність запровадження НСТВ доцільно розглядати як практичну послідовність правових та інституційних кроків, серед яких: підготовка нормативної бази і даних МЗВ, запуск контролюваної першої фази, поступове посилення ринкових інструментів, а надалі поглиблення сумісності з підходами СТВ ЄС. Обґрунтовано, що перехід між етапами має залежати від календарних строків, фактичної готовності ключових елементів системи, зокрема, спеціального закону і підзаконних процедур, компетентного органу та адміністратора, реєстру, аукціонної платформи, акредитованої верифікації, санкційного механізму і зрозумілого порядку спрямування доходів на декарбонізацію. Окрему увагу у дослідженні приділено необхідності врахування воєнних і повоєнних умов. Встановлено, що у таких умовах надто швидке запровадження фінансово значущих зобов'язань може посилити ризики формального виконання, спорів з операторами та регуляторного опору з боку зацікавлених сторін. Наукова новизна дослідження полягає у нормативно-аналітичному узагальненні процедури поетапного запуску НСТВ як адміністративно-правового процесу, в межах якого ринок квот має спиратися на попередньо створені публічно-правові гарантії достовірності даних, рівності операторів, стабільності реєстру та зв'язку доходів системи з цілями низьковуглецевої модернізації.

Ключові слова: національна система торгівлі квотами; адміністративно-правове регулювання; кліматична політика; моніторинг, звітність та верифікація; квота на викиди; вуглецевий ринок; СВМ; декарбонізація.

Постановка проблеми. Запровадження НСТВ в Україні слугує одним із практичних напрямів встановлення юридично визначених обов'язків окремих операторів. Проблема полягає у виборі економічного інструменту ціноутворення на викиди та готовності адміністративної інфраструктури, зокрема, системи МЗВ, дозволів, реєстрів, аукціонів, контролю, санкцій та процедур використання доходів. За відсутності зазначених елементів НСТВ може залишитися формальністю, яка не забезпечить достовірного обліку викидів, рівного ставлення до суб'єктів, прогнозованості витрат для промисловості. Зважаючи на наведене, безпосереднього наукового й прикладного значення набуває аналіз поетапного запуску НСТВ як послідовності нормативних та організаційних рішень, адаптованих до умов воєнного і повоєнного відновлення.

Стан дослідження. Дослідженням правових, фінансово-правових, кліматично-правових та організаційних передумов запровадження системи торгівлі квотами на викиди парникових газів займалися А. С. Дубко [1], О. В. Лозо та А. О. Троян [2], Т. К. Оверковська [3], Н. В. Ільків [4], А. П. Гетьман і Г. В. Анісімова [5], О. В. Матюшина [6], Н. Новицька та І. Хлебнікова [7], О. В. Житкевич, А. О. Азарова і Л. О. Нікіфорова [8], Д. Подольчук [9]. Прикладну основу для аналізу майбутнього дизайну НСТВ становлять технічний звіт Ernst & Young і Compass Lexecon [10], проект закону про НСТВ [11], пояснювальна записка до нього [12], порівняльна таблиця [13] та аналітичний бриф Федерації роботодавців України [14]. Проте недостатньо опрацьованим залишається питання поетапного запуску НСТВ саме з адміністративно-правового погляду, тобто через взаємозв'язок МЗВ, дозвоільного режиму, реєстрової інфраструктури, аукціонування, державного нагляду, санкцій та поступового наближення до правил СТВ ЄС.

Мета дослідження – визначити адміністративно-правові передумови і послідовність поетапного запровадження НСТВ в Україні з урахуванням чинного законодавства, проектних актів та вимог права Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. НСТВ доцільно розглядати передусім як інструмент публічного адміністрування у сфері кліматичної політики. Слід зауважити, що квота набуває економічного значення лише після того, як держава визначає коло

регульованих суб'єктів, порядок моніторингу викидів, процедуру видачі дозволу, правила відкриття рахунків у реєстрі, умови купівлі та анулювання квот, а також наслідки невиконання обов'язків оператором. Відповідно, можна виокремити наступну особливість правової природи майбутньої системи. Ринковий механізм працює всередині адміністративно встановлених меж і не може бути відокремлений від дозвільних, контрольних та реєстраційних процедур.

Як вбачається з аналізу преамбули та ст. 1 Закону України від 08.10.2024 № 3991-IX «Про основні засади державної кліматичної політики» (далі – Закон № 3991-IX), правові та організаційні засади державної кліматичної політики пов'язані із загальною метою низьковуглецевого розвитку, досягненням кліматичної нейтральності, виконанням міжнародних зобов'язань України, удосконаленням національної системи інвентаризації антропогенних викидів парникових газів, функціонуванням системи моніторингу та оцінки досягнення цілей державної кліматичної політики [15].

Особливе значення для впровадження НСТВ має п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону № 3991-IX, згідно з яким, кліматична нейтральність визначається як стан, за якого загальний обсяг антропогенних викидів парникових газів дорівнює або компенсується загальним обсягом видалених парникових газів [15]. Зважаючи на згадану дефініцію, слід зазначити, що НСТВ не варто розглядати як самостійну кліматичну політику. Радше створення та запуск НСТВ слугує одним із правових інструментів її реалізації, оскільки переводить загальні кліматичні цілі у вимірювані обов'язки операторів щодо обліку, підтвердження та покриття викидів.

Окремої уваги заслуговує і те, що Другий національно визначений внесок України до Паризької угоди конкретизує загальну політичну рамку у кількісному вимірі, оскільки встановлює мету скорочення викидів парникових газів у 2035 році на більш ніж 65 % від рівня 1990 року, пов'язуючи кліматичне планування з наслідками війни, відновленням енергетики, промисловості та інфраструктури [16].

Інтеграція України із Європою також передбачає узгодження стандартів, однак не означає необхідності миттєвого копіювання всіх елементів СТВ ЄС. Тут слід зазначити, що відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і Додатка XXX до неї, Україна взяла на себе зобов'язання поступово наближати законодавство у сфері охорони навколишнього природного середовища до права ЄС [17; 18]. У сфері кліматичної політики та торгівлі квотами основним орієнтиром слугує Директива 2003/87/ЄС. Аналіз положень Директиви 2003/87/ЄС дає підстави стверджувати, що НСТВ має складну адміністративно-правову структуру. Відповідно до ст. 4 Директиви 2003/87/ЄС, провадження діяльності, охопленої системою, потребує дозволу на викиди парникових газів (питання змісту такого дозволу конкретизується у ст. 6); положення ст. 12 визначають передачу, повернення та анулювання квот; ст. ст. 14–15 стосуються процедур МЗВ; ст. 16 встановлює санкції; ст. 19 визначає реєстровий облік квот; ст. 25 допускає зв'язок системи ЄС з іншими системами торгівлі викидами. Таким чином, значення Директиви 2003/87/ЄС для України полягає у формуванні повного циклу публічного адміністрування (дозвіл, моніторинг, звітність, перевірку, реєстр, облік квот, анулювання та відповідальність) [19].

Протягом останніх років все більшого значення набуває Регламент (ЄС) 2023/956 про механізм вуглецевого коригування

на кордоні (далі – СВМ). Згідно зі ст. 1 Регламенту, СВМ спрямований на врахування викидів парникових газів, вбудованих у товари, що імпортуються на митну територію ЄС. Відповідно, для України з'явився додатковий економічний стимул до формування власного інструменту ціноутворення на викиди у секторах, пов'язаних з експортом до ЄС [20]. Вітчизняний підхід, на мою думку, має враховувати воєнні втрати, нерівномірне відновлення промисловості, слабку інвестиційну спроможність частини підприємств і потребу в перевірених даних. Відповідно, адміністративно-правове завдання полягає у поступовому створенні механізму, сумісного зі стандартами ЄС.

Початковою передумовою НСТВ є система МЗВ. Саме вона створює інформаційну базу для майбутніх зобов'язань операторів. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України від 12.12.2019 № 377-IX «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» (далі – Закон № 377-IX), дія цього Закону поширюється на відносини у сфері МЗВ викидів парникових газів з установок, розташованих на території України. Як вбачається з аналізу положень ч. 1 ст. 1 Закону № 377-IX законодавчо вже визначені базові категорії, потрібні для подальшого запуску НСТВ (верифікацію як діяльність верифікатора щодо перевірки звіту оператора (п. 3); Єдиний реєстр як публічний електронний реєстр для створення, збирання, зберігання, обліку, захисту й оброблення відомостей про установи та документів у сфері МЗВ (п. 7); звіт оператора (п. 9); моніторинг як збір, обробку, аналіз і зберігання оператором даних для визначення обсягів викидів (п. 12); оператора (п. 13); план моніторингу (п. 15); установку як стаціонарний технічний об'єкт, на якому оператор провадить один або більше видів діяльності (п. 18) [21].

Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 880 «Про затвердження переліку видів діяльності, викиди парникових газів в результаті провадження яких підлягають моніторингу, звітності та верифікації» конкретизує первинне коло регульованих джерел. До нього належать, зокрема, спалювання палива в установках із загальною номінальною тепловою потужністю понад 20 МВт, переробка нафти, виробництво коксу, випалювання або спікання металевих руд, виробництво чавуну або сталі з виробничою потужністю понад 2,5 тис. тонн на годину, виробництво цементного клінкеру, вапна, азотної кислоти, аміаку та скла [22]. Отже, чинна система МЗВ уже формує адміністративну систему потенційно регульованих установок. Зважаючи на наведене, перший етап запровадження НСТВ має спиратися саме на наявну систему. На цьому етапі основним завданням виступає не стільки фінансово значущий облік квот, як, радше, перевірка повноти, зіставності та регулярності даних.

Окремої уваги заслуговує і те, що підзаконні акти у сфері МЗВ уже формують частину процедурної основи для майбутньої НСТВ. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 960 «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів» у п. 1 визначає цей Порядок як акт, що встановлює вимоги до моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів від установок. У п. 2 згаданого Порядку деталізовано ключові технічні категорії. До них належать дані про діяльність, коефіцієнт викидів парникових газів, коефіцієнт окислення, коефіцієнт перетворення, консервативна оцінка викидів, вимірювальна система та заходи з контролю [23].

До того ж, Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 959 «Про затвердження Порядку верифікації звіту

оператора про викиди парникових газів» у п. 1 визначає процедуру та вимоги до проведення верифікації звіту оператора. У п. 2 цього Порядку розкрито зміст таких категорій, як аналіз ризиків, аналітичні процедури, верифікаційний ризик, викривлення, невідповідність, обґрунтована впевненість, план верифікації, ризик невиявлення та рівень суттєвості [24].

Слід зауважити, що у праві ЄС подібну функцію виконують Регламент (ЄС) 2018/2066 (пов'язує повне, послідовне, прозоре і точне здійснення моніторингу та звітності з ефективною роботою EU ETS) і Регламент (ЄС) 2018/2067 (зосереджений на потребі забезпечити незалежність, неупередженість та технічну компетентність верифікаторів) [25; 26]. Відповідно, при створенні НСТВ недоречно говорити про необхідність створення МЗВ з нуля. Потрібно прив'язати вже наявні процедури до майбутніх дозволів, рахунків у реєстрі, аукціонів, анулювання квот і санкцій. Недостовірна або неповна звітність на ранньому етапі матиме майнові наслідки. Вона впливатиме на розподіл витрат між операторами.

Окремою умовою запуску НСТВ слугує наявність відповідних реєстрів. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 08.06.2021 № 370 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру з моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» у п. 1 розд. I визначає Єдиний реєстр як механізм функціонування та ведення електронної системи у сфері МЗВ. До того ж, п. 2 розд. I закріплює електронний кабінет як компонент Єдиного реєстру. Через електронний кабінет здійснюється створення, обробка, розгляд, зберігання, облік і подання документів та інформації в електронній формі. Він також забезпечує електронний документообіг і взаємодію у сфері МЗВ [27]. Однак слід зробити застереження, адже Реєстр НСТВ має виконувати ширші функції, ніж реєстр МЗВ. Він повинен обліковувати квоти, підтверджувати законність транзакцій, визначати анулювання та відображати стан виконання обов'язків операторів. Такий підхід відповідає Регламенту (ЄС) 2019/1122. У преамбулі зазначеного Регламенту Реєстр Союзу визначено як стандартизовану та захищену електронну базу даних для точного обліку випуску, володіння, передачі та анулювання квот. Водночас реєстр має забезпечувати належний доступ до інформації та конфіденційність [28]. Для України європейський підхід має безпосередньо практичне значення. Запуск ринку квот без готового реєстру створить ризики спорів щодо належності квот, дати транзакції, факту анулювання та виконання обов'язку оператором. Тому готовність реєстру слід розглядати як самостійний критерій переходу до першої операційної фази. До згаданого критерію належать права доступу, процедури виправлення помилок, захист інформації та технічна надійність системи.

Варто зауважити, що урядовий план заходів щодо створення НСТВ має значення дорожньої карти для нормотворчої та інституційної підготовки системи. Його затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.02.2025 № 146-р «Про затвердження плану заходів щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів». Відповідно до п. п. 2–3 цього розпорядження встановлюється щорічний порядок звітування. Відповідальні центральні органи виконавчої влади мають подавати інформацію про стан виконання плану заходів до 1 березня. Профільне міністерство має подавати Кабінетові Міністрів України звіт про стан виконання плану до 1 квітня. Сам план передбачав підготовчий етап протягом 2025 року.

У межах етапу мають бути підготовлені пропозиції щодо ключових складових НСТВ, глосарій термінів, розподіл повноважень у сфері державного управління і контролю, а також пропозиції щодо першого та другого операційних етапів функціонування системи [29]. Проте календар заходів не означає автоматичної готовності системи. Для практичного запуску НСТВ потрібно перевірити узгодженість ухвалених актів. Важливим є також недопущення дублювання повноважень між органами. Окремо слід забезпечити взаємодію реєстру, верифікаторів, аукціонної платформи та адміністратора. Таким чином, поетапність доцільно розуміти як поступове нарощування обсягу обов'язків. Спочатку має бути забезпечене достовірне вимірювання і звітування. Наступним кроком може бути контрольований обіг квот. Повні ринкові та інтеграційні елементи мають запроваджуватися після перевірки базових процедур.

Проект Закону України «Про засади функціонування національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів» (далі – Проект Закону про НСТВ) пропонує закріпити основні елементи майбутньої НСТВ на рівні спеціального закону. У ст. 1 проекту визначено загальне призначення НСТВ. Система має забезпечити поступове підвищення рівня скорочення викидів, потрібного для виконання національно визначеного внеску України до Паризької угоди та цілей Довгострокової стратегії низьковуглецевого розвитку України. У цій самій статті передбачено розвиток НСТВ з урахуванням можливості поетапної інтеграції з іншими системами торгівлі квотами, зокрема із системами держав-членів ЄС. Окремої уваги заслуговують положення ст. 2, які деталізують інституційну і процедурну систему НСТВ. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 2 Проекту Закону про НСТВ, адміністратор НСТВ визначається як юридична особа публічного права. Він має забезпечувати реєстрацію учасників системи, випуск, обіг та анулювання квот.

Згідно з п. 9 ч. 1 ст. 2 Проекту Закону про НСТВ, дозвіл на викиди парникових газів визначається як дозвіл компетентного органу на провадження діяльності, що призводить до викидів.

Відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 2 Проекту Закону про НСТВ, квота визначається як право на викиди однієї тонни еквівалента двоокису вуглецю.

У п. 34 ч. 1 ст. 2 Проекту Закону про НСТВ, реєстр НСТВ описано як публічний електронний реєстр, пов'язаний із видачею, обігом та анулюванням квот.

Як вбачається з аналізу положень п. 37 ч. 1 ст. 2 Проекту Закону про НСТВ, ринок квот визначено через сукупність учасників і правовідносин щодо випуску, обігу, анулювання та обліку квот [11].

Окремої уваги заслуговує визначення першої фази НСТВ у ст. 2 проекту. Вона має тривати з дати набрання чинності законом і завершуватися не раніше ніж через три роки після припинення або скасування воєнного стану. Справедливим буде зауважити, що у цій фазі не встановлюється сукупне обмеження на викиди. Обсяг придбання квот визначається на основі верифікованих викидів за рік, що передує розрахунковому року. На думку автора, згадане положення відображає обережний перехідний підхід. НСТВ запускається як обов'язкова система адміністрування викидів і квот, але ще не як повна система обмеження та торгівлі квотами (*англ. cap-and-trade*) з жорстким сукупним обмеженням. Аналіз пояснювальної записки до проекту підтверджує таку логіку. У ній поетапний запуск пов'язано з потребою мінімізувати фінансове навантаження на окремі сек-

тори, ризики коливання цін на квоти та обмежену інституційну спроможність на початкових етапах [12]. Відповідно, законопроект варто оцінювати як перехідний адміністративно-правовий механізм. У ньому дозвільна база, МЗВ, реєстр, аукціонування, анулювання квот і санкції мають поступово з'єднатися в єдину систему.

З огляду на зміст чинних і проєктних актів поетапне запровадження НСТВ можна описати як практичну послідовність адміністративно-правових дій. Послідовність має показувати, які елементи повинні бути готовими до переходу на наступний етап (нормативні акти, дані МЗВ, інституції, реєстр, аукціони, санкції та порядок використання доходів). Для наочності зазначену логіку автором подано у вигляді узагальнювальної таблиці (див. Таблиця 1).

Наведена таблиця дає змогу побачити основний адміністративно-правовий порядок руху від підготовки до повнішої ринкової інтеграції. Перехід від підготовчого етапу до першої операційної фази доцільний лише за умови, що оператори ідентифіковані, плани моніторингу актуалізовані, верифікатори здатні забезпечувати належну якість перевірки, а реєстр і аукціонна платформа пройшли функціональне тестування. Подібним чином, перехід до другої фази має залежати від наявності достатнього масиву верифікованих даних, стабільності аукціонів, відсутності системних помилок у транзакціях і зрозумілого режиму використання доходів. Наближення до правил ЄС доцільно пов'язувати з готовністю до суворішого обмеження викидів, складніших правил розподілу квот, повноцінного ринкового нагляду та врахування СВМ. Описаний підхід, на переконання автора, дозволяє уникнути ситуації, коли формальний строк запуску випереджає реальну готовність адміністративної системи.

Інституційний дизайн НСТВ має спиратися на розмежування функцій політичного управління, адміністрування системи, ринкової інфраструктури, фінансового нагляду та екологічного контролю. Тут доволі цікавим вважаємо згадати про напрацювання експертів консалтингових компаній Ernst & Young і Compass Lexecon. Фахівці розглядають варіант, за якого Кабінет Міністрів України забезпечує загальний напрям державної політики, компетентний орган формує правила і координує систему, адміністратор НСТВ веде реєстрацію учасників, облік і анулювання квот, оператор ринку квот відповідає за аукціонну платформу, а Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку може бути залучена до нагляду за маніпулюванням та інсайдерською торгівлею [10]. Такий розподіл загалом відповідає складній природі НСТВ, але потребує максимально чітких

процедур взаємодії між органами. Основний адміністративний ризик полягає у дублюванні або нечіткості повноважень, коли оператор не може передбачити, який орган приймає рішення, який орган здійснює контроль, а який оцінює поведінку на ринку квот. Відповідно, спеціальний закон і підзаконні акти мають визначити суб'єктів адміністрування і розмежувати рішення щодо дозволів, рахунків, транзакцій, санкцій, оскарження та обміну інформацією.

Дозвіл на викиди парникових газів у майбутній НСТВ має виконувати зв'язувальну функцію між установкою, системою МЗВ, реєстром і щорічним обов'язком оператора. Його значення не слід зводити до формального допуску до діяльності. У межах НСТВ дозвіл має забезпечити ідентифікацію установки, джерел викидів, методики моніторингу, відповідального оператора, рахунку в реєстрі та основних обов'язків щодо подання квот для анулювання. Доволі вагомим аспектом залишається питання співвідношення такого дозволу з іншими документами дозвільного характеру у сфері довкілля. На початковому етапі окрема спеціалізована процедура може бути практично виправданою, адже вона дає змогу швидше відпрацювати правила саме для НСТВ і не перевантажувати інтегроване екологічне регулювання. У перспективі доцільним вбачається більша узгодженість дозволу на викиди парникових газів з іншими дозвільними процедурами, але її слід проводити після стабілізації МЗВ, електронного реєстру і практики верифікації. Інакше адміністративне спрощення може виявитися формальним. Відповідно, складність переміститься на стадію розгляду документів і оскарження рішень.

Ринкова частина НСТВ не усуває її публічно-правового характеру, а, радше, додає економічний спосіб виконання кліматичного обов'язку. Проект закону передбачає продаж квот на аукціоні, мінімальні та максимальні ціни, плату за заміщення і можливість використання сертифікату декарбонізаційного зарахування на перехідних етапах [11]. У технічному звіті такі інструменти розглядаються як способи зменшення ризику надмірного цінового тиску та забезпечення передбачуваності для учасників [10]. Однак справедливим буде зауважити, що граничні ціни і плата за заміщення потребують чіткого нормативного опису (інакше існує ризик їх перетворення на дискреційні інструменти ручного реагування). Особливо важливо визначити правову природу плати за заміщення. На думку автора, вона може бути тимчасовим способом виконання зобов'язання, але не повинна витіснити купівлю і подання квот як основний механізм системи. Щодо наведеного доволі слушно згадати про

Таблиця 1

Адміністративно-правові передумови поетапного запровадження НСТВ в Україні

Етап	Зміст	Критерії переходу	Основні правові ризики
Підготовка	Базовий закон, підзаконні акти, МЗВ, визначення органів та процедур взаємодії.	Узгоджений пакет актів, реєстр суб'єктів, методики, акредитовані верифікатори.	Формальна імплементація, дублювання повноважень, неповні дані.
Перша фаза	Контрольований обіг квот для визначених операторів, аукціони, цінові запобіжники.	Стабільна робота реєстру й аукціонної платформи, зрозумілі правила виконання.	Ціновий тиск, спори щодо процедур, заміщення реального скорочення платежами.
Посилення системи	Розширення охоплення, сильніший ціновий сигнал, ринковий нагляд, прозорі доходи.	Достатні верифіковані дані, інституційна спроможність, дієві санкції.	Нерівномірний вплив на галузі, непрозора підтримка, перевантаження операторів.
Наближення до ЄС	Сумісність з EU ETS, складніші правила розподілу квот, врахування СВМ.	Якісні історичні дані, готовність до суворішого сар, нагляд за ринком.	Передчасне перенесення складних механізмів ЄС, зростання витрат без підтримки.

Джерело: сформовано автором на основі аналізу нормативних і проєктних актів України та права ЄС у сфері торгівлі квотами на викиди парникових газів [11; 19; 21; 23; 24; 27; 29].

позицію представниці київської наукової спільноти А. С. Дубко. Дослідниця розглядає СТВ як «гібридний інструмент, що поєднує елементи екологічного, фінансового та цивільного права» [1]. Відповідно, квота має економічну цінність і може бути об'єктом ринкового обігу, але її існування залежить від публічно-правового режиму. Квота виникає в межах встановленої державою системи, обліковується в спеціальному реєстрі, використовується для виконання обов'язку оператора і припиняється через анулювання. Тому ринковий обіг квот не може свідчити про приватизацію кліматичного регулювання. Радше, навпаки, він потребує більш чіткого адміністративного супроводу, оскільки саме держава визначає межі допустимого обігу, правила контролю, наслідки невиконання обов'язку та умови переходу від м'якої першої фази до повнішої системи торгівлі.

Цікавим буде зазначити, і про те, що порядок використання доходів НСТВ впливатиме на сприйняття системи операторами і суспільством. У випадку, якщо кошти від аукціонів або плати за заміщення надходять до загального бюджету без зрозумілого зв'язку з декарбонізацією, НСТВ може сприйматися передусім як додаткове фіскальне навантаження. Як вбачається із змісту пояснювальної записки до проекту спеціального закону, доходи від НСТВ пов'язані із Фондом модернізації України, підтримкою інвестиційних та інноваційних проєктів, підвищенням енергоефективності та заходами для секторів, які можуть зазнавати ризику витоку вуглецю [12]. Використання надходжень для розвитку цілком узгоджується з логікою європейського регулювання. Щоправда, в українських умовах впровадження такого механізму, безперечно, потребує додаткових гарантій прозорості. Відповідно, доцільним вбачається нормативне закріплення критеріїв відбору проєктів, публічного звітування про використання доходів, оцінки очікуваного скорочення викидів та процедур запобігання конфлікту інтересів. Слід зазначити, що у Національному плані з енергетики та клімату на період до 2030 року і Довгостроковій стратегії низьковуглецевого розвитку України до 2050 року декарбонізація розглядається як інвестиційно місткий процес [30; 31]. Послідовно, доходи від НСТВ мають підтримувати модернізацію, а не лише компенсувати бюджетні потреби.

Сфера охоплення НСТВ має розширюватися поступово. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 880 визначає, в першу чергу, первинний промислово-енергетичний контур МЗВ. Однак проєкт спеціального закону передбачає також авіаційні та морські викиди, а в перспективі і ширше наближення до підходів ЄС [11; 22]. На першому етапі адміністративно доцільно охоплювати ті сектори, для яких уже існують методики моніторингу, досвід звітування та можливість верифікації. Розширення на авіацію, морське судноплавство, будівлі або транспорт має здійснюватися після підготовки окремих процедур МЗВ, визначення відповідальних операторів і оцінки адміністративного навантаження. Окремо слід враховувати режим малих установок. Проєкт закону передбачає можливість добровільного виключення установок із рівнем верифікованих викидів менше 2 500 тонн CO₂-еквівалента за визначених умов [11]. На думку автора, такий механізм може зменшити непропорційний тягар, але має супроводжуватися спрощеним моніторингом і правилом повернення до НСТВ у разі перевищення порогу, щоб уникнути прогалин в обліку або стимулів до штучного дроблення діяльності.

Питання безкоштовного розподілу квот потребує особливо обережного підходу. Аналіз регламенту (ЄС) 2019/331 щодо гар-

монізованого безкоштовного розподілу квот у ЄС дає підстави стверджувати, що такий розподіл є технічно складною процедурою, яка ґрунтується на бенчмарках, даних під-установок, верифікації та оцінці ризику витоку вуглецю [32]. У реаліях України передчасне перенесення подібного механізму може створити нерівність між операторами, оскільки воєнні руйнування, зупинки виробництва, зміни структури промисловості та неповні історичні дані спотворюють базу для розрахунків. До того ж, вже згадані фахівці консалтингових компаній Ernst & Young і Compass Lexecon звертають увагу обмеження використання історичних даних у національних умовах [10]. Зважаючи на наведене, безкоштовний розподіл доцільно розглядати як можливий елемент більш пізньої фази, коли держава володітиме достатньо якісними даними і зможе обґрунтувати критерії підтримки. Інакше інструмент, призначений для захисту конкурентоспроможності, може стати джерелом спорів щодо справедливості і прозорості розподілу.

Актуальним питанням залишається також і формування санкційного та правозастосовного блоку, яке має здійснюватись ще до початку етапу, на якому невиконання обов'язків матиме істотні фінансові наслідки для операторів. Проєкт закону передбачає штрафи, звітність про функціонування НСТВ, повноваження адміністратора, інформування компетентних органів про порушення в реєстрі, а також спеціальні положення щодо судноплавства, які через порівняльну таблицю пов'язують невиконання окремих зобов'язань із морськими вимогами та можливістю затримання судна [11; 13]. Аналіз згаданих положень демонструє імперативність майбутнього режиму, але водночас вказує на потребу процесуальних гарантій (визначених строків, права на оскарження, мотивованості рішень, пропорційності санкцій, доступу до інформації про підстави відповідальності та недопущення подвійного покарання). Особливо важливо, на мою думку, розмежувати плату за заміщення, штраф і основний обов'язок подати квоти для анулювання. Плата за заміщення може бути передбаченим законом перехідним способом виконання, тоді як штраф повинен застосовуватися за порушення або невиконання встановлених процедур. Нечіткість між цими категоріями може ускладнити правозастосування і збільшити кількість спорів.

Потенційний зв'язок НСТВ з іншими системами торгівлі квотами слід розглядати як перспективу. Раннє приєднання до СТВ ЄС може підвищити ціну вуглецю для українських операторів і зменшити гнучкість національного регулювання. З іншого боку, власна система з перспективою майбутньої сумісності дає можливість поступово наближати правила до ЄС [10]. З адміністративно-правового погляду українська НСТВ має будуватися за принципом сумісності без передчасної інтеграції. Йдеться про узгоджену термінологію, процедури МЗВ, реєстрову логіку, нагляд за ринком і поступове врахування вимог СВМ, але з перехідними рішеннями щодо цін, сфери охоплення, плати за заміщення і підтримки модернізації. Федерація роботодавців України також наголошує на потребі збалансованого наближення до ЄС, що підтверджує значення консультацій із бізнесом та іншими заінтересованими сторонами [14]. Такий підхід дає змогу уникнути двох крайнощів (створення ізольованої системи, яку надалі буде складно узгодити із стандартами ЄС, і занадто швидкого перенесення європейських правил без урахування стану української економіки).

Таким чином, практична логіка поетапного запровадження НСТВ може бути зведена до кількох критеріїв готовності. Нор-

мативний критерій передбачає прийняття спеціального закону та підзаконних актів щодо дозволів, реєстру, аукціонів, звітності, санкцій і використання доходів. Інформаційний критерій означає наявність достатнього масиву верифікованих даних МЗВ за охопленими секторами. Інституційний критерій стосується фактичної спроможності компетентного органу, адміністратора, верифікаторів, оператора аукціонної платформи та фінансового регулятора. Ринковий критерій охоплює тестування аукціонів, цінових коридорів, транзакцій і механізмів запобігання зловживанням. Інтеграційний критерій передбачає поступову сумісність із *acquis* ЄС та врахування СВМ. У сукупності зазначені критерії допомагають оцінити, чи готова система переходити від підготовки до реального фінансово значущого регулювання викидів.

Висновки. Підсумовуючи, запровадження НСТВ в Україні доцільно розглядати як послідовний адміністративно-правовий процес, у межах якого кожний наступний етап залежить від готовності попереднього. На початковому рівні ключове значення мають достовірність МЗВ, ідентифікація операторів, якість верифікації, працездатність реєстру та визначеність повноважень компетентних органів. Лише після цього ринок квот може виконувати свою основну функцію – створювати фінансовий стимул до скорочення викидів без порушення принципів рівності, передбачуваності та правової визначеності. Український підхід має бути сумісним із логікою СТВ ЄС, однак перші етапи доцільно адаптувати до воєнних і повоєнних умов, стану промисловості, якості даних та інституційної спроможності держави. Практичне значення такого підходу полягає у тому, що він дозволяє уникнути формального запуску системи без належної адміністративної основи. До першої операційної фази доцільно переходити після готовності спеціального закону, підзаконних процедур, реєстру, аукціонної платформи і верифікаційної інфраструктури. Подальше посилення НСТВ має залежати від стабільності даних, прозорості використання доходів, ефективності санкцій та поступового наближення до європейських правил. Отже, НСТВ може стати дієвим інструментом кліматичної політики лише за умови, що її запуск буде процедурно забезпеченим, інституційно спроможним і пов'язаним із модернізацією економіки.

Література:

- Дубко А. С. Фінансово-правові аспекти впровадження системи торгівлі квотами на викиди парникових газів в Україні. *Juridical scientific and electronic journal*. 2025. № 2. С. 560–564. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/134> (дата звернення: 06.06.2026).
- Лозо О. В., Троян А. О. Правове регулювання системи торгівлі викидами парникових газів: досвід ЄС і перспективи для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 157–161. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/34> (дата звернення: 06.06.2026).
- Оверковська Т. К. Правові засади охорони клімату в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 145–151. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.22> (дата звернення: 06.06.2026).
- Ільків Н. В. Вплив євроінтеграційних процесів на формування державної кліматичної політики України. *Legal support of European integration: general legal and sectoral aspect*. Riga, Latvia, 2024. С. 200–221. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/451/12160/25415-1> (дата звернення: 06.06.2026).
- Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Кліматичні законодавство і правовідносини: сучасний стан та перспективи розвитку в контексті забезпечення національної безпеки. *Проблеми законності*. 2023. № 162. С. 6–37. URL: <https://plaw.nlu.edu.ua/article/download/287135/281793/665094> (дата звернення: 06.06.2026).
- Матюшина О. В. Становлення і розвиток кліматичної політики ЄС у контексті міжнародно-правового співробітництва держав з протидії змінам клімату. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 226–232. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.46> (дата звернення: 06.06.2026).
- Novytska N., Khlebnikova I. Ways to improve Ukraine's carbon tax. URL: https://ukraineverstehen.de/wp-content/uploads/LibMod_Policy-Paper_Carbon-Tax.pdf (date of access: 06.06.2026).
- Zhytkevych O., Azarova A., Nikiforova L. Analysis Voluntary Carbon Pricing Programs for their Further Adoption by Ukrainian Enterprises. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2022. № 4. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-4-04-04> (date of access: 06.06.2026).
- Podolchuk D. Exploring the Relationship between the EU Emissions Trading System and Renewable Energy Development in the EU. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*. 2023. Vol. 2, № 3. P. 1–12. URL: <https://doi.org/10.46299/j.isjmf.20230203.01> (date of access: 06.06.2026).
- Ernst & Young, Compass Lexecon. Технічний звіт про варіанти проектування та реалізації національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів в Україні. 2025. URL: <https://me.gov.ua/download/efd3e1c5-c3fb-4a21-b20a-2c5e2e68a454/file.pdf> (дата звернення: 05.06.2026).
- М-во економіки, довкілля та сільського господарства України. Проект Закону України «Про засади функціонування національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів». URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail/e1d41bc8-8160-404f-9882-082b6abde677?lang=uk-UA&title=ProktZakonuUrainiproZasadiFunktsionuvanniaNatsionalnoiSistemiTorgivliKvotamiNaVikidIParnikovikhGaziv> (дата звернення: 05.06.2026).
- М-во економіки, довкілля та сільського господарства України. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про засади функціонування національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів». 2026. URL: <https://me.gov.ua/view/93a050ef-255a-48a9-b75a-c84474a4646d> (дата звернення: 05.06.2026).
- М-во економіки, довкілля та сільського господарства України. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про засади функціонування національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів». URL: <https://me.gov.ua/view/d6c8baef-f059-4516-92d4-5e6cc056fbbb> (дата звернення: 05.06.2026).
- Федерація роботодавців України. Системи торгівлі квотами на викиди: розбудова національної СТВ в Україні та наближення до ЄС. URL: https://fru.ua/images/doc/2026/ETS_brief_UKR.pdf (дата звернення: 05.06.2026).
- Про основні засади державної кліматичної політики : Закон України від 08.10.2024 № 3991-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
- Кабінет Міністрів України. Другий національно визначений внесок України до Паризької угоди. URL: [https://unfccc.int/sites/default/files/2025-11/2%20HBB2%20проєкт%20\(змінена%20ціль%20_20звіт%20\).pdf](https://unfccc.int/sites/default/files/2025-11/2%20HBB2%20проєкт%20(змінена%20ціль%20_20звіт%20).pdf) (дата звернення: 05.06.2026).
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 : станом на 14 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 05.06.2026).
- Додаток XXX до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/ugoda-pro-asociaciyu/30_Annex.pdf (дата звернення: 05.06.2026).
- Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a system for greenhouse gas emission allowance trading within the Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0087> (date of access: 05.06.2026).

20. Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council establishing a carbon border adjustment mechanism. 2023. 10 May. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj/eng> (date of access: 05.06.2026).
21. Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 12.12.2019 № 377-IX : станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
22. Про затвердження переліку видів діяльності, викиди парникових газів в результаті провадження яких підлягають моніторингу, звітності та верифікації : Постанова Каб. Міністрів України від 23.09.2020 № 880 : станом на 17 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-2020-п#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
23. Про затвердження Порядку здійснення моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів : Постанова Каб. Міністрів України від 23.09.2020 № 960 : станом на 26 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/960-2020-п#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
24. Про затвердження Порядку верифікації звіту оператора про викиди парникових газів : Постанова Каб. Міністрів України від 23.09.2020 № 959 : станом на 26 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-2020-п#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
25. Commission Implementing Regulation (EU) 2018/2066 of 19 December 2018 on the monitoring and reporting of greenhouse gas emissions pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council and amending Commission Regulation (EU) No 601/2012 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R2066> (date of access: 05.06.2026).
26. Commission Implementing Regulation (EU) 2018/2067 of 19 December 2018 on the verification of data and on the accreditation of verifiers pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R2067> (date of access: 05.06.2026).
27. Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру з моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Наказ М-ва зах. довкілля та природ. ресурсів України від 08.06.2021 № 370 : станом на 11 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1060-21#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
28. Commission Delegated Regulation (EU) 2019/1122 of 12 March 2019 supplementing Directive 2003/87/EC as regards the functioning of the Union Registry. No. 2019/1122. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R1122> (date of access: 05.06.2026).
29. Про затвердження плану заходів щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.02.2025 № 146-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-2025-р#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
30. Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 року. URL: <https://me.gov.ua/view/584f6ca3-408d-44c0-b34f-77d57b09607e> (дата звернення: 05.06.2026).
31. Довгострокова стратегія низьковуглецевого розвитку України до 2050 року. URL: <https://me.gov.ua/download/ba4565a8-544b-4c90-af84-49b2b718f629/file.pdf> (дата звернення: 05.06.2026).
32. Commission Delegated Regulation (EU) 2019/331 of 19 December 2018 determining transitional Union-wide rules for harmonised free allocation of emission allowances pursuant to Article 10a of Directive 2003/87/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R0331> (date of access: 05.06.2026).

Hrytsevych A. Administrative and legal framework for the phased introduction of the national greenhouse gas emission allowance trading system in Ukraine

Summary. The article analyzes the administrative and legal framework for the phased introduction of the national greenhouse gas emission allowance trading system in Ukraine (hereinafter referred to as the NETS). The relevance of the chosen topic is determined by the fact that the transition from the system of monitoring, reporting and verification (hereinafter referred to as MRV) to a full-fledged emission allowance trading system requires the adoption of a special law, the consistent formation of permitting procedures, registry infrastructure, rules for system regulation, market supervision, operator liability and mechanisms for the use of revenues.

The purpose of the study is to determine the main legal and regulatory prerequisites for the sequence of launching the NETS, taking into account the current legislation of Ukraine in the field of climate security, the draft special law, the governmental action plan, legal acts in the field of MRV, technical recommendations on the design and implementation of the system, and the basic acts of European Union law.

The methodological basis of the study consists of formal legal, comparative legal and systemic-structural methods. These methods made it possible to analyze the NETS as an instrument of public administration connected with the reliability of emissions data, the certainty of powers of public authorities, the transparency of allowance circulation and the predictability of legal consequences for operators.

Based on the results of the study, it is established that the phased introduction of the NETS should be considered as a practical sequence of legal and institutional steps. These steps include the preparation of the regulatory framework and MRV data, the launch of a controlled first phase, the gradual strengthening of market instruments, and the subsequent deepening of compatibility with the approaches of the EU ETS. It is substantiated that the transition between stages should depend not only on calendar deadlines, but also on the actual readiness of the key elements of the system. These elements include a special law and subordinate procedures, a competent authority and administrator, a registry, an auction platform, accredited verification, a sanctions mechanism and a clear procedure for directing revenues to decarbonization.

Particular attention is paid to the need to take into account wartime and post-war conditions. It is established that, under such conditions, an overly rapid introduction of financially significant obligations may increase the risks of formal compliance, disputes with operators and regulatory resistance from stakeholders.

The scientific novelty of the study lies in the regulatory and analytical generalization of the phased launch of the NETS as an administrative and legal process. Within this process, the allowance market should rely on previously established public-law guarantees of data reliability, equality of operators, registry stability and the connection between system revenues and the goals of low-carbon modernization.

Key words: national emission allowance trading system; administrative and legal regulation; climate policy; monitoring, reporting and verification; emission allowance; carbon market; CBAM; decarbonization.

Дата першого надходження статті до видання: 19.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.06.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Захарчук Р. А.,
PhD,

фізична особа – підприємець

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7832-842X>

УЧАСТЬ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В НАДАННІ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено участь країн Європейського Союзу в наданні гуманітарної допомоги Україні в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, воєнного стану та тривалої гуманітарної кризи. Обґрунтовано, що гуманітарна підтримка України з боку держав-членів ЄС має комплексний характер і охоплює фінансування гуманітарних програм, надання матеріальної допомоги, медичну евакуацію постраждалих осіб, підтримку енергетичної інфраструктури, забезпечення тимчасового захисту українців у країнах ЄС, логістичну координацію гуманітарних вантажів та участь у механізмах цивільного захисту. Визначено, що допомога країн ЄС реалізується як через інституційні механізми Європейського Союзу, зокрема Європейську Комісію, Генеральний директорат з питань європейського цивільного захисту та гуманітарної допомоги, Механізм цивільного захисту ЄС, rescEU, так і через двосторонні ініціативи окремих держав-членів. На підставі статистичних даних Європейської Комісії встановлено, що у 2026 році 10,8 млн осіб в Україні потребують гуманітарної допомоги, близько 3,3 млн осіб є внутрішньо переміщеними, а з початку повномасштабного вторгнення Європейська Комісія спрямувала понад 1,4 млрд євро на гуманітарні програми в Україні. Сукупне гуманітарне фінансування ЄС та його держав-членів з 24 лютого 2022 року перевищило 5 млрд євро. Доведено, що участь країн ЄС у наданні гуманітарної допомоги Україні має не лише соціальне, а й адміністративно-правове значення, оскільки передбачає координацію між державами, міжнародними організаціями, органами публічної адміністрації України, митними органами, отримувачами гуманітарної допомоги та гуманітарними партнерами. Зроблено висновок, що європейська гуманітарна підтримка України є одним із ключових чинників забезпечення стійкості держави, захисту цивільного населення, підтримки критичної інфраструктури та розвитку моделі багаторівневого гуманітарного адміністрування.

Ключові слова: гуманітарна допомога, країни Європейського Союзу, Україна, Механізм цивільного захисту ЄС, воєнний стан, тимчасовий захист, гуманітарне реагування, публічне адміністрування, міжнародна допомога, цивільний захист.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила одну з наймасштабніших гуманітарних криз у Європі після Другої світової війни. Руйнування житлової, енергетичної, транспортної, медичної та соціальної інфраструктури, масове внутрішнє переміщення населення, виїзд мільйонів українців до країн Європейського Союзу, систематичні атаки на цивільні об'єкти та погіршення доступу до базових послуг зумовили необхідність постійного міжнародного гуманітарного реагування. За даними Європей-

ської Комісії, у 2026 році 10,8 млн осіб в Україні потребують гуманітарної допомоги, а близько 3,3 млн осіб є внутрішньо переміщеними [6].

У цих умовах країни Європейського Союзу стали одними з ключових учасників надання гуманітарної допомоги Україні. Їхня участь не обмежується передачею гуманітарних вантажів або фінансових ресурсів, а охоплює ширший комплекс заходів: координацію через Механізм цивільного захисту ЄС, створення логістичних хабів у прикордонних з Україною державах, медичну евакуацію українських пацієнтів до європейських лікарень, надання тимчасового захисту українцям, підтримку енергетичної безпеки, зимову допомогу, допомогу внутрішньо переміщеним особам, а також фінансування гуманітарних програм через міжнародні організації та партнерські неурядові структури. Саме тому участь країн ЄС у наданні гуманітарної допомоги Україні потребує окремого наукового аналізу не лише як прояв міжнародної солідарності, а й як складова публічного адміністрування гуманітарної допомоги.

Стан дослідження. Проблематика гуманітарного реагування Європейського Союзу на наслідки війни в Україні розглядається у сучасних наукових працях переважно крізь призму вимушеного переміщення населення, цифрових інструментів кризового реагування, міжнародної мобільності українців, роботи європейських систем цивільного захисту та фінансово-гуманітарної підтримки. Зокрема, У. Мінора, К. Боско, С. Якус, С. Грубанов-Боскович, Ф. Сермі та С. Спиратос у дослідженні щодо використання даних Facebook для аналізу переміщення осіб з України до ЄС зазначають, що оперативні цифрові дані можуть допомагати органам влади краще розуміти напрямки руху переміщених осіб і забезпечувати належне реагування на їхні потреби [1]. Автори встановили, що на п'ятому тижні після початку повномасштабного вторгнення найбільше зростання кількості україномовних користувачів Facebook у ЄС припадало на Польщу – 33 %, Німеччину – 17 % і Чехію – 15 %, що корелювало з основними напрямками переміщення українців [1].

Р. Ірадукунда, Ф. Роу та Е. П'єтростефані, аналізуючи можливість використання GPS-даних мобільних телефонів для оцінки внутрішнього переміщення в Україні, підкреслюють, що точне визначення масштабів і напрямів переміщення населення є необхідною умовою своєчасного гуманітарного реагування та пріоритетного розподілу ресурсів [2]. Автори відзначають, що гуманітарна допомога країн ЄС повинна відповідати реальним потребам населення, а не лише формально відображати обсяги виділених коштів або доставлених вантажів. К. Коїмбра Вієйра, Е. Санлітурк та Е. Загені у праці щодо інформаційної поведінки українських біженців доводить, що цифрові сліди можуть бути

індикатором вимушеної міграції та допомагати у прогнозуванні потреб переміщених осіб у країнах Європи [3].

Окрему групу становлять дослідження, присвячені обсягам міжнародної підтримки України. К. Требеш та Т. Нішікава у Kiel Policy Brief «Europe Steps Up: Ukraine Support After Four Years of War» звертають увагу на те, що у 2025 році європейські держави істотно збільшили підтримку України: фінансова і гуманітарна допомога зросла на 59 %, а військова – на 67 % порівняно із середніми показниками 2022–2024 років [4]. Автори також зазначають, що у 2025 році фінансова та гуманітарна допомога в Європі значною мірою була зосереджена на рівні інституцій ЄС, оскільки позики й гранти ЄС становили 89 % таких потоків [4]. Водночас у науковій літературі недостатньо комплексно досліджено саме адміністративно-правове значення участі країн ЄС у наданні гуманітарної допомоги Україні, зокрема питання координації, логістики, контролю, правового режиму гуманітарних вантажів, співвідношення допомоги ЄС і двосторонніх ініціатив держав-членів.

Метою статті є з'ясування ролі та значення участі країн Європейського Союзу в наданні гуманітарної допомоги Україні, визначення основних напрямів такої участі, аналіз статистичних показників гуманітарної підтримки, а також розкриття адміністративно-правового значення європейських механізмів гуманітарного реагування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Участь країн Європейського Союзу в наданні гуманітарної допомоги Україні має багаторівневий характер. Перший рівень становить допомога, що координується інституціями ЄС, насамперед Європейською Комісією та Генеральним директором з питань європейського цивільного захисту та гуманітарної допомоги. Другий рівень – це участь держав-членів ЄС у Механізмі цивільного захисту ЄС, через який до України надходять матеріальні ресурси, обладнання, медичні засоби, енергетичні компоненти, транспортні засоби, генератори, тимчасові укриття та інші товари. Третій рівень охоплює двосторонню допомогу окремих країн ЄС, яка реалізується через уряди, міністерства, регіони, муніципалітети, благодійні організації, лікарні, волонтерські мережі та громадські ініціативи.

Європейська Комісія визначає підтримку України як поєднання політичної, фінансової, військової та гуманітарної допомоги, а також підтримки мільйонів українців, які знайшли притулок у державах-членах ЄС [7]. У контексті саме гуманітарної допомоги ключове значення має діяльність Європейської Комісії у сфері гуманітарного фінансування. Згідно з даними Європейської Комісії, з початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року вона виділила понад 1,4 млрд євро на гуманітарні програми в Україні, зокрема 485 млн євро у 2022 році, 300 млн євро у 2023 році, 165 млн євро у 2024 році, 220 млн євро у 2025 році та 220 млн євро у 2026 році [6].

Сукупне гуманітарне фінансування ЄС та його держав-членів з 24 лютого 2022 року перевищило 5 млрд євро [6]. Цей показник свідчить, що гуманітарна підтримка України є не одноразовою кризовою реакцією, а тривалим фінансово-правовим зобов'язанням європейської спільноти. При цьому допомога спрямовується на забезпечення базових потреб населення, грошову підтримку, захист цивільних осіб, охорону здоров'я, психосоціальну підтримку, аварійне і тимчасове житло, воду, харчування, предмети першої необхідності та освіту в умовах надзвичайної ситуації [6].

Особливе значення має Механізм цивільного захисту ЄС. Він був створений у 2001 році для посилення співпраці у сфері запобігання, готовності та реагування на катастрофи між країнами ЄС і державами-учасниками [8]. Відповідно до інформації Європейської Комісії, Механізм цивільного захисту ЄС був активований понад 830 разів з 2001 року, а у 2025 році – 64 рази, серед іншого у зв'язку з війною в Україні [8]. У випадку України цей механізм став найбільшою операцією цивільного захисту ЄС за всю історію його існування [6].

У межах Механізму цивільного захисту ЄС усі 27 держав-членів ЄС разом із шістьма державами-учасниками запропонували Україні натуральну допомогу, що включала медичні засоби, предмети для тимчасового розміщення, транспортні засоби та енергетичне обладнання [6]. ЄС також створив логістичні хаби у Польщі, Румунії та Словаччині для більш ефективного спрямування гуманітарних вантажів в Україну. Станом на липень 2026 року через ці механізми було доставлено понад 160 тис. тонн допомоги [6].

Важливою формою участі країн ЄС стала підтримка енергетичної стійкості України. За даними Європейської Комісії, з початку повномасштабного вторгнення ЄС доставив Україні 7 200 трансформаторів і близько 10 000 генераторів, що використовуються для відновлення базових послуг у лікарнях, школах, системах водопостачання та інших критично важливих об'єктах [6]. Крім того, підтримка енергетичного сектору України з боку ЄС допомогла задовольнити потреби приблизно 9 млн осіб [6].

Окремим напрямом є медична евакуація українських пацієнтів до країн Європейського Союзу. У вересні 2022 року ЄС відкрив медичний евакуаційний хаб у Жешуві, Польща, який забезпечує попередній прийом пацієнтів з України перед їх направленням до лікарень інших європейських країн. За даними Європейської Комісії, понад 5 000 пацієнтів було переведено на лікування до 22 країн [6]. Цей напрям демонструє, що гуманітарна допомога країн ЄС не обмежується матеріальними вантажами, а включає також доступ до медичної інфраструктури, спеціалізованого лікування та організованих процедур міждержавної взаємодії.

Гуманітарна участь країн ЄС має також міграційно-правовий вимір. Директива Ради 2001/55/EC передбачає мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та заходи, спрямовані на баланс зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб [9]. У зв'язку з війною в Україні цей механізм був уперше активований для осіб, які залишили Україну після початку повномасштабного вторгнення. За даними Eurostat, які наводить Reuters, понад 4,33 млн осіб, що виїхали з України, користуються тимчасовим захистом у ЄС; найбільшу частку таких осіб приймає Німеччина – близько 29 % від загального показника ЄС, за нею йдуть Польща та Чехія [10].

Участь країн ЄС у наданні гуманітарної допомоги Україні має різні форми залежно від географічного положення, економічного потенціалу, наявності української громади, політичних пріоритетів і адміністративної спроможності конкретної держави. Польща, Румунія і Словаччина мають особливе значення як прикордонні держави та логістичні вузли для гуманітарних вантажів. Німеччина, Польща і Чехія відіграють провідну роль у прийомі українських громадян, які користуються тимчасовим захистом [10]. Балтійські та скандинавські держави демон-

струють високий рівень політичної і практичної солідарності з Україною, включно з гуманітарною, енергетичною і цивільною підтримкою. Водночас великі держави ЄС, зокрема Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Нідерланди, забезпечують значні фінансові, медичні, інфраструктурні та логістичні ресурси.

З адміністративно-правового погляду участь країн ЄС у наданні гуманітарної допомоги Україні можна розглядати як модель багаторівневого адміністрування. На рівні ЄС формується загальна політика, виділяється фінансування, координується цивільний захист і забезпечується функціонування механізмів солідарності. На рівні держав-членів здійснюється мобілізація ресурсів, організовується прийом українців, формуються гуманітарні партії вантажів, забезпечується медична евакуація та підтримка місцевих громад. На рівні України відбувається прийняття, митне оформлення, облік, розподіл і контроль за цільовим використанням гуманітарної допомоги відповідно до національного законодавства.

Українське законодавство визначає гуманітарну допомогу як цільову адресну безоплатну допомогу у грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань, або допомогу у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами з гуманних мотивів [11]. Закон України «Про гуманітарну допомогу» визначає також донорів, отримувачів і набувачів гуманітарної допомоги, що має безпосереднє значення для правового оформлення допомоги, яка надходить із країн ЄС [11]. В умовах воєнного стану порядок пропуску та обліку гуманітарної допомоги деталізовано постановою Кабінету Міністрів України № 953 від 5 вересня 2023 року [12].

Саме тому гуманітарна допомога країн ЄС не може розглядатися лише як зовнішній прояв міжнародної підтримки. Після перетину кордону вона стає елементом внутрішнього адміністративно-правового режиму України, який охоплює декларування, присвоєння унікального коду гуманітарної допомоги, облік в автоматизованій системі, формування інвентаризаційних описів, звітність, контроль за цільовим використанням і можливість застосування юридичних наслідків у разі порушення встановленого порядку [12].

Статистичні дані свідчать, що масштаби участі ЄС і його держав-членів у гуманітарному реагуванні є значними. Європейська Комісія виділила понад 1,4 млрд євро на гуманітарні програми в Україні з 2022 року, сукупне гуманітарне фінансування ЄС і держав-членів перевищило 5 млрд євро, понад 160 тис. тонн допомоги було доставлено через механізми цивільного захисту, понад 5 тис. українських пацієнтів евакуйовано до 22 країн, а понад 4,33 млн українців отримали тимчасовий захист у ЄС [6; 10].

Водночас участь країн ЄС у гуманітарній допомозі Україні не позбавлена проблем. По-перше, тривалість війни створює ризик донорської втоми, коли обсяг і стабільність допомоги залежать від політичної ситуації у державах-членах. По-друге, різні країни ЄС мають неоднаковий рівень участі у гуманітарному реагуванні, що ставить питання про справедливий розподіл відповідальності. По-третє, гуманітарна допомога потребує постійної координації між європейськими донорами та українськими отримувачами, щоб уникнути дублювання, неефективного розподілу або невідповідності між наданими ресурсами і фактичними потребами населення. По-четверте, гуманітарні канали мають бути захищені від зловживань, комерціалізації та нецільового використання.

Україна, зі свого боку, має забезпечити належні правові й адміністративні умови для прийняття допомоги від країн ЄС. Йдеться про прозоре митне оформлення, цифровий облік, зрозумілі правила для міжнародних донорів, мінімізацію зайвих бюрократичних бар'єрів, належну звітність і контроль. Особливе значення має розвиток англомовних та багатомовних інформаційних сервісів для європейських донорів, волонтерів, муніципалітетів, лікарень, благодійних фондів і гуманітарних організацій, які бажають передати допомогу Україні.

Таким чином, участь країн ЄС у наданні гуманітарної допомоги Україні має розглядатися як складова ширшої системи європейської солідарності, яка поєднує фінансову підтримку, цивільний захист, медичну евакуацію, прийом переміщених осіб, матеріальну допомогу, енергетичну підтримку та правову інтеграцію України до європейського простору. Така допомога не є виключно благодійною дією. Вона має публічно-правовий характер, оскільки реалізується через правові механізми ЄС, рішення держав-членів, адміністративні процедури України та міжнародну координацію.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначу, що участь країн Європейського Союзу в наданні гуманітарної допомоги Україні є одним із ключових чинників підтримки цивільного населення, забезпечення базових потреб постраждалих осіб, стабілізації критичної інфраструктури та зміцнення гуманітарної стійкості держави в умовах воєнного стану. Вона має багатовимірний характер і охоплює фінансову, матеріальну, медичну, логістичну, енергетичну, соціальну та правову підтримку.

Статистичні дані підтверджують системний характер такої участі: понад 1,4 млрд євро гуманітарного фінансування Європейської Комісії для України з 2022 року, понад 5 млрд євро сукупної гуманітарної допомоги ЄС і держав-членів, понад 160 тис. тонн допомоги, доставленої через Механізм цивільного захисту ЄС, понад 5 тис. медично евакуйованих пацієнтів і понад 4,33 млн українців під тимчасовим захистом у ЄС [6; 10].

З адміністративно-правового погляду допомога країн ЄС Україні є прикладом багаторівневого гуманітарного адміністрування. Вона поєднує політичні рішення ЄС, дії держав-членів, роботу європейських гуманітарних партнерів, українські митні та адміністративні процедури, облік гуманітарної допомоги, її розподіл і контроль за цільовим використанням. Тому ефективність європейської гуманітарної підтримки залежить не лише від обсягу ресурсів, а й від якості координації, прозорості, цифрового обліку, належного визначення потреб і відповідальності отримувачів. Участь країн ЄС у гуманітарній допомозі Україні слід розглядати не як зовнішню допоміжну підтримку, а як важливий елемент європейсько-української правової та гуманітарної взаємодії. Така участь має стратегічне значення, оскільки одночасно забезпечує захист цивільного населення, посилює міжнародну суб'єктність України, поглиблює практичну інтеграцію з ЄС і формує передумови для післявоєнного відновлення.

Література:

1. Minora U., Bosco C., Iacus S. M., Grubancic-Boskovic S., Sermi F., Spyrtos S. The potential of Facebook advertising data for understanding flows of people from Ukraine to the European Union. 2022. URL: <https://link.springer.com/article/10.1140/epjds/s13688-022-00370-6>

2. Iradukunda R., Rowe F., Pietrostefani E. Producing population-level estimates of internal displacement in Ukraine using GPS mobile phone data. 2025. URL: <https://arxiv.org/abs/2504.00003>
3. Vieira, C. C., Sanlitürk, E., & Zagheni, E. (2026). Forced Migration and Information Seeking Behavior on Wikipedia: Insights from the Ukrainian Refugee Crisis. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 20(1), 2358–2381. DOI: <https://doi.org/10.1609/icwsm.v20i1.42755>
4. Trebesch C., Nishikawa T. Europe Steps Up: Ukraine Support After Four Years of War. *Kiel Policy Brief*. 2026. № 203. 16 p. URL: https://www.kielinstitut.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfW-Publications/fis-import/dd24a73f-4270-46c5-9c40-bcc9df4f1672-KPB2023_EN.pdf
5. Antezza A., Bomprezzi P., Bushnell K., Dyussimbinov Y., Frank A., Frank P., Franz L., Kharitonov I., Kumar B., Nishikawa T., Rebinskaya E., Trebesch C., Schramm S., Weiser L., Schade C. Ukraine Support Tracker Data. Kiel Institute for the World Economy. *Dataset*. 2026. URL: <https://www.kielinstitut.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/>
6. Ukraine. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. *European Commission*. 2026. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en
7. EU solidarity with Ukraine. *European Commission*. 2026. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine_en
8. 8. EU civil protection mechanism. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. *European Commission*. 2026. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/index_en
9. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. *Official Journal of the European Communities*. 2001. L 212. P. 12–23.
10. EU considers limiting protection for Ukrainian men of fighting age. *Reuters*. 2026. URL: <https://www.reuters.com/world/eu-considers-limiting-protection-ukrainian-men-fighting-age-2026-06-04/>
11. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22 жовтня 1999 року № 1192-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451.
12. Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2023 року № 953. *Офіційний вісник України*. 2023. № 96. Ст. 5673.

Zakharchuk R. Participation of European Union countries in providing humanitarian aid to Ukraine

Summary. The article examines the participation of European Union countries in providing humanitarian aid to Ukraine under the conditions of the full-scale armed aggression of the Russian Federation, martial law and a prolonged humanitarian crisis. It is substantiated that humanitarian support for Ukraine from EU Member States has a complex nature and includes financing humanitarian programmes, providing in-kind assistance, medical evacuation of affected persons, support for energy infrastructure, temporary protection for Ukrainians in EU countries, logistical coordination of humanitarian cargo and participation in civil protection mechanisms. It is determined that assistance from EU countries is implemented both through the institutional mechanisms of the European Union, in particular the European Commission, the Directorate-General for European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations, the EU Civil Protection Mechanism and rescEU, and through bilateral initiatives of individual Member States. Based on statistical data from the European Commission, it is established that in 2026, 10.8 million people in Ukraine need humanitarian assistance, about 3.3 million people are internally displaced, and since the beginning of the full-scale invasion, the European Commission has allocated more than EUR 1.4 billion for humanitarian programmes in Ukraine. The total humanitarian funding of the EU and its Member States since 24 February 2022 has exceeded EUR 5 billion. It is argued that the participation of EU countries in providing humanitarian aid to Ukraine has not only social but also administrative and legal significance, as it requires coordination between states, international organizations, Ukrainian public administration bodies, customs authorities, recipients of humanitarian aid and humanitarian partners. It is concluded that European humanitarian support for Ukraine is one of the key factors in ensuring state resilience, protecting the civilian population, supporting critical infrastructure and developing a model of multilevel humanitarian administration.

Key words: humanitarian aid, European Union countries, Ukraine, EU Civil Protection Mechanism, martial law, temporary protection, humanitarian response, public administration, international assistance, civil protection.

Дата першого надходження статті до видання: 25.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

*Крим'єв А. Г.,**аспірант кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін**Інституту права та суспільних відносин**ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»**ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3920-7424>*

ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДЕРЖАВНІЙ ПОДАТКОВІЙ СЛУЖБІ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО АНАЛІЗУ РИЗИКІВ У СФЕРІ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ

Анотація. У статті здійснено комплексне доктринальне обґрунтування та теоретико-правове моделювання процесу модернізації фіскальної архітектури Державної податкової служби України в умовах інтенсифікації цифрових трансформацій та дії правового режиму воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена об'єктивною суперечністю між необхідністю обробки значних масивів даних для забезпечення фінансової безпеки держави та дефіцитом бюджетних і кадрових ресурсів фіскального апарату.

Проаналізовано правовий та функціональний потенціал профільних підрозділів Державної податкової служби України, а також існуючі адміністративно-правові засади їхньої внутрішньої та міжвідомчої взаємодії. На основі критичного аналізу правових даних та емпіричних матеріалів державного фінансового контролю (зокрема, кейсу ДСП «Ліси України») доведено обмежену ефективність традиційного ретроспективного контролю, що спирається на людський чинник.

Обґрунтовано наукову гіпотезу щодо безальтернативності впровадження технологій штучного інтелекту (ШІ) та алгоритмів машинного навчання у систему ризик-орієнтованого аналізу. Диференційовано ключові правозастосовні напрями використання ШІ-інструментів, зокрема: автоматизований скринінг фінансово-облікової документації, компаративний аналіз Єдиного реєстру податкових накладних, фіскальний моніторинг потокових даних РРО/ПРРО, правовий аудит корпоративних структур та криміналістичний аналіз банківських виписок у межах кримінального судочинства. Особливу увагу приділено інституту електронного аудиту (е-аудиту) та розроблено науково-методологічні засади імперативного масштабування стандартного аудиторського файлу SAF-T UA з великих платників податків на суб'єктів малого та середнього бізнесу.

Запропонована організаційно-правова модель інтеграції ШІ в процеси суцільної автоматизованої верифікації даних SAF-T UA дозволяє нівелювати корупційні ризики, мінімізувати суб'єктивізм інспекторів, створити беззаперечну доказову базу для протидії податковим деліктам і легалізації кримінальних доходів, а також забезпечити юридичне підґрунтя для реструктуризації фіскальних органів й оптимізації витрат на утримання державного апарату.

Ключові слова: Державна податкова служба України, е-аудит, податковий делікт, ризик-орієнтований аналіз, фінансовий моніторинг, цифровізація публічного управління, штучний інтелект.

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація публічно-правової сфери та інтенсифікація інформаційних потоків у системі Державної податкової служби України (далі – ДПСУ)

зумовлюють об'єктивну потребу в модернізації існуючих методологічних підходів до адміністрування податків та здійснення фінансового моніторингу. На сучасному етапі податкові органи оперують колосальними масивами великих даних, які потребують детального, прискіпливого та оперативного аналізу з метою виявлення та нейтралізації податкових ризиків. Проте традиційні інструменти контролю, що покладаються переважно на людський чинник, демонструють обмежену ефективність, супроводжуються суттєвими часовими витратами та вимагають значного залучення кадрового ресурсу, що знижує загальну продуктивність фіскального моніторингу в умовах динамічних ринкових трансформацій.

У контексті сучасних вітчизняних реалій, що характеризуються правовим режимом воєнного стану та критичним переформатуванням видаткової частини Державного бюджету України на користь сектору безпеки й оборони, питання оптимізації витрат на утримання державного апарату набуває стратегічного значення. Актуалізація тенденцій до скорочення бюджетного фінансування владних інституцій безпосередньо корелює із необхідністю реструктуризації та чисельного скорочення штату державних службовців. Така парадигма створює об'єктивну суперечність між обов'язком держави забезпечувати високу якість фінансового моніторингу та дефіцитом фінансових і людських ресурсів, виділених на реалізацію цієї функції, що вимагає пошуку принципово нових організаційно-правових рішень.

Ефективне розв'язання окресленої проблематики оптимізації публічного управління можливо виключно шляхом системного впровадження технологій штучного інтелекту (далі – ШІ) в архітектуру податкового контролю. Заміна окремих посадових обов'язків державних службовців алгоритмами ШІ, здатними до самонавчання, предиктивного аналізу та автоматизованого виявлення комплаєнс-ризиків, дозволить суттєво скоротити чисельність штатних одиниць фіскального відомства без втрати якості управлінських процесів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У межах правового аналізу цифровізації податкової політики вагоме теоретико-практичне значення має дослідження Задорожної І. В., Супруненко С. А. та Канцур І. Г. на тему «Моделювання ефективності фінансової системи в умовах цифровізації податкової політики». Авторами обґрунтовано концептуальну модель податкового адміністрування на основі технологій Big Data та моніторингу транзакцій у режимі реального часу. З позицій юридичної науки цей доробок є цінним для нормативного регулювання інтегрованих платформ та автоматизації фіскального контролю. Водночас до-

слідники слушно актуалізують ризики кібератак і витоку даних в умовах воєнних загроз, що генерує наукову ідею щодо необхідності вдосконалення адміністративно-правових інструментів кіберзахисту та законодавчого визначення меж застосування штучного інтелекту й алгоритмів машинного навчання у правозастосовній діяльності фіскальних органів [1].

Вагоме теоретико-практичне значення для дослідження правових засад діджиталізації фіскальної сфери має праця Цюцяка А., Цюцяка І. та Цюцяка В., у якій комплексно проаналізовано сучасний стан та архітектуру цифровізації податкової системи України. Автори детально досліджують функціональну структуру підсистеми ІТС «Податковий блок» (зокрема, сегменти реєстрації платників, податкового аудиту та обліку платежів), а також регулятивний потенціал сучасних електронних сервісів, таких як «Електронний кабінет платника», ПРРО та «InfoTAX». З позицій юридичної науки зазначений доробок є цінним підґрунтям для оптимізації адміністративно-правового регулювання дистанційної взаємодії суб'єктів податкових правовідносин та нормативного забезпечення контрольно-аналітичної функції держави. Водночас, акцентуючи увагу на технологічних вимогах до цифрових систем (гнучкість, сумісність, безпека даних), праця актуалізує подальші наукові пошуки у напрямку розробки правових механізмів інтелектуального моніторингу фіскальних ризиків, впровадження комп'ютерного е-аудиту, а також нормативно-технічного захисту конфіденційної інформації у правозастосовній діяльності органів ДПС [2].

У межах правового аналізу діджиталізації публічної сфери вагоме значення має праця Штерми Т. В., Луківського А. С. та Луківського С. Д., присвячена впровадженню штучного інтелекту у моделі управління для превенції деліктних ризиків. З позицій юридичної доктрини цей доробок є цінним для нормативного регулювання автоматизованих систем та правового забезпечення контрольно-аналітичної функції держави. Водночас автори слушно актуалізують загрози кібератак та алгоритмічної упередженості в умовах воєнного стану, що генерує наукову ідею щодо правового визначення меж застосування ШІ фіскальними та антикорупційними органами, а також законодавчого закріплення юридичної відповідальності за помилки автоматизованих алгоритмів [3].

Метою статті є комплексне доктринальне обґрунтування та теоретико-правове моделювання процесу трансформації фіскальної архітектури ДПСУ в умовах цифровізації шляхом розробки науково-методологічних засад імплементації технологій ШІ та, зокрема, електронного аудиту SAF-T UA, у систему ризик-орієнтованого аналізу та превентивного фіскального моніторингу задля мінімізації корупційного людського ресурсу, підвищення ефективності протидії податковим деліктам та легалізації кримінальних доходів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ураховуючи, що ДПСУ забезпечує контроль за своєчасністю збору та сплати податків суб'єктами господарювання, особливу увагу доцільно сконцентрувати на аналітичній складовій пошуку ризиків щодо ухилення від сплати податків та легалізації коштів. Як правило, цим питанням займається Департамент управління ризиками, Департамент економічного аналізу, Департамент податкового аудиту та Департамент запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом [4].

Серед основних функцій, які висвітлені в офіційних дже-

релах, Департамент управління ризиками займається пошуком податкових ризиків у платників податків; здійснює постійний моніторинг фінансово-господарських операцій; проводить аналіз фінансової та податкової звітності; здійснює контроль за роботою реєстрації податкових накладних (зупинення) або розрахунків коригування в реєстрі податкових накладних [5].

Департамент економічного аналізу виконує функції організаційного та координаційного забезпечення бюджетного процесу в частині доходів; розрахунок показників бюджетних надходжень за регіонами та систематичний контроль за їх динамікою; ведення й актуалізація реєстру великих платників податків; узагальнення та аналіз податкових результатів господарської діяльності учасників кластерних груп; організація обліку податків, зборів, інших платежів і єдиного внеску, а також спостереження за відповідними обліковими та звітними показниками; забезпечення функціонування механізму погашення грошових зобов'язань та/або податкової заборгованості з податків, зборів, інших платежів і єдиного внеску через єдиний рахунок; координація підготовки звітних матеріалів та інформування органів державної влади про стан бюджетних розрахунків платників і сплату ними єдиного внеску; запровадження та організаційне забезпечення податкового комплаєнсу в системі ДПС та ін. [6].

Посадові особи, які здійснюють заходи щодо проведення перевірок юридичних та фізичних осіб в структурі ДПС України належать до Департаменту податкового аудиту. Основними функціями цього структурного підрозділу виступають розроблення та впровадження методологічних засад здійснення контрольно-перевірочної діяльності; інформаційний та аналітичний супровід заходів, пов'язаних із проведенням податкового контролю і перевірок; забезпечення організаційних підготовки проведення документальних перевірок; координація підготовки та здійснення фактичних перевірок платників податків та ін. [7].

Можна констатувати, що управлінська вертикаль ДПСУ поєднує превентивні інструменти (постійний моніторинг операцій, оцінка ризиків та зупинення податкових накладних), прогностично-координаційні механізми (прогнозування надходжень, комплаєнс та адміністрування єдиного рахунку), а також заходи безпосереднього фіскального контролю (інформаційно-аналітичний супровід та проведення документальних і фактичних перевірок).

Таким чином, ефективність протидії ухиленню від оподаткування та легалізації кримінальних доходів забезпечується не відокремленою діяльністю окремих підрозділів, а комплексною архітектурою внутрішньої взаємодії, де аналітико-прогностична складова департаментів управління ризиками та економічного аналізу слугує беззаперечним матеріально-процесуальним підґрунтям для правозастосовної і контрольно-перевірочної діяльності Департаменту податкового аудиту. Цей синергетичний підхід мінімізує суб'єктивізм у податкових правовідносинах та трансформує фіскальну систему України у високотехнологічну сервісно-аналітичну модель.

Базовим нормативним документом, який регулює питання здійснення контрольно-перевірочних заходів посадовими особами податкової служби України є Методичні рекомендації, затверджені наказом ДПСУ № 470 від 04.09.2020 року. Даний документ визначає організаційні засади взаємодії структурних підрозділів податкових органів під час підготовки, проведення та оформлення результатів документальних і фактичних перевірок платників податків. Документ охоплює процедури виявлення й опрацювання податкових ризиків, ухвалення рішень

про перевірку, оформлення відповідних документів, залучення профільних фахівців та врегулювання спірних питань. Особливу увагу приділено реалізації матеріалів перевірок, зокрема складанню податкових повідомлень-рішень, застосуванню адміністративної відповідальності, внесенню даних до інформаційних систем, контролю за сплатою донарахованих зобов'язань та супроводженню процедур їх оскарження. Також урегульовано порядок використання, обліку й зберігання нагрудних відеореєстраторів і створення за їх допомогою мультимедійних матеріалів [8].

За реалізацію заходів, спрямованих на виявлення та аналіз діяльності осіб, фінансові операції яких можуть стосуватися легалізації злочинних доходів або фінансування тероризму, а також організація і проведення відповідних перевірок в структурі ДПСУ відповідає Департаменту запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом [9].

Здійснення Департаментом запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, покладених на нього завдань безпосередньо пов'язане з подоланням низки системних викликів організаційно-процесуального та суто технологічного характеру. Серед основних проблем, з якими зіштовхуються посадові особи контролюючих органів у процесі деліктної превенції, ключове місце посідає критично великий обсяг інформації, що потребує імперативного аналізу як у режимі реального часу, так і ретроспективно – у призмі встановлення об'єктивної сторони податкового чи фінансового правопорушення. Комплексне юридичне оцінювання та верифікація ризикових операцій вимагає одночасного опрацювання розгалужених інформаційних масивів, які за своєю галузевою та функціональною належністю диференціюються на такі блоки:

- податкова інформація – яка акумулює та систематизує відомості з наявних інформаційно-комунікаційних систем ДПСУ, зокрема підсистем АІС «Податковий Блок» та Єдиного реєстру податкових накладних, що дає змогу відстежувати ланцюги формування податку на додану вартість та виявляти ознаки фіктивного підприємництва;
- митна інформація – що охоплює аналітичні бази даних (зокрема, АСМО «Інспектор»), фіксує параметри експортно-імпорتنих операцій, декларування товарів і дозволяє встановити факти штучного заниження або завищення митної вартості як елементу мінімізації податкових зобов'язань;
- фінансова (бухгалтерська) інформація – яка безпосередньо отримується та досліджується підрозділами податкового аудиту під час реалізації заходів документального контролю (рух коштів на банківських рахунках, оборотно-сальдові відомості, аналітичні картки рахунків бухгалтерського обліку, первинна документація, а також цивільно-правові та господарські договори з контрагентами).

Поряд із цим, у контексті дослідження міжвідомчої взаємодії фіскальних та правоохоронних органів, окремого адміністративно-процесуального осмислення потребує діяльність Департаменту запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом. Посадові особи зазначеного структурного підрозділу систематично залучаються уповноваженими суб'єктами досудового розслідування як спеціалісти у кримінальних провадженнях (у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України). Набуття цього процесуального статусу покладає на працівників

ДПС імперативні обов'язки щодо здійснення ретроспективного аналізу первинно-бухгалтерської документації (зокрема аналітичних карток рахунків, відомостей аналітичного обліку та оборотно-сальдових відомостей), ревізії руху коштів на банківських рахунках, а також правової верифікації умов цивільно-правових і господарських договорів безпосередньо під час дослідження багатотомних матеріалів кримінальних проваджень.

Системний аналіз функціональної архітектури та компетенцій вищезазначених підрозділів ДПСУ дає підстави для висунення наукової гіпотези: ключовим фактором ефективності сучасного фіскального моніторингу та деліктної превенції є швидкість, системність і глибина опрацювання критично великих масивів інформації. З огляду на ускладнення схем мінімізації податкових зобов'язань та інтернаціоналізацію механізмів відмивання брудних коштів, традиційні методи ручної обробки інформації втрачають свою ефективність. Необхідність реалізації принципу невідворотності юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства також актуалізує об'єктивну потребу в оптимізації інформаційного забезпечення ДПСУ та нормативному врегулюванні алгоритмів інтелектуального аналізу даних.

У контексті системного ускладнення фінансових правовідносин та цифровізації традиційні підходи до опрацювання інформації в умовах значного зростання обсягів даних демонструють обмежену ефективність. За таких обставин інтеграція технологій ІІІ у функціональну архітектуру ДПСУ виступає ключовим чинником оптимізації превентивних та контрольних-перевірочних процедур. На основі узагальнення практики та наукового аналізу доцільно класифікувати пріоритетні правозастосовні напрями використання ІІІ-інструментів у податковій сфері, диференціювавши їх за функціональним призначенням на такі аналітичні блоки:

- скринінг фінансово-облікової документації суб'єктів господарювання – інтелектуальний аналіз та автоматизована верифікація звітів про фінансовий стан (балансу), фінансові результати (звіту про сукупний дохід), рух грошових коштів, власний капітал, а також податкових декларацій з податку на прибуток підприємств з метою виявлення прихованих деліктних диспропорцій;
- інформаційно-аналітичний супровід доперевірочного аналізу – алгоритмічна оцінка ступеня ризиковості діяльності платника податків на етапі, що передуює прийняттю розпорядчого акта про призначення та початок документальної перевірки;
- компаративний аналіз Єдиного реєстру податкових накладних – автоматизоване співставлення та багатовимірний моніторинг матриць взаємодії контрагентів задля оперативного виявлення розірваних ланцюгів постачання товарів та ознак формування фіктивного податкового кредиту;
- фіскальний моніторинг розрахункових операцій – системний аналіз потоків даних реєстраторів розрахункових операцій (РРО) та програмних реєстраторів розрахункових операцій (ПРРО) з метою виявлення аномалій у сфері готівкового обігу;
- юридичний аудит та верифікація корпоративної структури власності – автоматизоване дослідження зв'язків між засновниками, керівниками та кінцевими бенефіціарними власниками, оцінка їхнього майнового стану, а також перевірка на предмет причетності (у межах інформаційного контуру ДПСУ) до вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності або протиправного заволодіння державними коштами;

– інтелектуальний аналіз публічних даних – агрегація та правовий аналіз відомостей з відкритих державних реєстрів щодо платників податків та їхніх контрагентів (як фізичних, так і юридичних осіб);

– криміналістичний аналіз банківських виписок, отриманих від правоохоронних органів у межах кримінального процесу, з метою виявлення прихованих фінансових потоків та схем легалізації кримінальних доходів.

У контексті емпіричної верифікації пропонованої гіпотези показовими є результати заходів державного фінансового контролю, проведених Державною аудиторською службою України щодо Державного спеціалізованого підприємства «Ліси України». Під час здійснення аудиту було верифіковано деліктні ризики у діяльності контрагентів зазначеного держпідприємства на загальну суму понад 450 млн грн. За результатами контрольно-ревізійних процедур встановлено, що 11 із 12 суб'єктів господарювання, які укладали договори з філіями ДСП «Ліси України», фактично не перебували за задекларованими юридичними та фактичними адресами. Зазначена дефектність правосуб'єктності контрагентів є прямою ознакою фіктивного підприємництва та формального характеру господарських операцій, що унеможливає здійснення зустрічних звірок, податкову перевірку реального обсягу виконання робіт, а також об'єктивний аналіз структури витрат і легітимності залучення трудових ресурсів. Очевидно, що превентивне виявлення подібних системних порушень потребує автоматизованого крос-платформного моніторингу ще на стадії реєстрації податкових накладних [10].

У контексті дослідженого кейсу стає очевидним, що імперативною умовою забезпечення фінансової безпеки державного сектору економіки є перехід від ретроспективного контролю до проактивного моделювання фінансальних ризиків. Своєчасне алгоритмічне спрацювання індикаторів сумнівності суб'єктів господарювання на договірному етапі дозволило б нівелювати ризики укладення посадовими особами завідомо збиткових правочинів із дефектними контрагентами, запобігаючи штучному завищенню ціни товарів чи послуг та нецільовому використанню бюджетних коштів.

З огляду на значну кількість зареєстрованих в Україні підприємств нормативно-технічне впровадження ШІ в архітектуру ризик-орієнтованого аналізу ДПСУ є безальтернативним чинником модернізації податкового адміністрування. Застосування новітніх методів автоматизації даних надасть змогу здійснювати експрес-скринінг великих груп платників податків, оптимізує процедуру документального контролю шляхом автоматичного виявлення аномалій у фінансовій звітності, графічного моделювання схем пов'язаності компаній та превентивного прогнозування податкових деліктів у режимі реального часу, що мінімізує людський фактор і суттєво підвищить рівень прозорості та правової визначеності у фінансальних правовідносинах.

Варто зазначити, що в системі податкової служби впроваджено Е-аудит. З 1 січня 2026 року великі платники податків після отримання запиту під час документальної перевірки повинні надати файл SAF-T UA, який містить інформацію щодо ведення бухгалтерського обліку, наявних активів, здійснених господарських операцій тощо [11].

У межах дослідження інституту Е-аудиту та імплементації файлів SAF-T UA об'єктивною доктринальною та практичною потребою є масштабування цієї цифрової технології на всі категорії суб'єктів господарювання, включно з малим та середнім

бізнесом. Науковий аналіз деліктних практик свідчить, що протиправні фінансові операції, схеми оптимізації оподаткування та легалізації кримінальних доходів найчастіше реалізуються саме через сегмент середнього та малого підприємництва, оскільки такі суб'єкти є транзитними елементами, яких правопорушникам значно легше «позбутися» або фіктивно переоформити на підставних осіб. Системна інтеграція штучного інтелекту в процеси суцільного автоматизованого аналізу стандартного аудиторського файлу SAF-T UA дозволить за лічені хвилини верифікувати весь масив фінансово-господарських операцій, мінімізуючи потребу в залученні інспекторів до виснажливих і тривалих виїзних перевірок. У підсумку такий інноваційний підхід не лише забезпечить прозорість фінансового моніторингу, а й створить реальне підґрунтя для оптимізації штатної чисельності державних службовців, суттєвого скорочення бюджетних видатків на утримання контролюючого апарату та зниження деліктогенного навантаження на судову гілку влади завдяки підвищенню беззаперечності та точності сформованої ШІ доказової бази.

Висновки. Кардинальна модернізація фінансальної архітектури ДПСУ та її перехід до проактивної сервісно-аналітичної моделі об'єктивно зумовлені викликами правового режиму воєнного стану, необхідністю оптимізації бюджетних видатків та значним зростанням масивів даних. Системне нормативно-правове та технічне впровадження інструментів ШІ у поєднанні з масштабуванням електронного аудиту на всі сегменти підприємництва дозволить трансформувати традиційні ретроспективні методи контролю у високоєфективну систему наскрізного превентивного моніторингу. Реалізація цієї інноваційної парадигми забезпечить автоматизовану верифікацію даних податкового, митного та банківського характеру, мінімізує суб'єктивізм і корупціогенний людський фактор ревізорів-інспекторів, оптимізує штатну чисельність державного апарату і суттєво розвантажить судову гілку влади завдяки математичній точності та беззаперечності сформованої алгоритмами доказової бази у сфері протидії податковим деліктам і легалізації кримінальних доходів.

Література:

1. Задорожна І.В., Супруненко С.А., Канцур І.Г. Моделювання ефективності фінансової системи в умовах цифровізації податкової політики. *Актуальні питання економічних наук*. 2025. № 7. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14689009>. URL: <https://a-economics.com.ua/index.php/home/article/view/161>
2. Цюцяк А., Цюцяк І., Цюцяк В. Цифровізація податкової системи: сучасний стан, проблеми та перспективи. *Галицький економічний вісник*. 2023. № 4 (83). С. 48–55. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.04. URL: <https://repository.ukd.edu.ua/handle/123456789/1806>
3. Штерма Т.В., Луківський А.С., Луківський С.Д. Впровадження штучного інтелекту у моделі економічного управління для мінімізації корупційних ризиків. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*. 2025. № 15. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14959270>. URL: <https://econp.com.ua/index.php/journal/article/view/345>
4. Офіційний сайт – Державна податкова служба України. Апарат. URL: <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/>
5. Офіційний сайт – Державна податкова служба України. Департамент управління ризиками. Завдання і функції. URL: <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/departament-upravlinnya-rizikami/zavdannya-i-funktsii/>

6. Офіційний сайт – Державна податкова служба України. Департамент економічного аналізу. Завдання і функції. URL: <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/departament-ekonomichnogo-analizu/zavdannya-i-funktsii/>
7. Офіційний сайт – Державна податкова служба України. Департамент податкового аудиту. Завдання і функції. URL: <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/departament-podatkovogo-audit/zavdannya-i-funktsii/>
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку взаємодії між підрозділами органів Державної податкової служби України при організації, проведенні та реалізації матеріалів перевірок платників податків: Наказ ДПС від 04.09.2020 № 470. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/podatkoviy-audit/nakazi/78233.html>
9. Офіційний сайт – Державна податкова служба України. Департамент запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом. Завдання і функції. URL: <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/departament-zapobigannya/zavdannya-i-funktsii/>
10. Держаудитслужба заявила про системні ризики в роботі ДП «Ліси України»: 10 млрд грн на аутсорсинг, «фірми-привиди» та розрив у зарплатах. URL: <https://forestbrief.com/derzhadytsluzhba-zayavyla-pro-systemni-ryzyky-v-roboti-dp-lisy-ukrayiny-10-mlrd-grn-na-autsorsyng-firmy-pryvudy-ta-rozryv-u-zarplatah/>
11. Офіційний сайт – Державна податкова служба України. ДПС запровадила Е-аудит. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/968240.html>

Krytiyev A. The use of artificial intelligence by the State Tax Service for effective risk analysis in the field of financial monitoring

Summary. The article provides a comprehensive doctrinal justification and theoretical and legal modeling of the process of modernization of the fiscal architecture of the State Tax Service of Ukraine in the context of intensification of digital transformations and the legal regime of martial law. The relevance of the study is due to the objective contradiction between the need to process significant data sets to ensure

the financial security of the state and the deficit of budgetary and human resources of the fiscal apparatus.

The legal and functional potential of the specialized departments of the State Tax Service of Ukraine is analyzed, as well as the existing administrative and legal principles of their internal and interdepartmental interaction. Based on a critical analysis of legal data and empirical materials of state financial control (in particular, the case of the State Enterprise “Forests of Ukraine”), the limited effectiveness of traditional retrospective control, which relies on the human factor, is proven.

The scientific hypothesis regarding the lack of alternatives to the implementation of artificial intelligence (AI) technologies and machine learning algorithms in the risk-based analysis system is substantiated. Key law enforcement areas of using AI tools are differentiated, in particular: automated screening of financial and accounting documentation, comparative analysis of the Unified Register of Tax Invoices, fiscal monitoring of RRO/PRRO data streams, legal audit of corporate structures and forensic analysis of bank statements within the framework of criminal proceedings. Special attention is paid to the institution of electronic audit (e-audit) and scientific and methodological principles of imperative scaling of the standard audit file SAF-T UA from large taxpayers to small and medium-sized businesses are developed.

The proposed organizational and legal model of integrating AI into the processes of continuous automated data verification SAF-T UA allows to eliminate corruption-related risks, minimize the subjectivity of inspectors, create an indisputable evidentiary base for combating tax crimes and legalization of criminal proceeds, as well as provide a legal basis for restructuring fiscal authorities and optimizing expenditures on maintaining the state apparatus.

Key words: State Tax Service of Ukraine, e-audit, tax crime, risk-based analysis, financial monitoring, digitalization of public administration, artificial intelligence.

Дата першого надходження статті до видання: 28.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Кропивний Є. В.,

PhD,

фізична особа – підприємець

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2585-069X>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ЗАСОБИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ СФЕРОЮ ТУРИЗМУ ЯК ОСНОВА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню організаційно-управлінських засобів публічного адміністрування сферою туризму як основи післявоєнного відновлення туристичного потенціалу України. Обґрунтовано, що в умовах масштабних інфраструктурних, економічних, соціальних та безпекових наслідків збройної агресії туризм потребує не лише нормативного врегулювання, а й ефективної організації управлінських процесів, спрямованих на відновлення туристичних дестинацій, координацію суб'єктів публічної адміністрації, залучення територіальних громад, підтримку туристичного бізнесу та формування безпечного туристичного середовища.

Розкрито значення організаційно-управлінських засобів як практичного способу упорядкування діяльності суб'єктів публічної адміністрації у сфері туризму. Визначено, що до таких засобів належать стратегічне планування, програмування розвитку туризму, координація діяльності органів публічної влади, розподіл компетенції між суб'єктами адміністрування, організація міжвідомчої взаємодії, формування управлінських рішень щодо відновлення туристичних територій, залучення публічно-приватного партнерства та забезпечення участі громад у розвитку туристичного потенціалу.

Наголошено, що післявоєнне відновлення туристичної сфери неможливе без переходу від фрагментарного управління до узгодженої адміністративно-правової моделі, у межах якої організаційно-управлінські засоби забезпечують зв'язок між державною політикою, регіональним розвитком, безпековими потребами, інфраструктурним відновленням і практичними інтересами суб'єктів туристичної діяльності. Запропоновано розглядати організаційно-управлінські засоби як самостійний елемент системи публічного адміністрування сферою туризму, що забезпечує інституційну спроможність держави та територіальних громад відновлювати, координувати і розвивати туристичний потенціал України у післявоєнний період.

Ключові слова: публічне адміністрування, туризм, сфера туризму, організаційно-управлінські засоби, післявоєнне відновлення, туристичний потенціал, туристична дестинація, територіальна громада, координація, стратегічне планування, публічно-приватне партнерство.

Постановка проблеми. Післявоєнне відновлення України зумовлює потребу у переосмисленні управлінських підходів до розвитку сфери туризму, оскільки наслідки збройної агресії проявляються у руйнуванні туристичної інфраструктури, пошкодженні об'єктів культурної спадщини, втраті частини туристичних маршрутів, зміні логістичних зв'язків та послабленні

інституційної спроможності окремих територій. У таких умовах туризм потребує системного публічного адміністрування, здатного поєднати відновлення інфраструктури, безпеку туристів, розвиток територіальних громад, підтримку підприємництва та формування позитивного міжнародного іміджу держави. Особливе значення у цьому процесі мають організаційно-управлінські засоби, спрямовані на практичну організацію управлінської діяльності, узгодження дій суб'єктів публічної адміністрації, визначення пріоритетів, планування, програмування та реалізацію заходів відновлення туристичного потенціалу. Проблема полягає в тому, що сучасна система публічного адміністрування сферою туризму в Україні залишається недостатньо узгодженою з потребами післявоєнного відновлення. Організаційні зв'язки між центральними органами виконавчої влади, Державним агентством розвитку туризму України, місцевими державними адміністраціями, військовими адміністраціями, органами місцевого самоврядування, суб'єктами туристичної діяльності та громадськістю не завжди мають чітке правове і управлінське оформлення. Саме тому післявоєнне відновлення потребує створення реальних управлінських механізмів, які дозволять визначати території туристичного відновлення, оцінювати їх потенціал, координувати суб'єктів, формувати програми розвитку, забезпечувати участь громад та інтегрувати туризм у загальну політику відновлення України.

Стан дослідження. Проблематика публічного адміністрування, адміністративно-правового регулювання, управлінської діяльності суб'єктів публічної адміністрації та організаційного забезпечення реалізації державної політики досліджувалася у працях В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Галушка, Т. О. Коломєць, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, Р. С. Мельника, С. Г. Стеценка, М. М. Тищенко, А. Т. Комзюка, В. М. Бевзенка та інших учених. У їхніх наукових працях сформовано загальні підходи до розуміння публічного адміністрування, компетенції суб'єктів владних повноважень, адміністративно-правового механізму, інструментів діяльності публічної адміністрації, координації та організації управлінських процесів.

Окремі питання адміністративно-правового регулювання туристичної діяльності та державної політики у сфері туризму розглядалися у працях Н. О. Бедрок, Ю. В. Вишневецької, Н. Опасюк, Г. М. Брусильцевої, О. Г. Зими, О. М. Туєвої, А. А. Моци, В. В. Чорненького, Р. І. Яворського, І. О. Данилової, М. В. Семенової. У цих дослідженнях приділялася увага

загальним правовим засадам туристичної діяльності, правовому статусу суб'єктів туристичного ринку, особливостям сільського, зеленого, рекреаційного та інших видів туризму, державному регулюванню туристичної галузі, організаційним і правовим умовам надання туристичних послуг.

Водночас організаційно-управлінські засоби публічного адміністрування сферою туризму саме як основа післявоєнного відновлення туристичного потенціалу України не отримали належного комплексного висвітлення. Наявні дослідження переважно стосуються загального правового регулювання туризму або окремих видів туристичної діяльності, але не розкривають у достатній мірі управлінські засоби координації суб'єктів, програмування відновлення туристичних дестинацій, організації участі територіальних громад, поєднання туристичної політики з політикою регіонального відновлення та впровадження публічно-приватного партнерства у туристичній сфері.

З огляду на це особливої актуальності набуває дослідження організаційно-управлінських засобів як самостійної адміністративно-правової категорії. Їх наукове осмислення дозволяє перейти від загального аналізу правового регулювання туризму до з'ясування того, яким чином суб'єкти публічної адміністрації повинні організовувати, координувати та забезпечувати післявоєнне відновлення туристичного потенціалу України.

Метою статті є комплексне дослідження організаційно-управлінських засобів публічного адміністрування сферою туризму, визначення їх змісту, функціонального призначення та значення для післявоєнного відновлення туристичного потенціалу України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Публічне адміністрування сферою туризму в умовах післявоєнного відновлення України потребує не лише оновлення нормативно-правової бази, а й формування дієвої системи практичних засобів, за допомогою яких управлінські цілі держави можуть бути реалізовані у конкретних рішеннях, діях і результатах. Йдеться про перехід від загального декларування необхідності розвитку туризму до створення таких адміністративно-правових, організаційних, інформаційних, цифрових, безпекових і стимулюючих умов, які дозволять відновлювати туристичні дестинації, підтримувати суб'єктів туристичної діяльності, забезпечувати безпеку туристів, залучати територіальні громади та інтегрувати туристичну сферу до загальної політики післявоєнного відновлення України.

Засоби публічного адміністрування сферою туризму утворюють цілісну систему взаємопов'язаних способів впливу, завдяки яким суб'єкти публічної адміністрації забезпечують досягнення основного публічно значущого результату, а саме упорядкований, безпечний, сталий і відновлювальний розвиток туристичної сфери. Їх ефективність проявляється не ізольовано, а саме у комплексному застосуванні, оскільки жоден окремий засіб не здатний самостійно забезпечити відновлення туристичного потенціалу держави.

У цій системі основоположне значення мають організаційно-управлінські засоби публічного адміністрування сферою туризму, вони несуть основне функціональне навантаження у процесі перетворення загальних цілей публічної політики у сфері туризму на конкретні управлінські дії. Саме вони забезпечують практичну організацію діяльності суб'єктів публічної адміністрації, визначення управлінських пріоритетів, узгодження рішень, розподіл повноважень, координацію дій, планування

відновлення туристичних дестинацій та залучення необхідних ресурсів. До таких засобів належать стратегічне планування, програмування розвитку туризму, формування державних і місцевих програм відновлення туристичного потенціалу, координація діяльності центральних і місцевих органів влади, організація взаємодії з територіальними громадами, туристичним бізнесом, громадськістю та міжнародними партнерами. Розглянемо зміст та особливості цих засобів.

Стратегічне планування є одним із ключових організаційно-управлінських засобів публічного адміністрування сферою туризму. У науковій літературі стратегічне планування в органах державної влади розглядається як система цілей, інститутів та інструментів управління, що дає змогу спрямовувати управлінську діяльність на досягнення довгострокових результатів [1, с. 28]. Н. Щербак визначає державне стратегічне планування як функцію державного управління, що полягає у виборі пріоритетів розвитку з урахуванням наявних ресурсів, цілей та очікуваних результатів [2, с. 58]. У сфері туризму це означає, що держава має визначити не лише загальні напрями розвитку галузі, а й конкретні пріоритети післявоєнного відновлення, зокрема відновлення туристичної інфраструктури, розвиток внутрішнього туризму, підтримку туристичних дестинацій на територіях відновлення, безпечне відкриття маршрутів, цифровізацію туристичних сервісів та міжнародне просування України.

Треба зазначити, що основною проблемою стратегічного планування у сфері туризму сьогодні є відсутність цілісного зв'язку між загальнодержавною політикою відновлення, регіональними стратегіями розвитку та практичними потребами туристичних територій. Часто туристичний компонент або взагалі не виділяється як самостійний напрям відновлення, або подається декларативно без індикаторів, відповідальних суб'єктів, строків виконання та джерел фінансування. Для усунення цієї прогалини вважаємо за доцільне передбачити включення окремого туристичного блоку до стратегічних документів післявоєнного відновлення України, а також зобов'язати області та територіальні громади, які мають туристичний потенціал, розробляти локальні плани відновлення туристичних дестинацій. Такі плани мають містити перелік об'єктів, оцінку пошкоджень, безпековий стан території, потребу у фінансуванні, відповідальних виконавців, прогнозований економічний ефект та показники результативності.

Програмування розвитку туризму є наступним організаційно-управлінським засобом, який забезпечує перехід від стратегічних цілей до системи конкретних заходів. Якщо стратегічне планування визначає довгострокові орієнтири, то програмування встановлює послідовність дій, ресурси, виконавців, очікувані результати та порядок моніторингу. У наукових працях з публічного управління наголошується, що управлінський процес охоплює вироблення, прийняття та виконання управлінських рішень, а отже, ефективність публічного адміністрування залежить не лише від формулювання мети, а й від організації її виконання [3, с. 142]. Для туристичної сфери програмування має охоплювати відновлення туристичної інфраструктури, розвиток туристичних маршрутів, підготовку кадрів, інформаційне просування туристичних продуктів, підтримку малого та середнього бізнесу, а також залучення інвестицій і міжнародної допомоги. Разом з тим, державні та місцеві програми розвитку туризму не завжди пов'язані з програмами відновлення інфраструктури, охорони культурної спадщини, регіонального розвитку, безпеки

населення та цифрової трансформації. У результаті туристична сфера розвивається фрагментарно, а ресурси розподіляються без належної пріоритизації. Вважаємо за доцільне запровадити спеціальні програми відновлення туристичного потенціалу територій, що постраждали внаслідок збройної агресії. Такі програми мають бути міжсекторальними і включати туристичний, інфраструктурний, культурний, безпековий, цифровий та інвестиційний компоненти. Окремо, на наше переконання, слід передбачити обов'язкове погодження таких програм з документами регіонального розвитку, планами відновлення громад і державними програмами підтримки підприємництва.

Формування державних і місцевих програм відновлення туристичного потенціалу є самостійним організаційно-управлінським засобом, оскільки воно створює практичну основу для реалізації конкретних заходів на відповідній території. Такі програми мають не дублювати загальні стратегії, а деталізувати, які саме туристичні об'єкти, маршрути, дестинації, культурні пам'ятки, природні локації та сервісні елементи підлягають першочерговому відновленню. Їх особливість полягає у територіальній спрямованості, оскільки туристичний потенціал завжди пов'язаний з конкретною громадою, маршрутом, об'єктом або регіональним туристичним продуктом. Проблема реалізації цього засобу полягає у відсутності єдиної методики оцінювання туристичного потенціалу постраждалих територій. Наразі громади можуть по-різному визначати пріоритети, що ускладнює порівняння, фінансування та державну підтримку таких проєктів. Вважаємо за доцільне розробити типову методику оцінки туристичного потенціалу територій післявоєнного відновлення. Вона має включати критерії безпеки, доступності, інфраструктурної готовності, культурної цінності, економічної доцільності, екологічного стану, можливості залучення бізнесу та очікуваного впливу на розвиток громади. На основі такої методики доцільно формувати реєстр пріоритетних туристичних дестинацій відновлення.

Координація діяльності центральних і місцевих органів влади є необхідною умовою ефективного публічного адміністрування сферою туризму. У науковій літературі стратегічне публічне управління пов'язується не лише з визначенням цілей, а й з імплементацією стратегії через структуру, повноваження, комунікації, координацію та оцінювання результатів [4, с. 107]. Для туризму така координація означає узгодження діяльності Кабінету Міністрів України, центрального органу виконавчої влади, що формує політику у сфері туризму, Державного агентства розвитку туризму України, обласних і районних військових адміністрацій, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, органів охорони культурної спадщини, Національної поліції України та інших суб'єктів. Натомість, сьогодні майже відсутній постійний координаційний механізм для відновлення туристичної сфери. Повноваження різних органів перетинаються у питаннях інфраструктури, безпеки, культури, регіонального розвитку, економіки та міжнародного співробітництва, але не завжди поєднуються у спільний управлінський процес. Вважаємо за доцільне створити міжвідомчу координаційну раду з питань післявоєнного відновлення туристичного потенціалу України при Кабінеті Міністрів України або при уповноваженому центральному органі. До її складу мають увійти представники Державного агентства розвитку туризму України, Міністерства розвитку громад та територій

України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства економіки України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України, обласних військових адміністрацій, асоціацій органів місцевого самоврядування, туристичного бізнесу та експертного середовища. Завданням такої ради має бути погодження пріоритетів, координація проєктів, усунення дублювання повноважень, моніторинг реалізації програм та підготовка пропозицій щодо змін до законодавства.

Організація взаємодії з територіальними громадами є окремим організаційно-управлінським засобом, оскільки саме громади є носіями значної частини туристичного потенціалу. Вони володіють інформацією про стан місцевої інфраструктури, культурні об'єкти, природні ресурси, локальні маршрути, потреби підприємців і безпекові обмеження. Без активної участі громад відновлення туризму залишатиметься централізованим і недостатньо чутливим до реальних потреб територій. У цьому аспекті організаційно-управлінський вплив має бути спрямований не лише зверху вниз, а й на формування каналів зворотного зв'язку, через які громади можуть ініціювати туристичні проєкти, подавати інформацію про об'єкти, залучати місцевий бізнес і брати участь у розподілі ресурсів. Треба відмітити, що організація взаємодії має прогалину, яка ґрунтується на різному рівні управлінської спроможності територіальних громад. Частина громад має кадровий, фінансовий і проєктний потенціал для розвитку туризму, тоді як інші не мають фахівців, аналітичних даних або досвіду підготовки програм. Вважаємо за доцільне запровадити державну програму методичної підтримки громад у сфері туристичного відновлення. Вона має включати типові положення про місцеві туристичні програми, шаблони паспортів туристичних дестинацій, методичні рекомендації щодо підготовки грантових заявок, навчання посадових осіб місцевого самоврядування, консультаційний супровід громад та створення регіональних офісів підтримки туристичного відновлення.

Взаємодія з туристичним бізнесом, громадськістю та міжнародними партнерами також є важливим організаційно-управлінським засобом. Її зміст полягає у залученні недержавних суб'єктів до формування і реалізації туристичної політики, відновлення інфраструктури, створення туристичних продуктів, просування дестинацій та забезпечення якості послуг. У контексті післявоєнного відновлення особливе значення має публічно-приватне партнерство. У сучасних дослідженнях воно розглядається як один із важливих механізмів повоєнного відновлення туристичної інфраструктури, оскільки дає можливість поєднати державне фінансування, приватні інвестиції та управлінські ресурси бізнесу [5, с. 523]. Н. Богдан також звертає увагу на доцільність використання публічно-приватного партнерства для повоєнного відновлення туристичних пам'яток, оскільки така модель дозволяє розподіляти фінансове навантаження та зменшувати ризики для державного бюджету [6, с. 31]. Основною проблемою взаємодії з туристичним бізнесом, громадськістю та міжнародними партнерами є недостатня адаптованість механізмів публічно-приватного партнерства до потреб туристичної сфери, особливо на місцевому рівні. Туристичні об'єкти, маршрути, пам'ятки, рекреаційні зони та сервісна інфраструктура не завжди розглядаються як пріоритетні об'єкти такого партнерства, хоча саме вони можуть стати основою економічного поживлення територіальних громад. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне розробити окремий порядок підготовки та реалізації проєктів публічно-приватного

партнерства у сфері туризму. У такому порядку необхідно передбачити спрощені процедури для малих туристичних проєктів, можливість участі територіальних громад, прозорий конкурсний відбір інвесторів, гарантії збереження культурної спадщини, вимоги до доступності туристичних послуг, а також обов'язкове врахування безпекового стану відповідної території.

Залучення міжнародних партнерів має бути не епізодичним, а включеним до системи організаційно-управлінських засобів публічного адміністрування. Воно може охоплювати грантові програми, експертну підтримку, спільні проєкти з відновлення культурної спадщини, просування українських туристичних маршрутів, навчання кадрів, цифровізацію туристичних сервісів і розвиток сталого туризму. Проблема є відсутність єдиного державного портфеля туристичних проєктів, які можуть бути запропоновані міжнародним партнерам. Вважаємо за доцільне створити відкритий каталог проєктів туристичного відновлення України із зазначенням їх вартості, стану готовності, відповідальних суб'єктів, очікуваних результатів і можливих форм участі партнерів.

Таким чином, стратегічне планування, програмування розвитку туризму, формування державних і місцевих програм, координація суб'єктів публічної адміністрації, взаємодія з територіальними громадами, туристичним бізнесом, громадськістю та міжнародними партнерами утворюють ядро організаційно-управлінських засобів публічного адміністрування сферою туризму. Їх практична цінність полягає у тому, що вони забезпечують перехід від загальної ідеї післявоєнного відновлення до конкретних управлінських дій, відповідальних суб'єктів, ресурсів, строків та вимірюваних результатів.

Висновок. Організаційно-управлінські засоби публічного адміністрування сферою туризму мають визначальне значення для післявоєнного відновлення туристичного потенціалу України, оскільки саме вони забезпечують практичну реалізацію державної політики у цій сфері. Їх зміст охоплює стратегічне планування, програмування розвитку туризму, формування державних і місцевих програм, координацію діяльності суб'єктів публічної адміністрації, взаємодію з територіальними громадами, туристичним бізнесом, громадськістю та міжнародними партнерами. На відміну від суто нормативних засобів, організаційно-управлінські засоби спрямовані на впорядкування управлінських процесів, визначення відповідальних суб'єктів, узгодження ресурсів, встановлення пріоритетів і забезпечення досягнення конкретного результату у сфері відновлення туристичних дестинацій.

Проведений аналіз свідчить, що сучасна система застосування таких засобів залишається недостатньо узгодженою з потребами післявоєнного відновлення. Основними проблемами є фрагментарність стратегічного планування, слабкий зв'язок туристичних програм із політикою регіонального відновлення, відсутність єдиної методики оцінювання туристичного потенціалу постраждалих територій, недостатня міжвідомча координація та обмежене використання публічно-приватного партнерства у сфері туризму. Для їх подолання необхідно запровадити спеціальні програми туристичного відновлення, створити реєстр пріоритетних туристичних дестинацій, посилити участь територіальних громад, сформувати постійний координаційний механізм між суб'єктами публічної адміністрації та розробити окремий порядок реалізації проєктів публічно-приватного партнерства у туристичній сфері.

Література:

1. Васильєва Л. М. Теоретичні аспекти стратегічного планування в органах державної влади. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2022. № 3. С. 27–30. URL: <https://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2022/3/4.pdf>
2. Щербак Н. В. Стратегічне планування в системі державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. № 3(46). С. 52–60. URL: <https://grani-print.dp.ua/index.php/dridu/article/download/424/340>
3. Бакуменко В. Д. Публічне адміністрування як процес вироблення, прийняття та виконання управлінських рішень. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*. 2015. № 1. С. 141–143. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2FNrzd_2015_1_3.pdf&P21DBN=UJRN
4. Сивак Т. В., Гончарук Н. Т. Інноваційні підходи до забезпечення стратегічного менеджменту у сфері публічного управління України. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2024. № 3. С. 105–112. URL: https://pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2024/18.pdf
5. Карпенко Ю. Публічно-приватне партнерство як драйвер повоєнного відновлення туристичної інфраструктури України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2025. № 5. С. 520–528. URL: <https://heraldes.khmnu.edu.ua/index.php/heraldes/article/view/2498/2550>
6. Богдан Н. М., Оболенцева Л. В., Осовець О. Е. Аналіз європейського досвіду відновлення туристичного сектору після Другої світової війни. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки*. 2024. № 10(90). Т. 1. С. 25–33. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2024-10-10401>

Kropyvnyi Ye. Organizational and managerial means of public administration in the field of tourism as the basis for the post-war recovery of Ukraine's tourism potential

Summary. The article is devoted to the study of organisational and managerial means of public administration in the field of tourism as a basis for the post-war recovery of Ukraine's tourism potential. It is substantiated that under the conditions of large-scale infrastructural, economic, social and security consequences of armed aggression, tourism requires not only legal regulation, but also effective organisation of administrative processes aimed at restoring tourist destinations, coordinating public administration entities, involving territorial communities, supporting tourism business and creating a safe tourism environment.

The article reveals the importance of organisational and managerial means as a practical way of arranging the activities of public administration entities in the field of tourism. It is determined that such means include strategic planning, tourism development programming, coordination of public authorities, distribution of competence among administration entities, organisation of interagency cooperation, formation of managerial decisions on the restoration of tourist territories, involvement of public-private partnership and ensuring community participation in the development of tourism potential.

It is emphasised that the post-war recovery of the tourism sector is impossible without a transition from fragmented management to a coordinated administrative and legal model, within which organisational and managerial means ensure the connection between state policy, regional development, security needs, infrastructure recovery and the practical interests of tourism entities. It is proposed to consider

organisational and managerial means as an independent element of the public administration system in the field of tourism, which ensures the institutional capacity of the state and territorial communities to restore, coordinate and develop Ukraine's tourism potential in the post-war period.

Key words: public administration, tourism, tourism sector, organisational and managerial means, post-war recovery, tourism potential, tourist destination, territorial community, coordination, strategic planning, public-private partnership.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 28.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЗАСУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Наукова публікація присвячена дослідженню актуальних питань позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності з метою формулювання пропозицій щодо їх вирішення та внесення відповідних змін до чинного адміністративного законодавства.

Зазначається, що необхідність комплексного наукового аналізу актуальних питань позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності зумовлюється недостатньою узгодженістю чинного законодавства, фрагментарністю правового регулювання контрольних процедур та відсутністю єдиного підходу до визначення меж і форм здійснення такого контролю. Значна кількість колізій та прогалин у нормативно-правовому забезпеченні діяльності контролюючих органів створює передумови для зловживання владними повноваженнями, надмірного адміністративного тиску на бізнес та виникнення конфліктів між суб'єктами господарювання і органами публічної влади.

За результатами дослідження встановлено, що чинна система адміністративно-правового регулювання позасудового контролю характеризується наявністю низки системних проблем, які негативно впливають на ефективність контрольної діяльності та рівень довіри бізнесу до державних інституцій. Серед найбільш актуальних проблем визначено надмірну дискрецію контролюючих органів, фрагментарність нормативно-правового регулювання, дублювання контрольних повноважень, недостатню ефективність адміністративного оскарження, низький рівень цифровізації контрольних процедур, а також недостатню прозорість діяльності органів публічного адміністрування.

Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до чинного національного законодавства, зокрема, щодо розробки та прийняття перспективного Закону України «Про штучний інтелект» та внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» шляхом доповнення його положеннями щодо обов'язкового використання електронних систем фіксації контрольних процедур, створення єдиного цифрового реєстру контрольних заходів та запровадження автоматизованого ризик-орієнтованого механізму планування перевірок із використанням технологій штучного інтелекту.

Ключові слова: актуальні питання, адміністративно-правові засади, позасудовий контроль, підприємницька діяльність, суб'єкти публічного адміністрування, адміністративне оскарження, бізнес-омбудсмен, інституції, цифровізація, штучний інтелект.

Актуальність дослідження позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері під-

приємницької діяльності зумовлена сучасними трансформаційними процесами в системі державного управління України, спрямованими на утвердження принципів верховенства права, прозорості, підзвітності та ефективного захисту прав суб'єктів господарювання. У контексті євроінтеграційних процесів та адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу особливого значення набуває формування дієвих механізмів позасудового контролю, здатних забезпечити належний баланс між публічними інтересами держави та приватними інтересами суб'єктів підприємницької діяльності. Саме позасудовий контроль виступає важливим інструментом запобігання порушенням законності у діяльності органів публічного адміністрування, мінімізації корупційних ризиків, а також оперативного реагування на випадки неправомірного втручання у господарську діяльність. Водночас практика реалізації контрольних повноважень свідчить про наявність численних проблем нормативного, організаційного та процедурного характеру, що негативно впливають на рівень правової визначеності та ефективність захисту прав підприємців.

Необхідність комплексного наукового аналізу актуальних питань позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності обумовлюється також недостатньою узгодженістю чинного законодавства, фрагментарністю правового регулювання контрольних процедур та відсутністю єдиного підходу до визначення меж і форм здійснення такого контролю. Значна кількість колізій та прогалин у нормативно-правовому забезпеченні діяльності контролюючих органів створює передумови для зловживання владними повноваженнями, надмірного адміністративного тиску на бізнес та виникнення конфліктів між суб'єктами господарювання і органами публічної влади. Крім того, динамічний розвиток підприємницьких відносин, цифровізація адміністративних процедур та впровадження новітніх механізмів державного нагляду потребують переосмислення традиційних підходів до здійснення позасудового контролю та визначення його місця у системі гарантій забезпечення законності у сфері господарювання. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває визначення та аналіз проблемних питань функціонування механізмів позасудового контролю, дослідження причин їх виникнення та оцінка ефективності існуючих способів їх правового врегулювання.

Важливість дослідження зазначеної проблематики полягає також у необхідності визначення перспективних напрямів удосконалення позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності з метою підвищення рівня правового захисту суб'єктів господарювання та забезпечення належного функціонування механізмів

державного управління. Аналіз актуальних проблем у цій сфері створює підґрунтя для формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства, оптимізації процедур контролю, посилення гарантій дотримання прав і законних інтересів підприємців, а також підвищення ефективності юридичної практики у сфері адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності. Удосконалення інституту позасудового контролю має сприяти формуванню стабільного та передбачуваного правового середовища, зміцненню довіри до органів публічної влади та створенню сприятливих умов для розвитку підприємництва в Україні.

Питання адміністративно-правового регулювання відносин між суб'єктами публічного адміністрування та суб'єктами підприємницької діяльності досліджували такі відомі вчені, як Д. Бабенко, О. Болгар, А. Боровик, С. Віннік, М. Віхляєв, Т. Гончарук, О. Деренко, О. Дубинський, Л. Дудник, Н. Заярна, О. Камушков, О. Клим, М. Ковальова, Т. Коломосьць, А. Ковач, А. Красовська, Х. Кульгавець, А. Ластовецький, С. Лисенко, П. Лютіков, Д. Парамонов, Ю. Сагайдак, В. Селіванов, В. Тильчик, Л. Хомко, К. Чаплигін, А. Чорна, О. Юшкевич.

Проте актуальні питання позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності ще не були предметом окремого дослідження, що актуалізує необхідність підготовки цієї публікації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження актуальних питань позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності.

Методологія цієї публікації включає класичне поєднання філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження. Крім того, застосовуються такі наукові підходи, як історико-правовий, телеологічний, цивілізаційний, антропологічний, інструментальний та синергетичний.

Результати дослідження. Теоретичну основу дослідження проблематики позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності становлять фундаментальні напрацювання вітчизняної науки адміністративного права щодо сутності контролю, нагляду, забезпечення законності, адміністративного оскарження та відповідальності суб'єктів публічного адміністрування.

Серед монографій, присвячених безпосередньо питанням контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування, слід відзначити монографію С. Вітвіцького «Контроль діяльності публічної адміністрації в Україні: теорія і практика». У вказаній монографії комплексно досліджено теоретичні та практичні засади контролю діяльності публічної адміністрації в Україні, розкрито поняття, принципи, форми та види контролю, а також механізми його реалізації у сфері публічного управління [1].

На окрему увагу заслуговують дослідження проблематики контролю та нагляду в діяльності органів публічної адміністрації В. Гаращука [2; 3].

Так, в дисертації «Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні» В. Гаращук досліджує теоретико-правові засади контролю та нагляду у сфері державного управління, аналізує сутність, функції, принципи та види контролю у нагляду, визначає їх місце в механізмі забезпечення законності та ефективності діяльності органів державної влади. Особливу увагу В. Гаращук приділяє співвідношенню понять «контроль» і «нагляд», проблемам правового регулювання контрольної діяльності, а також удосконаленню системи

державного контролю в Україні. Крім того, він обґрунтовує необхідність реформування контрольних і наглядових механізмів відповідно до принципів правової держави та адміністративної реформи [3].

Також заслуговують на увагу наукові публікації, присвячені контролю в адміністративному праві, серед яких – статті А. Філіпенко «Контроль і суміжні категорії в адміністративному праві» [4] та В. Рядінської і Ю. Костенко «Окремі аспекти характеристики правової природи контрольних відносин в адміністративній сфері» [5].

Серед зарубіжних праць, присвячених питанням контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування, слід відзначити монографії Пітера Кейна «Контроль адміністративної влади: історичне порівняльне дослідження» [6] та Джеррі Л. Машоу «Створення адміністративної конституції: втрачені сто років американського адміністративного права» [7].

Так, американський дослідник Джеррі Л. Машоу аналізує механізми внутрішнього адміністративного контролю, управлінського нагляду, юридичної відповідальності адміністративних органів та способи забезпечення підзвітності публічної влади. Особливу увагу він приділяє співвідношенню адміністративної дискреції та правових механізмів її обмеження, а також обґрунтовує, що ефективний контроль за адміністративною владою є не зовнішнім доповненням, а базовим конституційним елементом системи державного управління [7].

Правовою основою здійснення позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності є Конституція України та закони України: «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [8], «Про адміністративну процедуру» [9], «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [10], «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» [11] тощо.

Із підзаконних актів слід відзначити постанову Кабінету Міністрів України № 691 від 26.11.2014 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена» [12].

За результатами аналізу доктринальних джерел та чинного законодавства позасудовий контроль за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності доцільно визначити як самостійний адміністративно-правовий інститут, спрямований на забезпечення законності, добросовісності, пропорційності, процедурної справедливості та відповідальності органів публічної адміністрації шляхом застосування комплексу юридичних засобів реагування без обов'язкового звернення до суду.

Особливість позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності полягає в тому, що він виконує подвійну функцію: з одного боку, є механізмом внутрішнього забезпечення законності у діяльності публічної адміністрації, а з іншого – виступає дієвим інструментом адміністративно-правового захисту суб'єктів підприємницької діяльності від неправомірних рішень, дій або бездіяльності владних суб'єктів.

Одним із найбільш актуальних питань позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності є проблема надмірної дискреції контролюючих органів. У сучасних умовах значна кількість адміністративних процедур характеризується недостатньою визначеністю критеріїв прийняття владних рішень, що створює широкі

можливості для суб'єктивного тлумачення законодавства посадовими особами. Така ситуація призводить до неоднакового застосування правових норм, виникнення корупційних ризиків, адміністративного тиску на суб'єктів господарювання та порушення принципу правової визначеності. Особливо гостро ця проблема проявляється під час проведення перевірок, застосування адміністративно-господарських санкцій, видачі дозвільних документів та прийняття рішень щодо обмеження або припинення окремих видів господарської діяльності. Недостатній рівень законодавчої конкретизації меж дискреційних повноважень негативно впливає на рівень довіри бізнесу до органів публічної влади та ускладнює формування стабільного підприємницького середовища.

Важливим проблемним питанням залишається фрагментарність та суперечливість адміністративно-правового регулювання позасудового контролю. Значна кількість нормативно-правових актів, які регулюють діяльність контролюючих органів у різних сферах господарювання, нерідко містить дублювання повноважень, колізії правових норм та неузгодженість процедур здійснення контролю. Відсутність єдиного системного підходу до регулювання контрольної діяльності призводить до правової невизначеності як для органів публічного адміністрування, так і для суб'єктів підприємництва. У практичній площині це створює передумови для багаторазових перевірок, паралельного здійснення контрольних заходів різними органами та необґрунтованого втручання у господарську діяльність. Крім того, часті зміни законодавства у сфері державного нагляду та контролю ускладнюють процес адаптації бізнесу до нових регуляторних вимог та негативно позначаються на стабільності правового регулювання.

Окремої уваги потребує проблема недостатньої ефективності адміністративних процедур оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів публічного адміністрування. Незважаючи на існування механізмів досудового та позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, на практиці такі процедури нерідко мають формальний характер і не забезпечують реального поновлення порушених прав. Адміністративні скарги часто розглядаються органами, які організаційно або функціонально пов'язані з органом, рішення якого оскаржується, що ставить під сумнів об'єктивність та неупередженість прийнятих рішень. Водночас складність процедур подання та розгляду скарг, тривалі строки їх вирішення та недостатній рівень прозорості адміністративного процесу суттєво знижують ефективність позасудового контролю як механізму захисту прав підприємців.

Суттєвою проблемою є також недостатній рівень цифровізації та інформаційної відкритості контрольної діяльності суб'єктів публічного адміністрування. Попри активне впровадження електронного урядування, значна частина адміністративних процедур у сфері контролю залишається бюрократизованою, що створює додаткові перешкоди для суб'єктів господарювання. Відсутність єдиних електронних реєстрів перевірок, недостатня прозорість інформації про результати контрольних заходів та обмежений доступ до адміністративних даних сприяють виникненню корупційних ризиків і ускладнюють громадський контроль за діяльністю органів влади. Крім того, недостатній рівень автоматизації адміністративних процедур негативно впливає на оперативність прийняття рішень та ефективність комунікації між державою і бізнесом.

Одним із системних викликів є проблема дублювання контрольних повноважень між різними органами публічного

адміністрування. У багатьох сферах підприємницької діяльності одночасно функціонують декілька контролюючих органів, компетенція яких частково перетинається. Це призводить до надмірного адміністративного навантаження на бізнес, збільшення кількості перевірок та необґрунтованих витрат суб'єктів господарювання на забезпечення виконання контрольних вимог. Відсутність належної координації між органами державного нагляду та контролю ускладнює формування єдиної державної політики у сфері контролю та знижує ефективність реалізації контрольних функцій. У результаті виникає ситуація, за якої контрольна діяльність часто набуває карального, а не превентивного характеру.

Актуальним питанням також є недостатній рівень професійної компетентності та відповідальності посадових осіб контролюючих органів. Ефективність позасудового контролю значною мірою залежить від рівня підготовки державних службовців, їх здатності застосовувати законодавство відповідно до принципів законності, пропорційності та об'єктивності. Однак на практиці нерідко спостерігаються випадки перевищення службових повноважень, формального підходу до здійснення перевірок та неналежного обґрунтування прийнятих адміністративних рішень. Недостатній рівень професійної етики, слабкі механізми дисциплінарної відповідальності та обмеженість внутрішнього контролю за діяльністю посадових осіб негативно впливають на авторитет органів публічного адміністрування та рівень правового захисту підприємців.

Значною проблемою залишається незбалансованість між публічними інтересами держави та свободою підприємницької діяльності. Держава, реалізуючи контрольні функції, повинна забезпечувати захист суспільних інтересів, економічної безпеки, прав споживачів та екологічної безпеки, однак надмірне адміністративне втручання у діяльність суб'єктів господарювання може призводити до обмеження свободи підприємництва та зниження інвестиційної привабливості держави. У багатьох випадках контрольні механізми використовуються переважно для виявлення порушень та застосування санкцій, а не для запобігання правопорушенням та надання консультативної допомоги бізнесу. Такий підхід суперечить сучасним європейським тенденціям розвитку публічного адміністрування, орієнтованим на партнерську взаємодію між державою та суб'єктами господарювання.

Не менш актуальним є питання недостатньої ефективності громадського та інституційного контролю за діяльністю самих контролюючих органів. Відсутність належних механізмів зовнішнього моніторингу діяльності органів публічного адміністрування, обмежений рівень участі громадськості у формуванні контрольної політики та недостатній розвиток інститутів адміністративної відповідальності сприяють збереженню системних порушень у сфері державного контролю. У сучасних умовах важливого значення набуває забезпечення прозорості діяльності контролюючих органів, створення ефективних механізмів громадського нагляду та впровадження дієвих інструментів оцінювання ефективності контрольної діяльності.

Окремим актуальним питанням позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності є низький рівень правосвідомості та правової культури як посадових осіб органів публічної влади, так і самих суб'єктів господарювання. У багатьох випадках учасники відповідних правовідносин схильні підміняти прин-

цип законності критеріями практичної доцільності, економічної вигоди або адміністративної зручності, що негативно впливає на стан правопорядку у сфері господарювання. З боку окремих представників публічного адміністрування це проявляється у формальному або вибіркового застосуванні правових норм, перевищенні дискреційних повноважень, ігноруванні принципів об'єктивності, пропорційності та рівності перед законом. Водночас частина суб'єктів підприємницької діяльності намагається ухилитися від виконання встановлених законом вимог, використовувати прогалини законодавства у власних інтересах, мінімізувати державний контроль шляхом приховування інформації або здійснення діяльності з порушенням встановлених правил. Такий взаємний дефіцит правової культури сприяє поширенню правового нігілізму, зниженню рівня довіри між державою та бізнесом, формуванню корупційних практик і деформації самої сутності позасудового контролю як інструменту забезпечення законності. За цих умов особливого значення набуває необхідність посилення правового виховання, підвищення рівня професійної етики посадових осіб, формування належної правової культури підприємницького середовища та утвердження пріоритету принципу верховенства права у всіх сферах взаємодії між державою і суб'єктами господарювання.

З метою удосконалення чинного адміністративного законодавства у сфері позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування доцільним є комплексне реформування механізмів державного нагляду та контролю з урахуванням принципів правової визначеності, прозорості та пропорційності. Насамперед необхідно забезпечити систематизацію нормативно-правової бази, усунути колізії та дублювання повноважень контролюючих органів, а також чітко визначити межі дискреційних повноважень посадових осіб.

Важливим напрямом удосконалення законодавства має стати розвиток електронного урядування, створення єдиних цифрових платформ для здійснення контрольних процедур та забезпечення відкритого доступу до інформації про результати перевірок. Доцільним є також посилення незалежності механізмів адміністративного оскарження, удосконалення процедур розгляду скарг та запровадження додаткових гарантій захисту прав суб'єктів господарювання. Окрему увагу необхідно приділити підвищенню професійного рівня посадових осіб контролюючих органів, розвитку антикорупційних механізмів та впровадженню сучасних підходів до ризик-орієнтованого контролю. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності позасудового контролю, зміцненню законності у сфері підприємницької діяльності та формуванню сприятливого правового середовища для розвитку підприємництва в Україні.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності дає підстави дійти висновку, що в сучасних умовах розвитку правової держави та трансформації системи публічного управління позасудовий контроль набуває особливого значення як один із ключових механізмів забезпечення законності, прозорості та підзвітності органів публічної влади. Його функціонування безпосередньо пов'язане із забезпеченням балансу між публічними інтересами держави та приватними інтересами суб'єктів господарювання, а також із формуванням стабільного правового середовища для розвитку підприємницької діяльності. Встановлено, що позасудовий контроль виконує не лише функцію внутрішнього

адміністративного нагляду за законністю діяльності органів публічного адміністрування, але й виступає самостійним адміністративно-правовим засобом захисту прав та законних інтересів суб'єктів підприємництва без необхідності звернення до суду.

У результаті дослідження встановлено, що чинна система адміністративно-правового регулювання позасудового контролю характеризується наявністю низки системних проблем, які негативно впливають на ефективність контрольної діяльності та рівень довіри бізнесу до державних інституцій. Серед найбільш актуальних проблем визначено надмірну дискрецію контролюючих органів, фрагментарність нормативно-правового регулювання, дублювання контрольних повноважень, недостатню ефективність адміністративного оскарження, низький рівень цифровізації контрольних процедур, а також недостатню прозорість діяльності органів публічного адміністрування. Встановлено, що значна кількість адміністративних процедур у сфері державного нагляду залишається надмірно бюрократизованою та недостатньо орієнтованою на превентивний і сервісний характер взаємодії між державою та бізнесом. Це створює передумови для адміністративного тиску на суб'єктів господарювання, зростання корупційних ризиків та виникнення конфліктів між підприємцями й органами влади.

Окрему увагу у дослідженні приділено проблемі низького рівня правосвідомості та правової культури як представників органів публічного адміністрування, так і самих суб'єктів підприємницької діяльності. Доведено, що поширена практика підміни принципу законності критеріями доцільності, адміністративної вигоди або економічного інтересу негативно впливає на ефективність функціонування механізмів позасудового контролю та сприяє формуванню правового нігілізму. Встановлено, що неналежний рівень професійної етики посадових осіб контролюючих органів, поряд із прагненням окремих суб'єктів господарювання уникати виконання законодавчих вимог, створює передумови для поширення корупційних практик, вибіркового застосування законодавства та деформації принципів верховенства права у сфері підприємницької діяльності. За таких умов особливого значення набуває необхідність формування якісно нової моделі взаємодії між державою та бізнесом, заснованої на принципах партнерства, добросовісності, правової визначеності та взаємної відповідальності.

Одним із перспективних напрямів удосконалення системи позасудового контролю є активне впровадження цифрових технологій та інструментів штучного інтелекту у сферу публічного адміністрування. Використання технологій штучного інтелекту здатне суттєво мінімізувати вплив людського фактора під час здійснення контрольних процедур, знизити рівень корупційних ризиків, забезпечити автоматизований моніторинг діяльності контролюючих органів, підвищити прозорість адміністративних процедур та ефективність аналізу управлінських рішень. Крім того, технології штучного інтелекту можуть використовуватися для автоматичного виявлення порушень законодавства, аналізу ризиків у сфері господарської діяльності, контролю дотримання процедурних стандартів, а також для забезпечення оперативного адміністративного реагування на неправомірні рішення або дії посадових осіб. Водночас відсутність комплексного законодавчого регулювання питань використання штучного інтелекту у сфері публічного адміністрування створює правову невизначеність та ускладнює процес впровадження сучасних цифрових механізмів контролю.

У зв'язку з цим доцільним є розроблення та прийняття спеціального Закону України «Про штучний інтелект», який би комплексно врегулював правові та організаційні засади використання технологій штучного інтелекту у діяльності органів публічного адміністрування. У зазначеному законі доцільно визначити принципи застосування штучного інтелекту у сфері державного контролю, гарантії захисту прав суб'єктів господарювання під час використання автоматизованих систем прийняття рішень, механізми забезпечення прозорості алгоритмів, порядок відповідальності за неправомірне використання технологій штучного інтелекту, а також вимоги щодо захисту персональних даних та інформаційної безпеки. Окрему увагу необхідно приділити закріпленню правових механізмів використання технологій штучного інтелекту для автоматизованого аудиту діяльності контролюючих органів, виявлення корупційних ризиків, забезпечення електронного моніторингу процедур державного нагляду та формування цифрових систем оцінювання ефективності діяльності суб'єктів публічного адміністрування.

Крім того, доцільним є внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» шляхом доповнення його положеннями щодо обов'язкового використання електронних систем фіксації контрольних процедур, створення єдиного цифрового реєстру контрольних заходів та запровадження автоматизованого ризик-орієнтованого механізму планування перевірок із використанням технологій штучного інтелекту. Важливим напрямом удосконалення законодавства також має стати посилення незалежності інституцій адміністративного оскарження, розширення повноважень Ради бізнес-омбудсмена, удосконалення механізмів громадського контролю та запровадження додаткових гарантій персональної відповідальності посадових осіб контролюючих органів за порушення прав суб'єктів господарювання.

Таким чином, ефективне реформування системи позасудового контролю за діяльністю суб'єктів публічного адміністрування у сфері підприємницької діяльності повинно здійснюватися на основі комплексного поєднання організаційних, правових, цифрових та інституційних механізмів. Удосконалення адміністративного законодавства, розвиток електронного урядування, впровадження сучасних технологій штучного інтелекту, підвищення рівня правової культури та забезпечення реальної підзвітності органів публічної влади мають стати визначальними передумовами формування сучасної, прозорої та ефективної системи позасудового контролю, здатної забезпечити належний рівень захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності та зміцнення принципу верховенства права в Україні.

Література:

1. Вітвіцький С.С. Контроль діяльності публічної адміністрації в Україні: теорія і практика: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2015. 368 с.
2. Гаращук В.М. Контроль та нагляд в державному управлінні: порівняльна характеристика. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.
3. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право»;

- Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 412 с.
4. Філіпенко А.С. Контроль і суміжні категорії в адміністративному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 315–318.
5. Рядінська В.О., Костенко Ю.О. Окремі аспекти характеристики правової природи контрольних відносин в адміністративній сфері. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 49. С. 31–34.
6. Cane, Peter. *Controlling Administrative Power: An Historical Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 583 p.
7. Mashaw, Jerry L. *Creating the Administrative Constitution: The Lost One Hundred Years of American Administrative Law*. New Haven; London: Yale University Press, 2012. 464 p.
8. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
9. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
10. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. Дата оновлення: 24.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
11. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні: Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII. Дата оновлення: 19.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text> (дата звернення: 12.07.2024).
12. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена: постанова Кабінету Міністрів України № 691 від 26.11.2014. Дата оновлення: 23.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-p#Text> (дата звернення: 12.07.2024).

Nadieiko M. Current issues of extra-judicial control over the activities of public administration entities in the field of entrepreneurial activity

Summary. The scientific publication is devoted to the study of current issues of extra-judicial control over the activities of public administration entities in the field of entrepreneurial activity with the aim of formulating proposals for their resolution and introducing relevant amendments to the current administrative legislation.

It is noted that the necessity for a comprehensive scientific analysis of current issues of extra-judicial control over the activities of public administration entities in the field of entrepreneurial activity is determined by the insufficient consistency of current legislation, the fragmented nature of the legal regulation of control procedures, and the absence of a unified approach to defining the limits and forms of exercising such control. A significant number of conflicts and gaps in the regulatory and legal framework governing the activities of controlling authorities create prerequisites for the abuse of power, excessive administrative pressure on business, and the emergence of conflicts between business entities and public authorities.

According to the results of the study, it has been established that the current system of administrative and legal regulation of extra-judicial control is characterized by the existence of a number of systemic problems that negatively affect the effectiveness of control activities and the level of business trust in state institutions. Among the most pressing problems identified are excessive discretion of controlling authorities,

fragmentation of legal regulation, duplication of control powers, insufficient effectiveness of administrative appeals procedures, a low level of digitalization of control procedures, and insufficient transparency in the activities of public administration entities.

Proposals have been formulated regarding amendments to the current national legislation, in particular concerning the development and adoption of a proposed Law of Ukraine “On Artificial Intelligence” and amendments to the Law of Ukraine “On the Basic Principles of State Supervision

(Control) in the Field of Economic Activity” by supplementing it with provisions on the mandatory use of electronic systems for recording control procedures, the creation of a unified digital register of control measures, and the introduction of an automated risk-oriented mechanism for planning inspections using artificial intelligence technologies.

Key words: current issues, administrative and legal principles, extra-judicial control, entrepreneurial activity, public administration entities, administrative appeal, business ombudsman, institutions, digitalization, artificial intelligence.



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 19.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Пешков В. В.,**доктор філософії в галузі права**ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7286-6259>*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню адміністративно-правової природи продовольчої безпеки у системі національної безпеки України в умовах воєнного стану. Обґрунтовано, що продовольча безпека не може розглядатися лише як економічна, аграрна або соціальна категорія, оскільки її забезпечення безпосередньо пов'язане з діяльністю суб'єктів публічної адміністрації, нормативно-правовим регулюванням, державним контролем, моніторингом ризиків, управлінням продовольчими резервами, підтримкою агровиробників, захистом споживачів та організацією продовольчого забезпечення населення в умовах кризових загроз.

Розкрито значення продовольчої безпеки як складової національної безпеки України. Наголошено, що в умовах воєнного стану її зміст істотно розширюється, оскільки продовольча безпека охоплює не лише наявність достатнього обсягу харчових продуктів, а й фізичну та економічну доступність продовольства, безпечність і якість харчових продуктів, стабільність логістичних ланцюгів, захист агропродовольчої інфраструктури, розмінування сільськогосподарських земель, запобігання дефіциту окремих груп товарів і підтримку соціально вразливих категорій населення.

Особливу увагу приділено адміністративно-правовому змісту продовольчої безпеки, який проявляється через систему правових норм, управлінських рішень, адміністративних процедур, контрольних заходів, цифрового моніторингу, міжвідомчої координації та адміністративно-примусових засобів. Доведено, що продовольча безпека набуває реального значення лише за умови належної організації публічного адміністрування, чіткого розподілу повноважень між органами державної влади, військовими адміністраціями, органами місцевого самоврядування, контролюючими органами та іншими суб'єктами, відповідальними за продовольче забезпечення населення.

Запропоновано розглядати продовольчу безпеку як комплексну адміністративно-правову категорію, що поєднує публічний інтерес, національну безпеку, соціальну стабільність, економічну стійкість, безпечність харчових продуктів і практичну спроможність держави гарантувати продовольче забезпечення населення в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Ключові слова: продовольча безпека, національна безпека, воєнний стан, публічне адміністрування, адміністративно-правове регулювання, продовольче забезпечення, агропродовольча інфраструктура, харчові продукти, державний контроль, моніторинг ризиків, продовольчі резерви, публічний інтерес.

Постановка проблеми. Продовольча безпека України в умовах воєнного стану набула особливого значення як один із ключових напрямів забезпечення національної безпеки, стійко-

сті держави та соціальної стабільності. Збройна агресія проти України, руйнування інфраструктури, порушення логістичних ланцюгів, мінування сільськогосподарських земель, зростання цін і ризики дефіциту окремих груп товарів істотно загострили проблему продовольчого забезпечення населення. Водночас продовольча безпека тривалий час розглядалася переважно в економічному або аграрному вимірі, тоді як її адміністративно-правова природа залишалася недостатньо розкритою. Саме публічна адміністрація забезпечує практичну реалізацію державної політики у цій сфері через нормативно-правове регулювання, моніторинг, контроль безпечності та якості харчових продуктів, управління резервами, підтримку виробників і захист споживачів. За таких умов продовольчу безпеку доцільно аналізувати не лише як стан забезпеченості населення харчовими продуктами, а як адміністративно-правову категорію. Її зміст відображає здатність держави організовувати, регулювати, контролювати і гарантувати продовольче забезпечення населення в інтересах національної безпеки. Саме тому актуальним є дослідження адміністративно-правової природи продовольчої безпеки у системі національної безпеки України в умовах воєнного стану.

Стан дослідження. Проблематика продовольчої безпеки України досліджувалася представниками юридичної, економічної, аграрної та управлінської науки. Окремі питання нормативно-правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану розглядалися у працях А. Ольховської та О. Пащенко. У цих дослідженнях увагу зосереджено на особливостях правового регулювання продовольчої безпеки в період дії правового режиму воєнного стану, значенні спеціальних законодавчих змін, спрямованих на забезпечення продовольчих потреб населення, а також на необхідності адаптації правових механізмів до кризових умов.

Економічний і аграрний виміри продовольчої безпеки України в умовах війни аналізували А. Шевченко, А. Подсоха, О. Нів'єський, П. Мартишев, С. Кваша, А. Діброва та інші науковці. У їхніх працях розкрито вплив повномасштабної війни на аграрне виробництво, експорт, логістику, внутрішній продовольчий ринок, регіональну самозабезпеченість продовольством і глобальну роль України у світовій продовольчій системі. Такий підхід є важливим для цієї статті, оскільки дає змогу побачити продовольчу безпеку не лише як внутрішню соціально-економічну проблему, а й як чинник міжнародної стабільності.

Правові та адміністративно-правові аспекти продовольчої безпеки досліджували Ю. Пустовіт, С. Баранов, І. Курило, Т. Курман, Т. Коваленко, О. Кузмічов, М. Гребенюк та інші автори. Ю. Пустовіт розглядала адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки, його форми, методи та засоби. С. Баранов об-

грунтував продовольчу безпеку як елемент системи національної безпеки України. І. Курило аналізувала адміністративно-правове регулювання окремих ланок продовольчого ланцюга, зокрема громадського харчування. Т. Курман зверталася до проблем правового забезпечення продовольчої безпеки в умовах агроєкоциду, що має особливе значення для оцінки наслідків збройної агресії для аграрної сфери та продовольчого забезпечення населення.

Водночас більшість наукових праць розкриває окремі аспекти продовольчої безпеки: аграрне виробництво, економічну доступність продовольства, нормативно-правове забезпечення, продовольчий ринок, державну аграрну політику, безпечність харчових продуктів або вплив війни на агропродовольчий сектор. Недостатньо системно досліджено саме адміністративно-правову природу продовольчої безпеки у системі національної безпеки України в умовах воєнного стану. Зокрема, потребують окремого аналізу її публічно-правовий зміст, ознаки, суб'єктний склад, адміністративні процедури, контрольні та наглядові засоби, цифровий моніторинг продовольчих ризиків, координація органів публічної адміністрації та адміністративно-правові механізми реагування на продовольчі загрози.

З огляду на це особливої актуальності набуває дослідження продовольчої безпеки як самостійної адміністративно-правової категорії. Такий підхід дозволяє перейти від загального економічного або аграрного розуміння продовольчої безпеки до її аналізу як напряму публічного адміністрування, що забезпечує захист національних інтересів, стабільність продовольчого забезпечення населення та здатність держави реагувати на кризові загрози в умовах воєнного стану.

Метою статті є дослідження адміністративно-правової природи продовольчої безпеки у системі національної безпеки України в умовах воєнного стану, визначення її змісту, ознак, функціонального призначення та ролі у механізмі публічного адміністрування.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: з'ясувати зміст продовольчої безпеки як адміністративно-правової категорії; визначити її місце у системі національної безпеки України; розкрити вплив воєнного стану на трансформацію продовольчої безпеки; охарактеризувати роль суб'єктів публічної адміністрації у забезпеченні продовольчої безпеки; окреслити основні адміністративно-правові засоби реагування на продовольчі ризики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національна безпека не є сукупністю ізольованих напрямів державної політики, а становить складну, динамічну та взаємопов'язану систему, у межах якої економічна, воєнна, соціальна, екологічна, інформаційна, енергетична, продовольча та інші складові впливають одна на одну. Закон України «Про національну безпеку України» визначає правові засади державної політики у цій сфері, що дає можливість розглядати національну безпеку як комплексний правовий і управлінський режим захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави [1].

Системний характер національної безпеки проявляється у кількох ознаках. По-перше, вона має цілісність, оскільки порушення одного її елемента здатне впливати на функціонування інших елементів. По-друге, вона має структурність, адже складається з окремих взаємопов'язаних сфер, кожна з яких виконує власну функцію у забезпеченні стійкості держави. По-третє, вона має ієрархічність, оскільки загальні національні інтереси конкретизуються через галузеві політики, програми, стратегії та

адміністративні процедури. По-четверте, вона має динамічність, оскільки зміст загроз змінюється залежно від політичних, воєнних, економічних, соціальних та екологічних умов. По-п'яте, вона має функціональну взаємозалежність, за якої ефективність однієї сфери безпеки прямо впливає на здатність держави підтримувати стабільність в інших сферах.

Саме через ці ознаки продовольча безпека не може розглядатися як другорядний або допоміжний елемент національної безпеки. Вона є однією з функціональних складових цієї системи, оскільки забезпечує базову умову існування населення, стійкість внутрішнього ринку, соціальну стабільність, працездатність економіки, обороноздатність держави та здатність територіальних громад функціонувати в умовах криз. Ю. Пустовіт слушно зазначає, що продовольча безпека є складовою національної безпеки, оскільки проблема забезпечення населення продовольством безпосередньо пов'язана зі стійкістю влади, стабільністю держави та захистом життєво важливих інтересів людини [7]. Такий підхід є важливим, однак його доцільно розвинути в адміністративно-правовому напрямі: продовольча безпека є не лише станом забезпеченості, а й результатом організованої діяльності публічної адміністрації.

У структурі національної безпеки продовольча сфера виконує подвійну функцію. З одного боку, вона забезпечує фізичне існування людини, доступ до харчових продуктів, підтримання здоров'я населення і соціальну стабільність. З іншого боку, вона пов'язана з економічною безпекою, аграрним виробництвом, логістикою, державними резервами, експортом, імпортом, цінами, якістю продукції та захистом внутрішнього ринку. Тому продовольчу сферу доцільно розглядати як окремий сегмент національної безпеки, у межах якого поєднуються аграрні, економічні, соціальні, санітарні, логістичні, контрольні та управлінські відносини.

В умовах воєнного стану значення продовольчої сфери істотно змінюється. Якщо в мирний час її основним завданням є стабільне функціонування виробництва, ринку і споживання, то у воєнний час вона набуває додаткових ознак кризової, оборонної, резервної, логістичної та соціально-захисної системи. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає особливий порядок функціонування органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану [2]. У такому режимі продовольча сфера перестає бути лише сферою ринку або аграрного виробництва, оскільки вона стає об'єктом посиленого адміністративного впливу, кризового планування та спеціальної координації.

У цьому контексті важливо розмежувати поняття «продовольча сфера», «продовольча система» і «продовольча безпека». Продовольча сфера охоплює суспільні відносини, пов'язані з виробництвом, переробкою, зберіганням, транспортуванням, реалізацією, контролем, споживанням харчових продуктів, а також із державною підтримкою відповідних суб'єктів. Продовольча система є ширшим організаційно-функціональним утворенням, яке включає виробників, операторів ринку, логістичну інфраструктуру, органи публічної адміністрації, резерви, механізми контролю, інформаційні ресурси, споживачів і правила їх взаємодії. Продовольча безпека, своєю чергою, є не самою системою, а належним станом її функціонування, за якого держава спроможна гарантувати населенню стабільний доступ до достатніх, безпечних і якісних харчових продуктів.

Таким чином, продовольча система є організаційною основою, продовольча сфера є простором суспільних відносин, а продовольча безпека є правовим і публічно-управлінським результатом належного функціонування цієї системи. Саме нерозмежування цих понять призводить до теоретичних і нормативних проблем. У законодавстві України термін «продовольча безпека» визначено через захищеність життєвих інтересів людини, що виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування [3]. Таке визначення має важливе значення, однак воно є недостатнім для умов воєнного стану, оскільки акцентує переважно на економічному доступі і не повністю охоплює фізичну доступність, безпечність, якість, сталість постачання, функціонування критичної агропродовольчої інфраструктури, державні резерви та кризове управління.

С. Баранов, досліджуючи продовольчу безпеку як елемент системи національної безпеки України, звертає увагу на її зв'язок із внутрішніми і зовнішніми чинниками, які впливають на здатність держави забезпечувати населення продуктами харчування [8]. Такий підхід є продуктивним, оскільки дозволяє вийти за межі суто аграрного бачення. Проте для адміністративно-правового аналізу важливо додати, що внутрішні і зовнішні чинники перетворюються на реальні загрози лише тоді, коли держава не має достатньо чітких правових процедур їх виявлення, оцінювання, попередження та нейтралізації. Тому адміністративно-правова природа продовольчої безпеки полягає не в самому факті існування ризиків, а у наявності чи відсутності належного публічно-управлінського механізму реагування на них.

У воєнний час продовольча система набуває додаткових ознак. Першою такою ознакою є підвищена залежність від безпекового середовища. Виробництво, зберігання і транспортування харчових продуктів залежать від доступу до земель, енергетики, доріг, складів, елеваторів, переробних підприємств та логістичних коридорів. Другою ознакою є резервний характер функціонування, оскільки держава повинна мати не лише поточне продовольче забезпечення, а й запаси для реагування на блокади, руйнування інфраструктури, переміщення населення та потреби оборони. Закон України «Про державні резерви» визначає правові, організаційні та економічні засади формування, розміщення, зберігання, використання, поповнення та освіження державних резервів [6]. Однак у контексті продовольчої безпеки цей закон потребує додаткового узгодження зі Стратегією продовольчої безпеки України на період до 2027 року, оскільки питання продовольчих резервів має бути не лише матеріально-резервним, а й соціально-безпековим.

Третьою ознакою продовольчої системи у воєнний час є її соціальна спрямованість. Продовольча безпека не може оцінюватися лише через обсяг виробництва або наявність товарів на ринку. Важливо, чи мають до них доступ діти, особи похилого віку, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, малозабезпечені сім'ї, мешканці прифронтових і деокупованих територій. О. Батигіна звертає увагу на те, що право громадян на продовольчу безпеку пов'язане з гарантованим доступом населення до продовольства у кількості, необхідній для здорового життя [9]. Ця позиція дозволяє розглядати продовольчу безпеку не лише як категорію державної політики, а як напрям забезпечення базових прав людини.

Четвертою ознакою є контрольна насиченість продовольчої системи. У воєнний час держава повинна контролювати не лише наявність харчових продуктів, а й їх безпечність, якість, походження, умови зберігання, канали постачання та використання бюджетних і гуманітарних ресурсів. Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» визначає правові та організаційні засади забезпечення безпечності харчових продуктів, вимоги до операторів ринку, простежуваності та державного контролю [5]. Отже, продовольча безпека у системі національної безпеки має включати не тільки кількісний, а й якісний компонент.

П'ятою ознакою є інформаційна залежність. Продовольча система у воєнний час не може функціонувати ефективно без оперативної інформації про залишки продуктів, стан інфраструктури, потреби громад, логістику, ціни, резерви, переміщення населення та ризики дефіциту. Стратегія продовольчої безпеки України на період до 2027 року передбачає формування напрямів державної політики у цій сфері, зокрема пов'язаних із наповненням ринку, доступністю продовольства та посиленням продовольчої безпеки [4]. Проте стратегічного документа недостатньо, якщо він не підкріплений постійним адміністративним механізмом цифрового моніторингу і відповідальними суб'єктами.

З огляду на викладене можна виокремити кілька теоретико-правових проблем адміністративно-правового розуміння продовольчої безпеки у системі національної безпеки України. Перша проблема полягає у звуженому розумінні продовольчої безпеки як економічної доступності продуктів харчування. Такий підхід не враховує системного характеру національної безпеки і не показує взаємозалежності продовольчої сфери з оборонною, соціальною, економічною, логістичною, екологічною та демографічною безпекою. Друга проблема полягає у відсутності законодавчого поняття продовольчої системи, хоча саме ця система є фактичною основою продовольчої безпеки. Третя проблема пов'язана з недостатнім розмежуванням понять продовольчої сфери, продовольчого забезпечення і продовольчої безпеки. Четверта проблема полягає у слабкій нормативній інтеграції продовольчої безпеки до системи національної безпеки як окремого функціонального напрямку публічного адміністрування.

Для усунення цих проблем доцільно, на нашу думку, внести зміни до Закону України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» від 24 червня 2004 року № 1877-IV. Зокрема, визначення продовольчої безпеки доцільно викласти у ширшій редакції: «продовольча безпека це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого забезпечуються стабільна наявність, фізична та економічна доступність, безпечність, якість і сталість постачання харчових продуктів, а також спроможність держави запобігати продовольчим ризикам і реагувати на них в умовах звичайного функціонування, воєнного стану та післякризового відновлення». Таке визначення дозволить поєднати економічний, соціальний, безпековий, санітарний, логістичний і управлінський виміри продовольчої безпеки.

Також доцільно доповнити цей закон поняттям «продовольча система». Її можна визначити як «сукупність взаємопов'язаних суб'єктів, ресурсів, інфраструктури, правових норм, адміністративних процедур, логістичних зв'язків, резервів, контрольних механізмів та інформаційних ресурсів, за допомогою яких забезпечується виробництво, переробка, зберігання, переміщення,

реалізація, контроль і споживання харчових продуктів». Наявність такого поняття дозволить зробити законодавство більш системним, оскільки продовольча безпека буде розглядатися не абстрактно, а як результат функціонування конкретної продовольчої системи.

Окремі зміни доцільно внести і до Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. У ньому варто прямо закріпити продовольчу безпеку як функціональну складову системи національної безпеки України. Це важливо не лише з теоретичних міркувань, а й для практики публічного адміністрування, оскільки дасть підстави включати продовольчі ризики до документів стратегічного планування у сфері національної безпеки, планів кризового реагування, регіональних програм стійкості та діяльності військових адміністрацій.

Потребує удосконалення і Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. У ньому доцільно, як ми вважаємо, окремо закріпити повноваження військових адміністрацій щодо забезпечення продовольчої стійкості територій. Йдеться про обов'язок оцінювати потреби населення у базових харчових продуктах, координувати гуманітарне постачання, визначати критичні об'єкти продовольчої інфраструктури, організовувати місцеві продовольчі резерви, забезпечувати першочергове постачання соціальних закладів і контролювати доступність продуктів у прифронтових та деокупованих громадах.

У Законі України «Про державні резерви» від 09 серпня 2023 року № 3310-IX доцільно, на нашу думку, посилити саме продовольчий компонент державних резервів. Закон регулює державні резерви загалом, однак у системі національної безпеки продовольчий резерв має спеціальне значення. Тому доцільно передбачити окремий розділ «про продовольчі резерви як елемент забезпечення продовольчої безпеки». У такій нормі слід визначити мінімальні групи продовольчих товарів, критерії їх оновлення, порядок розміщення у регіонах, особливості використання в умовах воєнного стану, обов'язковість цифрового обліку та взаємодію державного резерву з місцевими матеріальними резервами територіальних громад.

Окремо слід удосконалити Стратегію продовольчої безпеки України на період до 2027 року, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 року № 684-р. У ній доцільно чіткіше закріпити співвідношення між продовольчою системою, продовольчою сферою та продовольчою безпекою. Крім того, операційний план заходів має містити не лише загальні завдання, а й конкретні адміністративні інструменти: електронну систему моніторингу продовольчих ризиків, карту критичної агропродовольчої інфраструктури, регіональні плани продовольчої стійкості, порядок взаємодії військових адміністрацій з органами місцевого самоврядування, а також механізм оцінювання доступності продовольства для соціально вразливих груп населення.

Треба зазначити, що наукові підходи до продовольчої безпеки поступово переходять від вузького аграрного розуміння до ширшого системного бачення. М. Гребенюк у дослідженні стратегічних засад забезпечення продовольчої безпеки України акцентує увагу на ролі Стратегії продовольчої безпеки України, формуванні продовольчого резерву в умовах воєнного стану та подоланні негативних наслідків для сільського господарства [10]. Цей підхід підтверджує, що продовольча безпека в умовах

війни повинна розглядатися не як самостійна аграрна проблема, а як міжсистемний елемент національної безпеки, у якому поєднуються право, управління, економіка, соціальна політика і кризове реагування.

Таким чином, адміністративно-правова природа продовольчої безпеки у системі національної безпеки України полягає у тому, що вона є не лише станом забезпеченості населення продуктами харчування, а й функціональною підсистемою публічного адміністрування, спрямованою на підтримання стійкості держави. Вона формується на перетині національної безпеки, аграрної політики, соціального захисту, державного контролю, продовольчих резервів, логістики, безпечності харчових продуктів і кризового управління. У воєнний час ця категорія набуває додаткового змісту, оскільки продовольча сфера стає не лише ринковою, а й безпековою, соціальною, оборонною та резервною системою.

З урахуванням викладеного **продовольчу безпеку у системі національної безпеки України** доцільно визначати як *комплексну адміністративно-правову категорію, що характеризує стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави у продовольчій сфері, який забезпечується через належне функціонування продовольчої системи, діяльність суб'єктів публічної адміністрації, правове регулювання, контроль, моніторинг, резервування, кризове планування та гарантування фізичної, економічної і якісної доступності харчових продуктів*.

Висновок. Адміністративно-правова природа продовольчої безпеки у системі національної безпеки України розкривається через її зв'язок із цілісністю, структурністю, динамічністю і функціональною взаємозалежністю всієї системи національної безпеки. Продовольча безпека не є ізольованим елементом аграрної політики, оскільки вона впливає на соціальну стабільність, економічну стійкість, демографічну безпеку, громадський порядок, обороноздатність і здатність держави функціонувати в умовах воєнного стану. Саме тому вона має розглядатися як функціональна складова національної безпеки та самостійний об'єкт публічного адміністрування.

Установлено, що продовольча сфера, продовольча система і продовольча безпека є взаємопов'язаними, але не тотожними категоріями. Продовольча сфера охоплює відповідні суспільні відносини, продовольча система відображає організовану сукупність суб'єктів, ресурсів, інфраструктури, процедур і механізмів, а продовольча безпека є належним станом функціонування цієї системи. В умовах воєнного стану продовольча система набуває додаткових ознак, зокрема кризового, резервного, оборонного, логістичного, соціально-захисного та контрольного характеру.

Подальше удосконалення адміністративного законодавства доцільно спрямувати на оновлення законодавчого визначення продовольчої безпеки, закріплення поняття продовольчої системи, пряме визначення продовольчої безпеки як складової національної безпеки України, розширення повноважень військових адміністрацій у сфері продовольчої стійкості територій, посилення продовольчого компонента державних резервів і створення єдиної системи цифрового моніторингу продовольчих ризиків. Саме такий підхід дозволить перейти від фрагментарного регулювання продовольчої сфери до системної адміністративно-правової моделі забезпечення продовольчої безпеки України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Література:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>
3. Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку: Закон України від 24 червня 2004 року № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>
4. Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 року № 684-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80>
5. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 року № 771/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 19. Ст. 98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80>
6. Про державні резерви: Закон України від 09 серпня 2023 року № 3310-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 90. Ст. 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3310-20>
7. Пустовіт Ю. Ю. Продовольча безпека як складова національної безпеки. *Публічне право*. 2023. № 3(51). С. 56–62. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-51-6>
8. Баранов С. О. Продовольча безпека як елемент системи національної безпеки України. *Право та державне управління*. 2024. № 4. С. 233–239. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.4.38>
9. Батигіна О. М. Право громадян на продовольчу безпеку. *Юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 58–64. URL: https://www.yurvisnyk.in.ua/v4_2022/9.pdf
10. Гребенюк М. В. Стратегічні засади забезпечення продовольчої безпеки України в умовах воєнного стану. *Інформація і право*. 2024. № 4. URL: <https://il.ippi.org.ua/article/view/318086>



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Pieshkov V. Administrative and legal nature of food security in the national security system of Ukraine under martial law

Summary. The article is devoted to the study of the administrative and legal nature of food security in the national security system of Ukraine under martial law. It is substantiated that food security should not be considered only as an economic or agricultural category, since it is a functional component of the national security system and directly affects social stability, economic resilience, public order, demographic security and the ability of the state to function in crisis conditions.

The article distinguishes between the concepts of the food sphere, food system and food security. It is determined that the food sphere covers the relevant social relations, the food system reflects an organised set of subjects, resources, infrastructure, procedures and mechanisms, while food security is the proper state of functioning of this system. It is emphasised that under martial law the food system acquires additional features, including crisis, reserve, defence, logistical, social protection and control characteristics.

The article substantiates the need to improve Ukrainian legislation by updating the legal definition of food security, introducing the concept of the food system, directly recognising food security as a component of national security, expanding the powers of military administrations in the field of food resilience, strengthening the food component of state reserves and creating a unified digital monitoring system for food risks.

Key words: food security, national security, martial law, food system, food sphere, public administration, administrative and legal regulation, state reserves, food resilience, food risks.

Дата першого надходження статті до видання: 17.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Фокиш Л. В.,*кандидат юридичних наук, доцент**Дніпровського державного університету внутрішніх справ**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8930-083X>*

ПУБЛІЧНЕ ГАРАНТУВАННЯ ЯК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті досліджено публічне гарантування як фінансово-правовий інструмент поствоєнного відновлення держави. Визначено його правову природу, місце у системі публічного кредиту та особливості нормативно-правового регулювання. Обґрунтовано, що публічне гарантування є самостійною формою участі держави у кредитних відносинах, яка формує умовні боргові зобов'язання та сприяє залученню приватних і міжнародних інвестицій.

Особливу увагу приділено функціональному значенню публічних гарантій у повоєнних умовах, коли обмеженість бюджетних ресурсів зумовлює необхідність застосування непрямих фінансових механізмів, здатних забезпечити мобілізацію значного інвестиційного капіталу без негайного здійснення державних видатків. Публічне гарантування охарактеризовано як інструмент зниження інвестиційних ризиків, підвищення кредитоспроможності позичальників та відновлення довіри до держави як надійного учасника фінансових правовідносин.

У статті проаналізовано основні проблеми правового регулювання публічного гарантування в Україні, зокрема недостатню деталізацію процедур надання та реалізації гарантій, обмежений доступ суб'єктів малого і середнього підприємництва до гарантійної підтримки, а також наявність фіскальних та інституційних ризиків. Обґрунтовано, що чинне нормативно-правове регулювання має переважно рамковий характер і не забезпечує формування комплексного механізму ефективного застосування та моніторингу гарантійних зобов'язань.

Визначено, що публічне гарантування має значний потенціал як інструмент поствоєнного відновлення держави, однак ефективність його застосування безпосередньо залежить від удосконалення нормативно-правової бази, посилення правової визначеності, прозорості та ефективності управління.

Ключові слова: публічне гарантування, державні гарантії, публічний кредит, публічні фінанси, поствоєнне відновлення.

Постановка проблеми. Поствоєнне відновлення держави є одним із найскладніших етапів суспільного розвитку, що поєднує економічні, соціальні, інституційні та правові виклики. В умовах масштабних руйнувань інфраструктури, зниження інвестиційної активності та обмеженості бюджетних ресурсів держава змушена шукати ефективні фінансово-правові інструменти, здатні забезпечити мобілізацію інвестиційного капіталу, мінімізувати ризики та стимулювати економічне зростання. Одним із таких інструментів виступає публічне гарантування, яке дедалі частіше використовується у практиці постконфліктного та поствоєнного відновлення різних країн світу [2].

Актуальність дослідження публічного гарантування зумовлена тим, що воно поєднує в собі елементи фінансового та бюджетного права, водночас залишаючись відносно недостатньо розробленим у національній правовій доктрині як самостійний правовий інститут. У поствоєнний період публічні гарантії набувають особливого значення, оскільки дозволяють державі брати на себе умовні зобов'язання без негайного прямого бюджетного фінансування, створюючи при цьому правові умови для залучення приватних та міжнародних інвестицій у відбудову економіки, інфраструктури та соціальної сфери.

Водночас застосування публічного гарантування пов'язане з підвищеними фінансовими та правовими ризиками, зокрема ризиками зростання державного боргу, непрозорості прийняття рішень, а також порушення принципів бюджетної збалансованості та публічного інтересу. Саме тому постає необхідність комплексного фінансово-правового аналізу публічного гарантування як інструменту поствоєнного відновлення, з урахуванням його правової природи, функціонального призначення та місця у системі державної фінансової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробленості інституту публічного гарантування свідчить про фрагментарний характер наявних досліджень. У працях вітчизняних науковців основна увага приділяється державним гарантіям у контексті бюджетного процесу, управління державним боргом, а також фінансових ризиків [6; 10]. Разом із тим питання публічного гарантування як комплексного фінансово-правового інструменту, спрямованого саме на забезпечення поствоєнного відновлення держави, залишаються недостатньо висвітленими. У наукових дослідженнях переважає економічний підхід, тоді як правова природа, межі та умови застосування публічних гарантій потребують поглибленого теоретико-правового осмислення.

Окремі аспекти проблематики простежуються у міжнародних аналітичних звітах та документах міжнародних фінансових інституцій, де публічні гарантії розглядаються як інструмент зниження інвестиційних ризиків у країнах, що перебувають у стані відновлення після збройних конфліктів [1; 2]. Проте такі підходи здебільшого не адаптовані до особливостей національного правопорядку та не враховують специфіку фінансово-правового регулювання публічних гарантій в Україні.

З огляду на зазначене, дослідження публічного гарантування як складової системи фінансово-правових механізмів поствоєнного відновлення держави є своєчасним і необхідним, а його результати можуть мати як теоретичне, так і прикладне значення для розвитку фінансово-правової науки та вдосконалення правового механізму державної відбудови.

Метою статті є дослідження публічного гарантування, зокрема з'ясування його правової природи, місця у системі публічного кредиту, особливостей нормативно-правового регулювання, а також визначення його ролі та напрямів застосування у системі публічних фінансових відносин у контексті поствоєнного відновлення держави.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах поствоєнного відновлення України особливого значення набуває формування ефективної системи фінансово-правових інструментів, здатних забезпечити залучення значних інвестиційних ресурсів для відбудови економіки та модернізації інфраструктури. Масштабність завдань відновлення за умов обмежених бюджетних можливостей держави зумовлює необхідність застосування механізмів, що дозволяють поєднати публічні фінансові ресурси з потенціалом приватного та міжнародного капіталу. У цьому контексті особливу роль відіграє публічне гарантування, що виступає одним із ключових інструментів стимулювання інвестиційної активності у післявоєнний період.

Застосування публічних гарантій створює передумови для реалізації масштабних інфраструктурних, енергетичних, соціальних та інноваційних проєктів без необхідності негайного використання бюджетних коштів на початкових етапах їх фінансування. Завдяки гарантійному механізму держава бере участь у фінансових відносинах як суб'єкт, що забезпечує додатковий рівень надійності для кредиторів та інвесторів, знижуючи ризики фінансування проєктів в умовах економічної нестабільності. Це особливо важливо в умовах післявоєнного відновлення, коли інвестиційні рішення значною мірою залежать від рівня правових гарантій та фінансової стабільності держави.

У цьому зв'язку публічне гарантування виконує не лише фінансову, але й інституційну функцію, сприяючи відновленню довіри до держави як учасника економічних відносин та гаранта стабільності правового середовища. Формування ефективної системи публічних гарантій дозволяє стимулювати залучення довгострокового капіталу, активізувати інвестиційну діяльність та забезпечити реалізацію стратегічних проєктів, необхідних для відновлення економічного потенціалу країни.

У системі публічних фінансів публічне гарантування посідає особливе місце, виступаючи невід'ємним елементом механізму публічного кредиту поряд із державними (місцевими) запозиченнями та бюджетним кредитуванням. Зазначені форми участі держави у фінансово-кредитних відносинах мають спільну мету – забезпечення реалізації публічних інтересів шляхом мобілізації фінансових ресурсів, однак відрізняються за способом правового та фінансового впливу.

Державні (місцеві) запозичення передбачають безпосереднє залучення боргових ресурсів до бюджету, внаслідок чого держава виступає основним боржником і набуває прямих зобов'язань перед кредиторами. Бюджетне кредитування, у свою чергу, характеризується спрямуванням бюджетних коштів на умовах повернення конкретному позичальнику, що зумовлює безпосереднє видаткове навантаження на бюджет [4]. На відміну від зазначених форм, публічне гарантування реалізується як опосередкований фінансово-правовий механізм, що не пов'язаний із первинним рухом бюджетних коштів, але водночас створює для держави умовні боргові зобов'язання.

У науковій літературі державні та місцеві гарантії також розглядаються як самостійні форми фінансової діяльності держави,

що мають публічно-правову природу та реалізуються в межах бюджетних правовідносин [8; 11].

Водночас доцільно розмежовувати публічне гарантування як ширшу фінансово-правову категорію та державні (місцеві) гарантії як форму його реалізації.

У фінансово-правовому розумінні публічне гарантування слід розглядати як форму участі держави у публічних кредитних відносинах, у межах яких вона бере на себе зобов'язання забезпечити виконання боргових зобов'язань позичальника перед кредитором у разі настання визначених законом або договором умов. Такий механізм ґрунтується на принципі субсидіарної відповідальності держави, за якої вона не є первинним боржником, проте виступає гарантом платоспроможності іншого суб'єкта.

Особливістю публічного гарантування є те, що воно спрямоване не на пряме фінансування потреб держави або позичальника, а на підвищення їх фінансової стійкості та кредитоспроможності. Завдяки державній гарантії позичальник отримує можливість залучити фінансові ресурси на вигідніших умовах, зокрема за нижчою процентною ставкою або на триваліший строк, тоді як кредитор отримує додаткове забезпечення виконання зобов'язання у формі публічної відповідальності держави.

Таким чином, гарантійний механізм розширює фінансовий інструментарій держави, дозволяючи мобілізувати значні обсяги капіталу без негайного збільшення видаткового навантаження на бюджет. Водночас публічне гарантування формують потенційні бюджетні ризики, оскільки у разі невиконання позичальником своїх зобов'язань держава зобов'язана виконати гарантійні зобов'язання за рахунок бюджетних коштів. Саме ця обставина зумовлює необхідність чіткого правового регулювання порядку надання, обліку та виконання державних гарантій.

У доктринальному аспекті публічне гарантування доцільно розглядати як складову інституту публічного кредиту, що поєднує риси фінансового зобов'язання та інструменту державної фінансової політики. На відміну від приватноправових форм забезпечення виконання зобов'язань, публічне гарантування ґрунтується на пріоритеті публічного інтересу, бюджетної відповідальності та спеціального правового режиму, визначеного нормами фінансового та бюджетного права.

У найбільш узагальненому вигляді публічне гарантування можна визначити як форму участі держави або органу місцевого самоврядування у публічних кредитних відносинах, за якої публічний орган влади бере на себе умовне зобов'язання відповідати перед кредитором за виконання боргових зобов'язань позичальника у разі настання визначених законом або договором умов. Така дефініція дозволяє розкрити публічне гарантування не лише як фінансовий інструмент, а й як самостійний інститут фінансового права.

Як інститут фінансового права публічне гарантування характеризується сукупністю специфічних ознак, що дозволяють відмежувати його від суміжних правових конструкцій.

По-перше, воно має публічно-правовий характер, оскільки ґрунтується на імперативних нормах фінансового та бюджетного законодавства і спрямоване на забезпечення публічного інтересу. Надання гарантій не є проявом автономії волі держави як рівноправного учасника цивільного обороту, а здійснюється в межах встановлених законом процедур і обмежень.

По-друге, характерною ознакою публічного гарантування є умовність фінансового зобов'язання. Держава чи орган місцевого самоврядування не несе первинного боргового наванта-

ження, а її обов'язок з виконання гарантії виникає лише у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником. Така умовність зумовлює віднесення публічних гарантій до категорії умовних зобов'язань бюджету [12].

По-третє, публічне гарантування тісно пов'язане з бюджетною відповідальністю держави (органу місцевого самоврядування), оскільки у разі реалізації гарантії її виконання здійснюється за рахунок бюджетних коштів. Це зумовлює необхідність попереднього обліку гарантій у системі публічних фінансів, а також запровадження спеціальних механізмів контролю за їх наданням і виконанням.

По-четверте, гарантійний механізм має виражену функціональну спрямованість на стимулювання економічних процесів. На відміну від бюджетного фінансування, гарантії не мають на меті пряме перерозподілення бюджетних ресурсів, а спрямовані на створення правових і фінансових умов для залучення позабюджетних коштів, зокрема приватного і міжнародного капіталу та зниження інвестиційних ризиків [1].

По-п'яте, важливою ознакою публічного гарантування є його інституційна обмеженість, що проявляється у встановленні законодавчих лімітів, критеріїв відбору проєктів та суб'єктів, а також у спеціальному порядку прийняття рішень про надання гарантій. Такі обмеження зумовлені необхідністю забезпечення фінансової стабільності та запобігання надмірному накопиченню умовних боргових зобов'язань держави.

По-шосте, важливою ознакою публічного гарантування є його подвійна правова природа, що проявляється у поєднанні ознак боргового зобов'язання та способу забезпечення виконання зобов'язань. З одного боку, державна або місцева гарантія формує умовне боргове зобов'язання публічного суб'єкта, яке у разі настання гарантійного випадку трансформується у реальне бюджетне зобов'язання. З іншого боку, вона виконує функцію забезпечення виконання зобов'язань основного боржника, підвищуючи його кредитоспроможність та знижуючи ризики кредитора. Така подвійність зумовлює особливе місце публічного гарантування у системі публічного кредиту та відмежовує його як від класичних форм державного боргу, так і від приватноправових способів забезпечення зобов'язань [12, с. 135].

Отже, публічне гарантування як інститут фінансового права слід розглядати як складну правову конструкцію, що поєднує елементи публічного кредиту, бюджетної відповідальності та державного фінансового регулювання. Його правова природа визначається не лише формою забезпечення виконання зобов'язань, а й функціональним призначенням у системі публічних фінансів, що набуває особливої актуальності в умовах постоєнного відновлення держави.

Нормативно-правове регулювання публічного гарантування в Україні формується насамперед у межах бюджетного та фінансового законодавства, що зумовлено його належністю до інституту публічного кредиту та безпосереднім зв'язком із бюджетною відповідальністю держави. Центральне місце у цій системі посідає Бюджетний кодекс України, який визначає правові засади надання, обліку та виконання державних гарантій як різновиду публічних фінансових зобов'язань.

Відповідно до положень Бюджетного кодексу України гарантійне зобов'язання – зобов'язання гаранта повністю або частково виконати боргові зобов'язання суб'єкта господарювання – резидента України перед кредитором у разі невиконання таким суб'єктом його зобов'язань за кредитом (позикою),

залученим під державну чи місцеву гарантію [5]. Такий підхід законодавець підтверджує фінансово-правову природу гарантій як умовних боргових зобов'язань, виконання яких залежить від настання визначених обставин, зокрема невиконання основним боржником своїх зобов'язань.

Правове регулювання публічного гарантування характеризується поєднанням матеріальних і процедурних норм. Матеріальні норми визначають зміст гарантійних зобов'язань, коло суб'єктів та допустимі напрями їх застосування, тоді як процедурні норми встановлюють порядок прийняття рішень про надання гарантій, їх облік у складі державного боргу та контроль за виконанням. Надання державних гарантій здійснюється, як правило, у межах граничного обсягу, встановленого законом про Державний бюджет України на відповідний рік, що слугує інструментом запобігання надмірному накопиченню умовних зобов'язань держави [5].

Особливістю нормативного регулювання публічного гарантування є його тісний зв'язок із бюджетним процесом. Рішення про надання гарантій приймаються з урахуванням макроекономічних показників, стану державних фінансів та пріоритетів бюджетної політики. Це означає, що публічне гарантування не може здійснюватися поза межами бюджетного планування та фінансового контролю, на відміну від приватноправових гарантій, які залежать виключно від волі сторін договору.

Важливим елементом правового механізму публічного гарантування є регламентація відповідальності за виконання гарантійних зобов'язань. У разі настання гарантійного випадку виконання державою відповідних зобов'язань здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, що трансформує умовне зобов'язання у реальне бюджетне видаткове зобов'язання. Така трансформація обумовлює необхідність чіткого правового визначення підстав, порядку та джерел фінансування виконання гарантій, а також подальшого регресного стягнення коштів із основного боржника [10].

Нормативне регулювання публічного гарантування в Україні також доповнюється підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема постановами Кабінету Міністрів України (зокрема, Положення про управління ризиками, пов'язаними з наданням державних гарантій, та розподіл таких ризиків між державою, кредиторами і позичальниками, затвердженим постановою КМУ від 23.02.2011 № 131, Порядок відбору інвестиційних проєктів, для реалізації яких надається державна підтримка, затвердженим постановою КМУ від 13.11.2013 № 835 та Порядком надання місцевих гарантій, затвердженим постановою КМУ від 14.05.2012 № 541 тощо), а також нормативними актами Міністерства фінансів України, які деталізують порядок надання та обслуговування гарантій, умови відбору проєктів і позичальників та механізми управління фінансовими ризиками. Зазначені акти конкретизують бюджетно-процедурні аспекти надання гарантій, однак не формують цілісної концепції правового регулювання публічного гарантування як інституту фінансового права.

Незважаючи на значний потенціал публічного гарантування як фінансово-правового інструменту постоєнного відновлення держави, чинна система його правового регулювання в Україні характеризується низкою проблем і прогалин, що істотно обмежують ефективність використання цього механізму на практиці. Аналіз нормативно-правової бази свідчить, що законодавець регулювання публічного гарантування зосереджене переважно на процедурно-бюджетних аспектах, тоді як питання функціональ-

ного призначення гарантій як інструменту стимулювання економічного відновлення залишаються недостатньо врегульованими.

Нормативні засади надання державних гарантій визначені, зокрема, положеннями Бюджетного кодексу України, який встановлює загальні умови, порядок та граничні обсяги гарантійних зобов'язань держави. Водночас відповідні норми мають переважно рамковий характер і не забезпечують достатньої деталізації механізмів практичної реалізації гарантійної політики. Це обумовлює необхідність подальшого розвитку правового регулювання у цій сфері.

Однією з ключових проблем є недостатня деталізація процедур надання та реалізації публічних гарантій. Норми бюджетного законодавства визначають загальні умови та граничні обсяги державних гарантій, проте не містять комплексного регулювання щодо критеріїв відбору проєктів, методів оцінки фінансових ризиків, а також механізмів моніторингу виконання гарантованих зобов'язань. У результаті значна частина управлінських рішень у цій сфері приймається на рівні підзаконних актів або індивідуальних адміністративних рішень, що знижує рівень правової визначеності та ускладнює прогнозування бюджетних наслідків застосування гарантій.

Ще однією суттєвою проблемою є обмежений доступ малого і середнього бізнесу до механізмів публічного гарантування. На практиці державні гарантії переважно спрямовуються на фінансування великих інфраструктурних або стратегічних проєктів, тоді як суб'єкти малого і середнього підприємництва, які відіграють важливу роль у відновленні економічної активності та зайнятості у поствоєнний період, залишаються поза межами гарантійної підтримки. Така ситуація зумовлена як високими вимогами до фінансової спроможності позичальників, так і відсутністю спеціальних правових механізмів гарантійної підтримки, адаптованих до потреб малого і середнього бізнесу [3].

Важливим аспектом функціонування гарантійного механізму є також наявність фінансових ризиків, пов'язаних із накопиченням умовних боргових зобов'язань держави. Умовний характер гарантійних зобов'язань може створювати уявлення про їх бюджетну нейтральність, що іноді стимулює їх активне використання без належної оцінки довгострокових фінансових наслідків. Водночас у разі реалізації гарантій такі зобов'язання трансформуються у прямі бюджетні витрати, що може призвести до зростання державного боргу та погіршення показників бюджетної стійкості [7].

Окрему групу становлять інституційні ризики, пов'язані з недостатнім рівнем прозорості у сфері надання державних (місцевих) гарантій. Обмежена публічність інформації щодо отримувачів гарантій, умов їх надання та результатів виконання гарантійних зобов'язань створює передумови для зловживань і корупційних ризиків. Відсутність систематизованого відкритого реєстру публічних гарантій та повноцінної системи звітності щодо їх виконання ускладнює здійснення ефективного парламентського, фінансового та громадського контролю.

Таким чином, існуючі проблеми правового регулювання публічного гарантування свідчать про необхідність його подальшого концептуального та нормативного вдосконалення. Посилення правової визначеності механізмів надання гарантій, розширення доступу до гарантійної підтримки для суб'єктів малого і середнього підприємництва, а також підвищення прозорості управління умовними борговими зобов'язаннями держави є важливими передумовами перетворення публічного

гарантування на ефективний фінансово-правовий інструмент поствоєнного відновлення держави.

У системі відновлення держави публічне гарантування може застосовуватися у кількох взаємопов'язаних напрямках, кожен із яких має самостійне фінансово-правове значення. Його функціональне призначення не обмежується лише забезпеченням виконання окремих боргових зобов'язань, а полягає у створенні правових передумов для мобілізації фінансових ресурсів у стратегічно важливих сферах відбудови.

Передусім публічні гарантії можуть використовуватися для кредитного забезпечення відбудови критичної інфраструктури. Йдеться про фінансування проєктів у сфері енергетики, транспорту, житлово-комунального господарства, охорони здоров'я, освіти та інших об'єктів, від яких безпосередньо залежить функціонування держави та забезпечення базових потреб населення. У таких випадках гарантія дозволяє зменшити кредитний ризик для фінансових установ і тим самим полегшує доступ до довгострокового фінансування.

Іншим важливим напрямом є стимулювання інвестиційної діяльності у виробничому та інноваційному секторах економіки. Публічне гарантування створює додаткові механізми захисту для суб'єктів інвестування, підвищуючи привабливість проєктів, реалізація яких у поствоєнний період пов'язана з підвищеним рівнем правової, економічної та інституційної невизначеності. З фінансово-правового погляду це означає, що держава за допомогою гарантійного механізму не заміщує приватний капітал, а формує умови для його активнішого залучення.

Особливого значення публічне гарантування набуває у сфері залучення міжнародного фінансування [9; 13, с. 60]. Умови поствоєнного відновлення вимагають не лише внутрішньої мобілізації фінансових ресурсів, а й широкої участі міжнародних фінансових організацій, іноземних інвесторів та кредитних агентств. У такому разі гарантія виконує функцію інструмента зниження ризиків, забезпечуючи більший рівень правової та фінансової передбачуваності для зовнішніх контрагентів.

Не менш важливим є використання публічного гарантування для підтримки проєктів розвитку територіальних громад. У післявоєнний період саме на місцевому рівні концентруватиметься значна частина відновлювальних заходів, пов'язаних із житлом, комунальною інфраструктурою, транспортом і місцевими соціальними послугами. Надання гарантій у цій сфері може стати правовим інструментом підвищення фінансової спроможності органів місцевого самоврядування без порушення принципів бюджетної децентралізації.

Крім того, публічне гарантування може використовуватися як засіб підтримки малого і середнього підприємництва, яке відіграє ключову роль у відновленні зайнятості, розвитку регіональної економіки та формуванні внутрішнього ринку. За умов належного нормативного оформлення державні гарантії здатні компенсувати недостатність заславного забезпечення, обмежений доступ до кредитних ресурсів та інші фінансові бар'єри, з якими стикаються суб'єкти малого і середнього бізнесу в умовах поствоєнної економіки.

Таким чином, напрямки застосування публічного гарантування у системі поствоєнного відновлення держави свідчать про його багатofункціональний характер. Воно може виступати не лише способом забезпечення боргових зобов'язань, а й самостійним фінансово-правовим механізмом стимулювання відбудови, інвестиційної активності, територіального розвитку

та міжнародного фінансового співробітництва. Саме тому ефективність цього інституту залежить не лише від обсягу наданих гарантій, а й від правильного визначення пріоритетних сфер їх застосування.

Висновки. Публічне гарантування є важливим фінансово-правовим інструментом поствоєнного відновлення держави та посідає особливе місце у системі публічних фінансів. Його правова природа полягає у формуванні умовних зобов'язань держави щодо забезпечення виконання боргових зобов'язань позичальника перед кредитором. На відміну від державних (місцевих) запозичень і бюджетного кредитування, публічне гарантування не передбачає безпосереднього первинного використання бюджетних коштів, що дозволяє розглядати його як самостійну форму участі держави у публічних кредитних відносинах та складову інституту публічного кредиту.

Чинне нормативно-правове регулювання публічного гарантування в Україні має переважно рамковий характер і зосереджується на процедурно-бюджетних аспектах надання гарантій. Водночас недостатня деталізація процедур, обмежений доступ малого і середнього бізнесу до гарантійної підтримки, а також фінансові та інституційні ризики істотно знижують ефективність цього механізму. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання у напрямі підвищення правової визначеності, прозорості та ефективності управління умовними борговими зобов'язаннями держави.

У системі поствоєнного відновлення публічне гарантування може бути використане для кредитного забезпечення відбудови критичної інфраструктури, стимулювання інвестиційної діяльності, залучення міжнародного фінансування, розвитку малого та середнього підприємництва. Завдяки цьому воно виконує не лише фінансову, а й інституційну функцію, сприяючи зниженню інвестиційних ризиків, зміцненню довіри до держави та формуванню стабільного економічного середовища у поствоєнний період.

Література:

1. OECD. The Role of Public Debt Managers in Contingent Liability Management. Paris : OECD Publishing, 2019. URL: https://www.oecd.org/en/publications/the-role-of-public-debt-managers-in-contingent-liability-management_93469058-en.html (дата звернення: 16.03.2026).
2. World Bank. The World Bank's Experience with Post-Conflict Reconstruction. Washington, DC : World Bank, 2010. URL: <https://ieg.worldbankgroup.org/sites/default/files/Data/reports/postcon.pdf>
3. Бортніков Г. П. Фінансова підтримка кредитування малого та середнього бізнесу за допомогою державних гарантій. *Фінанси України*. 2018. № 8. С. 75–90.
4. Киян В., Обушенко Н. та ін. Бюджетне право : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2025. 372 с. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/16809>
5. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08 лип. 2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51.
6. Вергелюк Ю. Державні гарантії в контексті забезпечення боргової безпеки. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій*. 2024. № 2(14). С. 95–102.

7. Дмитрик О.О., Токарева К.О. Державні та місцеві гарантії як форми державної підтримки суб'єктів господарювання. *Право та інноваційне суспільство*. 2019. № 2. С. 53–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2019_2_10
8. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Проць І. М. та ін. Фінансове право України : навчальний посібник. Львів : СПОЛОМ, 2022. 394 с.
9. Кривошея Р. В. Гарантування іноземних інвестицій як інструмент забезпечення економічної безпеки держави. *Економіка та суспільство*. 2025. № 6. С. 106–113. URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/06/6.25._topic_Roman-Kryvosheya-o-106-113.pdf
10. Рядінська В. О., Нефьодов С. В. Фінансово-правове регулювання надання державних (місцевих) гарантій в Україні : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 212 с.
11. Фінансове право : підручник / за ред. Т. Є. Кагановської, М. П. Кучерявенка ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2022. 432 с.
12. Фокша Л. В. Фінансово-правова сутність публічного кредиту. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 132–136.
13. Хрімлі О. В. Державні гарантії як спосіб захисту прав інвесторів. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 58–62. URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/02/12.pdf> (дата звернення: 20.03.2026).

Foksha L. Public uarantees as a financial and legal instrument of post-war state recovery

Summary. The article examines public guarantees as a financial and legal instrument of post-war state recovery. It defines their legal nature, place within the system of public credit, and the specific features of their regulatory framework. It is substantiated that public guarantees represent a distinct form of state participation in credit relations, which generates contingent liabilities and facilitates the attraction of private and international investment.

Particular attention is paid to the functional role of public guarantees in post-war conditions, where limited budgetary resources necessitate the use of indirect financial mechanisms capable of mobilizing significant investment capital without immediate public expenditure. Public guarantees are characterized as an instrument that reduces investment risks, enhances the creditworthiness of borrowers, and contributes to restoring trust in the state as a reliable financial actor.

The article identifies key problems in the legal regulation of public guarantees in Ukraine, including insufficient procedural detail, limited access for small and medium-sized enterprises to guarantee support, and the existence of fiscal and institutional risks. It is argued that the current regulatory framework remains predominantly general and does not provide a comprehensive mechanism for the effective implementation and monitoring of guarantees.

The conclusion emphasizes that public guarantees have significant potential as a tool for post-war recovery, particularly in infrastructure development, investment stimulation, and international financial cooperation. However, their effectiveness depends on improving the legal framework, strengthening transparency and accountability, and ensuring effective management of contingent public liabilities.

Key words: public guarantees, state guarantees, public credit, public finance, post-war recovery, budgetary responsibility.

Дата першого надходження статті до видання: 27.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Холодков А. В.,

PhD,

фізична особа – підприємець

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2907-0248>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

Анотація. У статті досліджено забезпечення доступності надання соціальних послуг в Україні в умовах особливого періоду. Визначено, що доступність соціальних послуг у таких умовах не обмежується формальною можливістю звернення особи до уповноваженого органу, а охоплює територіальну, фізичну, інформаційну, цифрову, процедурну, фінансову, комунікаційну та безбар'єрну доступність соціальної підтримки для осіб і сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Обґрунтовано, що особливий період загострює проблему доступу до соціальних послуг через внутрішнє переміщення населення, втрату житла, документів, доходів, соціальних зв'язків, зростання потреби в догляді, психологічній підтримці, тимчасовому розміщенні, реабілітації, транспортних послугах і екстремому кризовому втручанні.

Акцентовано увагу на тому, що доступність соціальних послуг має забезпечуватися незалежно від місця проживання чи перебування отримувача, з урахуванням потреб дітей, осіб з інвалідністю, людей похилого віку, внутрішньо переміщених осіб, маломобільних осіб, постраждалих від насильства та інших вразливих категорій. Розкрито значення активного виявлення потреб, ведення випадку, діяльності соціального менеджера громади, міжсуб'єктної взаємодії, Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг, екстреного кризового надання послуг, соціального замовлення та залучення недержавних надавачів для розширення доступу до соціальної підтримки.

Визначено, що в умовах особливого періоду доступність соціальних послуг має оцінюватися не лише за наявністю установ або нормативно передбачених послуг, а за реальною здатністю системи своєчасно виявити особу чи сім'ю, оцінити їхні потреби, організувати необхідну послугу, усунути адміністративні, територіальні, інформаційні та цифрові бар'єри й забезпечити безперервність підтримки. Зроблено висновки, що забезпечення доступності соціальних послуг є однією з ключових умов ефективного публічного адміністрування у соціальній сфері в умовах особливого періоду.

Ключові слова: соціальні послуги, доступність соціальних послуг, особливий період, воєнний стан, складні життєві обставини, вразливі категорії населення, внутрішньо переміщені особи, екстрене кризове надання соціальних послуг, соціальний менеджер громади, Реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг.

Постановка проблеми. В умовах особливого періоду питання забезпечення доступності надання соціальних послуг в Україні набуває особливої актуальності. Воєнні дії, внутрішнє переміщення населення, руйнування житла, втрата доходів, документів, соціальних зв'язків, зростання кількості осіб з інва-

лідністю, людей похилого віку, дітей, які постраждали від війни, сімей загиблих військовослужбовців, ветеранів та інших вразливих категорій населення істотно збільшують потребу у соціальній підтримці. За таких умов соціальні послуги мають бути не лише нормативно передбаченими, а й реально доступними для осіб і сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Проблема доступності соціальних послуг полягає в тому, що на практиці особа може мати формальне право на отримання соціальної послуги, але не мати реальної можливості скористатися нею через територіальну віддаленість, фізичні бар'єри, нестачу інформації, цифрову нерівність, складність адміністративних процедур, відсутність документів, обмежену спроможність територіальної громади або недостатню кількість надавачів соціальних послуг. Особливо гостро ці проблеми проявляються щодо внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, маломобільних осіб, людей похилого віку, осіб, які потребують догляду, постраждалих від домашнього насильства, дітей та сімей, які втратили житло чи засоби до існування. В умовах особливого періоду доступність соціальних послуг не може розглядатися лише як наявність установи соціального захисту або закріплення певної послуги в законодавстві. Вона має охоплювати територіальну, фізичну, інформаційну, цифрову, процедурну, фінансову, комунікаційну та безбар'єрну доступність. Це означає, що система надання соціальних послуг повинна бути здатною своєчасно виявити особу або сім'ю, оцінити їхні потреби, організувати відповідну послугу, забезпечити її безпечно, якісно та безперервно надання незалежно від місця проживання чи перебування отримувача.

Отже, наукового осмислення потребує доступність надання соціальних послуг як комплексна адміністративно-правова категорія, що відображає здатність держави, територіальних громад, уповноважених органів і надавачів соціальних послуг забезпечити своєчасну, безбар'єрну, індивідуалізовану та результативну підтримку особам і сім'ям у складних життєвих обставинах в умовах особливого періоду.

Метою статті є розкриття забезпечення доступності надання соціальних послуг в Україні в умовах особливого періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. А. М. Соцька у своїх працях звертає увагу на проблеми реалізації прав осіб з інвалідністю, забезпечення доступності соціальної інфраструктури, усунення бар'єрів у доступі до послуг та необхідність створення умов для повноцінної участі осіб з інвалідністю у суспільному житті. Для теми забезпечення доступності соціальних послуг її наукові положення мають важливе значення, оскільки дозволяють розглядати доступність не лише як фізичну мож-

ливість отримати послугу, а як комплексну категорію, що охоплює інформаційну, комунікаційну, організаційну, процедурну та безбар'єрну складові [1]. У контексті особливого періоду ці питання набувають особливої актуальності, оскільки особи з інвалідністю, маломобільні особи, люди похилого віку та особи, які потребують догляду, належать до тих категорій населення, для яких недоступність соціальних послуг може мати найбільш негативні наслідки.

Л. Ю. Байда у дослідженнях, присвячених правам осіб з інвалідністю, універсальному дизайну та безбар'єрному середовищу, обґрунтовує необхідність переходу від формального декларування прав до створення реальних умов для їх реалізації [2]. У контексті теми статті важливим є підхід авторки до доступності як до обов'язкової умови участі людини у суспільному житті та отримання необхідної підтримки. Цей підхід дає змогу розглядати соціальні послуги не лише як вид соціальної допомоги, а як інструмент забезпечення рівних можливостей для осіб, які через інвалідність, вік, стан здоров'я або складні життєві обставини не можуть самостійно подолати наявні бар'єри.

О. В. Красюкова-Еннс у працях щодо інклюзії, доступності та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю акцентує увагу на необхідності усунення не лише архітектурних, а й інформаційних, комунікаційних, освітніх, соціальних та організаційних бар'єрів [3]. Її наукові положення є релевантними для дослідження доступності соціальних послуг, оскільки отримувач соціальної послуги може фактично бути позбавлений можливості її отримати не через відсутність права, а через недоступність інформації, складність процедури, відсутність супроводу, транспортні обмеження або недостатню спроможність громади.

В. О. Азін у працях, присвячених доступності середовища, універсальному дизайну та правам маломобільних груп населення, розглядає доступність як передумову реалізації соціальних, освітніх, трудових та інших прав людини [4]. Для теми забезпечення доступності соціальних послуг цей підхід має значення, оскільки соціальна послуга повинна бути доступною не лише юридично, а й фактично. Це означає, що особа має мати можливість звернутися за послугою, отримати інформацію про неї, фізично дістатися до місця її надання або отримати її за місцем проживання чи перебування, а також скористатися послугою без дискримінаційних чи надмірних адміністративних перешкод.

Я. В. Грибальський у дослідженнях з питань безбар'єрності та доступності для осіб з інвалідністю звертає увагу на необхідність комплексного усунення перешкод у різних сферах суспільного життя [5]. У межах дослідження соціальних послуг це дозволяє зробити висновок, що доступність має охоплювати не лише мережу соціальних установ, а й транспортну доступність, доступність приміщень, інформації, комунікації, процедур звернення, цифрових сервісів і механізмів оскарження. В умовах особливого періоду такі положення є особливо важливими, оскільки воєнні дії та внутрішнє переміщення населення посилюють існуючі бар'єри.

Отже, аналіз наукових публікацій свідчить, що доступність соціальних послуг досліджується через призму безбар'єрності, прав осіб з інвалідністю, універсального дизайну, соціальної роботи, підтримки вразливих категорій населення та розвитку соціальних послуг у громаді. Водночас питання забезпечення доступності надання соціальних послуг саме в умовах особливого періоду потребує подальшого дослідження, оскільки воно охоплює не лише фізичну або територіальну доступність,

а й здатність держави, територіальних громад і надавачів соціальних послуг оперативно реагувати на воєнно зумовлені складні життєві обставини, усувати адміністративні, інформаційні, цифрові та комунікаційні бар'єри й забезпечувати реальне отримання соціальної підтримки тими особами, які її потребують.

Виклад основного матеріалу. Доступність надання соціальних послуг є одним із ключових принципів функціонування системи соціального захисту населення в Україні. Закон України «Про соціальні послуги» прямо відносить доступність та відкритість до основних принципів надання соціальних послуг, поряд із законністю, соціальною справедливістю, індивідуальним підходом, комплексністю, конфіденційністю, безпечністю та якістю соціальних послуг [6]. Це означає, що соціальна послуга повинна бути не лише передбачена законодавством, а й реально доступна для особи або сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах.

Під принципом доступності надання соціальних послуг доцільно розуміти основоположну правову та організаційну засаду, відповідно до якої держава, органи місцевого самоврядування, уповноважені органи системи надання соціальних послуг і надавачі соціальних послуг зобов'язані створити такі умови, за яких особа або сім'я може своєчасно, безперешкодно, без дискримінації та з урахуванням індивідуальних потреб отримати необхідну соціальну послугу.

Зміст принципу доступності не можна зводити лише до наявності соціальної установи або формального права особи звернутися за послугою. Доступність має комплексний характер і включає декілька взаємопов'язаних складових: територіальну доступність, фізичну доступність, інформаційну доступність, процедурну доступність, фінансову доступність, цифрову доступність, комунікаційну доступність і безбар'єрність.

Територіальна доступність означає, що соціальні послуги мають бути наближені до місця проживання або перебування отримувача. Це особливо важливо для осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, маломобільних осіб, внутрішньо переміщених осіб, сімей з дітьми та осіб, які не мають можливості самостійно дістатися до органу соціального захисту або надавача соціальної послуги. Закон України «Про соціальні послуги» передбачає можливість надання соціальних послуг за місцем проживання чи перебування отримувача, у приміщенні надавача, стаціонарно, напівстаціонарно та в інших формах, що дає можливість адаптувати послугу до реальних потреб особи [6].

Фізична доступність передбачає можливість безперешкодного доступу до приміщень, транспорту, обладнання, місць прийому громадян та інших об'єктів, пов'язаних із наданням соціальних послуг. Особливого значення ця складова набуває для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» покладає на підприємства, установи та організації обов'язок створювати умови для безперешкодного доступу осіб з інвалідністю до об'єктів фізичного оточення, а також передбачає врахування потреб осіб з інвалідністю при наданні послуг, поширенні інформації та користуванні транспортом [7].

Інформаційна доступність означає, що особа повинна знати, які соціальні послуги вона може отримати, куди звернутися, які документи потрібні, хто є надавачем послуги, у які строки приймається рішення та яким чином можна оскаржити відмову. В умовах особливого періоду інформаційна доступність набуває

особливого значення, оскільки значна кількість осіб змінює місце проживання, втрачає документи, не має стабільного доступу до інтернету або не володіє достатньою інформацією про можливість соціальної підтримки в новій громаді.

Процедурна доступність полягає у простоті, зрозумілості та недискримінаційності порядку звернення за соціальною послугою, оцінювання потреб, прийняття рішення, укладення договору, складання індивідуального плану та оскарження рішень. Процедура не повинна бути надмірно складною для отримувача, особливо якщо йдеться про особу похилого віку, особу з інвалідністю, особу без документів, постраждалу від насильства, внутрішньо переміщену особу або сім'ю, яка перебуває у кризовій ситуації.

Фінансова доступність означає, що соціальні послуги не повинні бути недосяжними для особи через її майновий стан. Для соціально вразливих категорій населення важливим є забезпечення безоплатного або пільгового отримання соціальних послуг, а також належне фінансування таких послуг за рахунок державного та місцевих бюджетів, соціального замовлення й інших не заборонених законом джерел.

Цифрова доступність пов'язана з використанням електронних сервісів, Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг, електронних особових справ, соціального вебпорталу та інших цифрових інструментів. Водночас цифровізація не повинна створювати нових бар'єрів для осіб, які не мають доступу до інтернету, цифрових навичок або технічних засобів. Тому цифрова доступність має поєднуватися з альтернативними способами звернення та отримання соціальних послуг – особисто, телефоном, через соціального менеджера громади, мобільну бригаду або уповноважену особу.

Особливого значення принцип доступності набуває в умовах особливого періоду. Відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», особливий період охоплює час мобілізації, воєнний час і час демобілізації після закінчення воєнних дій [8]. У таких умовах зростає кількість осіб, які потребують соціальної підтримки: осіб з інвалідністю, осіб похилого віку, пенсіонерів, внутрішньо переміщених осіб, сімей з дітьми, ветеранів, членів сімей загиблих військовослужбовців, осіб, які втратили житло, роботу, доходи, документи або соціальні зв'язки.

Зростання чисельності осіб з інвалідністю, пенсіонерів та інших соціально вразливих категорій населення обумовлює необхідність переосмислення доступності соціальних послуг не як другорядної організаційної умови, а як ключової гарантії реалізації права на соціальний захист. Для особи з інвалідністю недоступність приміщення, транспорту, інформації або комунікації фактично означає неможливість скористатися соціальною послугою. Для пенсіонера або людини похилого віку бар'єром може бути віддаленість установи, складність процедури, відсутність супроводу, цифрова нерівність або незрозумілість інформації. Для внутрішньо переміщеної особи – відсутність реєстрації в громаді, втрата документів або необізнаність щодо місцевої системи соціальної підтримки.

Саме тому доступність соціальних послуг в умовах особливого періоду повинна оцінюватися не за формальним критерієм наявності послуги у законодавстві чи в переліку послуг громади, а за фактичною можливістю конкретної особи отримати необхідну підтримку. Якщо особа має право на соціальну послугу, але через фізичні, інформаційні, територіальні, цифрові

чи процедурні бар'єри не може нею скористатися, принцип доступності не реалізується.

Важливе значення для забезпечення доступності має активне виявлення осіб і сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. В умовах особливого періоду не всі особи можуть самостійно звернутися по допомогу. Особи похилого віку, самотні пенсіонери, особи з інвалідністю, маломобільні особи, люди з тяжкими захворюваннями, особи, які перебувають у стані психологічної травми, можуть залишатися поза увагою системи соціальних послуг. Тому доступність має забезпечуватися не лише через прийом заяв, а й через проактивну діяльність уповноважених органів, соціальних менеджерів громади, мобільних бригад, надавачів соціальних послуг та інших суб'єктів.

Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації надання соціальних послуг» передбачає, що уповноважений орган громади інформує осіб і сім'ї про соціальні послуги, організовує виявлення осіб, які належать до вразливих груп населення або перебувають у складних життєвих обставинах, забезпечує ведення випадку та організовує надання базових соціальних послуг, зокрема екстрено кризово [9]. Такий підхід свідчить про перехід від пасивної моделі очікування звернення до активної моделі виявлення потреб і наближення соціальної послуги до отримувача.

Окрему роль у забезпеченні доступності відіграє соціальний менеджер громади. Він є тією ланкою, яка має забезпечити первинний контакт з особою або сім'єю, виявити випадок, оцінити потреби, організувати надання соціальних послуг, залучити необхідних фахівців і забезпечити ведення випадку. Особливо важливим є те, що під час воєнного або надзвичайного стану виявлення випадку може проводитися незалежно від адреси задекларованого чи зареєстрованого місця проживання або перебування особи чи сім'ї [9]. Це має принципове значення для внутрішньо переміщених осіб та інших громадян, які через війну втратили стабільне місце проживання.

Роль держави у забезпеченні доступності надання соціальних послуг є визначальною. Держава повинна не лише проголосувати право на соціальні послуги, а й створювати адміністративно-правові, фінансові, організаційні, кадрові, інформаційні та контрольні умови для його реалізації. Така роль проявляється у формуванні законодавства про соціальні послуги, визначенні державних стандартів, встановленні принципів і порядку надання послуг, фінансуванні системи, веденні Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг, здійсненні моніторингу якості та контролю за дотриманням прав отримувачів.

Державна політика у сфері доступності соціальних послуг має бути спрямована на створення мережі послуг, яка відповідає реальним потребам населення. Закон України «Про соціальні послуги» передбачає щорічне визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці або територіальної громади у соціальних послугах шляхом збирання, узагальнення та аналізу інформації, зокрема з урахуванням статі, віку та місця проживання відповідних категорій осіб і сімей [5]. Отже, держава і громади мають планувати соціальні послуги не абстрактно, а на основі реальних даних про потреби населення.

Важливим напрямом державної ролі є забезпечення безбар'єрності. Йдеться про пристосування приміщень, транспорту, інформації, цифрових сервісів, процедур звернення та комунікації до потреб осіб з інвалідністю, осіб похилого віку, маломобільних осіб та інших вразливих категорій населення.

Законодавство про соціальний захист осіб з інвалідністю передбачає необхідність безперешкодного доступу до об'єктів фізичного оточення, транспорту, інформації та зв'язку, а також застосування розумного пристосування й універсального дизайну [6].

Крім того, держава має забезпечувати фінансову сталість системи соціальних послуг. Без належного фінансування принцип доступності залишатиметься декларативним. Доступність потребує достатньої кількості надавачів, соціальних працівників, соціальних менеджерів, мобільних бригад, транспортних послуг, послуг догляду вдома, денного догляду, підтриманого проживання, паліативного догляду, психологічної допомоги, перекладу жестовою мовою та інших послуг, які є особливо важливими для осіб з інвалідністю, пенсіонерів і маломобільних осіб.

В умовах особливого періоду держава також повинна забезпечувати екстрену доступність соціальних послуг. Соціальні послуги екстрено кризово мають надаватися у випадках загрози життю чи здоров'ю особи, а під час воєнного або надзвичайного стану можуть включати догляд вдома, стаціонарний догляд, денний догляд, підтримане проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, паліативний догляд, соціально-психологічну реабілітацію, натуральну допомогу, переклад жестовою мовою і транспортні послуги [9]. Це свідчить про те, що доступність у кризових умовах повинна мати невідкладний характер.

Отже, забезпечення доступності надання соціальних послуг в Україні в умовах особливого періоду є комплексним адміністративно-правовим завданням. Його зміст полягає у тому, щоб кожна особа або сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах, мала реальну можливість отримати необхідну соціальну послугу незалежно від віку, стану здоров'я, інвалідності, місця проживання чи перебування, рівня доходу, цифрових навичок або інших обставин. У цьому контексті доступність є не лише принципом надання соціальних послуг, а й критерієм ефективності державної соціальної політики, спроможності територіальних громад і реальної дієвості системи соціального захисту населення.

Висновки. Отже, забезпечення доступності надання соціальних послуг в Україні в умовах особливого періоду є важливою передумовою реальної реалізації права особи на соціальний захист. Доступність соціальних послуг не може зводитися лише до їх нормативного закріплення або наявності відповідних установ, а має охоплювати територіальну, фізичну, інформаційну, процедурну, фінансову, цифрову, комунікаційну та безбар'єрну складові. Особливого значення це набуває в умовах зростання кількості осіб з інвалідністю, пенсіонерів, внутрішньо переміщених осіб, маломобільних осіб та інших соціально вразливих категорій населення, для яких будь-які бар'єри у доступі до соціальних послуг можуть фактично унеможливити отримання необхідної підтримки. У зв'язку з цим роль держави полягає не лише у проголошенні права на соціальні послуги, а й у створенні належних правових, організаційних, фінансових, кадрових, інформаційних і контрольних умов для їх своєчасного, безперешкодного, якісного та індивідуалізованого надання. Саме тому доступність соціальних послуг в умовах особливого періоду слід розглядати як один із ключових критеріїв ефективності державної соціальної політики, спроможності територіальних громад і дієвості всієї системи соціального захисту населення.

Література:

1. Соцька А. М. Забезпечення прав осіб з інвалідністю у контексті реалізації положень Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2024. № 3. С. 140–144. DOI: <https://doi.org/10.32782/rdu.2024.3.19>
2. Байда Л. Ю., Красюкова-Еннс О. В., Буров С. Ю., Азін В. О., Грибальський Я. В., Найда Ю. М. Інвалідність та суспільство : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Л. Ю. Байди, О. В. Красюкової-Еннс. Київ : Представництво ООН в Україні, 2012. 216 с.
3. Красюкова-Еннс О. В., Байда Л. Ю., Азін В. О., Грибальський Я. В., Найда Ю. М. Безбар'єрність та доступність об'єктів соціальної інфраструктури для осіб з інвалідністю : методичні рекомендації. Київ : Національна Асамблея інвалідів України, 2011. 96 с.
4. Азін В. О., Байда Л. Ю., Грибальський Я. В., Красюкова-Еннс О. В., Найда Ю. М. Доступність та універсальний дизайн : навчально-методичний посібник. Київ : Національна Асамблея інвалідів України, 2013. 128 с.
5. Грибальський Я. В., Байда Л. Ю., Азін В. О., Красюкова-Еннс О. В. Доступність закладів соціальної сфери для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення : практичний посібник. Київ : Національна Асамблея інвалідів України, 2014. 120 с.
6. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст. 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2671-19>
7. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/875-12>
8. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3543-12>
9. Деякі питання організації надання соціальних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2026 року № 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/64-2026-%D0%BF>

Kholodkov A. Accessibility of provision of social services in Ukraine in the conditions of a special period

Summary. The article examines ensuring the accessibility of the provision of social services in Ukraine in the conditions of a special period. It is determined that the accessibility of social services in such conditions is not limited to the formal possibility of a person to contact an authorized body, but covers territorial, physical, informational, digital, procedural, financial, communication and barrier-free accessibility of social support for individuals and families who are in difficult life circumstances.

It is substantiated that the special period exacerbates the problem of access to social services due to internal displacement of the population, loss of housing, documents, income, social ties, increased need for care, psychological support, temporary accommodation, rehabilitation, transport services and emergency crisis intervention.

The emphasis is on the fact that the accessibility of social services should be ensured regardless of the place of residence or stay of the recipient, taking into account the needs of children, persons with disabilities, the elderly, internally displaced persons, persons with limited mobility, victims of violence and other vulnerable categories. The importance of active identification of needs, case management, the activities of the community social manager, inter-subject interaction, the Register of providers and recipients of social services, emergency crisis provision of services, social ordering

and the involvement of non-state providers to expand access to social support is revealed.

It is determined that in the conditions of a special period, the accessibility of social services should be assessed not only by the presence of institutions or regulatory services, but also by the real ability of the system to timely identify a person or family, assess their needs, organize the necessary service, eliminate administrative, territorial, information and digital barriers and ensure continuity of support. It is concluded that

ensuring the availability of social services is one of the key conditions for effective public administration in the social sphere in the conditions of a special period.

Key words: social services, availability of social services, special period, martial law, difficult life circumstances, vulnerable categories of the population, internally displaced persons, emergency crisis provision of social services, community social manager, Register of providers and recipients of social services.



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 18.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Щербатюк О. О.,**PhD in Law,**фізична особа – підприємець**ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3378-7857>*

КОНТРОЛЬНІ ТА НАГЛЯДОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті досліджено контрольні та наглядові засоби забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану. Обґрунтовано, що в період дії воєнного стану контроль і нагляд у сфері екологічної безпеки набувають особливого адміністративно-правового значення, оскільки екологічні загрози виникають не лише внаслідок звичайної господарської діяльності, а й у зв'язку з руйнуванням промислових об'єктів, пошкодженням інфраструктури, забрудненням земель, водних ресурсів, атмосферного повітря та ускладненням доступу до окремих територій. За таких умов традиційна модель державного контролю потребує переосмислення з урахуванням безпекових обмежень, необхідності оперативного реагування та пріоритету попередження екологічної шкоди.

Визначено, що контрольні та наглядові засоби не можна зводити лише до проведення перевірок або застосування заходів реагування після виявлення порушення. Їх зміст охоплює спостереження, моніторинг, аналіз ризиків, фіксацію небезпечних фактів, перевірку дотримання екологічних вимог, видання приписів, та ініціювання відновлювальних заходів. У статті наголошено, що в умовах воєнного стану особливого значення набуває баланс між обмеженням надмірного адміністративного тиску на суб'єктів господарювання та необхідністю збереження дієвого екологічного контролю щодо діяльності, яка може створювати істотну небезпеку для довкілля, життя і здоров'я людини.

Запропоновано розглядати контрольні та наглядові засоби забезпечення екологічної безпеки як систему адміністративно-правових способів діяльності уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, спрямованих на виявлення, попередження, припинення та усунення порушень екологічних вимог, а також на забезпечення реального виконання рішень, прийнятих у сфері охорони довкілля. Обґрунтовано необхідність удосконалення таких засобів через ризик-орієнтований підхід, цифрову фіксацію екологічних порушень, посилення післяконтрольного супроводу та чітке розмежування контрольних і наглядових повноважень.

Ключові слова: контроль, нагляд, контрольні засоби, наглядові засоби, екологічна безпека, воєнний стан, публічне адміністрування, екологічний ризик, державний контроль.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану екологічна безпека потребує не лише нормативного регулювання та програмного планування, а й дієвих контрольних і наглядових засобів, здатних забезпечити виявлення, попередження та припинення екологічно небезпечної поведінки. Руйнування об'єктів інфраструктури, порушення технологічних процесів, забруднення територій і обмежений доступ до окремих місцевостей ускладнюють звичайні механізми державного контролю. Про-

блема полягає в тому, що під час воєнного стану держава одночасно має зменшувати надмірне адміністративне навантаження на суб'єктів господарювання і не допустити втрати контролю над екологічно ризиковими процесами. Особливої актуальності набуває питання про межі, форми та інтенсивність контрольних і наглядових впливів у випадках, коли екологічна загроза може мати тривалі наслідки для довкілля, населення і територій. Недостатня дієвість таких засобів призводить до формального реагування, несвоєчасної фіксації порушень, ускладнення доказування шкоди та зниження ефективності відновлювальних заходів. Саме тому дослідження контрольних та наглядових засобів забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану має важливе теоретичне і практичне значення.

Стан дослідження. Питання державного контролю, нагляду, контрольної діяльності публічної адміністрації та адміністративно-правових засобів забезпечення законності традиційно досліджуються у межах науки адміністративного права. Значний внесок у розроблення загальних теоретичних положень щодо контролю і нагляду зробили О. Андрійко, В. Авер'янов, Ю. Битяк, В. Колпаков, Т. Коломоєць, О. Кузьменко, В.Г. Чорна, І. Голосніченко, С. Стеценко, В. Галунько та інші науковці. У їхніх працях контроль і нагляд розглядаються як форми забезпечення законності, дисципліни, належного виконання владних рішень та дотримання встановлених правил поведінки.

Загальнотеоретичні та спеціальні питання екологічного контролю, екологічного нагляду, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки розкривалися у працях В. Андрейцева, А. Гетьмана, М. Краснової, Н. Малишевої, Ю. Шемшученка, Г. Балюк, Є. Позняка, а також у сучасних адміністративно-правових дослідженнях Л. Ємець, І. Казанчук, І. Личенко, М. Сірант, Д. Клапоущака, Л. Остапенко, Х. Марич та інших науковців. У цих працях екологічна безпека розглядається як сфера, у якій контрольні та наглядові засоби мають не лише каральне або фіксаційне, а насамперед превентивне і правозабезпечувальне значення.

Спеціальні питання державного екологічного контролю, наглядових повноважень та контрольних процедур у сфері охорони довкілля досліджували М. Сірант, Є. Жадан, В. Оксін, Д. Левченко, І. Костенко, О. Трегуб, У. Антонюк та інші автори. У їхніх працях розкриваються поняття і призначення державного екологічного контролю, співвідношення контролю і нагляду, система контрольних-наглядових інструментів, особливості перевірок, моніторингу, фіксації порушень, видання приписів, відбору проб, проведення інструментально-лабораторних вимірювань та застосування заходів реагування. Окрему увагу науковці приділяють проблемам здійснення екологічного

контролю в умовах воєнного стану, зокрема обмеженню планових заходів державного нагляду, ускладненню доступу до окремих територій, необхідності документування екологічної шкоди та адаптації контрольних процедур до кризових умов. Водночас наявні дослідження здебільшого зосереджені або на загальному понятті державного екологічного контролю, або на окремих аспектах його реалізації, тоді як потребує подальшого комплексного аналізу питання про контрольні та наглядові засоби саме як систему адміністративно-правових інструментів забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану.

Метою статті є визначення сутності, ознак та адміністративно-правового значення контрольних і наглядових засобів забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану, а також обґрунтування напрямів їх удосконалення з урахуванням ризик-орієнтованого підходу, необхідності оперативного реагування, цифрової фіксації порушень, післяконтрольного супроводу та забезпечення балансу між правами суб'єктів господарювання і публічним інтересом у збереженні безпечного стану довкілля.

Виклад основного матеріалу. Контрольні та наглядові засоби забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану доцільно розглядати як складову адміністративно-правового механізму, спрямовану на підтримання належного стану законності, своєчасне виявлення екологічних ризиків та забезпечення виконання обов'язкових природоохоронних вимог. Їх значення полягає не у формальному встановленні факту порушення, а у здатності публічної адміністрації попередити небезпечні наслідки, припинити екологічно шкідливу діяльність, забезпечити усунення порушень і створити правові передумови для відновлення безпечного стану довкілля. В умовах воєнного стану такі засоби набувають особливої ваги, оскільки джерелами екологічної небезпеки можуть бути не лише порушення суб'єктами господарювання встановлених вимог, а й пошкодження промислових об'єктів, руйнування інфраструктури, забруднення територій, обмеження доступу до окремих місцевостей та ускладнення звичайного порядку здійснення державного контролю. Тому контроль і нагляд у цій сфері мають оцінюватися через їхню здатність забезпечити безперервність екологічного реагування навіть за умов обмежених адміністративних і безпекових можливостей держави.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає екологічну безпеку як такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [1]. З цього випливає, що контрольні та наглядові засоби у цій сфері повинні бути спрямовані не лише на виявлення вже вчинених порушень, а й на недопущення розвитку небезпечних екологічних наслідків. Саме превентивний характер відрізняє екологічний контроль від звичайної перевірки формального виконання приписів.

М. Сірант, досліджуючи поняття та призначення державного екологічного контролю, звертає увагу на те, що контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища є ширшою категорією, оскільки охоплює екологічний контроль і природо-ресурсний контроль [2]. Такий підхід дозволяє розглядати державний екологічний контроль не ізольовано, а в межах ширшої системи публічного впливу на діяльність, яка прямо або опосередковано впливає на довкілля. Для забезпечення екологічної безпеки це має важливе значення, оскільки небезпека може бути

пов'язана як із забрудненням довкілля, так і з нераціональним використанням природних ресурсів, порушенням режиму земель, водних об'єктів, лісів або надр.

На підставі теоретичного аналізу можна запропонувати таке авторське визначення: **контрольні засоби забезпечення екологічної безпеки** це передбачені адміністративним законодавством способи діяльності уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що полягають у спостереженні, перевірці, аналізі, фіксації та оцінці дотримання екологічних вимог з метою попередження, виявлення, припинення порушень, усунення їх наслідків і забезпечення безпечного стану довкілля.

Наглядові засоби мають близьке, але не тотожне значення. Їх специфіка полягає у спрямованості на забезпечення законності, дотримання обов'язкових вимог та реагування на відхилення від установленого правового режиму. Якщо контроль може охоплювати ширший обсяг перевіркової, аналітичної, організаційної та оціночної діяльності, то нагляд більшою мірою пов'язаний із зовнішнім спостереженням за дотриманням правил, стандартів, нормативів і вимог законодавства. Тому нагляд має чітко виражений правозабезпечувальний характер.

На нашу думку, **наглядові засоби забезпечення екологічної безпеки** можна визначити як передбачені нормами адміністративного права способи зовнішнього владного спостереження, перевірки та реагування уповноважених органів на дотримання екологічних вимог, правил, нормативів і обмежень, спрямовані на підтримання законності, попередження небезпечної поведінки та забезпечення виконання обов'язкових приписів у сфері охорони довкілля.

Є. Жадан, аналізуючи контроль та нагляд у механізмі адміністративно-правового забезпечення охорони довкілля на регіональному рівні, звертає увагу на те, що у чинному законодавстві спостерігається змішування понять контролю і нагляду у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки [3, с. 621–626]. Така позиція є важливою, оскільки саме термінологічна нечіткість ускладнює розмежування повноважень, процедур і юридичних наслідків контрольної та наглядової діяльності. Для умов воєнного стану це має особливе значення, оскільки нечіткість правової природи засобу може призводити до несвоєчасного реагування або дублювання дій різних органів.

Отже, контроль і нагляд у сфері екологічної безпеки мають спільну мету, але різний функціональний акцент. *Контроль орієнтований на перевірку фактичного стану виконання екологічних вимог, оцінку діяльності суб'єкта, виявлення порушень і контроль за усуненням їх наслідків. Нагляд спрямований передусім на забезпечення законності, дотримання обов'язкових правил і своєчасне реагування на відхилення від установленого правового режиму. У практичному вимірі контроль має ширший управлінський зміст, а нагляд має більш виражену охоронно-правову спрямованість.*

В. Оксін, Д. Левченко та І. Костенко зазначають, що контроль і нагляд у сфері охорони навколишнього природного середовища належать до ключових інститутів, які забезпечують реальність екологічних прав людини, а їх зміст охоплює виявлення, запобігання і припинення порушень екологічного законодавства, а також створення механізмів для відновлення порушених екологічних прав і відшкодування шкоди [4, с. 891–894]. Цей підхід дозволяє розглядати контрольні та наглядові засоби не лише як засоби адміністративного впливу на порушника,

а як елементи ширшого механізму захисту екологічних прав та публічного екологічного інтересу.

Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» визначає правові та організаційні засади здійснення державного нагляду і контролю у сфері господарської діяльності [5]. Для екологічної безпеки цей закон має значення як загальна процедурна основа здійснення перевірок, однак екологічна сфера має власну специфіку. Вона полягає в тому, що порушення екологічних вимог може створювати не лише майнові або господарські наслідки, а й небезпеку для життя, здоров'я людини, природних ресурсів і територій. Тому механічне перенесення загальних підходів до контролю у сфері господарської діяльності на екологічну сферу є недостатнім.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану» встановила спеціальний режим здійснення заходів державного нагляду і контролю в період воєнного стану [6]. Таке рішення мало на меті зменшення адміністративного тиску на суб'єктів господарювання в умовах війни. Водночас для сфери екологічної безпеки воно створило складне питання балансу: з одного боку, держава повинна враховувати обмеженість ресурсів і складність господарської діяльності під час війни, а з іншого боку, не може допустити втрати контролю над екологічно небезпечними процесами.

О. Трегуб, досліджуючи особливості державного екологічного контролю в умовах воєнного стану, звертає увагу на те, що обмеження державного екологічного контролю в цей період створює додаткові ризики, а адміністративно-правовий механізм фактично зміщується у бік фіксації екологічних правопорушень та обрахунку збитків для подальшого відшкодування [7, с. 373–377]. Такий підхід дозволяє зробити важливий висновок: у воєнних умовах екологічний контроль не повинен зводитися лише до післяподієвої фіксації шкоди. Він має зберігати превентивну, припиняючу та відновлювальну функції.

Контрольні та наглядові засоби забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану можна класифікувати за їх функціональним призначенням. До першої групи належать інформаційно-аналітичні засоби, що охоплюють збирання екологічної інформації, аналіз повідомлень про порушення, ведення реєстрів, облік небезпечних об'єктів, узагальнення даних моніторингу та оцінку ризиків. Їх значення полягає в тому, що без належної інформаційної основи контрольна діяльність стає фрагментарною і несвочасною.

До другої групи належать перевірочні засоби. Вони охоплюють планові та позапланові заходи державного нагляду і контролю, інспекційні відвідування, обстеження територій, аналіз документів, перевірку виконання природоохоронних вимог, встановлених дозволами, висновками, приписами або іншими адміністративними актами. В умовах воєнного стану особливе значення мають позапланові заходи, пов'язані з реальною загрозою довкіллю, життю і здоров'ю людини.

До третьої групи належать фіксаційні засоби. Вони включають складання актів перевірок, протоколів про адміністративні правопорушення, фото- і відеофіксацію, відбір проб, проведення інструментально-лабораторних вимірювань, документування забруднення, пошкодження природних об'єктів або невиконання екологічних вимог. Є. Жадан серед контрольних-наглядових інструментів називає, зокрема, моніторинг, спостереження, пе-

ревірку, аналіз інформації, ведення реєстрів, приписи, протоколи, відбір проб та інструментально-лабораторні вимірювання [3, с. 621–626]. Саме ці засоби забезпечують доказову основу для подальших управлінських, адміністративних або компенсаційних рішень.

До четвертої групи належать припиняючі засоби. Йдеться про приписи, розпорядження, вимоги про усунення порушень, обмеження або зупинення окремих видів діяльності у випадках, коли така діяльність створює небезпеку для довкілля. Їх функція полягає не лише у реагуванні на вже встановлене порушення, а й у недопущенні подальшого погіршення екологічної ситуації.

До п'ятої групи належать післяконтрольні засоби. Вони охоплюють перевірку виконання приписів, контроль за усуненням порушень, повторну оцінку стану об'єкта, аналіз виконання природоохоронних заходів та передачу матеріалів до інших уповноважених органів у разі невиконання вимог. Саме післяконтрольний елемент часто визначає реальну ефективність контролю. Якщо припис видано, але його виконання не перевірено, контрольна діяльність фактично не досягає належного результату.

До шостої групи належать відновлювальні засоби. Вони спрямовані на забезпечення усунення наслідків екологічного порушення, відновлення стану довкілля, організацію природоохоронних заходів, розрахунок шкоди та ініціювання її відшкодування. У воєнний період цей блок набуває особливого значення, оскільки значна частина екологічних порушень пов'язана не лише з поведінкою суб'єктів господарювання, а й з наслідками бойових дій, руйнуваннями та пошкодженням небезпечних об'єктів.

Стратегія реформування системи державного нагляду і контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища на період до 2029 року визнає, що система державного екологічного контролю характеризується низькою ефективністю та системними проблемами. У цьому документі також враховано ризики, пов'язані з воєнними діями і тимчасовою окупацією частини територій України [8]. Це підтверджує, що проблема контрольних і наглядових засобів має не лише теоретичний, а й безпосередньо прикладний характер.

У сфері забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану можна виокремити кілька проблемних напрямів застосування контрольних і наглядових засобів. Одним із них є обмеження звичайної моделі державного контролю. Зменшення кількості перевірок може бути обґрунтованим з погляду підтримки господарської діяльності, однак у сфері екологічної безпеки надмірне послаблення контролю створює ризик невиявлення небезпечних порушень. Подолання цієї проблеми має полягати у запровадженні спеціального ризик-орієнтованого режиму екологічного контролю під час воєнного стану. Його зміст має передбачати пріоритетність перевірок об'єктів, діяльність яких може створити істотну небезпеку для довкілля, населення або територій.

Складним залишається доступ до територій та об'єктів, які постраждали внаслідок воєнних дій або розташовані в зонах підвищеної небезпеки. У таких умовах класична інспекційна модель не завжди може бути реалізована повною мірою. Для вирішення цієї проблеми необхідно розвивати дистанційні та цифрові форми контролю, використовувати дані екологічного моніторингу, фото- і відеофіксацію, супутникові матеріали, інформацію військових адміністрацій, органів місцевого само-

врядування та громадськості. Такі дані не повинні повністю замінювати контрольну діяльність, однак можуть забезпечувати її безперервність у кризових умовах.

Окремого значення набуває проблема розмежування контрольних і наглядових повноважень між різними суб'єктами публічної адміністрації. У сфері екологічної безпеки можуть одночасно діяти органи екологічного контролю, органи цивільного захисту, військові адміністрації, органи місцевого самоврядування, правоохоронні органи та експертні установи. За відсутності узгодженого порядку їх дій виникає ризик дублювання функцій, втрати інформації або несвочасного реагування. Для подолання цієї проблеми доцільно закріпити міжвідомчі алгоритми, які визначатимуть порядок фіксації порушень, проведення оцінки, видання приписів, контролю за їх виконанням та ініціювання відновлювальних заходів.

Важливим проблемним напрямом є недостатня доказова якість матеріалів, зібраних під час фіксації екологічних порушень. В умовах воєнного стану пошкодження об'єктів, неможливість оперативного відбору проб, відсутність доступу до певної території або руйнування документації можуть ускладнювати подальше доведення шкоди. Вирішення цієї проблеми потребує стандартизації процедур фіксації екологічних порушень, застосування єдиних форм актів, цифрової фото- і відеофіксації, збереження послідовності роботи з доказами та належного документування джерела інформації.

Проблемним залишається і слабкий післяконтрольний супровід. Виявлення порушення саме по собі не забезпечує екологічної безпеки, якщо не відбувається перевірка виконання припису, усунення наслідків, відновлення порушеного стану та притягнення винних осіб до відповідальності. Тому контрольні засоби мають завершуватися не складанням документа, а досягненням реального правового й екологічного результату. Доцільним є посилення обов'язкового контролю за виконанням приписів і створення електронного обліку стану їх виконання.

Потребує розвитку також громадський та інформаційний компонент контролю. В умовах воєнного стану громадськість і місцеві спільноти часто першими фіксують факти забруднення, руйнування або небезпечного впливу на довкілля. Однак така участь має бути впорядкованою. Повідомлення громадськості повинні ставати підставою для перевірки, аналізу або внесення інформації до відповідної системи, але остаточна правова оцінка має здійснюватися уповноваженим органом публічної адміністрації.

Висновки. Контрольні та наглядові засоби забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану мають розглядатися як комплексна система адміністративно-правового впливу. Вона охоплює не лише перевірки, а й моніторинг, аналіз ризиків, фіксацію порушень, видання приписів, контроль їх виконання, обрахунок шкоди, відновлювальні заходи та інформаційне забезпечення. Їх ефективність залежить від здатності держави поєднати обмеження воєнного часу з необхідністю збереження дієвого контролю за екологічно небезпечними процесами.

В умовах воєнного стану найбільш важливим є не механічне відновлення довоєнної моделі екологічного контролю, а формування гнучкої ризик-орієнтованої системи. Така система має дозволяти зменшувати небезпечні адміністративні навантаження, але водночас забезпечувати посилений контроль щодо об'єктів і процесів, які створюють реальну небезпеку для довкілля, життя і здоров'я людини.

Подальше удосконалення контрольних і наглядових засобів має бути спрямоване на чітке розмежування повноважень, цифрову фіксацію порушень, стандартизацію доказових процедур, розвиток дистанційного моніторингу, посилення післяконтрольного супроводу та інтеграцію інформації від органів публічної адміністрації, органів місцевого самоврядування і громадськості. Саме такий підхід дозволить перетворити контроль і нагляд із формальних процедур на дієві адміністративно-правові інструменти забезпечення екологічної безпеки.

Література:

1. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
2. Сірант М. М. Поняття та призначення державного екологічного контролю. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 2. С. 329–334. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.54>
3. Жадан Є. В. Контроль та нагляд в механізмі адміністративно-правового забезпечення охорони довкілля на регіональному рівні в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 621–626. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/150>
4. Оксін В. Ю., Левченко Д. С., Костенко І. В. Механізми контролю та нагляду у сфері охорони навколишнього природного середовища: національний і міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 891–894. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/216>
5. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05 квітня 2007 року № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. Ст. 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16>
6. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 року № 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-p>
7. Трегуб О. Особливості державного екологічного контролю в умовах воєнного стану. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 28 березня 2023 року. У 2 т. Т. 1 / за загальною редакцією В. А. Устименка*. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 373–377.
8. Про схвалення Стратегії реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 червня 2025 року № 625-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/625-2025-p>

Shcherbatiuk O. Control and supervisory means of ensuring environmental safety under martial law

Summary. The article examines control and supervisory means of ensuring environmental security under martial law. It is substantiated that during martial law, control and supervision in the field of environmental security acquire special administrative and legal significance, since environmental threats arise not only as a result of ordinary economic activity, but also due to the destruction of industrial facilities, damage to infrastructure, contamination of land, water resources and atmospheric air, as well as restricted access to certain territories. Under such conditions, the traditional model of state control requires reconsideration, taking into

account security restrictions, the need for operational response and the priority of preventing environmental damage.

It is determined that control and supervisory means cannot be reduced only to inspections or response measures after a violation has been detected. Their content includes observation, monitoring, risk analysis, recording of dangerous facts, verification of compliance with environmental requirements, issuance of binding orders, control over their implementation and initiation of restorative measures. The article emphasizes that under martial law, it is particularly important to maintain a balance between limiting excessive administrative pressure on business entities and preserving effective environmental control over activities that may pose a significant danger to the environment, human life and health.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

It is proposed to consider control and supervisory means of ensuring environmental security as a system of administrative and legal methods of activity of authorized public administration bodies aimed at detecting, preventing, stopping and eliminating violations of environmental requirements, as well as ensuring the actual implementation of decisions adopted in the field of environmental protection. The need to improve such means through a risk-oriented approach, digital recording of environmental violations, strengthening post-control follow-up and clear delimitation of control and supervisory powers is substantiated.

Key words: control, supervision, control means, supervisory means, environmental security, martial law, public administration, environmental risk, state control.

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Долгерт В. В.,
аспірант

Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3792-6320>

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ ЯК ЛОКАЛЬНОГО АКТУ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей формування змісту внутрішньогосподарського договору, визначенню його функцій та з'ясуванню його особливостей як локального акту у системі локального правового регулювання діяльності підприємства. Аргументовано, що розкриття вказаних питань матиме позитивний вплив на правову визначеність у сфері локальної нормотворчості, що дасть змогу чітко визначити сфери та межі застосування внутрішньогосподарського договору, а також його функціональне призначення, що дозволить уникнути колізій в ситуації застосування різних видів локальних актів.

Встановлено, що внутрішньогосподарський договір вирізняється з поміж інших локальних актів підприємства особливим способом формування свого змісту, що обумовлено його специфічною формою. З'ясовано, що зміст внутрішньогосподарського договору формується в результаті узгодження волі двох або більше сторін, а відтак зроблено висновок, що він відноситься до групи багатосторонніх локальних актів.

Виявлено, що на відміну від трудового договору щодо внутрішньогосподарського договору питання формування змісту не регламентовані нормами чинного законодавства України, а відтак станом на сьогодні підприємства мають врегульовувати їх самостійно. Визначено, що при формуванні змісту внутрішньогосподарського договору важливо враховувати особливості, пов'язані зі специфікою його функціонального призначення, а саме: 1) формування змісту такого договору відбувається не лише шляхом узгодження волі сторін, а й з врахуванням корпоративних цілей підприємства, його внутрішніх політик, локальних актів та управлінських рішень; 2) процедура погодження умов внутрішньогосподарського договору крім етапів оферти та акцепту, що притаманно господарському договору, може мати ще етапи погодження положень договору з органами управління підприємством, іншими структурними одиницями тощо.

Запропоновано в межах окремого закону, що врегульовуватиме сферу локальної нормотворчості визначити примірні форми внутрішньогосподарських договорів в яких зокрема буде встановлені й їх істотні умови. З'ясовано, що істотні умови будуть залежати від конкретного виду договору та його функціонального призначення. Зроблено висновок, що єдиною спільною істотною умовою для них буде умова про предмет договору, а всі інші умови будуть похідними від конкретного предмету.

Визначено, що внутрішньогосподарський договір виконує загальні функції до яких відносяться: ініціативна, програмно-координаційна, інформаційна, правозахисна, а також специфічні функції до яких відносяться: стратегічна, правореалізаційна, координаційно-організаційна

та функція правового інструменту (засобу) децентралізованого планування.

Ключові слова: сталий розвиток, ESG, сталі інвестиції, локальний акт, внутрішньогосподарський договір, функції, зміст, істотні умови.

Постановка проблеми. Підходи сталості набувають дедалі більшої популярності в різноманітних сферах життєдіяльності, зокрема і у сфері господарювання. За даними розміщеними на сайті The United Nations Global Leadership and ESG Programme у 2026 році статистика ESG та показники сталого розвитку стали основним компасом для глобальних інвестицій та корпоративної стратегії [1]. Для України можливість залучення сталих інвестицій є особливо важливою як в умовах війни, так і в умовах повоєнного відновлення. В той же час, Center of Sustainability and Excellence аналізуючи тенденції в сфері ESG на 2026 рік приходить до висновку, що Європейська комісія буде зосереджуватися на якості процедури впровадження ESG, а не на кількості відповідних правил. При цьому від компаній очікується, що вони будуть більш активно впроваджувати принципи сталого розвитку на практиці за допомогою систем, механізмів контролю та звітності [2]. Відтак на даному етапі розвитку концепції сталого розвитку відбувається поступове зміщення фокусу з її врегулювання на макроекономічному рівні до створення ефективних механізмів впровадження підходів сталості на рівні мікроекономічному.

Загальновідомим є те, що підприємство регулює правовідносини, які виникають в рамках його господарської діяльності зокрема за допомогою локальної нормотворчості. Через систему відповідних локальних актів з поміж іншого врегульовується розвиток підприємства на умовах сталості, а також відбувається конкретизація процесів реалізації підходів ESG, визначаються відповідальні особи, встановлюються механізми контролю тощо. Особливе місце в системі вказаних локальних актів займає внутрішньогосподарський договір, оскільки завдяки своїй специфічній формі він дозволяє забезпечити узгодження між собою інтересів підприємства та його структурних підрозділів, а також дає можливість закріпити їх взаємні права та обов'язки, що робить процедуру впровадження різноманітних практик на підприємстві, зокрема і сталого розвитку, більш глибокою та комплексною.

З урахуванням наведеного **актуальним** є дослідження особливостей внутрішньогосподарського договору, адже це дасть змогу сформулювати цілісне уявлення про його правову природу та функціональне призначення як локального акту у системі локального правового регулювання діяльності підприємства.

Стан дослідження. Питання внутрішньогосподарського договору розглядалися у працях вчених господарників, а саме В. К. Мамутова, О. А. Осінської, Л. Я. Пилипенка та М. П. Руденка. Загальні питання локальних актів у сфері трудового права ґрунтовно розкрили С. С. Лукаш, В. В. Сичова та С. І. Сіроха. Разом з тим, поза їх увагою залишилося розкриття особливостей внутрішньогосподарського договору в розрізі забезпечення сталого розвитку підприємства.

Метою цієї статті є дослідження особливостей формування змісту внутрішньогосподарського договору, визначення його функцій та з'ясування його особливостей як локального акту у системі локального правового регулювання діяльності підприємства.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що концепція внутрішньогосподарського договору має тривалу історію становлення, яка розпочалася ще до проголошення незалежності України, в сучасних умовах досі відсутнє розуміння його особливостей як локального акту у системі локального правового регулювання діяльності підприємства. Висвітлення вказаних питань матиме позитивний вплив на правову визначеність, яка на думку Д. Ю. Мерцалова «сприяє коректному тлумаченню та застосуванню правових норм, що гарантує правову стабільність у суспільстві» [3]. Належний рівень правової визначеності у сфері локальної нормотворчості дасть змогу чітко визначити сфери та межі застосування внутрішньогосподарського договору, а також його функціональне призначення, що дозволить уникнути колізій в ситуації застосування різних видів локальних актів.

Внутрішньогосподарський договір принципово відрізняється від інших локальних актів підприємства за способом формування його змісту – це обумовлено його особливою формою. Порядок формування змісту локального акту відображає механізм виникнення локального регулювання та висвітлює характер волевиявлення, що покладений в його основу.

С. І. Сіроха справедливо вказує, що «на сучасному етапі розвитку суспільства локальний нормативно-правовий акт, ухвалений в організації, є самостійним джерелом трудового права, результатом правотворчості трудового колективу й роботодавця (їхніх представників), що містить обов'язкові правила поведінки (локальні норми). Проте основним суб'єктом локальної нормотворчості є роботодавець, який може (а в окремих випадках зобов'язаний) ухвалювати локальні нормативні акти в межах своєї компетенції» [4, с. 49]. Вказане свідчить про те, що зміст локальних актів часто формується в односторонньому порядку – роботодавцем, або ж якщо висловитися по іншому органами управління підприємством. До таких локальних актів можна віднести статут, положення, правила, накази, інструкції.

В свою чергу, внутрішньогосподарський договір відноситься до іншої групи локальних актів, формування змісту яких є результатом узгодження волі двох або більше сторін. Тут варто додати, що до цієї групи крім внутрішньогосподарського договору відноситься також колективний договір. Можна констатувати, що за способом формування змісту локальні акти можуть бути односторонніми та багатосторонніми.

Доцільно зазначити, що попри спільний критерій способу формування змісту, внутрішньогосподарський договір та колективний договір мають відмінності і по конкретній процедурі формування їх змісту, і по суб'єктам, що такий зміст формують. Для колективного договору вказані питання врегульовані на

законодавчому рівні. Так, ст. 14 Кодексу законів про працю України, а також Розділом II Закону України «Про колективні угоди та договори» від 23.02.2023 № 2937-IX визначена особлива процедура формування змісту колективного договору, а саме колективні переговори. Відповідно до ст. 9 вказаного Закону «право на ведення переговорів і укладення колективних угод та договорів надається сторонам соціального діалогу, склад яких визначається відповідно до законодавства про соціальний діалог» [5]. В свою чергу ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог» від 23.12.2010 № 2862-VI визначає, що до сторін соціального діалогу на локальному рівні відносяться «сторона працівників, суб'єктами якої є первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності – вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників; сторона роботодавця, суб'єктами якої є роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця» [6].

Аналогічні питання стосовно внутрішньогосподарського договору не регламентовані нормами чинного законодавства України, а відтак станом на сьогодні підприємства мають врегульовувати їх самостійно. Втім, при формуванні змісту внутрішньогосподарського договору важливо враховувати особливості, пов'язані зі специфікою його функціонального призначення.

По-перше, сторони внутрішньогосподарського договору, а саме підприємство та його структурні підрозділи, здійснюють взаємодію між собою виключно в рамках внутрішніх організаційно-господарських відносин. Тому формування змісту такого договору відбувається не лише шляхом узгодження волі сторін, а й з врахуванням корпоративних цілей підприємства, його внутрішніх політик, інших локальних актів та управлінських рішень, зокрема але не виключно й тих, що стосуються сталого розвитку. По-друге, процедура погодження умов внутрішньогосподарського договору може передбачати крім класичних етапів оферти та акцепту, що притаманно господарському договору, ще й інші етапи на яких відбувається погодження положень договору з органами управління підприємством, іншими структурними одиницями тощо.

Крім того, варто зауважити, що ані на доктринальному, ані на законодавчому рівнях не визначені істотні умови внутрішньогосподарського договору. Така ситуація призводить до того, що сторони договору позбавлені чітких орієнтирів щодо кола умов, які мають бути обов'язково врегульовані при його укладенні. Це є частиною ширшої проблеми про яку пише Т. Г. Попович, а саме в своєму дослідженні вона відзначає, що зараз вітчизняне законодавство не містить чітких вимог до локальних актів корпорацій та зауважує, що «вирішення цієї проблеми вбачається у розробці та прийнятті спеціального закону про локальні акти юридичних осіб, який би рамково визначав би перелік обов'язкових локальних документів для різних організаційно-правових форм, закріплював вимоги до їх змісту, структури й відповідності законодавству, установлював процедури прийняття, зміни та скасування локальних актів та закріплював основні принципи корпоративного комплаєнсу. Цей закон чи інший нормативно-правовий акт не має бути занадто деталізованим та має допускати саморегулювний елемент» [7, с. 55]. З наведеними пропозиціями можна погодитися та слід відзначити, що у відповідному законі також можуть бути врегульовані питання пов'язані з внутрішньогосподарським договором. Втім вказаний підхід потрібно застосовувати із обережністю, щоб не зробити механізм локальної нормотворчості занадто зарегульо-

ваним. Адже тоді втратиться одна з основних переваг локальної нормотворчості, що дозволяє підприємству хоч і в межах законодавчої рамки, але самостійно врегульовувати питання, що не можуть бути врегульовані державою, або ж з боку держави їх врегулювання є не доцільним.

Вбачається, що м'яке врегулювання сфери локальної нормотворчості на законодавчому рівні можна впровадити застосовуючи механізм, що був передбачений в нині скасованому Господарському кодексі України, а саме в його ст. 179 йшлося про те, що «при укладенні господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі примірного договору, рекомендованого органом управління суб'єктам господарювання для використання при укладенні ними договорів, коли сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст» [8]. Хоча наразі вказана норма права й втратила свою чинність однак передбачена нею конструкція досі використовується на практиці, так до прикладу Правилами роздрібного ринку електричної енергії, що затверджені Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 312 затверджено примірний договір про постачання електричної енергії споживачу та примірний договір споживача про надання послуг з розподілу електричної енергії малою системою розподілу [9].

За аналогією із затвердженням примірних договорів, в рамках відповідного закону, що врегульовуватиме питання пов'язані з локальною нормотворчістю доцільно було б передбачити примірні форми локальних актів для підприємства. З одного боку, за такого підходу процес локальної нормотворчості не буде піддаватися жорсткому регулюванню з боку держави, а з іншого боку підприємства матимуть відповідні зразки локальних актів на які можна буде орієнтуватися в своїй господарській діяльності. Видається доречним визначити серед них й зразки внутрішньогосподарських договорів, в яких з поміж іншого будуть окреслені їх істотні умови.

Словосполучення «внутрішньогосподарські договори» у вищенаведеному абзаці застосоване у множині не дарма. Так, бачиться, що визначити єдині істотні умови для внутрішньогосподарського договору взагалі є не можливим з огляду на те, що існує велика кількість різновидів такого договору, що обумовлено відмінностями в їх функціональному призначенні. До прикладу, С. Д. Марченко в своєму історичному дослідженні, що присвячене сільському господарству України у 80-х роках 20-го століття, описує внутрішньогосподарські орендні та підрядні відносини, що врегульовувалися відповідними договорами [10, с. 48]. Цілком можливо припустити, що в рамках внутрішньогосподарських договорів можуть врегульовуватися взаємовідносини їх суб'єктів також і щодо інших сфер діяльності – надання послуг, здійснення перевезення, поставки тощо. Відтак визначати єдині істотні умови для таких внутрішньогосподарських договорів було б так само помилково, як визначати єдині істотні умови для зовнішніх договорів поставки, оренди, підряду, що використовуються між суб'єктами господарювання в рамках господарсько-виробничих відносин.

Отже істотні умови внутрішньогосподарських договорів будуть відрізнятися в залежності від їх видів. Єдиною спільною істотною умовою для них буде умова про предмет договору, а всі інші умови будуть похідними від конкретного предмету – до прикладу, строк та ціна робіт для внутрішньогосподарського

договору яким врегульовуватиметься виконання підрядних робіт, або ціна послуг та строк їх надання для внутрішньогосподарського договору яким врегульовуватиметься надання послуг.

Крім вищеописаного, особливості внутрішньогосподарського договору можуть бути з'ясовані через розкриття його функцій, оскільки це дасть змогу з'ясувати специфіку впливу такого договору на внутрішні організаційно-господарські правовідносини.

В. С. Щербина вирізняє загальні функції договору до яких він відносить ініціативну, програмно-координаційну, інформаційну, гарантійну, правозахисну, а також визначає специфічні функції господарського договору до яких він відносить те, що договір здійснює правове забезпечення економічних потреб, а також є правовим засобом реалізації державних замовлень та правовим інструментом децентралізованого планування [11, с. 304–305]. З впевненістю можна стверджувати, що внутрішньогосподарському договору притаманні практично всі наведені загальні функції господарського договору.

Так, його ініціативна функція проявляється в тому, що внутрішньогосподарський договір є результатом ініціативи сторін по узгодженню їх волі та врегулювання внутрішніх організаційно-господарських правовідносин. Програмно-координаційна функція знаходить своє відображення в тому, що сторони договору координують в його рамках порядок своєї взаємодії задля досягнення мети договору. Інформаційна функція полягає в тому, що у внутрішньогосподарському договорі закріплюються відомості про права та обов'язки сторін, порядок їх взаємодії, строки виконання робіт чи надання послуг, а також інші істотні умови, що визначають правове становище учасників відповідних відносин. Правозахисна функція відображається в можливості використовувати стороною положень договору для застосування певних заходів впливу до іншої сторони, у разі невиконання або неналежного виконання договору. Єдиною із наведених загальних функцій, що не проявляється у внутрішньогосподарському договорі є гарантійна функція, оскільки до відносин між його сторонами не можуть бути застосовані традиційні способи забезпечення виконання зобов'язань, такі як застава, завдаток, неустойка тощо.

Щодо специфічних функцій господарського договору запропонованих В. С. Щериною, а саме функцій правового забезпечення економічних потреб та правового засобу реалізації державних замовлень, необхідно вказати, що вони не є характерними для внутрішньогосподарського договору. Наведені функції стосуються взаємовідносин підприємства з державою, тоді коли в рамках внутрішньогосподарського договору врегульовуються внутрішні організаційно-господарські правовідносини між підприємством та його структурними підрозділами, або безпосередньо між його структурними підрозділами. Що стосується специфічної функції правового інструменту (засобу) децентралізованого планування, то бачиться, що вона безпосередньо проявляється при використанні внутрішньогосподарського договору з огляду на те, що він виступає засобом конкретизації та реалізації планових показників діяльності підприємства на рівні його структурних підрозділів, що саме по собі є проявом елементів децентралізації в господарській діяльності підприємства.

Варто виділити й інші специфічні функції внутрішньогосподарського договору. Вітчизняні вчені економісти вказують, що «внутрішньоекономічний розрахунок як інструмент управління виконує стратегічну функцію: він не лише контролює витрати та доходи підрозділів, а й забезпечує мотивацію пер-

соналу через систему матеріального стимулювання, підвищує інвестиційну привабливість підприємств ГРБ та створює основу для диверсифікації послуг (кейтеринг, доставка, коворкінг, SPA тощо)» [12, с. 403]. Зважаючи на те, що внутрішньогосподарський розрахунок може бути складовою частиною внутрішньогосподарського договору, то відповідно можна зробити висновок, що і він безпосередньо виконує вказану стратегічну функцію. При цьому, бачиться, що така функція є більш широкою та проявляється ще й у тому, що за допомогою внутрішньогосподарського договору загалом забезпечується реалізація стратегічних цілей підприємства шляхом правового оформлення механізмів його взаємодії зі своїми структурними підрозділами, або організації взаємодії між останніми, що необхідні для досягнення запланованих показників господарської діяльності. До прикладу в межах політики сталого розвитку підприємства, що є одним зі стратегічних елементів господарської діяльності, внутрішньогосподарський договір може використовуватися для закріплення обов'язків підприємства та його структурних підрозділів щодо досягнення бажаних ESG-показників. Досягнення таких показників буде сприяти залученню підприємством сталих інвестицій.

Іншою специфічною функцією внутрішньогосподарського договору є правореалізаційна функція. В науковій літературі висловлена думка відносно того, що «локальні нормативні акти приймаються, в основному, для виконання нормативно-правового акту, який наділений більшою юридичною силою (як правило, законодавчого акту), в якому зазначається на необхідність (можливість) прийняття такого акту (наприклад, правила внутрішнього трудового розпорядку, локальні акти у сфері охорони праці тощо)» [13, с. 182]. Так, дійсно однією з підстав укладення такого локального акту як внутрішньогосподарський договір є забезпечення реалізації в межах внутрішніх організаційно-господарських правовідносин вимог, що були встановлені нормативно-правовими актами.

До прикладу, ст. 9 Закону України «Про енергетичну ефективність» від 21.10.2021 № 1818-IX визначає, що з метою забезпечення сталого підвищення енергоефективності кінцевого споживання енергії Кабінетом Міністрів України встановлюється цільовий показник щорічного скорочення споживання енергії задля досягнення кого зобов'язальні сторони забезпечують щорічне скорочення споживання енергії зокрема шляхом впровадження прийнятних енергоефективних заходів на рівні кінцевих споживачів енергії [14]. З метою дотримання вказаних законодавчих вимог підприємство у внутрішньогосподарському договорі може встановити прийняття структурними підрозділами на себе обов'язку по підвищенню енергоефективності. Також в цьому договорі можуть бути передбачені положення як про відповідальність за недотримання вказаного обов'язку, так і стимулюючі засоби у разі його виконання.

Ще однією специфічною функцією внутрішньогосподарського договору, що витікає зі всіх попередніх та відображає його основне функціональне призначення є координаційно-організаційна функція. Вона проявляється в тому, що в межах внутрішньогосподарського договору визначається порядок взаємодії підприємства та структурних підрозділів, а також його структурних підрозділів між собою, здійснюється розподіл завдань, повноважень та відповідальності між ними, встановлюються відповідні внутрішні процедури та механізми забезпечення ефективності господарської діяльності тощо.

Висновки. Внутрішньогосподарський договір це особливий вид локального акту, яким опосередковується, з поміж іншого, провадження концепції сталого розвитку на мікроекономічному рівні, що в умовах війни та повоєнного відновлення є особливо важливим для залучення сталих інвестицій. Вказаний локальний акт вирізняється в системі локальних актів підприємства особливим способом формування свого змісту – він формується в результаті узгодження волі двох або більше сторін, а відтак відноситься до групи багатосторонніх локальних актів.

При формуванні змісту внутрішньогосподарського договору важливо враховувати особливості, пов'язані зі специфікою його функціонального призначення, а саме: 1) формування змісту такого договору відбувається не лише шляхом узгодження волі сторін, а й з врахуванням корпоративних цілей підприємства, його внутрішніх політик, локальних актів та управлінських рішень; 2) процедура погодження умов внутрішньогосподарського договору крім етапів оферти та акцепту, що притаманно господарському договору, може мати ще етапи погодження положень договору з органами управління підприємством, іншими структурними одиницями тощо.

Видається доцільним в межах окремого закону, що врегулюватиме сферу локальної нормотворчості визначити примірні форми внутрішньогосподарських договорів в яких зокрема буду встановлені й їх істотні умови. Такі істотні умови будуть залежати від конкретного виду договору та його функціонального призначення.

Особливості внутрішньогосподарського договору проявляються також у його функціях. Він виконує загальні функції до яких відносяться: ініціативна, програмно-координаційна, інформаційна, правозахисна, а також специфічні функції до яких відносяться: стратегічна, правореалізаційна, координаційно-організаційна та функція правового інструменту (засобу) децентралізованого планування.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення спільних та відмінних рис внутрішньогосподарського договору з іншими локальними актами підприємства.

Література:

1. 50 Key ESG & Sustainability Statistics You Need in 2026. *United Nations Global Leadership & ESG Programme (UNGLEP)*. URL: <https://www.unglep.org/GYSCATalentPool/info.aspx?itemid=850> (дата звернення: 23.06.2026).
2. Corporate Sustainability in Europe: 8 ESG Trends Defining 2026 and the Years Ahead. *Center of Sustainability and Excellence*. URL: <https://cse-net.org/corporate-sustainability-europe-esg-trends-2026/> (дата звернення: 23.06.2026).
3. Мерцалов Д. Ю. Принцип правової визначеності як складова верховенства права. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 10. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15255431> (дата звернення: 23.06.2026).
4. Сіроха Д. І. Локальні нормативно-правові акти: сутність та соціальне призначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. Т. 2, № 41. С. 47–50.
5. Про колективні угоди та договори : Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text> (дата звернення: 23.06.2026).
6. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text> (дата звернення: 23.06.2026).

7. Попович Т. Г. Локальні акти юридичних осіб як елемент системи корпоративного управління: на прикладі впровадження. *Юридична Україна*. 2025. № 10. С. 52–58.
8. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV : станом на 28 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 23.06.2026).
9. Про затвердження Правил роздрібного ринку електричної енергії : Постанова Нац. коміс., що здійснює держ. регулювання у сферах енергетики та комунал. послуг від 14.03.2018 № 312 : станом на 1 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18#Text> (дата звернення: 23.06.2026).
10. Марченко С. Д. Нові форми організації праці в сільському господарстві України у 80-х роках ХХ століття. *ВІСНИК МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ*. 2018. № 21. С. 44–51.
11. Щербина В. С. Господарське право : підручник. 6-те вид. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
12. Внутрішньоекономічний розрахунок у готельно-ресторанному бізнесі: модель організації / М. М. Кучер та ін. *Системи та технології*. 2026. Т. 72, № 2. С. 402–409.
13. Сіроха Д. І. Юридична природа корпоративних норм та їх місце у системі локального нормотворення. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 176–184.
14. Про енергетичну ефективність : Закон України від 21.10.2021 № 1818-IX : станом на 11 берез. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text> (дата звернення: 23.06.2026).

Dolhert V. Features of an internal economic agreement as a local act of an enterprise

Summary. The article is devoted to the study of the features of the formation of the content of an internal economic agreement, the definition of its functions and the clarification of its features as a local act in the system of local legal regulation of the enterprise's activities. It is argued that the disclosure of these issues will have a positive impact on legal certainty in the field of local rule-making, which will make it possible to clearly determine the spheres and boundaries of application of an internal economic agreement, as well as its functional purpose, which will avoid conflicts in the situation of applying different types of local acts.

It is established that an internal economic agreement is distinguished from other local acts of an enterprise by a special

way of forming its content, which is due to its specific form. It is found that the content of an internal economic agreement is formed as a result of the coordination of the will of two or more parties, and therefore it is concluded that it belongs to the group of multilateral local acts.

It is revealed that, unlike an employment contract, the issues of forming the content of an internal economic agreement are not regulated by the norms of the current legislation of Ukraine, and therefore, as of today, enterprises must regulate them independently. It was determined that when forming the content of an internal economic agreement, it is important to take into account the features associated with the specifics of its functional purpose, namely: 1) the formation of the content of such an agreement occurs not only by agreeing the will of the parties, but also taking into account the corporate goals of the enterprise, its internal policies, local acts and management decisions; 2) the procedure for agreeing the terms of an internal economic agreement, in addition to the stages of offer and acceptance, which is inherent in an economic agreement, may also have stages of agreeing the provisions of the agreement with the management bodies of the enterprise, other structural units, etc.

It is proposed to determine, within the framework of a separate law that will regulate the sphere of local rulemaking, exemplary forms of internal economic agreement, in which their essential conditions will be established, in particular. It was found that the essential conditions will depend on the specific type of agreement and its functional purpose. It was concluded that the only common essential condition for them will be the condition on the subject of the agreement, and all other conditions will be derived from the specific subject.

It has been determined that the internal economic agreement performs general functions, which include: initiative, program-coordination, information, human rights, as well as specific functions, which include: strategic, law-implementation, coordination-organizational, and the function of a legal instrument (means) of decentralized planning.

Key words: sustainable development, ESG, sustainable investments, local act, internal economic agreement, functions, content, essential terms.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 28.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Зайцев Є. О.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного університетуORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2874-4618>

КОНЦЕСІЙНІ ПРОЄКТИ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Розвиток сучасної інфраструктури є одним із визначальних чинників забезпечення сталого соціально-економічного розвитку держави, підвищення її інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності. Водночас реалізація масштабних інфраструктурних проєктів потребує значних фінансових ресурсів, ефективного управління та належного правового забезпечення, що обумовлює необхідність використання сучасних механізмів взаємодії державного та приватного секторів. Одним із найбільш результативних інструментів досягнення зазначених цілей у міжнародній практиці є концесія, яка забезпечує поєднання публічних інтересів держави із фінансовими, технологічними та управлінськими можливостями приватного партнера.

У статті досліджено правову природу концесійних проєктів, особливості їх нормативно-правового регулювання та сучасні тенденції розвитку концесійної діяльності в зарубіжних країнах. Проаналізовано наукові підходи до визначення поняття концесії, її місця у системі публічно-приватного партнерства та правової природи концесійного договору. Обґрунтовано, що концесійний договір є самостійною комплексною договірною конструкцією, яка поєднує ознаки договорів підряду, оренди, управління майном, надання послуг та інвестиційного договору, однак характеризується власними специфічними ознаками, зокрема передачею концесіонеру переважної частини операційного ризику, довгостроковим характером правовідносин та інвестиційною спрямованістю.

Досліджено міжнародні стандарти правового регулювання концесійної діяльності, сформовані Комісією Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL), правом Європейського Союзу та рекомендаціями міжнародних фінансових організацій. Особливу увагу приділено аналізу положень Директиви 2014/23/ЄС про укладення концесійних договорів, яка визначає сучасні підходи до організації концесійних процедур, розподілу операційних ризиків між сторонами та забезпечення прозорості конкурсного відбору. Проведено порівняльно-правовий аналіз особливостей правового регулювання та практики реалізації концесійних проєктів у Франції, Німеччині, Великій Британії та Сполучених Штатах Америки, визначено характерні риси кожної із моделей та їх значення для розвитку інфраструктурних проєктів.

За результатами дослідження зроблено висновок, що ефективність реалізації концесійних проєктів залежить від комплексного поєднання належного нормативно-правового забезпечення, стабільності інституційного середовища, прозорості конкурсних процедур, збалансованого розподілу ризиків між сторонами, ефективного державного контролю та належного захисту прав інвесторів. Обґрунтовано доцільність подальшої гармонізації законодавства України

з міжнародними та європейськими стандартами, удосконалення правового регулювання концесійної діяльності та впровадження кращих зарубіжних практик з метою підвищення інвестиційної привабливості держави, розвитку механізмів публічно-приватного партнерства й забезпечення ефективного відновлення та модернізації критичної інфраструктури України.

Ключові слова: концесія; публічно-приватне партнерство; концесійний договір; інфраструктурні проєкти; інвестиційна діяльність; державне регулювання.

Постановка проблеми. Особливої наукової та практичної актуальності набуває комплексне дослідження сучасних тенденцій правового регулювання концесійних проєктів у зарубіжних країнах, аналіз ефективності застосовуваних моделей концесійної діяльності, особливостей їх нормативного забезпечення та практики реалізації. Узагальнення позитивного міжнародного досвіду дозволить визначити перспективні напрями вдосконалення національного законодавства України, підвищити ефективність реалізації концесійних проєктів, забезпечити належний баланс публічних і приватних інтересів та сформувати сучасну правову модель розвитку концесійної діяльності, адаптовану до потреб післявоєнної відбудови держави та її європейської інтеграції.

Метою статті є комплексне дослідження сучасних тенденцій правового регулювання та практики реалізації концесійних проєктів у зарубіжних країнах, здійснення порівняльно-правового аналізу моделей нормативного забезпечення концесійної діяльності, визначення особливостей функціонування концесійних механізмів у провідних правових системах світу, а також обґрунтування можливостей імплементації позитивного міжнародного досвіду у процес вдосконалення законодавства України та розвитку механізмів публічно-приватного партнерства.

Стан дослідження. Проблематика правового регулювання концесійних проєктів та розвитку механізмів публічно-приватного партнерства є предметом активних наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном.

В українській юридичній науці окремі аспекти концесійної діяльності та публічно-приватного партнерства досліджувалися у працях Репета Ю.В., Мічуріна Є.О., Українцева О.А., Подолан Ю.О., Долгової З.М., Пілігрим Г.С., Труба В.І., Завертнева-Ярошенко В.А., Банах С.В., Вінник О.М., Негрич М.М., Ключова Є.М., Пилипюк В.Д.

Водночас сучасної наукової літератури свідчить, що більшість досліджень присвячена окремим аспектам концесійної діяльності або особливостям правового регулювання в окремих країнах.

Таким чином, проведений аналіз наукових досліджень свідчить про високий рівень зацікавленості наукової спільноти проблематикою концесійних проєктів, водночас комплексне дослідження сучасних тенденцій правового регулювання та практики реалізації концесій у зарубіжних країнах з урахуванням новітніх міжнародних стандартів, сучасних економічних викликів та потреб адаптації зарубіжного досвіду до української правової системи залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку світової економіки одним із найбільш ефективних механізмів забезпечення сталого розвитку публічної інфраструктури, залучення приватного капіталу до реалізації суспільно значущих проєктів та підвищення якості публічних послуг є концесія як особлива форма публічно-приватного партнерства. Поняття «концесія» використовується у різних значеннях у світовій практиці, але зазвичай означає надання державою або громадою (державним партнером) права особі приватного права (приватному партнеру) створювати, будувати та/або управляти об'єктом, що є в державній або комунальній власності, та/або права надавати суспільно значущі послуги протягом значного строку з передачею такому приватному партнеру частини ризиків та обов'язком внесення інвестицій у відповідний об'єкт [1, с. 45].

Застосування концесійних механізмів дозволяє державам вирішувати стратегічні завдання щодо модернізації транспортної, енергетичної, комунальної, соціальної та цифрової інфраструктури без істотного збільшення бюджетного навантаження, забезпечуючи при цьому оптимальний розподіл фінансових, операційних і правових ризиків між державою та приватним партнером.

Правова природа концесії обумовлюється подвійністю її юридичної конструкції. З одного боку, вона є інститутом публічного права, оскільки виникає у сфері реалізації владних повноважень держави або органів місцевого самоврядування щодо управління об'єктами державної та комунальної власності, забезпечення суспільних інтересів, організації конкурсного відбору приватного партнера та здійснення контролю за виконанням концесійного договору. З іншого боку, концесія має виражений приватноправовий характер, оскільки права й обов'язки сторін реалізуються на договірних засадах, а взаємовідносини між концесієдавцем і концесіонером будуються відповідно до принципів юридичної рівності сторін, свободи договору, добросовісності та взаємної відповідальності.

Є.О. Мічурін та О.А. Українцев відносять концесійні правовідносини до цивільно-договірних наголошуючи на рівноправності концесієдавця як суб'єкта владних повноважень з концесіонером, яким виступає суб'єкт приватного сектору економіки [2, с. 71].

Ю.О. Подолян до особливостей концесії відносить характер та мету використання об'єкту концесійних відносин, акцентуючи на такій необхідній умові як суспільна значущість послуг, делегування відповідальності за утримання об'єкту концесії та перекладання на концесіонера господарських та економічних ризиків, а також характер фінансових відносин між сторонами концесії з приводу використання економічного ефекту від об'єкта концесії [3, с. 62].

Особливістю концесійного договору також є його комплексний правовий характер, що обумовлює поєднання в його змісті ознак кількох цивільно-правових і господарсько-правових договорів. З.М. Долгова вважає, що концесійний договір поєднує в

собі ознаки підряду та інститутів найму, оренди, фінансового лізингу. З.М. Долгова також підкреслює, що в концесію передається право на створення об'єкта концесії і на подальше його використання концесіонером з метою отримання прибутку, тоді як в оренду власником надається майно, що необхідне орендарю в тому числі для здійснення підприємницької та іншої діяльності, і яке було створене до моменту укладання договору про його використання [4].

Г.С. Пілігрим вважає, що якщо концесійний договір не передбачає обов'язку концесіонера поліпшити майно, тоді власне доводиться констатувати, що мають місце правовідносини оренди [5, с. 70].

Саме поєднання елементів різних договірних конструкцій із притаманними лише концесії ознаками дозволяє розглядати концесійний договір як самостійний комплексний правовий інструмент реалізації інвестиційних проєктів у сфері публічної інфраструктури.

В українському законодавстві сучасне розуміння концесії сформувалося після прийняття Закону України «Про концесію» від 3 жовтня 2019 року з подальшим внесенням змін до нього Законом України «Про публічно-приватне партнерство» від 19.06.2025 року [6], який закріпив принципово новий підхід до визначення цього інституту. Закон визначає концесію як форму публічно-приватного партнерства (далі – ППП), що передбачає взяття та виконання концесіонером перед концесієдавцем обов'язку щодо фінансування (повного або часткового) робіт із створення та/або будівництва (нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт, технічне переоснащення), та/або технічного обслуговування об'єкта концесії, з передачею концесіонеру як винагороди права на управління та/або експлуатацію об'єкта концесії та на надання суспільно значущих послуг, у порядку та на умовах, визначених концесійним договором, а також передбачає передачу концесіонеру переважної частини операційного ризику [7].

Однією з ключових ознак концесії законодавець визначає саме передачу приватному партнеру операційного ризику, який охоплює ризик попиту та (або) ризик пропозиції, що відрізняє концесійні правовідносини від інших форм державного інвестування чи публічних закупівель.

Особливістю міжнародного регулювання концесій є відсутність єдиного універсального міжнародного договору, який комплексно визначав би правовий режим концесійної діяльності. Натомість система міжнародних стандартів сформована сукупністю актів міжнародних організацій, рекомендацій, модельних законів, актів «м'якого права» (soft law), регіональних нормативних актів та міжнародної практики.

Провідне місце серед міжнародних джерел посідають документи Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL). Важливим етапом розвитку міжнародного правового регулювання стало прийняття UNCITRAL Legislative Guide on Privately Financed Infrastructure Projects (2001 р.) [8], який містить комплекс рекомендацій щодо підготовки та реалізації інфраструктурних проєктів із залученням приватного капіталу. У подальшому розвиток міжнародних підходів знайшов своє відображення у UNCITRAL Model Legislative Provisions on Public-Private Partnerships (2020 р.) [9], що врахували сучасні тенденції розвитку концесійної діяльності та замінили попередні модельні положення щодо приватного фінансування інфраструктурних проєктів.

Для держав Європейського Союзу визначальне значення має Директива 2014/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 лютого 2014 року про укладення концесійних договорів [10]. Директива вперше на рівні права Європейського Союзу закріпила єдине визначення концесії, встановила критерії відмежування концесійних договорів від договорів про публічні закупівлі, визначила правила проведення конкурсних процедур, підстави внесення змін до концесійного договору та гарантії захисту прав учасників конкурсів. Відповідно до положень Директиви 2014/23/ЄС концесія передбачає передачу приватному партнеру реального ризику експлуатації об'єкта, який може полягати у ризику попиту, ризику пропозиції або їх поєднанні.

Переважає більшість Європейських країн застосовує праворозуміння концесії як трасту держави до третьої особи на підставі повноважень щодо повного або часткового управління об'єктами, що належать до компетентного управління державою та наданих органом державної влади. Також варто відмітити обов'язкове застосування директив, що встановлені ЄС, де участь держави перевищує у проекті 50 % концесійного фінансування та не може надаватися приватному оператору внаслідок поширення на нього правил відносно особливостей державних проектів в європейських країнах [11, с. 173].

Французька модель концесії вважається однією з найстаріших у світі та стала основою розвитку відповідного інституту в багатьох країнах континентальної Європи. Перші концесійні договори у Франції укладалися ще у XVII–XVIII століттях для будівництва мостів, каналів та інших об'єктів транспортної інфраструктури. Подальший розвиток інституту концесії був пов'язаний із модернізацією комунального господарства, водопостачання, енергетики та транспортної мережі.

Започатковані у Франції в червні 2004 року, «контракти державно-приватного партнерства» – дуже схожі на контракти приватної фінансової ініціативи (PFI) у Великій Британії – дозволяють державній установі доручити компанії реалізацію проекту в рамках довгострокового контракту в обмін на поетапні платежі від державної установи, що залежать від ключових показників ефективності. Механізм приватно-публічного партнерства у Франції використовується для великих будівельних проектів (навчальні заклади, вокзали тощо), міської інфраструктури (вуличне освітлення, дороги тощо) і навіть спортивних та культурних об'єктів (театри, стадіони, басейни тощо) [12, с. 35].

Особливістю правового регулювання відносин ДПП в Німеччині є наявність Закону 2005 р. про прискорення ДПП (ÖPP-Beschleunigungsgesetz) 86, що є рамковий актом, а ґрунтовне регулювання забезпечується низкою законів та інших актів законодавства, що належать до різних його галузей: конституційного, адміністративного, комерційного (інвестиційне, корпоративне та договірне, в т.ч. щодо державних закупівель), бюджетного, фінансового, податкового [13, с. 61].

У Федеративній Республіці Німеччина концесійні механізми широко застосовуються під час будівництва автомобільних доріг, модернізації транспортної інфраструктури, розвитку енергетичних мереж, цифрової інфраструктури та об'єктів житлово-комунального господарства. Особливістю німецької моделі є ретельне фінансово-економічне обґрунтування кожного проекту, обов'язкове проведення аналізу ефективності використання бюджетних коштів (Value for Money Analysis) та незалежна оцінка ризиків.

Німецьке законодавство приділяє значну увагу контролю за виконанням концесійних договорів. Органи державної влади здійснюють постійний моніторинг технічного стану об'єктів, якості послуг, виконання інвестиційних програм та фінансової дисципліни концесіонерів. Такий підхід дозволяє мінімізувати ризики неефективного використання державного майна та забезпечити належний рівень захисту суспільних інтересів.

У Великобританії механізм публічно-приватного партнерства використовується переважно у формі Приватно фінансової ініціативи (Private Finance Initiative – PFI), яка за своєю суттю є близькою до концесії, але має принципову відмінність у джерелі повернення інвестицій для бізнесу, оскільки кінцеві споживачі отримують послуги безоплатно або за стандартними державними тарифами.

Загалом за весь період дії моделі ПФІ у Великій Британії (переважно в Англії) до більш ніж 700 інфраструктурних проектів було залучено близько 56 млрд. ф. ст. При цьому середня вартість проекту оцінюється в 76-77 ф. ст. [14, с. 172].

Британська модель характеризується тим, що переважна більшість ризиків передається саме тому учаснику правовідносин, який має найбільші можливості для їх ефективного управління. Такий підхід отримав назву «optimal risk allocation» і став одним із фундаментальних принципів сучасного міжнародного права у сфері концесій та публічно-приватного партнерства.

У США ППП розуміється як «закріплена в договірній формі угода між державою і приватною компанією, що дозволяє останній в узгодженій формі брати участь у державній власності і виконувати функції, що традиційно лежать у сфері відповідальності публічної влади». При запровадженні ППП урядові органи укладають контракти з приватними компаніями, предметом яких є реконструкція, будівництво об'єкта державної власності та/або його експлуатація, управління тощо. Основні права власності відносно даного об'єкта не змінюються, і держава навіть після передачі об'єкта приватній компанії залишається його власником. Угоди ДПП мають широкий спектр відносин у діапазоні від простих контрактів щодо передачі управління об'єктом державної власності до комплексних, технічно складних проектів, що включають будівництво, модернізацію, експлуатацію об'єктів та управління ними [15, с. 128].

Водночас у США особлива увага приділяється фінансовому структуруванню концесійних проектів. Значна частина інвестицій залучається через випуск інфраструктурних облігацій, використання спеціалізованих інвестиційних фондів, банківського кредитування та механізмів проектного фінансування. Саме диверсифікація джерел фінансування є однією з ключових причин успішної реалізації американських концесійних проектів.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що концесія є однією з найбільш ефективних форм публічно-приватного партнерства, яка поєднує публічно-правові та приватноправові елементи, забезпечуючи залучення приватних інвестицій до розвитку об'єктів державної та комунальної інфраструктури.

Аналіз міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду свідчить, що ефективність реалізації концесійних проектів забезпечується насамперед стабільністю правового регулювання, прозорістю конкурсних процедур, належним розподілом ризиків між сторонами, ефективним державним контролем та високим рівнем інституційної спроможності публічної влади. Для України врахування кращих міжнародних практик і подальша

гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами мають стати важливими передумовами розвитку концесійної діяльності, підвищення інвестиційної привабливості держави та створення ефективного механізму залучення приватного капіталу до відновлення й модернізації критичної інфраструктури в умовах повоєнної відбудови.

Література:

1. Репета Ю. В. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА КОНЦЕСІЙНОГО ДОГОВОРУ У ПРИЗМІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО КОНЦЕСІЮ» ВІД 03.10.2019 № 155-IX. *Київський часопис права*. 2022. (2), 42–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.7>.
2. Мічурін С.О., Українцев О.А. Договір концесії у цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 70–74.
3. Подолян Ю.О. Концесія як форма державно-приватного партнерства: аналіз чинного законодавства. *Dictum factum*. 2020. № 1. С. 58–67.
4. Долгова З.М. Особливості укладення договору концесії. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_334.
5. Пілігрим Г.С. Поняття концесії об'єктів права державної та комунальної власності. *Економіка та право*. 2014. № 1. С. 67–71.
6. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19.06.2025 №4510-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#Text>.
7. Про концесію: Закон України від 03.10.2019 року № 155-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#Text>.
8. UNCITRAL Legislative Guide on Privately Financed Infrastructure Projects (2001 р.).
9. UNCITRAL Model Legislative Provisions on Public-Private Partnerships (2020 р.).
10. Directive 2014/23/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014.
11. Труба В.І., Завертнева-Ярошенко В.А. Розвиток концесійного законодавства України в контексті євроінтеграційних процесів. *Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні*. 2018. С. 170–176.
12. Банах С.В. Досвід Франції щодо правового регулювання державно-приватного партнерства як основа для покращення українського законодавства. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (37)/2024. 2024. С. 33–39.
13. Вінник О.М. Потенціал інституційного державно-приватного партнерства для стратегічного інвестування: використання досвіду ЄС для повноцінної відбудови України. Монографія. К.: НДІ приватного права ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. 108 с.
14. М. М. Негрич. Еволюція державно-приватного партнерства та його роль у розвитку інфраструктури у розвинених країнах. *Державне управління. Інвестиції: практика та досвід* № 5/2024. С. 170–175. DOI: 10.32702/23066814.2024.5.170.
15. Ключова, С.М., Пилипюк В.Д. Державно-приватне партнерство: особливості правового регулювання та впровадження в портовій галузі. *Dictum Factum. Міжнародне право*. №1(11). 2022. С. 126–137.

Zaitsev Ye. Concession projects in foreign countries: current trends in legal regulation and implementation practices

Summary. The development of modern infrastructure is one of the determining factors in ensuring the sustainable

socio-economic development of the state, increasing its investment attractiveness and competitiveness. At the same time, the implementation of large-scale infrastructure projects requires significant financial resources, effective management and proper legal support, which necessitates the use of modern mechanisms for interaction between the public and private sectors. One of the most effective tools for achieving these goals in international practice is a concession, which ensures the combination of public interests of the state with the financial, technological and managerial capabilities of a private partner.

The article examines the legal nature of concession projects, the features of their regulatory and legal regulation and modern trends in the development of concession activities in foreign countries. Scientific approaches to defining the concept of concession, its place in the system of public-private partnership and the legal nature of the concession agreement are analyzed. It is substantiated that a concession agreement is an independent complex contractual structure that combines the features of contracts for work, lease, property management, provision of services and investment contracts, but is characterized by its own specific features, in particular the transfer of the majority of the operational risk to the concessionaire, the long-term nature of the legal relationship and investment orientation.

The international standards of legal regulation of concession activities, formed by the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL), the law of the European Union and the recommendations of international financial organizations, are studied. Particular attention is paid to the analysis of the provisions of Directive 2014/23/EU on the conclusion of concession contracts, which defines modern approaches to the organization of concession procedures, the distribution of operational risks between the parties and ensuring the transparency of competitive selection. A comparative legal analysis of the features of legal regulation and practice of implementing concession projects in France, Germany, Great Britain and the United States of America was conducted, the characteristic features of each of the models and their significance for the development of infrastructure projects were identified.

According to the results of the study, it was concluded that the effectiveness of the implementation of concession projects depends on a comprehensive combination of proper regulatory and legal support, stability of the institutional environment, transparency of tender procedures, balanced risk distribution between the parties, effective state control and proper protection of investors' rights. The feasibility of further harmonization of Ukrainian legislation with international and European standards, improvement of legal regulation of concession activities and implementation of best foreign practices in order to increase the investment attractiveness of the state, development of public-private partnership mechanisms and ensuring effective restoration and modernization of Ukraine's critical infrastructure was substantiated.

Key words: concession; public-private partnership; concession agreement; infrastructure projects; investment activities; state regulation.

Дата першого надходження статті до видання: 18.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Зайцев О. О.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін

Міжнародного університету

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6660-9019>

ПРАВОВА ПРИРОДА ВІРТУАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОБ'ЄКТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. У статті досліджено правову природу віртуального середовища як особливого об'єкта правового регулювання в умовах стрімкої цифровізації суспільних відносин. Обґрунтовано, що віртуальне середовище вже давно перестало бути виключно технічною або інформаційною категорією, оскільки фактично стало самостійним простором виникнення, зміни та припинення правовідносин. Саме в ньому здійснюється комерційна діяльність, відбувається обіг цифрових активів, укладаються електронні правочини, надаються цифрові послуги, реалізуються права та виконуються обов'язки учасників цифрової взаємодії, а також забезпечується захист персональних даних.

Встановлено, що правова природа віртуального середовища має комплексний характер і поєднує ознаки інформаційного простору, цифрової інфраструктури, середовища комунікації, майнового обороту та юридично значущої взаємодії суб'єктів права. Встановлено, що розвиток цифрових технологій не лише змінює форми здійснення господарської діяльності, а й суттєво трансформує традиційні правові підходи до ідентифікації учасників правовідносин, визначення місця укладення правочинів, встановлення юрисдикції, оцінки електронних доказів і застосування юридичної відповідальності.

Особливу увагу приділено впливу сучасних цифрових технологій на розвиток правового регулювання віртуального середовища. Доведено, що поширення цифрових платформ, технологій штучного інтелекту, блокчейну, хмарних сервісів та інших інноваційних рішень формує нові моделі взаємодії між учасниками цивільного й господарського обороту, які не завжди можуть бути ефективно врегульовані чинними правовими механізмами. У зв'язку з цим виникає потреба у виробленні сучасних підходів до визначення правового статусу цифрових об'єктів, алгоритмів, автоматизованих систем прийняття рішень та інших елементів цифрової економіки.

Проаналізовано співвідношення понять «віртуальне середовище», «кіберпростір» та «інформаційний простір». Запропоновано розглядати віртуальне середовище як штучно створений простір за допомогою цифрових технологій простір суспільних відносин, у межах якого за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій здійснюється взаємодія фізичних і юридичних осіб, створюються цифрові об'єкти, укладаються електронні правочини та реалізуються інші юридично значущі дії. Такий підхід дозволяє комплексно оцінити місце віртуального середовища у сучасній системі правового регулювання та визначити його як самостійний об'єкт наукового дослідження.

Зроблено висновок, що віртуальне середовище потребує спеціального правового підходу, який має враховувати його транскордонний характер, високий рівень динамічності, технологічну залежність, алгоритмічність значної частини

процесів та підвищені ризики порушення прав учасників цифрових правовідносин.

Ключові слова: віртуальне середовище, цифрове середовище, кіберпростір, правове регулювання, електронна комерція, цифрові активи, цифрові платформи, інформаційні технології.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років розвиток цифрових технологій суттєво змінив характер суспільних відносин. Масова цифровізація, глобалізація інформаційного простору та широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій сприяли появі нового середовища, у межах якого відбувається економічна, соціальна та правова взаємодія, – віртуального середовища.

Незважаючи на значні переваги, які відкриває віртуальне середовище для розвитку економіки, державного управління та суспільних відносин, його функціонування супроводжується низкою складних правових проблем.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах цифрової трансформації економіки України, реалізації державної політики цифрового розвитку та інтеграції національного законодавства до правового простору Європейського Союзу. Разом із тим чинне законодавство не містить єдиного підходу до визначення поняття віртуального середовища, його юридичної природи, місця у системі об'єктів правового регулювання та особливостей правового режиму суспільних відносин, що виникають у його межах.

Комплексне дослідження віртуального середовища як об'єкта правового регулювання має важливе теоретичне та практичне значення сприяючи розвитку сучасної доктрини інформаційного, цивільного та господарського права, формуванню нових підходів до класифікації об'єктів правового регулювання та осмисленню впливу цифровізації на систему права.

Стан дослідження. Проблематика правового регулювання суспільних відносин у віртуальному середовищі є предметом дослідження представників різних галузей юридичної науки, це зумовлено комплексним характером віртуального середовища, у межах якого одночасно виникають майнові, договірні, інформаційні, організаційні, споживчі, та фінансові правовідносини.

Окремі аспекти цифровізації права, електронної комерції, інформаційної безпеки, правового режиму персональних даних, цифрових активів та цифрових платформ досліджувалися у працях українських науковців, серед яких можна виокремити праці Кіпи О.О., Белякова К. І., Дзьобань О.П., Данильян О.Г., Липкан І.І., Шипкова Є.О., Гулейкова І.Ю., та інших учених.

Разом із тим аналіз наукових джерел свідчить, що більшість досліджень зосереджена на окремих елементах цифрових пра-

вовідносин, тоді як комплексне дослідження правової природи віртуального середовища як цілісного об'єкта правового регулювання залишається недостатньо розробленим. Зокрема, у науковій літературі відсутній усталений підхід до визначення змісту поняття «віртуальне середовище», його співвідношення з категоріями «кіберпростір», та «інформаційний простір».

Саме це обумовлює актуальність обраної теми та необхідність формування цілісного наукового підходу до визначення місця віртуального середовища у системі сучасного правового регулювання.

Мета статті. Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження правової природи віртуального середовища, визначення його сутнісних ознак, місця у системі об'єктів правового регулювання та особливостей правового режиму суспільних відносин, що виникають, змінюються та припиняються у процесі здійснення комерційної діяльності із використанням сучасних цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація суспільних відносин є однією з визначальних тенденцій розвитку сучасної правової системи. Інтенсивне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у сферу господарської діяльності, державного управління, фінансових послуг та приватноправових відносин призвело до формування нового середовища існування правовідносин, яке в юридичній літературі іменують «віртуальне середовище», «кіберпростір», «цифрове середовище», «інформаційний простір» тощо.

При цьому серед науковців відсутній єдиний підхід до визначення співвідношення цих понять, що зумовлює різноманітність їх трактування.

М. Хейм, аналізуючи онтологічні аспекти віртуальної реальності, визначав її як «онтичне середовище», у якому людина набуває нових способів буття [1].

За твердженням О.О. Кіпи, віртуальний простір можна розглядати як складну модель, що існує завдяки комп'ютерним технологіям. Цей простір являє собою інформаційну мережу, де зберігаються та передаються дані про осіб, об'єкти, явища, події та процеси. На думку вченого віртуальний простір характеризується тим, що ці дані можуть бути представлені в різних формах – від математичних моделей і символічних виразів до інших форматів інформації, що зберігаються або передаються через локальні й глобальні комп'ютерні мережі [2, с. 346–349].

Беляков К.І. пропонує розуміти віртуальну реальність як форму інформаційно-комп'ютерного середовища, де виникають віртуально-інформаційні правові відносини між суб'єктами [3, с. 51].

Дзюбань О.П., Данильян О.Г. зазначають, що поняття кіберпростору в сучасних публікаціях використовується для позначення сукупності просторів усіх електронних систем, тобто фактично для позначення глобального інформаційного простору або, принаймні, його основної (на даний момент) комп'ютерної частини [4, с. 12].

Так, Липкан І.І. досліджуючи поняття віртуального простору у контексті кібербезпеки вважає доцільним отождення понять «кіберпростір», «віртуальний простір» і «інформаційний простір» [5, с. 399].

Не погоджуючись з такою позицією вважаємо, що зазначені поняття не є тотожними, оскільки кожне із них відображає різні аспекти функціонування сучасного інформаційного суспільства та має власне змістовне й функціональне призначення.

На нашу думку, віртуальне середовище – це штучно створений за допомогою цифрових технологій простір суспільних відносин, у межах якого за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій здійснюється взаємодія фізичних і юридичних осіб, створюються цифрові об'єкти, укладаються електронні правочини та реалізуються інші юридично значущі дії.

Кіберпростір пропонуємо визначити як сукупність взаємопов'язаних інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікацій, комп'ютерних мереж і технічної інфраструктури, що забезпечують функціонування цифрових процесів та обмін інформацією.

Натомість під інформаційним простором доцільно визначати сферу суспільних відносин, у межах якої здійснюється створення, оброблення, поширення та використання інформації незалежно від форми її існування.

При цьому варто зазначити, що поняття «віртуальне середовище» є найбільш комплексним для цілей правової науки, оскільки охоплює не лише технологічну основу цифрової взаємодії, а й сукупність правовідносин, що виникають у процесі здійснення діяльності із застосуванням цифрових технологій.

У віртуальному середовищі укладаються договори, функціонують цифрові платформи та маркетплейси, надаються фінансові й інші онлайн-послуги, активно розвиваються соціальні мережі та сервіси дистанційної взаємодії. Одночасно формується новий сегмент цифрової економіки, для якого характерними є відсутність територіальних обмежень, високий рівень автоматизації бізнес-процесів, а також широке застосування технологій штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень і аналізу великих масивів даних.

На нашу думку, правова природа віртуального середовища визначається насамперед його функціональним призначенням. Воно є не лише місцем технічної взаємодії користувачів, а й середовищем реалізації юридичних фактів.

Не викликає сумніву, що більшість юридично значущих дій сьогодні здійснюється саме у цифровому форматі. Так, для укладення договорів суб'єкти підприємницької діяльності використовують сервіси електронного документообігу та кваліфіковані електронні підписи, або шляхом обміну електронними повідомленнями. Більшість документів необхідних для ідентифікації особи тепер доступні у мобільному програмному застосунку «Дія». З метою забезпечення здійснення судочинства та реалізації процесуальних прав і обов'язків учасників справи в електронній формі Рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21 «Про затвердження Положіння Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» [6] започатковано функціонування державної інформаційно-комунікаційної підсистеми «Електронний суд», що стало одним із ключових етапів цифровізації судочинства в Україні.

Використання цифрових платформ, інформаційно-комунікаційних технологій, хмарних сервісів, штучного інтелекту та інших інновацій змінює традиційні механізми ведення бізнесу, порядок укладення та виконання господарських договорів, способи взаємодії між суб'єктами господарювання, здійснення розрахунків і надання послуг. Одним із найбільш яскравих проявів цієї трансформації є стрімкий розвиток електронної комерції, яка забезпечує здійснення підприємницької діяльності шляхом укладення електронних правочинів, реалізації товарів, виконан-

ня робіт і надання послуг із використанням інформаційно-комунікаційних систем без необхідності фізичної присутності сторін. Саме електронна комерція сприяла формуванню нових бізнес-моделей, розвитку цифрових маркетплейсів, платформ спільного користування, електронних платіжних систем і міжнародної цифрової торгівлі, що значно розширило можливості суб'єктів господарювання щодо виходу на національні та міжнародні ринки. Унаслідок цього віртуальне середовище перетворилося не лише на технологічну основу цифрової взаємодії, а й на самостійний простір виникнення, реалізації та припинення господарських правовідносин. Водночас такі процеси актуалізують необхідність удосконалення правового регулювання електронної комерції, електронних правочинів, цифрових активів, захисту персональних даних, кібербезпеки та інших правових інститутів, що забезпечують належне функціонування комерційної діяльності у віртуальному середовищі.

Разом з тим, існують численні виклики правового регулювання цифрової трансформації. Відтак перед законодавцями різних країн постали питання забезпечення кібербезпеки, захисту персональних даних у мережі Інтернет, а також юрисдикція та способи вирішення транскордонних спорів.

Проте, найяскравішим викликом правового регулювання та проблематикою сучасного приватного права виступають віртуальні речі.

Предмети у відеоіграх, токени, блокчейн, NFT, цифрові аватари, облікові записи, об'єкти у метавесвітах – ці явища формують новий клас нематеріальних елементів, що мають економічну цінність, індивідуальність, оборотоздатність і вже функціонують у межах правовідносин [7, с. 442].

Водночас їх нематеріальна природа, відсутність матеріального носія та функціонування виключно у віртуальному середовищі зумовлюють низку правових проблем, пов'язаних із визначенням їх правового режиму, встановленням права власності, можливістю відчуження, спадкування, застави, оподаткування, судового захисту та відповідальності за неправомірне заволодіння такими об'єктами. Додаткові труднощі виникають у зв'язку з тим, що значна частина віртуальних речей створюється та існує в межах приватних цифрових платформ, умови використання яких визначаються договорами приєднання, що нерідко обмежують майнові права користувачів.

Законодавець поступово вживає заходів, спрямованих на нормативне врегулювання правового статусу цифрових речей та інших об'єктів, що існують у віртуальному середовищі. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» [8] яким доповнено Цивільний кодекс України статтею 179-1, якою на законодавчому рівні запроваджено категорію «цифрова річ» як самостійний об'єкт цивільних прав.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 179-1 Цивільного кодексу України цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті [9].

Ч. 2 цієї статті встановлено, що до цифрових речей застосовуються положення Цивільного кодексу України про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не випливає із сутності цифрової речі.

Важливою законодавчою новелою став також Закон України «Про віртуальні активи» [10]. Закон передбачає визнання віртуального активу нематеріальним благом, що є об'єктом цивільних прав, однак одночасно встановлює, що він не є законним засобом платежу на території України. Водночас слід зазначити, що, незважаючи на прогресивний характер його положень, цей Закон станом на сьогодні не набрав чинності.

Вказаний закон містить законодавче визначення поняття віртуального активу, відповідно до п. 1. ст. 1 віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав.

Натомість науковий підхід під цифровим активом розуміє форму цифрового блага або інструменту, що може мати правове значення та підлягає обороту в цифровому середовищі, зокрема шляхом правочинів або спадкування [11, с. 28–30]

Важливе місце у системі національного законодавства займають Закони України «Про електронну комерцію» [12], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [13], «Про електронні комунікації» [14], «Про захист персональних даних» [15], «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [16]. Зазначені нормативно-правові акти визначають окремі правові механізми функціонування цифрової економіки, проте не формують єдиної концепції правового режиму віртуального середовища. Насамперед це проявляється у відсутності законодавчого визначення самого поняття «віртуальне середовище», невизначеності його місця у системі об'єктів правового регулювання та відсутності комплексного підходу до регулювання діяльності цифрових платформ.

Не менш важливим напрямом розвитку законодавства є врегулювання використання технологій штучного інтелекту у сфері комерційної діяльності. Алгоритмічне прийняття рішень, автоматизоване укладення договорів, використання генеративних моделей штучного інтелекту та цифрових помічників істотно трансформують традиційні цивільно-правові конструкції. Це потребує визначення вимог щодо прозорості алгоритмів, розподілу відповідальності між розробниками, операторами та користувачами відповідних систем, а також встановлення механізмів судового контролю за рішеннями, прийнятими із застосуванням штучного інтелекту.

Науковий аналіз дозволяє дійти висновку, що подальший розвиток законодавства України має здійснюватися шляхом переходу від фрагментарного регулювання окремих цифрових правовідносин до комплексного регулювання віртуального середовища як самостійного об'єкта правового впливу. Доцільним є законодавче закріплення поняття «віртуальне середовище», визначення його основних принципів функціонування, правового статусу суб'єктів цифрової взаємодії, особливостей правового режиму цифрових об'єктів, а також спеціальних механізмів захисту прав учасників комерційної діяльності у цифровому просторі.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що віртуальне середовище є самостійним об'єктом правового регулювання, який не може ототожнюватися з поняттями «кіберпростір» та «інформаційний простір». Його розвиток зумовлює трансформацію господарської діяльності, стрімке

поширення електронної комерції, цифрових платформ і нових об'єктів цивільних прав, що потребує адаптації традиційних правових механізмів до умов цифрової економіки.

Водночас аналіз чинного законодавства свідчить про поступове формування нормативної основи регулювання відносин у віртуальному середовищі, зокрема шляхом внесення змін до Цивільного кодексу України щодо цифрових речей та прийняття Закону України «Про віртуальні активи». Проте існуюче правове регулювання залишається фрагментарним і не забезпечує комплексного врегулювання суспільних відносин, що виникають у цифровому просторі. У зв'язку з цим перспективним напрямом удосконалення законодавства є законодавче закріплення поняття «віртуальне середовище», визначення його правового режиму та розроблення єдиного системного нормативно-правового акта, який комплексно регулював би функціонування цифрового середовища, діяльність цифрових платформ, обіг цифрових активів, використання технологій штучного інтелекту та здійснення комерційної діяльності у віртуальному середовищі.

Література:

1. Heim M. The Metaphysics of Virtual Reality. New York; Oxford: Oxford University Press. 1993. 224 p.
2. Кіпа О.О. Правопорушення в мережі «Інтернет». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 346–349.
3. Беляков К. І. Понятійні та методологічні основи регулювання нових типів інформаційних відносин: «віртуальні правовідносини». *Lex Portus*. 2016. № 2. С. 47–63.
4. Дзьобань О.П., Данильян О.Г. Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Журнал «Інформація і право»*. Випуск 4(35)/2020. С. 9–21. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2020.4\(35\).221212](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2020.4(35).221212).
5. Липкан І.І. Поняття віртуального простору як середовища для вчинення кібершайств. *Право та державне управління*. Випуск №3. 2022. С. 399–403. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.3.61>.
6. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Рішення Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21.
7. Шипков С.О. Поняття та правова природа цифрових об'єктів за законодавством України та Німеччини. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск № 11/2025. С. 441–443.
8. «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав». Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX.
9. Цивільний кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV.
10. «Про віртуальні активи», Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX.
11. Гулейков І.Ю. Цифрові активи в цивільному обороті України : дис канд. юрид. наук: 081 Право. Київ, 2025. 243 с.
12. «Про електронну комерцію». Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII.
13. «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII.
14. «Про електронні комунікації». Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX.
15. «Про захист персональних даних». Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI.
16. «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII.

Zaitsev O. The legal nature of the virtual environment as an object of legal regulation

Summary. The article examines the legal nature of the virtual environment as a special object of legal regulation in the context of the rapid digitalization of social relations. It is substantiated that the virtual environment has long ceased to be an exclusively technical or informational category, since it has actually become an independent space for the emergence, change and termination of legal relations. It is in it that commercial activity is carried out, digital assets are circulated, electronic transactions are concluded, digital services are provided, the rights are implemented and the obligations of participants in digital interaction are fulfilled, and personal data protection is ensured.

It is established that the legal nature of the virtual environment is complex and combines the features of the information space, digital infrastructure, communication environment, property turnover and legally significant interaction of legal entities. It is established that the development of digital technologies not only changes the forms of economic activity, but also significantly transforms traditional legal approaches to identifying participants in legal relations, determining the place of conclusion of transactions, establishing jurisdiction, evaluating electronic evidence and applying legal liability.

Particular attention is paid to the influence of modern digital technologies on the development of legal regulation of the virtual environment. It is proven that the spread of digital platforms, artificial intelligence technologies, blockchain, cloud services and other innovative solutions forms new models of interaction between participants in civil and economic turnover, which cannot always be effectively regulated by existing legal mechanisms. In this regard, there is a need to develop modern approaches to determining the legal status of digital objects, algorithms, automated decision-making systems and other elements of the digital economy.

The correlation of the concepts of “virtual environment”, “cyberspace” and “information space” is analyzed. It is proposed to consider the virtual environment as an artificially created space of social relations created using digital technologies, within which, using information and communication technologies, the interaction of individuals and legal entities is carried out, digital objects are created, electronic transactions are concluded and other legally significant actions are implemented. This approach allows for a comprehensive assessment of the place of the virtual environment in the modern system of legal regulation and to identify it as an independent object of scientific research.

It is concluded that the virtual environment requires a special legal approach, which should take into account its cross-border nature, high level of dynamism, technological dependence, algorithmic nature of a significant part of the processes and increased risks of violation of the rights of participants in digital legal relations.

Key words: virtual environment, digital environment, cyberspace, legal regulation, electronic commerce, digital assets, digital platforms, information technologies.

Дата першого надходження статті до видання: 22.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Малишко С. І.,
аспірант

Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9638-3023>

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ОBOB'ЯЗКУ ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО СВОЇХ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ

Анотація. У статті досліджено формально визначені та фактичні підстави виникнення юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. В ході дослідження проаналізовано правові положення Сімейного кодексу України, доктрину права та судову практику.

Встановлено, що в юридичній науці та судовій практиці вироблено підхід, за якого для виникнення досліджуваного юридичного обов'язку необхідне одночасне настання таких трьох умов: походження дитини від матері, батька; непрацездатність матері, батька; потреба матері або батька в матеріальній допомозі. Однак, за результатами проведеної наукової розвідки обґрунтовано, що вказаний підхід не позбавлений вад.

Доведено, що суб'єктом виконання обов'язку щодо утримання непрацездатних батьків є лише ті повнолітні діти, які завершили своє навчання. Зроблено висновок про те, що до досягнення повноліття за дитину, її життя і здоров'я, розвиток та безпеку несуть відповідальність батьки, тому положення частини 1 ст. 206 Сімейного кодексу України мають бути виключені або скориговані. З'ясовано, що суб'єктом виконання обов'язку щодо утримання непрацездатних батьків є лише повнолітні діти, які не тільки завершили своє навчання, але й є працездатними.

Встановлено, що у разі вирішення питання про примусове виконання юридичного обов'язку щодо утримання непрацездатних батьків, останні в судовому порядку мають доводити потребу в необхідності додаткових матеріальних витратах для свого гідного існування та/або лікування, а також надати належні та допустимі докази про відсутність інших джерел доходів.

Обґрунтовано, що обов'язок піклування має здійснюватися і за наявності таких підстав: а) тимчасової втрати працездатності батьками; б) у разі виявлення у батьків хронічних (довготривалих, затяжних) захворювань; в) знаходження батька або матері у безпорадному стані або у стані немічності.

Визначено перелік умов, на підставі яких виникає юридичний обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Ключові слова: юридичний обов'язок, повнолітні діти, непрацездатні батьки, навчання повнолітніх дітей, працездатність повнолітніх дітей, додаткові матеріальні витрати на батьків, безпорадний стан батьків, стан немічності батьків.

Постановка проблеми. Існуючий стан економічного розвитку України, що характеризується кризовими явищами, падінням внутрішнього валового продукту, зниженням податкових надходжень до державного бюджету з необхідністю негативно

позначається на стані виконання державою взятих на себе соціальних зобов'язань перед непрацездатними громадянами.

У зв'язку з цим, особливої значущості набуває проблема належного виконання повнолітніми дітьми, як суб'єктами правовідносин, свого конституційного обов'язку піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Відповідно до частини першої статті 172 Сімейного кодексу України (далі – СК України, Кодекс) дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу.

Разом з тим, згідно з положеннями статті 202 СК України повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги [1].

З наведених правових приписів слідує, що в першій із зазначених статей Кодексу для виникнення обов'язку піклування про батьків достатнім є лише факт походження дитини від матері чи батька. В той час, як в положеннях іншої визначено ряд умов, настання яких є необхідними для виникнення такого зобов'язання.

Зазначене актуалізує питання про юридичні підстави виникнення обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, що вимагає наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо виконання обов'язку повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків досліджувалися такими українськими вченими як Г. Богдановою, Є. Костюченко, О. Лук'янчук, Ю. Руставою, О. Розгон.

Проте, правова природа юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про непрацездатних батьків залишається всебічно недослідженою, що обумовлює необхідність здійснення подальших наукових пошуків у цій царині.

Мета статті – на основі вивчення положень нормативно-правових актів, надбань правової доктрини та судової практики з'ясувати підстави виникнення юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи підстави виникнення обов'язку повнолітніх дітей утримувати батьків, О. І. Лук'янчук визначила такий юридичний склад, на підставі якого виникає вказаний обов'язок: а) наявність сімейно-правового статусу дочки або сина; б) досягнення дочкою або сином повноліття; в) непрацездатність та (або) немічність батьків; г) потреба батьків у матеріальній допомозі [2, с. 8].

Схожих висновків дійшов Верховний Суд, яким зауважується, що обов'язок повнолітніх дітей по утриманню своїх батьків

виникає на підставі складу юридичних фактів: 1) походження дитини від матері, батька (кровне споріднення) або наявність між ними інших юридично значущих зв'язків (зокрема, усиновлення); 2) непрацездатність матері, батька; 3) потреба матері, батька в матеріальній допомозі. Зобов'язання повнолітніх дітей по утриманню батьків не виникає у разі відсутності хоча б однієї із вказаних умов. Обов'язок повнолітніх дітей не пов'язується з їх працездатністю і можливістю надавати батькам матеріальну допомогу [3].

Аналіз зазначених правових позицій дозволяє стверджувати, що в доктрині права та судовій практиці вироблено підхід, за якого необхідне настання всіх трьох зазначених умов для виникнення юридичного обов'язку повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків, тобто надавати останнім матеріальну допомогу в добровільному чи примусовому порядку.

Проте, переконані, що вказаний підхід не позбавлений вад та є предметом наукових дискусій.

Так, зокрема, дискусійними видаються як нормативні положення, так і позиція Верховного Суду про те, що сам факт досягнення дитиною повноліття є однією з необхідних умов для виникнення юридичного обов'язку.

Зазначена позиція, перед усім, підтверджується положеннями ч. 1 та ч. 2 ст. 199 Сімейного кодексу України (далі – СК України), в якій зазначається, що якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. Право на утримання припиняється у разі припинення навчання [1].

А отже, батьки зобов'язані утримувати свою повнолітню дитину допоки вона не завершить навчання задля власного розвитку, щоправда за умови, якщо вони мають для цього достатні матеріальні ресурси.

З цього приводу доречним вважаємо висновок Пленуму Верховного Суду України, сформульований у постанові від 15 травня 2006 року № 3, в якому зазначається, що обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися після досягнення повноліття (незалежно від форми навчання), виникає за обов'язкової сукупності таких юридичних фактів: 1) досягнення дочкою, сином віку, який перевищує 18, але є меншим 23 років; 2) продовження ними навчання; 3) потреба у зв'язку з цим у матеріальній допомозі; 4) наявність у батьків можливості надавати таку допомогу [4].

Із зазначеного слідує, що батьки мають бути працездатними та мати заробіток, який дозволив би їм утримувати себе та свою повнолітню дитину. У зв'язку із зазначеним, може скластися ситуація, за якої як повнолітні діти, котрі продовжують навчання, так і непрацездатні батьки, одночасно потребуватимуть матеріальної допомоги і жодна зі сторін таких сімейних правовідносин реально не зможе виконати покладені на них юридичні обов'язки щодо утримання.

Отже, законодавство потребує внесення змін в частині визначення суб'єктом виконання обов'язку утримання батьків лише повнолітньої дитини, котра завершила своє навчання.

В контексті завдання, що розв'язується нами, слід звернути увагу і на положення ч. 1 ст. 206 СК України, в яких зазначається, що у виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, особами з інвалідністю, а дитина має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї

одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за ними [1].

З вказаної норми права та положень статті 6 СК України випливає, що обов'язок утримувати батьків може виникнути і у особи, яка ще не досягла 18 річного віку, тобто до досягнення повноліття.

З цього приводу актуальною видається позиція правників, які є авторами науково-практичного коментаря Сімейного кодексу України. Як зазначається у коментарі до статті 206 СК України, суд може стягнути з дитини витрати, пов'язані з лікуванням і доглядом за батьками, при сукупності наступних умов: 1) походження дитини від матері, батька (кровне споріднення) або наявність між ними інших юридично значущих зв'язків (усиновлення, факт біологічного походження); 2) непрацездатність матері, батька у зв'язку з інвалідністю або пенсійним віком і тяжкою хворобою; 3) потреба матері, батька в матеріальній допомозі; 4) достатній дохід дитини; 5) наявність виняткових обставин [5].

Аналіз норм законодавства та вищезазначеної позиції правників дозволяє сформулювати такі власні судження з цього приводу:

1) очевидно, що положення ч. 1 ст. 206 СК України вступають в колізію з приписами статті 51 Конституції України (нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили), в котрих йде мова про виникнення зобов'язання піклуватися про своїх непрацездатних батьків виключно у повнолітніх дітей. Щоправда, якщо говорити про піклування, як про соціально-правове явище, котре за своїм змістом є ширшим, ніж надання виключно матеріально-фінансової допомоги, то у разі тяжкої хвороби чи інвалідності батьків надання допомоги останнім є, як мінімум, моральним обов'язком неповнолітніх дітей;

2) згідно з положеннями ч. 2 ст. 21 Закону України «Про охорону дитинства» вік, з якого допускається прийняття дитини на роботу, становить 16 років. Діти, які досягли 15-річного віку, можуть прийматися на роботу, що не завдає шкоди їх здоров'ю і навчанню, за згодою одного з батьків або особи, яка замінює батьків [6]. А отже, позицію тих правників, які стверджують про можливість пред'явлення позову батьками до власної дитини, яка досягла лише 14 річного або меншого віку вважаємо хибною;

3) оціночними вважаємо вживані в ч. 1 ст. 206 СК України такі поняття як «у виняткових випадках» та «достатній дохід (заробіток) дитини», що у підсумку призводить до широкого розсуду суду з приводу їх трактувань.

Так, у рішенні від 04 січня 2017 року Скадовський районний суд Херсонської області, застосовуючи ст. 206 СК України, наголосив, що враховуючи, що в законі не вказано, які випадки слід вважати винятковими, а отже це суд вирішує на власний розсуд в кожному окремому випадку. При цьому, кошти з дитини на користь батька можуть стягуватися лише у тих випадках, коли останні перебувають у стані крайньої нужденності, потреби в матеріальній допомозі, недостатності коштів до існування у зв'язку з тяжкою хворобою, інвалідністю, за відсутності інших осіб, зобов'язаних надавати їм утримання тощо [7].

Крім того, в законодавстві не існує легальної дефініції поняття «достатній дохід (заробіток)» як по відношенню до працездатної особи, так і до дитини.

Дохід буде достатнім, стверджують деякі правники, якщо він з лишком забезпечує потреби самої дитини [8].

Зважаючи на наукове розуміння категорії «потреби людини», можна зробити умовивід про те, що дитина, яка має певний дохід (заробіток) має перед усім задовольнити власні як первинні (їжа, одяг, збереження здоров'я, умови проживання тощо), так і вторинні потреби (знання, уміння, розвиток, творчість та ін.), що потребує значних фінансових витрат, котрі зазвичай покривають батьки. Тому за умови, якщо батьки не спроможні цього зробити (з причини тяжкої хвороби чи інвалідності), а у дитини є певні власні грошові доходи, які навряд чи можуть покрити всі існуючі витрати на задоволення її потреб, ініціювати перед судом питання про стягнення з неповнолітньої дитини будь-яких грошових коштів на лікування чи утримання одного з батьків це теж саме, що ставити під загрозу життя і здоров'я самої дитини, що є поза розумним сумнівом не припустимим.

Отже, у підсумку доходимо висновку про те, що до досягнення повноліття за дитину, її життя і здоров'я, розвиток та безпеку несуть відповідальність батьки, що за логікою впливає з норм законодавства України, тому досліджувана норма Сімейного кодексу України має бути виключена або скоригована.

Спірно є також і позиція Верховного Суду про те, що обов'язок повнолітніх дітей утримувати непрацездатних батьків не пов'язується з їх працездатністю, що не узгоджується з чинними нормативними положеннями.

Так, відповідно до ст. 198 СК України батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати.

При цьому, як стверджує О. Іпатенко, отримання повнолітнім непрацездатним дочкою/сином доходів, які є більшими за прожитковий мінімум, автоматично не свідчить, що вони не потребують матеріальної допомоги [9].

З вказаного слідує, що непрацездатні повнолітні діти, тобто діти-інваліди, поза розумним сумнівом не можуть утримувати своїх непрацездатних батьків, оскільки самі потребують матеріальної допомоги від останніх.

Як стверджують вчені, під потребою матеріальної допомоги розуміється неможливість самостійно забезпечити своє існування та недостатність державної допомоги – пенсій та допомоги у зв'язку з інвалідністю. При цьому якщо особа, хоча і є інвалідом з дитинства, але отримала професію (наприклад, програміста) та самостійно заробляє гроші, вона не може вимагати утримання від своїх батьків. Також, батьки не будуть зобов'язані утримувати повнолітню дитину, якщо вони самі є непрацездатними та потребують допомоги, або якщо їхній заробіток не дозволяє їм здійснювати утримання [10].

Аналіз вищезгаданих положень дає підстави стверджувати про те, що лише працездатні батьки та працездатні повнолітні діти можуть виконувати взаємний юридичний обов'язок щодо утримання один до одного. А отже, суб'єктом виконання обов'язку щодо утримання непрацездатних батьків є лише повнолітні діти, котрі завершили своє навчання та є працездатними.

На підтвердження вказаного умовиводу наведемо правову позицію, що сформульована у постанові Закарпатського апеляційного суду від 08 липня 2022 року (справа № 308/1436/21). В цій справі колегія суддів констатувала, що позивач є пенсійного/непрацездатного віку, тобто має 70 років, є інвалідом першої групи «Б», потребує лікування, єдиним джерелом його доходу є пенсія в розмірі 2 200 грн., із якої здійснюються відрахування

у розмірі 20% за виконавчим документом, а тому він потребує матеріальної допомоги, яку відповідач, який є його сином, не надає, хоча є працездатним і може сплачувати аліменти на утримання батька. Протилежного, що відповідач не є працездатним або ж існують підстави для його звільнення судом від обов'язку утримувати батька, матеріали справи не містять [11].

Із зазначеного слідує, що суд бере до уваги працездатність зобов'язаної особи та відповідно її відсутність розцінює як чинник, що унеможливорює виконання юридичного обов'язку утримувати непрацездатних батьків.

В пункті 13 та пункті 16 ч. 1 ст. Закону України «Про зайнятість населення» надано визначення поняттю «працездатна особа», відповідно до якого – це особа віком від 16 років, яка не досягла встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійного віку та проживає на території України і за станом здоров'я здатна до активної трудової діяльності [12].

Працездатність, як зазначається на сайті Міністерства юстиції України, це здатність до праці, що залежить від стану здоров'я, фізичного, духовного розвитку (розумових та емоційних можливостей), а також професійних знань, уміння і досвіду працівника, що дає йому змогу виконувати роботу визначеного обсягу, характеру та якості. Тобто здатність людини до праці оцінюється не лише за можливістю виконання роботи та функціональним станом організму, а й за додатковими критеріями (стан здоров'я, професійні знання, вміння, досвід) [13].

Відповідно під трудовою активністю населення розуміють прагнення працездатної особи застосувати на практиці свої знання та досвід і одержати за це винагороду [14].

Таким чином, повнолітні діти, на яких покладається обов'язок піклуватися про своїх непрацездатних батьків, за станом здоров'я повинні бути здатні до активної трудової діяльності, тобто бути працездатними.

Що стосується такого юридичного факту як потреба матері, батька в матеріальній допомозі, то з цього приводу, в контексті примусового виконання юридичного обов'язку утримувати своїх непрацездатних батьків, останні в ході розгляду їх позову в суді мають обов'язково довести потребу в додаткових матеріальних витратах для свого гідного існування та/або лікування, а також надати належні та допустимі докази про відсутність інших джерел доходу.

Так, у постанові Дніпровського апеляційного суду від 06 квітня 2022 року в справі № 216/3071/20 зазначається, що колегія суддів вважає помилковим висновок суду першої інстанції про те, що позивач, який є непрацездатною особою, потребує матеріальної допомоги, оскільки має проблеми зі здоров'ям, отримує лише державну допомогу, інших джерел доходу не має, оскільки матеріали справи не містять належних та допустимих доказів того, що позивач має проблеми зі здоров'ям, та як наслідок, потребує додаткових матеріальних витрат для придбання медикаментів та не містять належних та допустимих доказів на підтвердження того, що позивач не має інших джерел доходу [15].

Разом з тим, як свідчить судова практика, для того щоб вимагати в суді присудження аліментів на утримання непрацездатні батьки мають не тільки досягти пенсійного віку, але й набути статусу пенсіонера.

З цього приводу показовим є рішення Дніпровського апеляційного суду від 20 грудня 2022 року по справі № 192/1682/21,

в якому зазначається, що в обґрунтування позовних вимог позивач посилається на те, що 10.10.2021 року досяг 60-річного віку і відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» з вказаного часу є непрацездатним. Проте, він не є пенсіонером і не отримує від держави будь-якого соціального утримання, оскільки для призначення пенсії не має необхідного стажу роботи. Майна, що може приносити дохід не має. Однак, суд дійшов висновку про те, що як вбачається із матеріалів справи, позивач на час звернення до суду не набув право на призначення пенсії, є працездатним, тому, на думку колегії суддів, суд першої інстанції дійшов обґрунтованого висновку про відмову у задоволенні позову [16].

Розглядаючи підстави виникнення обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків переконані, що згадане піклування має здійснюватися і з підстави тимчасової втрати працездатності батьками.

Під тимчасовою втратою працездатності розуміють неспроможність особи виконувати свою трудові обов'язки внаслідок короткотривалих обставин об'єктивного характеру. Тимчасова непрацездатність може бути спричинена: 1) фізичною нездатністю особи здійснювати трудову діяльність (хвороба, травма, вагітність та пологи); 2) неможливістю працювати у зв'язку із необхідністю здійснювати догляд за іншим членом сім'ї (хворою дитиною; хворим членом сім'ї; за дитиною до трьох років; за дитиною до досягнення трьох річного віку або дитиною-інвалідом до 16 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною); 3) неможливістю працювати у зв'язку із настанням обставин, спричинених діями державних органів (карантин, накладений органами санітарно-епідеміологічної служби) [13].

Хвороба, як зазначається в Академічному тлумачному словнику, це порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом несприятливих чинників внутрішнього й зовнішнього середовища; недуга, захворювання [17].

Отже, у разі захворювання одного з батьків, тобто порушення нормальної життєдіяльності їх організму, повнолітні працездатні діти мають здійснювати відповідні заходи піклування, а саме надавати як фізичну й моральну, так і матеріальну допомогу. Зокрема, відвідувати їх за місцем проживання або перебування в лікувальних закладах, забезпечувати лікарськими засобами, продуктами харчування, одягом тощо, надавати фізичну та іншу допомогу задля якнайшвидшого одужання.

Поза розумним сумнівом обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх батьків виникає і тоді, коли у останніх виявлено хронічні (довготривалі, затяжні) захворювання, зокрема, респіраторні захворювання, такі як астма, хронічне обструктивне захворювання легенів, емфізема чи бронхіт, хронічні хвороби серця, хронічні захворювання нирок або печінки (гепатит), хронічні неврологічні захворювання (хвороба Паркінсона, склероз), діабет, проблеми з селезінкою тощо. Повідомлення батьків своїм дітям про згадані та інші хронічні захворювання та їх підтвердження сімейним лікарем позаяк вимагає від дітей здійснення заходів піклування.

Окремої уваги заслуговує така підстава здійснення піклування про непрацездатних батьків як їх знаходження у безпорадному стані або у стані немичності.

Так, відповідно до п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування», безпорадним слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечувати умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування [18].

Зважаючи на відсутність нормативно визначеного виключного переліку тяжких хвороб або каліцтв, на нашу думку, до них слід віднести перелік хвороб, які перелічені в наказі Міністерства охорони здоров'я України від 05.09.2011 № 561, для встановлення III групи інвалідності [19].

Діагностування у батьків таких хвороб до встановлення їм інвалідності є ознаками безпорадного стану та підставою для початку піклування про них з боку повнолітніх дітей.

Що стосується немичності особи, яка у словниках української мови тлумачиться як: 1) недостатньо сильний (про людину, частини її тіла); слабкий, безсилий; 2) який ослаб, втратив силу через хворобу, втому і т. ін.; знесилений; 3) слаба, безсила людина, хвора; 4) неспроможний, нездатний зробити що-небудь, справитися своїми силами з чимсь [20], то варто зауважити, що такий стан є фактично тотожним з безпорадним.

Схожих висновків доходить і О. І. Лук'янчук, на думку якої стан немичності за своїми ознаками співпадає з ознаками безпорадного стану, тож слід надати легітимного визначення стану немичності як такого, що зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом [21, с. 57].

Висновки. Отже, до умов, на підставі яких виникає юридичний обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, слід віднести: а) походження дитини від матері, батька або наявність між ними інших юридично значущих зв'язків (зокрема, усиновлення); б) досягнення дитиною повноліття (18 років) та завершення нею навчання, зокрема, у закладі вищої освіти (до 23 років); г) працездатність повнолітніх дітей; д) тимчасова (хвороба, травма, карантин та ін.) або постійна втрата працездатності батьками (інваліди I, II, III груп, набуття пенсійного віку та статусу пенсіонера); е) потреба непрацездатних батьків в додаткових матеріальних витратах для гідного існування та/або лікування; є) відсутність у непрацездатних батьків інших (додаткових) джерел доходу; ж) знаходження батька або матері у безпорадному стані чи у стані немичності.

Література:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
2. Лук'янчук О. І. Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 18 с.
3. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного суду від 18 листопада 2020 року (справа № 757/52096/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081400>
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів». URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSO6098?an=88&ed=2006_05_15
5. Стаття 206. Стягнення з дитини витрат на догляд та лікування батьків. *Науково-практичний коментар Сімейного кодексу*

- України. URL: <https://mego.info/матеріал/стаття-206-стягнення-з-дитини-витрат-на-догляд-та-лікування-батьків>
6. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
 7. Рішення Скадовського районного суду Херсонської області від 04 січня 2017 року (Справа № 663/1160/16-ц). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/63951911>
 8. Обов'язок повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків. Білобожницька громада, Чортківський район, Тернопільська область. URL: <https://bilobozhnicka-gromada.gov.ua/news/1590143814/>
 9. Іпатенко О. Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей: підстави виникнення та порядок виконання. *Юридична газета Online*. 18 лютого 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/obovyazok-batkiv-utrimuvati-povnolitnih-ditey-pidstavi-viniknennya-ta-poryadok-vikonannya.html>
 10. Чи повинні батьки утримувати повнолітніх дітей? URL: <https://jurliga.ligazakon.net/catalog/12669/publikatsii/553>
 11. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 08 липня 2022 року (справа № 308/1436/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105264417>
 12. Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>
 13. Втрата працездатності. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/>
 14. Сутність категорії «активність» та її різновиди. URL: <https://buklib.net/books/31843/>
 15. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 06 квітня 2022 року в справі № 216/3071/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103873681>
 16. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 20 грудня 2022 року по справі № 192/1682/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107960524>
 17. Хвороба. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/khvoroba>
 18. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 року № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>
 19. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.09.2011 № 561. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11#Text>
 20. Немічний. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/nemichnyj>
 21. Лук'янчук О. І. Піклування про непрацездатних, немічних батьків: законодавче закріплення морального обов'язку. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Том 1. С. 54–59.

Malushko S. Grounds for the emergence of the legal obligation of children of adults to care for their inable parents

Summary. The article examines the formally defined and factual grounds for the emergence of the legal obligation of adult children to care for their disabled parents. The study analyzed the legal provisions of the Family Code of Ukraine, legal doctrine and judicial practice.

It was established that in legal science and judicial practice, an approach has been developed under which the simultaneous occurrence of the following three conditions is necessary for the emergence of the studied legal obligation: the origin of the child from the mother, father; the disability of the mother, father; the need of the mother or father for material assistance.

However, based on the results of the conducted scientific research, it is substantiated that the indicated approach is not without flaws. It is proved that the subject of the obligation to maintain disabled parents is only those adult children who have completed their education. It is concluded that until the child reaches the age of majority, the parents are responsible for the child, his life and health, development and safety, therefore the provisions of Part 1 of Art. 206 of the Family Code of Ukraine should be excluded or adjusted. It was found that the subject of the obligation to maintain incapacitated parents is only adult children who have not only completed their education, but are also able to work.

It was established that in the event of a decision on the forced fulfillment of the legal obligation to maintain incapacitated parents, the latter must prove in court the need for additional material expenses for their decent existence and/or treatment, as well as provide appropriate and admissible evidence of the absence of other sources of income. It was substantiated that the duty of care should also be carried out in the presence of the following grounds: a) temporary loss of working capacity by the parents; b) in the event of the parents being diagnosed with chronic (long-term, protracted) diseases; c) the father or mother being in a helpless state or in a state of weakness.

As a result of the study, a list of conditions was identified based on which the legal obligation of adult children to take care of their disabled parents arises.

Key words: legal obligation, adult children, incapacitated parents, education of adult children, working capacity of adult children, additional material expenses for parents, helpless state of parents, state of incapacity of parents.

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Овчаренко О. М.,*докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1641-6161>*

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ОBOB'ЯЗKOBOCТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ

Анотація. Автором досліджено правову природу судового контролю за виконанням судових рішень у цивільному судочинстві як самостійної процесуальної гарантії реалізації конституційного принципу обов'язковості судового рішення. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення поняття судового контролю, положення Конституції України, практику Європейського суду з прав людини та правові позиції Верховного Суду щодо змісту і функціонального призначення цього інституту. Обґрунтовано, що правова природа судового контролю у виконавчому провадженні є двоєдиною: з одного боку, повноваження суду на цьому етапі цивільного судочинства сприяють повному, швидкому й ефективному виконанню рішення суду, а з іншого – судовий контроль спрямований на дотримання й поновлення порушених прав учасників виконавчого провадження. Встановлено взаємозв'язок між принципом обов'язковості судових рішень, процесуальними повноваженнями суду та обов'язком боржника виконати судові рішення. Зроблено висновок, що здійснення судового контролю має відбуватися виключно за ініціативою учасників виконавчого провадження, що забезпечує баланс між ефективністю виконання судових рішень, принципом незалежності суду та дотриманням засад справедливого судочинства.

Обґрунтовано, що висновки щодо застосування норм права Верховного Суду у виконавчому провадженні виконують декілька функцій. По-перше, в них роз'яснюється порядок застосування окремих норм законодавства про виконавче провадження. По-друге, Верховний Суд здійснює розширене тлумачення тих норм, які є колізійними або неоднозначними при їх застосуванні. По-третє, під час судового контролю за виконанням судових рішень судом касаційної інстанції визначаються ефективні способи захисту прав учасників виконавчого провадження. По-четверте, висновки Верховного Суду щодо застосування норм права сприяють формуванню вихідних доктринальних положень в галузі цивільного судочинства, що підкреслює їх універсальне значення.

Підкреслено, що для розвитку інституту судового контролю в цивільному судочинстві важливим став Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» від 21 листопада 2024 року № 4094-IX. Законом внесені зміни до ЦПК України, якими істотно посилено матеріальну й процесуальну відповідальність боржника у виконавчому провадженні, деталізовано строки і порядок розгляду судом скарг на рішення, дії та бездіяльність виконавців, підвищено діє-

вість судового контролю шляхом запровадження права суду на скасування оскаржуваних дій виконавця й нового для цивільного судочинства інструменту – звіту про виконання судового рішення, який дозволяє суду покласти додаткові обов'язки на боржника, що ухиляється від виконання рішення суду.

Ключові слова: цивільне судочинство, виконавче провадження, судовий контроль у виконавчому провадженні, принцип обов'язковості судового рішення, боржник, стягувач, відповідальність боржника у виконавчому провадженні, звіт про виконання судового рішення.

Постановка проблеми. Одним із стратегічних результатів впровадження Дорожньої карти з питань верховенства права є механізм примусового виконання судових рішень та рішень інших органів удосконалено, у тому числі через оптимізацію функціонування органів та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень; поступову цифровізацію виконавчого провадження; перегляд або скасування необґрунтованих мораторіїв на примусове виконання судових рішень [1]. Загальноновизнаною тезою є те, що «примусове виконання рішень суду є одним з ключових інструментів забезпечення справедливості та дотримання закону» [2]. Згідно статті 129¹ Конституції України судові рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд [3]. З точки зору європейських експертів, «чинна європейська нормативно-правова база визнає важливість ефективної та дієвої системи виконання рішень як основоположного чинника якості судової системи та заохочує її впровадження з метою покращення захисту прав громадян та забезпечення правової визначеності, що сприятиме подальшому вдосконаленню й розвитку суспільства і економіки» [4, с. 9]. Незважаючи на значущість даного питання, рівень виконання рішень судів в Україні традиційно залишається на низькому рівні. За даними Асоціації приватних виконавців України, у 2025 році рівень фактичного виконання судових рішень за кількістю документів становив 31,5 %, а за сумами – лише 1,5 % від загальної суми боргу [5]. Такі низькі цифри пов'язані як з вадами процедур виконання рішень судів, так і з наявністю численних мораторіїв у виконавчому провадженні, що встановлені на державному рівні, повномасштабною агресією проти України, яка унеможливує виконання рішень щодо осіб, що знаходяться на території держави-агресора, браком коштів

у Державному бюджеті України для виконання рішень проти держави тощо.

Стан дослідження. Питання судового контролю у виконавчому провадженні, а також засобів забезпечення виконання рішень судів привертають увагу вітчизняних дослідників. Зокрема, можна відзначити наукові доробки Т.А. Цувіної [6], С.О. Кравцова [7], Д.М. Сібільова, В.А. Кройтора [8], О.Б. Верби-Сидор [9], І. В. Жукевича [10] та ін. Окрім того, судовий контроль у виконавчому провадженні – це та сфера, тенденції розвитку якої значною мірою визначає судова практика, зокрема висновки Верховного Суду з питань застосування норм права, які динамічно розвиваються й дають поштовх як для законодавчих змін, так і для розвитку доктринальних узагальнень.

Повністю поділяємо думку І.В. Жукевича щодо того, що «в Україні залишається невирішеною проблема масового та системного невиконання судових рішень, які набрали законної сили, що спричиняє зневіру суспільства до національної судової системи та шкодить авторитету держави» [10, с. 139].

Професори В.В. Резнікова й В.С. Щербина визначають судовий контроль за виконанням рішень господарських судів як: «(а) інтегративний процесуальний механізм, що поєднує стадію розгляду справи та стадію виконання рішення в єдину функціональну конструкцію господарського судочинства; (б) інструмент трансформації судового рішення в економічний результат, здатний впливати на стабільність господарського обороту; (в) критерій реальної, а не формальної ефективності господарського судочинства, що дозволяє оцінювати діяльність суду не лише за процесуальними, але і за економіко-правовими показниками» [11, с. 39].

В практико-спрямованому дослідженні громадської організації «Pro Justice» зроблено висновок, що «судовий контроль в Україні залишається ключовим елементом гарантування прав і свобод, але його практична ефективність нерівномірна в адміністративному, цивільному, господарському та кримінальному процесах. Серед його принципів: (а) субсидіарність щодо виконавчого провадження (суд не підміняє виконавця, але втручається, коли без цього виконання стає ілюзорним); (б) пропорційність (інтенсивність реагування відповідає ступеню ухилення/ неефективності дій боржника та ризику нівеляції рішення); (в) ефективність (зміст заходів має бути спроможним реально зрушити виконання; формальний звіт не приймається як виконання); (г) персоніфікація відповідальності (санкції адресуються відповідальним посадовим особам, зокрема керівникам публічних боржників)» [12, с. 121; с. 17].

Доволі цікавою є позиція з цього питання Верховного Суду, що висловлена у постанові КЦС ВС від 17 вересня 2024 р. по справі № 2-1704/09: «Суд у виконавчому провадженні виконує відповідно дві основні функції: забезпечувальну і контрольну. Реалізація забезпечувальної функції відбувається через попереднє санкціонування судом найбільш важливих процесуальних виконавчих дій, вчинення яких потребує встановлення додаткових гарантій дотримання відповідних прав учасників, які й забезпечуються судом. Передача окремих питань виконавчого провадження у компетенцію суду викликана необхідністю забезпечення прав і свобод «інших» осіб, які не є учасниками виконавчого провадження, але які (права і свободи) можуть зачіпатися діями виконавця» [13].

Як ми бачимо, попри брак єдності позицій, питання сутності судового контролю викликають цікавість як науковців, так і суддів Верховного Суду.

Метою цього міні-дослідження є висвітлення останніх тенденцій розвитку законодавства й судової практики в питаннях судового контролю у виконавчому провадженні. Важливо також продемонструвати, що в цивільному судочинстві цей інструмент є беззаперечною гарантією забезпечення конституційної засади обов'язковості судового рішення. Незважаючи на наявність значної кількості наукових публікацій й правових позицій Верховного Суду, питання правової природи судового контролю у виконавчому провадженні, його способів і методів, а також перспектив удосконалення цього інституту викликають дискусії й характеризуються відсутністю єдності думок. Що і зумовлює актуальність дослідження даного напрямку.

Виклад основного матеріалу. *Правова природи судового контролю за виконанням судового рішення у цивільному судочинстві* відрізняється складністю й комплексним характером. Як вірно відзначає І.В. Черненко, «судовий контроль за виконанням судового рішення – це форма реалізації правосуддя на стадії виконання судового рішення, яка полягає в забезпеченні судом належного та повного виконання судового рішення в межах законодавчо визначеної процедури органом державної влади, фізичною або юридичною особою, які згідно із законом зобов'язані його виконати» [14, с. 162]. Існує і дещо інша позиція з цього питання, відповідно до якої «судовий контроль не є автоматичним продовженням розгляду справи після ухвалення рішення. Він доцільний тоді, коли є обґрунтовані підстави вважати, що без такого контролю рішення залишиться невиконаним, виконання буде істотно ускладненим або боржник створює перешкоди для його реалізації» (Я.О. Берназюк) [15]. На нашу думку, для чіткого визначення правової природи судового контролю за виконанням судового рішення у цивільному судочинстві важливо враховувати такі аспекти.

По-перше, відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. В силу визначеного статтями 6, 124 Основного Закону принципу поділу влади виключне право із відправлення правосуддя покладено на суди [3]. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Звідси випливає обов'язок держави не лише вчасно і якісно здійснювати правосуддя, а й забезпечувати фіналізацію його результатів, тобто дієве виконання рішень судів. Це цілком узгоджується зі сталою практикою Європейського суду з прав людини, відповідно до якої доступ до суду включає виконання судового рішення, зокрема: «... Це право було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судові рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Важко собі навіть уявити, щоб стаття 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме: справедливий, публічний і швидкий розгляд, і водночас не передбачала виконання судових рішень» [16]. Відтак, на нашу думку, процесуальна діяльність суду на стадії виконання рішення суду є невід'ємною

складовою процесу відправлення правосуддя, яка виникає за наявності обґрунтованих процесуальних ризиків і спрямована на забезпечення належної й добросовісної поведінки сторін під час виконавчого провадження.

По-друге, важливою в аспекті розуміння правової природи судового контролю у виконавчому провадженні є правова позиція КГС ВС від 28 травня 2019 року у справі № 905/2458/16, відповідно до якої «принцип обов'язковості судового рішення та визначений процесуальним законодавством обов'язок суду із здійснення судового контролю за виконанням судового рішення зобов'язує суди, здійснюючи оцінку тих чи інших обставин, враховувати чи сприяє вчинення будь-якої процесуальної дії (в тому числі судом) виконання остаточного судового рішення чи навпаки – перешкоджає такому виконанню. При цьому, слід зауважити на тому, що виконання судового рішення є прямим обов'язком боржника (ч. 2 ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження»). Відтак, за наявності будь-яких сумнівів з приводу правомірності чи неправомірності вчинення виконавцем певних дій, останні підлягають оцінці з точки зору їх спрямованості на забезпечення виконання остаточного судового рішення» [17]. Таким чином, принцип обов'язковості судових рішень, передбачений ст. 129¹ Конституції України й процесуальним законодавством, знаходиться в прямому зв'язку із вимогою до боржника щодо виконання власних зобов'язань, які виникли в результаті цивільно-правових відносин. Невиконання або неналежне виконання боржником цих зобов'язань зумовлює появу спору про право цивільне, яке розв'язується судом в порядку, передбаченому процесуальним законодавством, а пізніше – передається на примусове виконання до компетентної посадової особи (державного або приватного виконавця). Відповідно, повноваження суду на етапі виконання рішення є одночасно інструментом державного примусу і гарантією реалізації законного суб'єктивного права стягувача, яке було відновлено або підтверджено за результатами судового розгляду справи. Недарма з позиції КРЕС, «Ефективне виконання обов'язкового судового рішення є основоположним елементом верховенства права й забезпечує довіру суспільства до судової влади. Незалежність судової влади та право на справедливий суд нівелюються через невиконання судового рішення» [18]. Підкреслимо також, що активність суду на етапі виконання рішення має бути обумовлена виключно ініціативою учасників виконавчого провадження, адже протилежне суперечило би концепту суду як незалежного й неупередженого арбітра у справі.

Отже, правова природа судового контролю у виконавчому провадженні є двоєдиною: з одного боку, повноваження суду на цьому етапі цивільного судочинства сприяють повному, швидкому й ефективному виконанню рішення суду, а з іншого – судовий контроль спрямований на дотримання й поновлення порушених прав учасників виконавчого провадження.

Пропорційність способів правового захисту під час судового контролю за виконанням судових рішень є одним із міжнародно-правових стандартів виконавчого провадження [18]. Закон України «Про виконавче провадження» називає співмірність заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями однією із засад виконавчого провадження [19], що знаходить своє втілення як в окремих нормах цього Закону, так і в правових позиціях Верховного Суду. За результатами дослідження, проведеного громадською організацією «Pro

Justice» у 2026 році серед 460 респондентів із трьох цільових груп: судді, представники позивачів і представники відповідачів, до причин неефективності способів правового захисту, застосованих під час судового контролю за виконанням судових рішень, були віднесені такі: «формалізація розгляду звернень і скарг, нечіткість процесуальних строків, фрагментарна цифровізація, недостатня відповідальність за невиконання ухвал та системний дефіцит фінансування з боку держави, що безпосередньо підриває авторитет правосуддя» [12, с. 121].

З позиції європейських експертів, серед шляхів підвищення способів правового захисту під час судового контролю за виконанням судових рішень виділяються такі: «електронний арешт банківських рахунків та його обмеження; онлайн-пошук активів боржника; звернення стягнення на цифрові активи; електронні аукціони арештованих активів; національна база даних електронних аукціонів нерухомості; автоматизована система виконавчого провадження; комунікація через офіційну адресу електронної пошти; використання штучного інтелекту; кодекси професійної етики для виконавців; стандарти якості для виконавців; органи, відповідальні за нагляд та/або моніторинг діяльності виконавців; медіація на стадії виконавчого провадження» [4, с. 25].

Названі чинники, на нашу думку, належать до загальних організаційних передумов дієвості не лише виконавчого провадження, а й правосуддя в цілому. Безумовно, підвищення загального рівня ефективності роботи Державної виконавчої служби та приватних виконавців позитивно впливає на дієвість виконавчого провадження як такого, однак, на нашу думку, такі заходи не є достатніми без реальних інструментів впливу на поведінку боржника, які змусили б його швидко виконати свої матеріальні та / або особисті зобов'язання й виключили би або максимально мінімізували би можливості процесуальних зловживань з його боку.

Безумовно, практика Верховного Суду є одним із надважливих інструментів забезпечення пропорційності способів правового захисту під час судового контролю за виконанням судових рішень в цивільному судочинстві.

Постановою КГС ВС від 5 травня 2025 року у справі № 176/1715/23 забезпечене право на безумовне касаційне оскарження дій виконавців: «Судовий контроль за виконанням судових рішень має свої властивості, що відрізняються від розгляду справ у порядку позовного, окремого та наказного провадження. Предметом судового розгляду в таких справах є додержання вимог законодавства про виконавче провадження державних виконавців, інших посадових осіб органу державної виконавчої служби або приватних виконавців. Право на касаційне оскарження судових рішень у справі за скаргами на дії державного виконавця відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України не залежить від малозначності справи і її розгляду в порядку спрощеного позовного провадження. Посилання на випадки, передбачені підпунктами «а» – «г» п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України, не мають значення в цих ситуаціях, оскільки не потребують використання цих зазначених у ЦПК України спеціальних підстав для оскарження. Таке касаційне оскарження допускається на загальних підставах, передбачених ч. 2 ст. 389 ЦПК України» [20]. Варто підкреслити, що і до винесення вказаної постанови Верховного Суду скарги у виконавчому провадженні досить часто ставали предметом перегляду суду касаційної інстанції. З одного боку, право учасника виконавчого

провадження на касаційний перегляд його процесуальних претензій до виконавця або інших учасників правовідносин забезпечує доступність правосуддя, а з іншого боку – касаційний перегляд цієї категорії справ забирає час та істотні процесуальні ресурси, тоді як переважна більшість питань у виконавчому провадженні має оперативно вирішуватися між виконавцем і сторонами виконавчого провадження (стягувачем і боржником).

В постанові КЦС ВС від 22 травня 2026 р. у справі № 606/1141/25 роз'яснено, який спосіб захисту є належним для боржника в разі, якщо виконавець не зняв арешт із його майна через знищення матеріалів виконавчого провадження, що мало місце через те, що борг було погашено боржником через багато років після відкриття виконавчого провадження, адже боржник перебував у місцях позбавлення волі. Верховний Суд роз'яснив, що «в разі, якщо опис та арешт майна проводився державним виконавцем, скарга сторони виконавчого провадження розглядається в порядку, передбаченому розділом VII ЦПК України. Інші особи, які є власниками (володільцями) майна і які вважають, що майно, на яке накладено арешт, належить їм, а не боржникові, можуть звернутися до суду з позовом про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту, що передбачено Законом України «Про виконавче провадження». Таким чином, боржник в разі наявності безпідставно незнятого арешту з його майна повинен не пред'являти позов до органів Державної виконавчої служби, а подавати скаргу на дії державного виконавця, що буде належним способом судового захисту [21]. Вважаємо, що такий підхід Верховного Суду є раціональним, адже через принцип процесуальної економії всі питання, які виникають між сторонами виконавчого провадження (стягувачем і боржником) мають вирішуватися саме в форматі оскарження дій, бездіяльності або рішень виконавця, а не шляхом ініціювання нового позовного провадження. Це не лише дозволяє сконцентрувати всі питання, що виникають під час виконання рішення суду, в одному судовому органі й в одному складі суду, а й зменшити час, необхідний для розгляду й вирішення цих питань, уникаючи правової невизначеності.

В постанові КЦС ВС від 04 вересня 2024 р. у справі № 757/53921/23-ц були роз'яснені повноваження виконавця щодо отримання інформації, яка належить до банківської таємниці у виконавчому провадженні. Так, на думку Суду, «виконавець під час здійснення виконавчого провадження, ... має право одержувати будь-яку інформацію, необхідну для проведення виконавчих дій, в тому числі конфіденційну, отримувати від банків та інших фінансових установ інформацію, яка містить банківську таємницю. Інформацію про наявність рахунків/електронних гаманців та/або стан рахунків/електронних гаманців боржника, рух коштів та операції за рахунками/електронними гаманцями боржника, а також інформацію про договори боржника про зберігання цінностей або надання боржнику в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа, що охороняється банком, виконавець має право одержувати від банків (інших фінансових установ) без рішення суду, а іншу інформацію, яка містить банківську таємницю та необхідна для проведення виконавчих дій, – за рішенням суду» [22]. Варто підкреслити, що оперативному отриманню інформації виконавцем про рахунки боржника сприяє електронний документообіг між банківськими установами, небанківськими

надавачами платіжних послуг, емітентами електронних грошей, а також органами Державної виконавчої служби й приватними виконавцями, що був запроваджений зусиллями Міністерства юстиції України у 2019 році [23]. Водночас на практиці можуть бути ситуації, коли банківські установи й небанківські надавачі платіжних послуг зволікають з наданням відповідей на запити виконавців, що дозволяє боржнику швидко вивести кошти з рахунків. Також багато практичних складнощів виникає з накладенням арешту на електронні гроші. Незважаючи на ці нюанси, альтернативи автоматизованому арешту коштів/електронних грошей боржників немає, а цей інститут потребує розвитку й удосконалення.

Враховуючи викладене, висновки щодо застосування норм права Верховного Суду у виконавчому провадженні виконують декілька функцій. По-перше, в них роз'яснюється порядок застосування окремих норм законодавства про виконавче провадження. По-друге, Верховний Суд здійснює розширене тлумачення тих норм, які є колізійними або неоднозначними при їх застосуванні. По-третє, під час судового контролю за виконанням судових рішень судом касаційної інстанції визначаються ефективні способи захисту прав учасників виконавчого провадження. По-четверте, висновки Верховного Суду щодо застосування норм права сприяють формуванню вихідних доктринальних положень в галузі цивільного судочинства, що підкреслює їх універсальне значення.

Законодавчі зміни, спрямовані на удосконалення судового контролю за виконанням судових рішень. Важливу роль в розвитку інституту судового контролю в цивільному судочинстві відіграв Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» від 21 листопада 2024 року № 4094-IX [24]. Цим нормативним актом до ЦПК України [25] внесені такі зміни:

- суд отримав право стягнути в дохід державного бюджету з відповідача, боржника чи їх керівників (якщо відповідач, боржник є юридичною особою) штраф у сумі від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб в процедурі судового контролю (ст. 148 ЦПК України);
- спростив процедуру виправлення помилки у виконавчому документі та визнання його таким, що не підлягає виконанню, визначивши, що відсутність матеріалів судової справи у зв'язку з їх витребуванням судом апеляційної або касаційної інстанції не перешкоджає розгляду відповідних питань за заявою стягувача або боржника (ст. 432 ЦПК України);
- аналогічне спрощення відбулось і щодо відстрочення і розстрочення виконання, зміна чи встановлення способу і порядку виконання рішення суду (ст. 435 ЦПК України);
- посилена відповідальність боржника щодо судового рішення про зобов'язання вчинити певні дії щодо майна стягувача або майна, присудженого на користь стягувача, зокрема, в разі, якщо боржник протягом двох місяців з дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження за заявою стягувача не виконує рішення суду, це є самостійною підставою для зміни способу і порядку виконання такого судового рішення шляхом стягнення з боржника суми вартості відповідного майна, крім випадків, коли стягувач перешкоджає провадженню виконавчих дій, вартість майна неможливо визначити або майно відповідно до закону не може оцінюватися (ст. 435 ЦПК України);

– встановлено, що судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільних справах здійснює суд, який розглянув справу як суд першої інстанції (ст. 447 ЦПК України);

– розширено право на звернення із скаргою до суду, зокрема, визначено, що сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу, порушено їхні права (ст. 447⁻¹ ЦПК України);

– уточнено вимоги до подання скарги у виконавчому провадженні та процедуру її розгляду, зокрема, передбачено можливість суду повернути скаргу скаржнику без розгляду протягом чотирьох днів після її надходження до суду через недотримання формальних вимог до подачі скарги, визначено обов'язок суду поінформувати орган державної виконавчої служби, приватного виконавця про прийняття скарги до розгляду, запроваджено можливість поновлення судом пропущеного для подання скарги строку на підставі клопотання особи (ст. 448, 449 ЦПК України);

– визначено 20-тиденний строк розгляду скарги з дня прийняття її до розгляду у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються (ст. 450 ЦПК України);

– по-новому сформульовані способи захисту суб'єктивного права в разі встановлення обґрунтованості скарги, зокрема, у такому випадку суд скасовує оскаржувані рішення та визнає оскаржувані дії чи бездіяльність неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника) (ст. 451 ЦПК України);

– запроваджено новий інструмент – звіт про виконання судового рішення в цивільних справах, який суд зобов'язує подати боржнику подати у встановлений ним строк. Стягувач вправі ініціювати цей процесуальний механізм у справах: що виникають із трудових правовідносин; що виникають із сімейних правовідносин; щодо відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення кримінального правопорушення; щодо відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду; щодо відшкодування моральної шкоди; щодо захисту прав споживачів; щодо захисту честі, гідності та ділової репутації; в інших спорах немайнового характеру (ст. 453⁻¹–453⁻⁴ ЦПК України). Звіт про виконання судового рішення незалежно від характеру спору може бути постановлений судом, якщо боржником, який не виконує судові рішення, є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, суб'єкт господарювання державного або комунального сектору економіки (ч. 4 ст. 453⁻¹ ЦПК України).

На нашу думку, запроваджені зміни є вдалими і своєчасними, адже вони посилюють відповідальність боржника у виконавчому провадженні, привносять правову

визначеність в процедуру розгляду судом скарг на рішення, дії та бездіяльність виконавців, підвищують дієвість судового контролю шляхом запровадження права суду на скасування оскаржуваних дій виконавця й нового для цивільного судочинства інструменту – звіту про виконання судового рішення, який дозволяє суду покласти додаткові обов'язки на боржника, який ухиляється від виконання рішення суду. За наслідками розгляду звіту боржника суд вправі застосовувати до нього (або до керівника юридичної особи, якщо боржником є юридична особа) захід процесуального примусу у вигляді штрафу за правилами статті 148 ЦПК України (ч. 4 ст. 453⁻⁴ ЦПК України). При цьому вказані штрафи були підвищені до істотних розмірів: від 66 560 грн до 133 120 грн з урахування розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб у 2026 році. Фінансові стягнення є важливим стимулом для забезпечення правомірної поведінки боржника. Важливою є можливість встановити чіткі строки звітності для боржника й сувора регламентація форми звіту на законодавчому рівні (ч. 2 ст. 453⁻³ ЦПК України). Це надає суду, що постановив рішення у справі, реальні інструменти впливу на процесуальну поведінку боржника, які до ухвалення Закону України № 4094-ІХ були вкрай обмеженими. Як вірно відзначає суддя Верховного Суду Я.О. Берназюк, «звіт про виконання судового рішення є не пояснювальним листом боржника, а доказовим процесуальним документом, який суд має оцінити з погляду реальності, повноти й добросовісності виконання; звіт може стати процесуальним «містком» від констатації невиконання до більш ефективного способу примусового виконання» [15].

Висновки. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що пануюча в науковій доктрині й судовій практиці теза щодо того, що виконавче провадження є невід'ємною стадією й заключним етапом процесу відправлення правосуддя ґрунтується на нормах чинного законодавства й впливає із прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Природа судового контролю у виконавчому провадженні є двоєдиною: з одного боку, повноваження суду на цьому етапі цивільного судочинства сприяють повному, швидкому й ефективному виконанню рішення суду, а з іншого – судовий контроль спрямований на дотримання й поновлення порушених прав учасників виконавчого провадження. При цьому активність суду на етапі виконання рішення в цивільному судочинстві має бути обумовлена виключно ініціативою учасників виконавчого провадження, адже протилежне суперечило би концепту суду як незалежного й неупередженого арбітра у справі.

Принцип обов'язковості судових рішень, передбачений ст. 129⁻¹ Конституції України й цивільно-процесуальним законодавством, знаходиться в прямому зв'язку із вимогою до боржника щодо виконання власних зобов'язань, які виникли в результаті цивільно-правових відносин. Невиконання або неналежне виконання боржником цих зобов'язань зумовлює появу спору про право цивільне, яке розв'язується судом в порядку, передбаченому процесуальним законодавством, а пізніше – передається на примусове виконання до компетентної посадової особи (державного або приватного виконавця).

Висновки щодо застосування норм права Верховного Суду у виконавчому провадженні виконують декілька функцій. По-перше, в них роз'яснюється порядок застосування окремих норм законодавства про виконавче провадження. По-друге,

Верховний Суд здійснює розширене тлумачення тих норм, які є колізійними або неоднозначними при їх застосуванні. По-третє, під час судового контролю за виконанням судових рішень судом касаційної інстанції визначаються ефективні способи захисту прав учасників виконавчого провадження. По-четверте, висновки Верховного Суду щодо застосування норм права сприяють формуванню вихідних доктринальних положень в галузі цивільного судочинства, що підкреслює їх універсальне значення.

Література:

- Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Розпорядження Кабміну від 14 травня 2025 р. № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text>.
- Механізм справедливості: як працює система примусового виконання судових рішень. Міністерство юстиції України. *Офіційний веб-сайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/mechanizm-spravedlivosti-yak-pratsyue-sistema-primusovogo-vikonannya-sudovih-rishen>
- Конституція України. 28 червня 1996 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Блазоне М. Оцінка ефективності та якості системи виконання рішень: порівняльний аналіз європейських підходів. *Право Джастіс*. 2026. 60 с. С. 9. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/6a16eb5001ee3523108150.pdf>
- Виконання судових рішень як чинник довіри до судової влади: у Верховному Суді вчоргове обговорили проблематику виконання судових рішень разом із приватними виконавцями. 1 травня 2026. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2019904>
- Цувіна Т. А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 80-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_141_9.
- Виконавче провадження: теорія та практика : монографія / [Р. Ф. Ханова, С. О. Кравцов, І.О. Ізарова та ін.] ; за заг. ред. р. Ф. Ханової, С. О. Кравцова. Харків : Право, 2021. 672 с.
- Кройтор В.А., Сібільов Д.М. Реалізація функції судового контролю за виконавчим провадженням. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 5(19). С. 299–305. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/items/869532e0-8ed7-42a8-acfd-60b867e4fddd>
- Верба-Сидор О. Б. Співвідношення судового та відомчого контролю за діяльністю приватних виконавців у механізмі забезпечення прав особи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка : наук.-теорет. журн.* 2021. Том 2. № 94. С. 84–98. URL : <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1372/1243>.
- Жукевич І.В. Судовий контроль за виконанням рішень в позовному провадженні цивільного судочинства в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 3, 2023. С. 135–139. URL : <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/437/391>.
- Резнікова В.В., Щербина В.С. Судовий контроль як елемент ефективності господарського судочинства (теоретико-правові аспекти). *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 1, 2026. С. 33–40. С. 39. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2026.1.6>
- Чумак Р., Фонова О., Бутирська І., Соловйова В. Юрисдикційний аналіз судового контролю в Україні. *Звіт Pro Justice*. 2026. 144 с. С. 121; С. 17. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/69b3d1b5e69b3d1b5e7534557248157.pdf>
- Постанова КЦС ВС від 17 вересня 2024 р. по справі № 2-1704/09. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121957725>
- Черненко І.В. Судовий контроль за виконанням судових рішень в Україні. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії (PhD). Спеціальність: 081 «Право», Галузь знань: 08 «Право». Київ, 2026. 202 с. С. 162.
- Берназюк Я. Звіт про виконання судового рішення у публічно-правових спорах: стандарти Верховного Суду та проблеми застосування. *Вебінар «Звіт про виконання судових рішень у господарських спорах: перші підсумки дії нового механізму» 15 травня 2026 р.* URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezent2026/Zvit_sud_rishennya.pdf
- Горнські проти Греції. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 року. П. 40. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text
- Постанова КГС ВС від 28 травня 2019 року у справі № 905/2458/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82294154>
- Висновок № 13 (2010) Консультативної ради європейських суддів Про роль суддів у виконанні судових рішень. 19 листопада 2010 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/no13_of_pereklad.pdf
- Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016 р., № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>
- Постанова КЦС ВС від 5 травня 2025 року у справі № 176/1715/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127423071>
- Постанова КЦС ВС від 22 травня 2026 р. у справі № 606/1141/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/136739310>
- Постанова КЦС ВС від 04 вересня 2024 року у справі № 757/53921/23-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121626180>
- Порядок автоматизованого арешту коштів/електронних грошей боржників на рахунках/електронних гаманцях, відкритих надавачами платіжних послуг з обслуговування рахунків, емітентами електронних грошей. Затв. Наказом Мініюсту від 16.04.2019, № 1203/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0399-19#Text>
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України від 21 листопада 2024 року № 4094-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#Text>
- Цивільний процесуальний кодекс України. Від 18 березня 2004 р., № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Ovcharenko O. Judicial control in enforcement proceedings under the martial law regime as a guarantee of the enforceability of court decisions principle

Summary. The author examines the legal nature of judicial control in enforcement of court decisions in civil proceedings as an independent procedural guarantee for the implementation of the constitutional principle of the binding nature of court decisions. The author analyzes doctrinal approaches to defining the concept of judicial control, provisions of the Constitution of Ukraine, the case law of the European Court of Human Rights, and the legal positions of the Supreme Court regarding the content and functional purpose of this institution. It is argued that the legal nature of judicial control in enforcement proceedings is twofold: on the one hand, the court's powers at this stage of civil proceedings facilitate the full, prompt, and effective enforcement of the court's decision; on the other hand, judicial control is aimed at ensuring compliance with and restoring the violated rights of the parties to the enforcement proceedings. A connection is established

between the principle of the binding nature of court decisions, the court's procedural powers, and the debtor's obligation to comply with the court decision. It is concluded that judicial control should be exercised exclusively at the initiative of the parties to enforcement proceedings, which ensures a balance between the effectiveness of the enforcement of court decisions, the principle of judicial independence, and adherence to the concept of fair trial.

It has been argued that the Supreme Court's rulings on the application of legal provisions in enforcement proceedings serve several functions. First, they clarify the procedure for applying specific provisions of the legislation on enforcement proceedings. Second, the Supreme Court provides a broad interpretation of those provisions that are conflicting or ambiguous in their application. Third, during judicial review of the enforcement of court decisions, the court of cassation identifies effective means of protecting the rights of parties to enforcement proceedings. Fourth, the Supreme Court's conclusions regarding the application of legal provisions contribute to the formation of foundational doctrinal principles in the field of civil procedure, which underscores their universal significance.

It is emphasized that the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Improvement of Provisions on Judicial Control in the Enforcement of Court Decisions", No. 4094-IX, dated November 21, 2024, has become important for the development of the institution of judicial control in civil proceedings. The law amends the Code of Civil Procedure of Ukraine, significantly strengthening the debtor's substantive and procedural liability in enforcement proceedings, detailing the timeframes and procedure for the court's consideration of complaints against decisions, actions, and inaction by enforcement officers, and enhances the effectiveness of judicial control by granting the court the right to annul contested actions by enforcement officers and by introducing a new tool for civil proceedings – the report on the enforcement of a court decision—which allows the court to impose additional obligations on a debtor who evades enforcement of the court decision.

Key words: civil proceedings, enforcement proceedings, judicial control in enforcement proceedings, the principle of the enforceability of court decisions, debtor, creditor, the debtor's liability in enforcement proceedings, report on the enforcement of a court decision.



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 06.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Олюха В. Г.,**доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу господарсько-правових
досліджень проблем економічної безпеки
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3339-1154>*

ОБОВ'ЯЗКИ КЕРІВНИКА БОРЖНИКА ПРИ ЙМОВІРНОСТІ НАСТАННЯ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ В УМОВАХ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС

Анотація. Статтю присвячено дослідженню обов'язків керівника боржника при ймовірності настання неплатоспроможності в умовах адаптації законодавства України до права ЄС. Метою статті є визначення змісту таких обов'язків, аналіз їх імплементації у право України та з'ясування їх значення для вирішення господарськими судами питання про покладення на керівника компанії-банкрута солідарної відповідальності. Обґрунтовано, що одним з сучасних інститутів права ЄС у сфері неплатоспроможності є інститут раннього попередження ймовірної неплатоспроможності, який ґрунтується на застосуванні системи альтернативних правових механізмів захисту інтересів кредиторів поряд із зверненням до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство. Встановлено, що розвиток європейського правового регулювання характеризується переходом від визначення загальних стандартів поведінки керівника боржника до запровадження гнучких механізмів реагування на фінансову кризу підприємства.

Встановлено, що імплементація ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 у право України має вибіркового характеру. Найбільш повно імплементовано положення щодо обов'язку керівника вживати заходів для запобігання неплатоспроможності, які знайшли своє відображення у ч. 4 ст. 4 КУзПБ, а також це положення імплементовано через запроваджений у КУзПБ інститут превентивної реструктуризації. Водночас загальний обов'язок керівника забезпечувати баланс інтересів кредиторів, акціонерів та працівників та інших стейкхолдерів, зокрема працівників, а також уникати умисної або грубої недбалої поведінки, що загрожує життєздатності підприємства повною мірою не імплементовано.

Запропоновано імплементувати у КУзПБ п. (59) Преамбули Директиви (ЄС) 2026/799 шляхом запровадження системи альтернативних механізмів захисту інтересів кредиторів, еквівалентних за рівнем правового захисту зверненню керівника боржника до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство. До таких правових механізмів віднесено публічне повідомлення про виникнення неплатоспроможності через відповідний державний електронний реєстр, проведення медіації за участю всіх кредиторів, здійснення позасудового врегулювання заборгованості тощо. Обґрунтовано, що медіація має здійснюватися тільки після публічного повідомлення про виникнення неплатоспроможності боржника у електронному форматі через відповідний державний реєстр щоб забезпечити рівність процесуальних можливо-

стей всім кредиторам. Доведено, що після імплементації запропонованих змін до чинного законодавства України має бути змінено процесуальний підхід господарського суду до вирішення питання про покладення на керівника боржника солідарної відповідальності. Належне використання альтернативних механізмів захисту інтересів кредиторів повинно визнаватися належним виконанням керівником своїх обов'язків та бути підставою для звільнення його від відповідальності.

Ключові слова: неплатоспроможність, керівник боржника, боржник, солідарна відповідальність, господарський суд, предмет доказування, раннє реагування на неплатоспроможність, альтернативні механізми захисту інтересів кредиторів, медіація, Кодекс України з процедур банкрутства, право ЄС.

Постановка проблеми. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу зумовлює необхідність удосконалення нормативного регулювання обов'язків керівника боржника при виникненні загрози неплатоспроможності підприємства, оскільки вони є важливим елементом системи превентивних заходів, спрямованих на відновлення платоспроможності проблемного боржника та запобігання його банкрутству. Водночас оцінка належності виконання цих обов'язків має важливе значення при вирішенні господарським судом питання можливості притягнення керівника компанії-боржника до солідарної відповідальності.

Питання змісту обов'язків керівника компанії-боржника при виникненні загрози неплатоспроможності тривалий час було у центрі уваги європейської правової доктрини. Директива Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 щодо превентивної реструктуризації, погашення заборгованості та дискваліфікації, а також з питань підвищення ефективності процедур реструктуризації, неплатоспроможності, погашення боргів та внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (далі за текстом Директива (ЄС) 2019/1023) та Директива (ЄС) 2026/799 Європейського Парламенту та Ради від 30 березня 2026 року про гармонізацію деяких аспектів законодавства про неплатоспроможність (далі за текстом Директива (ЄС) 2026/799) поряд з іншими правовими механізмами запобігання неплатоспроможності заклали основні підходи до визначення обов'язків директора при виникненні фінансових труднощів у компанії-боржника.

Імплементація положень Директиви (ЄС) 2019/1023 у вітчизняне законодавство була здійснена шляхом прийняття

Закону України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» № 3985-ІХ від 19 вересня 2024 року. Цим нормативно-правовим актом серед інших новацій були також внесені зміни до статті 4, якими було окреслено обов'язки виконавчого органу при ймовірності настання неплатоспроможності та до частини 6 статті 34 КУзПБ, де було конкретизовано обов'язок боржника звернутись до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення неплатоспроможності та встановлені наслідки невиконання цього обов'язку. Проте коло визначених законодавцем суб'єктів, дотримання інтересів яких має забезпечити керівник проблемної компанії та передбачений зміст його обов'язків не повною мірою відповідає положенням ст.19 Директиви (ЄС) 2019/1023.

Варто зазначити, що з прийняттям Директиви (ЄС) 2026/799 відбулось розширення переліку способів належного виконання керівником своїх обов'язків при виникненні ймовірності неплатоспроможності. Положення Директиви (ЄС) 2026/799 також мають бути враховані при проведенні адаптації вітчизняного господарсько-процесуального законодавства до права ЄС. Все наведене і обумовлює актуальність цього дослідження.

Стан дослідження. Доктрину обов'язків директорів боржників розвивали у своїх працях L.Lin, A. Keay, K. van Zwielen, M.Chen. Проте їх наукові праці написані до набуття чинності вказаними директивами, а тому не враховують подальший розвиток європейського законодавства. Проблеми впровадження у вітчизняне законодавство положень Директиви (ЄС) 2019/1023 розкрили у своїх працях Я.В. Петруненко, В.В. Радзивілюк та О.В. Синегубов. Питання використання інституту медіації у процедурах банкрутства розглянув А.І. Данілов. Проте, дослідження зазначених науковців не стосувались комплексного визначення обов'язків керівника компанії у разі виникнення загрози неплатоспроможності, а також напрямів імплементації положень прийнятої нещодавно Директиви (ЄС) 2026/799 у вітчизняне законодавство.

Метою цієї статті є визначення обов'язків керівника при виникненні ймовірності неплатоспроможності компанії-боржника та окреслення їх значення для вирішення господарським судом питання про наявність підстав для покладення на керівника компанії-банкрута солідарної відповідальності у контексті адаптації законодавства України до правових актів ЄС.

Виклад основного матеріалу. У європейській правовій доктрині сформовано підхід за яким директор компанії у разі виникнення загрози настання неплатоспроможності має скоригувати пріоритети у дотриманні інтересів учасників (засновників). Коли компанія може виконувати свої фінансові зобов'язання стабільно, то директор компанії діє у першу чергу в інтересах учасників (акціонерів), зокрема з дотриманням вимог законодавства забезпечує максимізацію прибутковості господарської діяльності. При виникненні загрози неплатоспроможності компанії характер його обов'язків змінюється, оскільки мають враховуватися інтереси не тільки учасників (акціонерів), а і кредиторів компанії. У разі подальшого погіршення фінансового становища інтереси останніх набувають пріоритетного значення для директора компанії-боржника. По суті мова іде про забезпечення балансу між інтересами вказаних суб'єктів.

Так, Л. Лін у своїй науковій статті, присвяченій обов'язкам директорів проблемної компанії перед кредиторами вказує, що саме погіршення фінансового стану компанії, зокрема перевищення боргу над активами змінює характер конфлікту інтересів кредиторів та засновників (акціонерів). «Хоча конфлікти інтересів між акціонерами та кредиторами існують з моменту видачі кредиту, ймовірність та масштаби цих конфліктів зростають у міру погіршення фінансового стану фірми та збільшенням співвідношення її боргу до власного капіталу» [1, с. 1488]. Як стверджує Е. Кі, зміна обов'язків директорів під час фінансових труднощів компанії є формою захисту кредиторів, які стають у такому випадку основними зацікавленими сторонами, адже вони є власниками остаточної вартості активів. «Коли компанія близька до неплатоспроможності, інтереси акціонерів мають граничну цінність, і директори фактично граються грошима кредиторів, оскільки будь-які подальші збитки можуть призвести до неплатоспроможності компанії, що означає, що кредитори не отримають повної виплати» [2, с. 144]. Пошук директором компанії-боржника балансу між інтересами учасників (акціонерів) та кредиторів ускладнюється у зв'язку з економічною природою конфлікту їх інтересів. К. ван Цвітен справедливо зазначає, що акціонери, усвідомлюючи критичний фінансовий стан компанії та високу ймовірність відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, за якого вони ризикують не отримати жодної віддачі від своїх інвестицій, можуть бути схильні до розміщення активів компанії у високоприбуткових, але у водночас і високоризикових проєктах, тоді як ризик невдачі таких інвестицій нести будуть кредитори [3, с. 388]. М. Чен вказує, що «коли компанія стикається з фінансовими труднощами, від директорів очікується захист інтересів кредиторів, наскільки це можливо. Визначення поточного стану компанії та того, чи може вона продовжувати свою діяльність, чи її слід вважати неплатоспроможною, є обов'язком, який директори повинні взяти на себе» [4, с. 41]. Тобто він виходить з необхідності максимального захисту інтересів кредиторів директорами компанії-боржника та про оцінку сумлінності їх дій через призму належного виконання обов'язку щодо захисту інтересів кредиторів. Варто наголосити, що в умовах українських реалій остаточну оцінку поведінці директора має давати господарський суд під час провадження у справі про банкрутство.

Наведені підходи були сформовані науковцями переважно до набуття чинності Директивою (ЄС) 2019/1023 та Директивою (ЄС) 2026/799, мабуть тому акцент зроблено саме на необхідності дотримання інтересів у першу чергу кредиторів, а також учасників (акціонерів). В той же час, відповідно до п. (а) ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 держави-члени ЄС повинні забезпечити, щоб у разі ймовірності неплатоспроможності директори враховували інтереси кредиторів, акціонерів та інших зацікавлених сторін [5]. Тобто коло осіб, інтереси яких за таких обставин має забезпечувати виконавчий орган компанії є ширшим ніж окреслено на доктринальному рівні. Проте, конкретний перелік зацікавлених осіб цим правовим актом ЄС не визначається мабуть з огляду на те, що конкретизація цього питання залишена на розсуд держав-членів ЄС.

Убачається, що до цієї категорії можуть бути віднесені працівники підприємства-боржника з огляду на наступне. По-перше, п. (1) Преамбули Директиви (ЄС) 2019/1023 зазначає, що у разі проведення реструктуризації права працівників не повинні бути порушені, а п. (2) Преамбули Директиви (ЄС) 2019/1023

вказує, що реструктуризація повинна запобігти скороченню робочих місць. Також відповідно до п. 8 ст. 4 цього акту представники працівників національними актами можуть визнаватись ініціаторами превентивної реструктуризації.

По-друге, Директива 2002/14/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 березня 2002 року про встановлення загальних рамок для інформування та консультування працівників у Європейському Співтоваристві – Спільна декларація Європейського Парламенту, Ради та Комісії щодо представництва працівників [6] вимагає від підприємств інформувати та консультувати працівників про значні зміни в бізнесі в рамках постійної процедури. Оскільки стан неплатоспроможності значною мірою впливає на роботу підприємства, то боржник має виконати інформаційні обов'язки по відношенню до своїх працівників.

По-третє, працівники боржника є вкрай вразливою категорією, оскільки основним, а доволі часто і єдиним джерелом забезпечення їх існування є заробітна плата, заборгованість за якою може накопичуватись боржником певний період часу. Таким чином, директори, за логікою ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023, мають забезпечити баланс інтересів кредиторів, засновників (акціонерів) та стейкхолдерів, зокрема працівників підприємства-боржника.

Український законодавець, приймаючи зміни до КУЗПБ для імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023, також не встановив обов'язок дотримання виконавчим органом боржника при ймовірності неплатоспроможності інтересів зацікавлених осіб (стейкхолдерів) та не окреслив їх коло, що є певним недоліком.

Варто зазначити, що вітчизняними науковцями-правниками вже вказувалось на фрагментарність імплементації окремих положень Директиви (ЄС) 2019/1023 [7; 8; 9]. Бачиться, що й імплементація ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 у КУЗПБ відбулась у дещо звуженому форматі. Так, щодо кредиторів встановлено обов'язок керівника вживати заходів для запобігання неплатоспроможності, визначено систему превентивної реструктуризації, передбачено обов'язок своєчасного звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство під загрозою покладення солідарної відповідальності. Обов'язок керівника боржника, встановлений у ч. 3 ст. 4 КУЗПБ про те, що він має не пізніше ніж за 30 днів з дня виникнення ознак неплатоспроможності чи її загрози або отримання інформації про виявлення ознак неплатоспроможності надіслати засновникам (учасникам, акціонерам) боржника відомості про це, спрямований на захист інтересів засновників (акціонерів). Водночас про необхідність дотримання інтересів стейкхолдерів, зокрема працівників боржника, у КУЗПБ взагалі не згадується.

Бачиться, що обов'язок директорів уникати навмисних дій або грубої недбалої поведінки, яка загрожує життєздатності бізнесу, що вміщено у п. (с) статті 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 у КУЗПБ прямо не відображено. Певним його відображенням можна вважати обов'язок своєчасного звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство. Водночас, обов'язки директорів окреслені у п. (b) ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 щодо необхідності вжиття заходів для уникнення неплатоспроможності прямо встановлені у ч. 4 ст. 4 КУЗПБ. Також інститут превентивної реструктуризації, запроваджений у КУЗПБ спрямований на захист інтересів кредиторів.

Для найбільш повної імплементації положень ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 щодо обов'язків директорів у разі ймовір-

ності настання неплатоспроможності боржника можна було б зробити перенесенням її змісту до КУЗПБ. Наприклад, положення ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 відтворили у національному законодавстві практично без змін австрійські законодавці. Закон Австрії про реструктуризацію (Restrukturierungsordnung, ReO), загалом використав формулювання ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 [10, с. 498].

Варто зазначити, що станом на сьогодні у КУЗПБ сформовано два взаємопов'язаних інститути, які значною мірою забезпечують імплементацію положень Директиви (ЄС) 2019/1023 та можуть розглядатись як основні правові механізми раннього реагування на ймовірність настання неплатоспроможності боржника: інститут превентивної реструктуризації та інститут солідарної відповідальності за порушення обов'язку своєчасного звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Аналіз норм ст. ст. 33-1, 33-7 КУЗПБ дозволяє зробити висновок, що єдиною можливістю відступу від моделі обов'язкового звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення неплатоспроможності для боржника є інститут ініціювання боржником процедури превентивної реструктуризації. Фактично чинний КУЗПБ виходить із бінарної моделі поведінки боржника: або ініціювання реструктуризації або звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Натомість Директива (ЄС) 2026/799 пропонує більш гнучку модель раннього реагування на проблеми з погашенням заборгованості, оскільки допускає застосування інших рівноцінних механізмів захисту інтересів кредиторів. Зокрема пункт (59) Преамбули Директиви (ЄС) 2026/799 надає боржнику доволі широкі можливості для реагування на загрозу неплатоспроможності [11].

Так, окрім самостійного звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство також для боржника є можливим публічне повідомлення про неплатоспроможність боржника-юридичної особи через відповідний державний реєстр. Для України таким реєстром може бути Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. З моменту внесення такого запису до вказаного реєстру кредитори будуть вважатись належним чином повідомленими про фінансовий стан боржника. Саме публічність такого повідомлення усуває ризик інформаційної асиметрії між боржником та кредиторами. Інший напрям – надання права боржнику призупинити звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення неплатоспроможності якщо боржником вживаються заходи, спрямовані на захист усієї групи кредиторів, еквівалентні тому, що забезпечується поданням заяви на відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. До таких еквівалентних заходів можуть бути віднесені: проведення переговорів з усіма кредиторами, започаткування процедури медіації, підготовка плану фінансового оздоровлення, залучення інвесторів, тимчасове обмеження розподілу активів між учасниками тощо. Реалізація таких альтернативних механізмів може розглядатись як належне виконання керівником боржника обов'язку щодо реагування на виникнення загрози неплатоспроможності, а відтак має визнаватись фактором, що звільняє його від солідарної відповідальності, встановленої

абзацом 2 ч. 6 ст. 34 КУЗПБ аналогічно до того, як це встановлено для виконання боржником процедури превентивної реструктуризації.

Таким чином, на ранніх етапах виникнення неплатоспроможності з метою належного дотримання балансу інтересів кредиторів та боржника, а також імплементації положень п. (59) Преамбули вказаної Директиви необхідним є подальший розвиток системи правових механізмів раннього реагування на фінансову неплатоспроможність боржника. За умови їх закріплення у КУЗПБ, такі механізми можуть бути альтернативними способами належного виконання керівником боржника свого обов'язку щодо реагування на ймовірність настання неплатоспроможності. Господарський суд в такому випадку при вирішенні питання про покладення на керівника боржника солідарної відповідальності буде оцінювати не тільки факт порушення обов'язку подання заяви про банкрутство, але й усю сукупність дій керівника, вчинених ним на етапі ймовірності настання неплатоспроможності, зокрема щодо застосування альтернативних механізмів захисту інтересів кредиторів. Відповідальне застосування таких механізмів повинно визнаватись належним виконанням керівником своїх обов'язків та бути підставою для звільнення його від відповідальності.

Одним з можливих еквівалентних заходів у розумінні п. (59) Преамбули Директиви (ЄС) 2026/799, як уже вказувалося вище, може стати медіація між боржником і кредиторами. Як справедливо пише А.І. Данілов, «на досудовій стадії медіація може виконувати превентивну функцію, спрямовану на запобігання відкриттю провадження у справі про банкрутство. Саме на цьому етапі сторони мають найбільшу свободу у виборі варіантів реструктуризації заборгованості, збереження бізнесу як цілісного майнового комплексу (going concern) та підтримання ділових відносин» [12, с. 89]. Започаткування керівником боржника такої процедури має бути підставою для звільнення його від солідарної відповідальності так само як це передбачено зараз у КУЗПБ для процедури реструктуризації.

Разом з тим медіація не повинна використовуватись як інструмент вибіркового врегулювання боргу з окремими кредиторами, що буде порушувати права інших кредиторів, не залучених до цієї процедури. Тому процедура медіації має починатись тільки після публічного повідомлення про виникнення неплатоспроможності боржника у електронному форматі через відповідний державний реєстр. Це забезпечить інформування всіх кредиторів та створить для них можливість взяти участь у процедурі медіації. Хоча безумовно, процедура медіації має відбуватись в індивідуальному порядку з кожним кредитором окремо за єдиними правилами, без створення штучних переваг окремим кредиторам. Лише за таких умов медіація може вважатись заходом, еквівалентним за рівнем захисту інтересів кредиторів зверненню до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство, а отже бути підставою для звільнення керівника боржника від покладення на нього солідарної відповідальності. При цьому у КУЗПБ має бути встановлено, що процедура медіації, яка проводиться відповідно до вказаної процедури є підставою для призупинення строку, встановленого ч. 6 ст. 34 КУЗПБ для звернення до із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Висновки. Право ЄС у сфері неплатоспроможності розвивається у напрямі запровадження системи раннього попередження ймовірної неплатоспроможності, складовою якої є си-

стема альтернативних правових механізмів захисту інтересів кредиторів які можуть застосовуватись поряд із зверненням до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Імплементація ст. 19 Директиви (ЄС) 2019/1023 у право України має вибіркового характеру. Найбільш повно імplementовано положення щодо необхідності вжиття керівником заходів для запобігання неплатоспроможності, що прямо встановлені у ч. 4 ст. 4 КУЗПБ, а також це положення імplementовано через запроваджений у КУЗПБ інститут превентивної реструктуризації. Водночас загальний обов'язок керівника боржника дотримуватись інтересів акціонерів та стейкхолдерів, зокрема працівників, а також уникати умисної або грубої недбалості поведінки, що загрожує життєздатності підприємства повною мірою не імplementовано.

Для імплементації положень п. (59) Преамбули Директиви (ЄС) 2026/799 необхідно запровадити у КУЗПБ систему альтернативних механізмів захисту інтересів кредиторів на етапі ймовірності настання неплатоспроможності боржника, еквівалентних за рівнем правового захисту зверненню керівника боржника до господарського суду з заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство. До таких правових засобів можна віднести публічне повідомлення про виникнення неплатоспроможності через відповідний державний електронний реєстр, проведення медіації за участю всіх кредиторів, здійснення позасудового врегулювання заборгованості тощо.

Процедура медіації при ймовірності настання неплатоспроможності має починатись тільки після публічного повідомлення про виникнення неплатоспроможності боржника у електронному форматі через відповідний державний реєстр, щоб забезпечити інформування всіх кредиторів та створити для них рівні можливості для участі у процедурі медіації, що своєю чергою забезпечить дотриманням принципу рівності кредиторів.

Після імплементації вказаних положень до чинного законодавства України господарським судом при вирішенні питання про покладення на керівника боржника солідарної відповідальності має оцінюватись не тільки факт порушення обов'язку подання до господарського суду заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство, але й уся сукупність дій керівника, вчинених ним на етапі ймовірності настання неплатоспроможності, зокрема щодо застосування альтернативних механізмів захисту інтересів кредиторів. Доцільне та правильне застосування таких механізмів повинно визнаватись належним виконанням керівником своїх обов'язків та бути підставою для звільнення його від відповідальності.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення умов покладення господарським судом солідарної відповідальності за зволікання з поданням заяви до господарського суду про банкрутство.

Література:

1. Lin L. Shift of Fiduciary Duty Upon Corporate Insolvency: Proper Scope of Directors' Duty to Creditors. *Vanderbilt Law Review*. 1993. Vol. 46. № 6. P. 1485–1524. URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2347&context=vlr> (дата звернення: 12.06.2026).
2. Keay A. The Shifting of Directors' Duties in the Vicinity of Insolvency. *International Insolvency Review*. 2015. Vol. 24. № 2. P. 140–164. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1236>

3. van Zwieten K. Director Liability in Insolvency and Its Vicinity. *Oxford Journal of Legal Studies*. Summer 2018. Vol. 38. Issue 2. P. 382–409. DOI: <https://doi.org/10.1093/ojls/gqy013>
4. Chen M. A Shift in the Duties of Directors when the Company is on the Verge of Bankruptcy. *International Journal of Asian and African Studies*. November 2023. Issue Vol. 2 No. 2. P. 39–42. DOI: <https://doi.org/10.32996/ijaas.2023.2.2.4>
5. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj/eng> (дата звернення: 12.06.2026).
6. Directive 2002/14/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 2002 establishing a general framework for informing and consulting employees in the European Community – Joint declaration of the European Parliament, the Council and the Commission on employee representation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2002/14/oj/eng> (дата звернення: 12.06.2026).
7. Петруненко Я.В. Вдосконалення законодавства України в сфері банкрутства у контексті європейської інтеграції: проблеми імплементації директиви (ЄС) 2019/1023. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №4. С. 473–477. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/113>
8. Радзивілюк В.В. Проблеми впровадження інструментів раннього попередження відповідно до Директиви (ЄС) 2019/1023. *Право України*. 2024. №9. С. 74–66. DOI: <https://doi.org/10.33498/loou-2024-09-074>
9. Синегубов О.В. Правові рамки превентивної реструктуризації в ЄС: досвід для України на сучасному етапі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Том 31. № 4. С. 101–127. DOI: <https://doi.org/10.31359/199309092024314-101>
10. Pool J., Wabl G. The purpose of directors' duties in the insolvency context: A critical assessment based on empirical data from Austria and Netherlands. *International Insolvency Review*. 2024. Vol. 33(3). P. 493–521. DOI: <https://doi.org/10.1002/iir.1555>
11. Directive (EU) 2026/799 of the European Parliament and of the Council of 30 March 2026 harmonising certain aspects of insolvency law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2026/799/oj/eng> (дата звернення: 12.06.2026).
12. Данілов А. Медіація як інструмент модернізації процедур банкрутства в Україні. *Економіка та право*. 2026. № 2. С. 85–95. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2026.02.085> (дата звернення: 02.07.2026).

Oliukha V. Obligations of the debtor's manager in the event of probable insolvency in the context of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law

Summary. The article is devoted to the study of the obligations of the debtor's manager in the event of probable insolvency in the context of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law. The purpose of the article

is to determine the content of such obligations, analyse their implementation in Ukrainian law and clarify their significance for the resolution by commercial courts of the issue of imposing joint and several liability on the manager of a bankrupt company. It is substantiated that one of the modern institutions of EU law in the field of insolvency is the institution of early warning of probable insolvency, which is based on the application of a system of alternative legal mechanisms for protecting the interests of creditors along with an application to the commercial court with a statement on the initiation of bankruptcy proceedings. It is established that the development of European legal regulation is characterized by a transition from determining general standards of behaviour of the debtor's manager to the introduction of flexible mechanisms for responding to the financial crisis of the enterprise.

It has been established that the implementation of Article 19 of Directive (EU) 2019/1023 into Ukrainian law is selective. The most fully implemented provision is the obligation of the manager to take measures to prevent insolvency, which is reflected in Part 4 of Article 4 of the Bankruptcy Code of Ukraine, and this provision is also implemented through the institution of preventive restructuring introduced in the Bankruptcy Code of Ukraine. At the same time, the general obligation of the manager to ensure a balance of interests of creditors, shareholders and employees and other stakeholders, in particular employees, as well as to avoid intentional or grossly negligent behavior that threatens the viability of the enterprise is not fully implemented.

It is proposed to implement in the Bankruptcy Code of Ukraine paragraph (59) of the Preamble to Directive (EU) 2026/799 by introducing a system of alternative mechanisms for protecting the interests of creditors, equivalent in terms of legal protection to the application of the debtor's manager to the commercial court with an application to open bankruptcy proceedings. Such legal mechanisms include public notification of the occurrence of insolvency through the relevant state electronic register, mediation with the participation of all creditors, out-of-court settlement of debt, etc. It is substantiated that mediation should be carried out only after public notification of the occurrence of the debtor's insolvency in electronic format through the relevant state register in order to ensure equality of procedural opportunities for all creditors. It is proved that after the implementation of the proposed amendments to the current legislation of Ukraine, the procedural approach of the commercial court to resolving the issue of imposing joint and several liability on the debtor's manager should be changed. Proper use of alternative mechanisms to protect the interests of creditors should be recognized as proper performance by the manager of his duties and be grounds for his release from liability.

Key words: insolvency, manager of the debtor, debtor, joint and several liability, commercial court, subject of evidence, early response to insolvency, alternative mechanisms for protecting the interests of creditors, mediation, Bankruptcy Code of Ukraine, EU law.

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Резворович К. Р.,*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3500-6763>***Лисюк Я. О.,***курсант факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5285-1221>*

ФАЛЬШИВІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: БОРІТЬБА З DEERFAKE ТА ІНФОРМАЦІЙНИМИ МАНІПУЛЯЦІЯМИ

Анотація. Сучасний розвиток цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, створив нові виклики для судочинства. Одним із найбільш загрозливих явищ у цивільному процесі є поява та використання фальшивих доказів, створених за допомогою технології «deepfake» або інших методів цифрової маніпуляції інформацією. Такі докази можуть істотно впливати на результат розгляду справи, підтримуючи принципи змагальності, об'єктивності та справедливості судового процесу. У статті розглядаються правові, етичні та технічні аспекти проблеми визнання, виявлення та протидії фальсифікованим доказам у цивільному процесі України. Аналізується чинне законодавство, практика судів, а також міжнародний досвід щодо допустимості цифрових доказів і відповідальності за їх підроблення.

Окрему увагу приділено питанню експертизи цифрових матеріалів, ролі судових експертів у встановленні автентичності відео, фото та аудіозаписів, а також необхідності підвищення цифрової компетентності суддів і адвокатів. Запропоновано напрями удосконалення процесуального законодавства, зокрема запровадження спеціальної процедури перевірки достовірності електронних доказів, створення національного центру цифрової експертизи та розроблення етичних стандартів використання штучного інтелекту у судовій сфері. Розв'язання проблеми фальшивих доказів вимагає комплексного підходу, що поєднує правові, технічні та освітні інструменти, спрямовані на зміцнення довіри до судової системи в умовах цифрової трансформації.

Ключові слова: цивільний процес, фальшиві докази, deepfake, цифрові технології, інформаційна безпека, судова експертиза, електронні докази.

Постановка проблеми. З поширенням цифрових технологій судовий процес зіткнувся з новими викликами достовірності доказів. Фото-, відео- та аудіозаписи, які раніше сприймалися як надійні джерела доказів, нині можуть бути створені або змінені за допомогою штучного інтелекту. Технологія «deepfake» дозволяє генерувати зображення чи голоси, практично не відрізняючи їх від реальних. У цивільних справах, де доказування часто базується на електронних документах, таких як листування, записи чи відео, виникає ризик маніпулювання фактами.

Проблема ускладнюється відсутністю чітких процедур перевірки цифрових доказів у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) та обмеженою технічною компетентністю учасників процесу. Необхідність вироблення ефективних правових і технічних механізмів боротьби з фальшивими доказами є ключовою умовою забезпечення справедливого судочинства.

Предметом дослідження є правові, етичні та технічні механізми виявлення, визнання недопустимими та протидії фальшивим доказам (зокрема, створеним за допомогою «deepfake» та інших методів цифрової маніпуляції) у цивільному процесі України.

Об'єктом дослідження є цивільний процес України в умовах цифрової трансформації, зокрема відносини, що виникають при поданні, дослідженні та оцінці електронних доказів (відео-, аудіо-, фотофіксація, цифрові документи), які можуть бути об'єктом маніпуляції за допомогою «deepfake» або інших інформаційних технологій.

Аналіз останніх джерел та публікацій. У наукових працях останніх років відзначається зміщення акценту з традиційних питань допустимості доказів на комплексне вивчення загроз цифрових фальсифікацій та необхідність формування адаптивних правових механізмів.

Тематика електронних доказів та цифрових маніпуляцій ґрунтовно розкривається у працях Резворович К.Р., Юніної М.П., Юніна О.С., Круглової О.О. та Ділігула А.С., які підкреслюють проблеми процесуального статусу електронних доказів та недосконалість механізмів перевірки їх достовірності у цивільному судочинстві.

Значний внесок зроблено також Кондрат'євою Л.А., котра аналізує труднощі оцінки електронних доказів у період підвищених інформаційних ризиків під час воєнного стану, вказуючи на потребу у спеціалізованій цифровій експертизі.

Актуальні аспекти цифрової безпеки та її правового забезпечення розкриті у новітніх працях Kulchitskyi T., Rezvorovich K., Povalena M., Dutchak S. та Kramar R., які аналізують трансформацію правового регулювання в умовах стрімкої цифровізації та наголошують на необхідності адаптації законодавства до

нових технологічних загроз. Дослідники акцентують увагу на потребі створення цілісної системи правових гарантій цифрової безпеки, яка охоплюватиме виявлення цифрових фальсифікацій, регулювання використання штучного інтелекту, а також вдосконалення експертних процедур. Їхні висновки підкреслюють, що без оновлення законодавства суд не може ефективно реагувати на загрозу фальшивих доказів.

Варто також відзначити роботи Ткаченка О., Ільєнка А., Улічева О., Мелешка Є. та Смірнова О., які присвячені аналізу інформаційних впливів у соціальних мережах – саме у тих середовищах, де активно поширюється фальсифікований контент та deepfake-матеріали. Автори доводять, що соціальні платформи є ключовими каналами маніпулятивного впливу, а отже, у судових спорах зростає частка доказів, отриманих із цих джерел. Вони підкреслюють небезпеку неконтрольованого поширення синтетичних зображень, аудіо- та відеофайлів, які в подальшому можуть використовуватися як докази у цивільних справах. Це потребує від судової системи здатності оперативно ідентифікувати такі ризики та застосовувати інструменти перевірки автентичності.

На міжнародному рівні технічні аспекти цифрових фальсифікацій ґрунтовно досліджені такими відомими вченими, як Hany Farid та Luisa Verdoliva, які розробляють алгоритми детекції deepfake-контенту та цифрових маніпуляцій. У роботах Yisroel Mirsky, Wenke Lee та інших розглядається природа створення штучно згенерованих медіа та методи їх виявлення за допомогою цифрової криміналістики та штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Цивільне судочинство є одним із основних механізмів захисту прав і свобод громадян. Його ефективність безпосередньо залежить від достовірності доказів, які подають сторони під час розгляду справи.

Відповідно до статті 76 Цивільного процесуального кодексу України, доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [1].

Слід зазначити, що на думку Kulchytskyi T., Rezvorovych K., Povalena M., Dutchak S. і Kramar R., цифрові трансформації створюють принципово новий формат ризиків для судового процесу, що вимагає адаптації законодавства й оновлення інструментів доказування [3].

На думку Ткаченка О., Ільєнка А., Улічева О., Мелешка Є. та Смірнова О., соціальні мережі є головним середовищем поширення фальсифікованих фото-, відео- та аудіоматеріалів, які згодом можуть стати доказами у цивільних справах, що суттєво ускладнює їхню судову оцінку [7].

У добу цифровізації та стрімкого розвитку штучного інтелекту з'явилася нова загроза об'єктивності судового процесу – використання фальшивих доказів, створених за допомогою технології «deepfake» та інших інструментів цифрової маніпуляції. Ця проблема не лише підриває принципи справедливості та верховенства права, а й ставить під сумнів довіру до всієї судової системи.

Технологія «deepfake» – це інструмент, який використовує алгоритми глибокого навчання для створення реалістичних, але повністю змінених або вигаданих зображень, відео чи аудіозаписів [4, с. 11].

Фальшивість доказів може встановлюватись різними шляхами, наприклад, шляхом допиту свідків, співставленням з іншими

доказами. Наприклад, свідок може повідомити суду, що він бачив, як підроблювався документ, або документ, який має містити голографічний захист, не містить його. У таких випадках суд без ускладнень може встановити, що доказ є фальшивим.

Важким у вирішенні питання про фальшивість доказів є те, що тут виникає необхідність встановлення того, що документ не відображає дійсності, наприклад, підпис у документі чи почерк не належать відповідній особі або печатка є підробною. Визначення цього потребує спеціальних знань, а тому вимагає призначення експертизи, що займає певний час. До того ж сторони можуть і не заявити клопотання про її проведення.

Відтак, «deepfake» – це методика синтезу зображення людини, яка базується на штучному інтелекті. Використовують для поєднання і накладення одних зображень та відео на інші зображення або відеоролики.

У початкових етапах розвитку ця технологія мала переважно розважальне або експериментальне значення, однак сьогодні вона активно використовується для маніпулювання інформацією, створення дезінформації та навіть підроблення доказів у судових справах.

У цивільному процесі такі фальсифікації можуть мати серйозні наслідки. Наприклад, змонтоване відео може створити ілюзію певних дій, яких насправді не було, а підроблений аудіозапис – імітувати розмову між сторонами. За відсутності належної експертизи суд може сприйняти такі матеріали як достовірні, що призведе до ухвалення неправомірного рішення. Таким чином, «deepfake» не просто порушує правила процесу, а й руйнує довіру до самої ідеї доказовості в суді [5, с. 10].

Основна складність боротьби з фальшивими доказами полягає у високому рівні технологічності таких підробок. Сучасні deepfake-алгоритми здатні настільки точно відтворювати міміку, інтонації та особливості голосу людини, що навіть досвідчені експерти не завжди можуть одразу визначити підробку [6, с. 8]. У більшості випадків виявлення таких фальсифікацій потребує залучення спеціалістів із цифрової криміналістики, використання штучного інтелекту для зворотного аналізу даних та порівняння з оригінальними джерелами інформації.

Проблемою є також відсутність чітко врегульованої процедури перевірки автентичності цифрових доказів у ЦПК України. Суддя часто не має необхідних інструментів і компетенцій для самостійної оцінки технічних характеристик електронних доказів. Це створює ситуацію, коли рішення щодо достовірності доказу може ґрунтуватися не на об'єктивних критеріях, а на припущеннях чи формальних ознаках [2, с. 91].

У світовій практиці питання боротьби з «deepfake» активно обговорюється як на правовому, так і на технічному рівнях. У США, наприклад, у кількох штатах ухвалені закони, які прямо забороняють створення та розповсюдження «deepfake», якщо вони використовуються для введення в оману або завдання шкоди. У Європейському Союзі питання достовірності цифрових доказів регулюється в межах Загального регламенту із захисту даних (GDPR) та директив щодо електронних доказів, що передбачають створення спеціалізованих експертних лабораторій для перевірки автентичності цифрових матеріалів.

У США, наприклад, у кількох штатах ухвалені закони, які прямо забороняють створення та розповсюдження «deepfake», якщо вони використовуються для введення в оману або завдання шкоди. Зокрема, станом на 2025 рік, закони проти «deepfake» набули чинності у Вашингтоні та Пенсильванії, де передбачено

цивільну відповідальність за несанкціоноване використання зображень осіб у фальсифікованих матеріалах, з штрафами до 10 000 доларів США за порушення.

Загалом, 45 штатів США ввели законодавство щодо сексуально експліцитних «deepfake», включаючи кримінальну відповідальність за їх створення та поширення (наприклад, у Каліфорнії – до 1 року ув'язнення за Act 35 від липня 2025 року). На федеральному рівні ключовим є «Take It Down Act» (ухвалений у червні 2025 року), який криміналізує публікацію неконсенсусних інтимних зображень, включаючи «deepfake», та зобов'язує онлайн-платформи (як-от Meta чи X) впроваджувати механізми швидкого видалення такого контенту за скаргою жертви, з штрафами до 150 000 доларів за ігнорування. Крім того, у контексті виборів 27 штатів (включаючи Техас і Вірджінію) заборонили «deepfake» у політичній рекламі без чіткого маркування, з акцентом на захист демократії від маніпуляцій. Ці норми часто інтегруються з правом на публічність (right of publicity), дозволяючи жертвам позоватися за моральну шкоду.

У Європейському Союзі питання достовірності цифрових доказів регулюється в межах Загального регламенту із захисту даних (GDPR), що передбачають створення спеціалізованих експертних лабораторій для перевірки автентичності цифрових матеріалів. Зокрема, Регламент eIDAS 2.0 (оновлений у 2024 році та чинний з 2025) [8] встановлює стандарти для електронних підписів і сертифікації цифрових доказів, вимагаючи від постачальників послуг (як-от нотаріусів чи судових експертів) використання кваліфікованих інструментів для верифікації автентичності, включаючи блокчейн-технології для фіксації метаданих.

Щодо «deepfake», ключовим є EU AI Act [10] (вступив у силу в серпні 2024, з поетапним застосуванням з лютого 2025), який класифікує «deepfake» як системи AI з обмеженим ризиком (limited risk), зобов'язуючи розробників і користувачів маркувати синтетичний контент (наприклад, водяними знаками або метатегамі) та впроваджувати інструменти детекції, з штрафами до 35 млн євро або 7% глобального обороту за порушення.

Україна лише розпочинає формування правових механізмів у цій сфері. Окремі норми щодо електронних доказів уже закріплені в ЦПК України, проте вони не враховують виклики, пов'язані з розвитком штучного інтелекту. Необхідно доповнити законодавство спеціальними положеннями, які б визначали поняття цифрової фальсифікації, порядок її виявлення та наслідки для сторін, які свідомо подають фейкові матеріали до суду.

Одним із ключових інструментів у боротьбі з фальшивими доказами є судова експертиза цифрових матеріалів. Експерти з комп'ютерної техніки, аудіо- та відеоаналізу можуть встановити ознаки монтажу, визначити джерело походження файлу, час його створення та можливі зміни. Проте для ефективної роботи таких експертів необхідна державна підтримка, розвиток лабораторій і впровадження сучасних технологій аналізу даних [9].

Крім того, варто підвищувати рівень цифрової грамотності суддів, адвокатів і прокурорів. У сучасних умовах суддя повинен не лише знати норми процесуального права, а й розуміти основні принципи функціонування цифрових технологій. Це дозволить більш критично оцінювати подані електронні матеріали, своєчасно призначати експертизи та запобігати використанню фальшивих доказів.

Поширення «deepfake» має не лише правові, а й глибокі етичні наслідки. Фальсифікація доказів підриває не лише справедливість конкретної справи, а й репутацію судової системи

в цілому. Громадяни втрачають віру в те, що суд може відрізнити правду від маніпуляції. Тому боротьба з інформаційними підробками має відбуватися не лише через санкції, а й через формування культури цифрової відповідальності та професійної етики учасників процесу.

Варто також запроваджувати просвітницькі програми, спрямовані на підвищення обізнаності суспільства щодо небезпеки фальшивих цифрових матеріалів. Це сприятиме формуванню правової свідомості та відповідальному використанню технологій.

Проблема фальшивих доказів у цивільному процесі є складним і багатовимірним явищем, що потребує комплексного підходу. Технології «deepfake» відкривають нові горизонти для маніпуляцій, але водночас стимулюють удосконалення судової системи та законодавства. Для ефективної протидії необхідно:

- а) внести до законодавства положення про цифрову фальсифікацію та відповідальність за подання підроблених електронних доказів;
- б) створити національний центр цифрової експертизи для перевірки автентичності матеріалів;
- в) розробити стандарти зберігання, подання та перевірки електронних доказів;
- г) впровадити системне навчання суддів та юристів з питань цифрової безпеки;
- ґ) підвищувати цифрову грамотність суспільства в цілому.

Лише поєднання правових, технологічних і освітніх заходів дозволить мінімізувати ризики інформаційних маніпуляцій і забезпечити головне – справедливість судового процесу, заснованого на істині, а не на ілюзії.

Висновки. Фальсифікація доказів із використанням технологій «deepfake» становить серйозну загрозу для цивільного процесу. Система правосуддя має адаптуватися до цифрової реальності шляхом: удосконалення процесуального законодавства щодо перевірки достовірності електронних доказів; впровадження судово-технічної експертизи цифрових матеріалів як обов'язкового етапу при сумнівах у їх автентичності; створення спеціалізованих державних лабораторій цифрової експертизи; підвищення цифрової грамотності суддів, адвокатів і експертів; формування етичних стандартів використання штучного інтелекту у правовій сфері.

Комплексна реалізація цих заходів дозволить мінімізувати ризики інформаційних маніпуляцій, забезпечити захист прав учасників процесу та зміцнити довіру суспільства до судової системи.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст.492.
2. Кондрат'єва Л. А. Електронні докази в цивільному судочинстві в період воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 90–93.
3. Кульчицький Т., Резворович К., Повалена М., Дутчак С. та Крамар Р. Правове регулювання кібербезпеки в контексті цифрової трансформації українського суспільства. 2024. ст. 443–460.
4. Цивільний процес : навч. посіб. кол. авт. Резворович К.Р., Юнін О.С., Юніна М.П. та ін. Дніпро. ДДУВС. 2023. 224 с.
5. Цивільне право : навч. практикум кол. авт. Резворович К.Р., Юніна М.П., Ділігул А.С. та ін. Дніпро. ДДУВС. 2022. 220 с.
6. Повноваження поліції щодо охорони цивільних прав та свобод : метод. рек. щодо організації та проведення квесту. кол.

авт. Резворович К.Р., Круглова О.О., Юніна М.П. та ін. Дніпро. Видавець Біла К.О. 2021. 16 с.

7. Ткаченко О., Ільєнко А., Улічев О., Мелешко Є., Галата Л. Сучасні дослідження інформаційних впливів у соціальних мережах. «Кібербезпека: освіта, наука, техніка», 2025. № 27, с. 120–140.
8. Take It Down Act. URL: <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/senate-bill/146> (дата звернення – 07.11.2025).
9. EU AI Act. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/> (дата звернення – 07.11.2025)
10. Регламент eIDAS 2.0. URL: [https://www.european-digital-identity-regulation.com/European_Digital_Identity_Regulation_Articles_\(Regulation_EU_2024_1183\).html](https://www.european-digital-identity-regulation.com/European_Digital_Identity_Regulation_Articles_(Regulation_EU_2024_1183).html) (дата звернення – 07.11.2025).

Rezvorovych K., Lysiuk Ya. False evidence in civil proceedings: fighting deepfakes and information manipulations

Summary. The modern development of digital technologies, in particular artificial intelligence, has created new challenges for the judiciary. One of the most threatening phenomena in civil proceedings is the emergence and use of false evidence created using «deepfake» technology or other methods of digital manipulation of information. Such evidence can significantly affect the outcome of the case, undermining the principles of adversarial, objectivity and fairness of the judicial process. The article examines the legal, ethical and technical aspects of the problem of recognition, detection and counteraction to falsified evidence in the civil process of Ukraine. The current legislation, court practice, as well as

international experience regarding the admissibility of digital evidence and liability for its forgery are analyzed.

Special attention is paid to the issue of examination of digital materials, the role of forensic experts in establishing the authenticity of videos, photos and audio recordings, as well as the need to improve the digital competence of judges and lawyers. Directions for improving procedural legislation are proposed, in particular, the introduction of a special procedure for verifying the authenticity of electronic evidence, the creation of a national center for digital expertise, and the development of ethical standards for the use of artificial intelligence in the judicial sphere. Solving the problem of false evidence requires a comprehensive approach that combines legal, technical, and educational tools aimed at strengthening trust in the judicial system in the context of digital transformation.

As a conclusion, it is noted that the falsification of evidence using «deepfake» technologies poses a serious threat to civil proceedings. The justice system must adapt to the digital reality by: improving procedural legislation on verifying the authenticity of electronic evidence; introducing forensic examination of digital materials as a mandatory stage in case of doubts about their authenticity; creating specialized state laboratories for digital expertise; increasing the digital literacy of judges, lawyers, and experts; forming ethical standards for the use of artificial intelligence in the legal sphere.

Key words: civil procedure, fake evidence, deepfake, digital technologies, information manipulation, forensic expertise, electronic evidence.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 10.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Рябо С. О.,

аспірант

Державного податкового університету

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2898-1715>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз досвіду Республіки Польща щодо правового регулювання медіації у цивільному судочинстві, з акцентом на еволюцію цього інституту, його нормативне закріплення та практичне функціонування. Досліджено становлення польської моделі медіації, яка пройшла шлях від запозичення ідей відновного правосуддя до системного елемента цивільного процесу, інтегрованого у Цивільний процесуальний кодекс Польщі та спеціальне законодавство. Окрему увагу приділено впливу європейських правових стандартів, зокрема Директиви 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради, а також рекомендацій Ради Європи, які стали ключовим чинником гармонізації національного регулювання медіації в Польщі. Встановлено, що польська модель медіації є досить розвинутою та характеризується високим рівнем інституційної інтеграції у судову систему. Її особливістю є поєднання законодавчого регулювання, активної процесуальної ролі суду, розвинутої мережі медіаційних центрів, а також наявності процесуальних і фінансових стимулів для сторін спору. Доведено, що ефективність медіації у Польщі забезпечується не лише правовими нормами, а й системною державною політикою, спрямованою на популяризацію альтернативного вирішення спорів, розвиток професійної підготовки медіаторів та формування довіри суспільства до позасудових процедур. Особливу увагу приділено статистичним та практичним аспектам розвитку медіації у Польщі, які свідчать про стабільне зростання кількості справ, переданих на медіацію, та розширення сфери її застосування у цивільному процесі. Підкреслено, що польський досвід демонструє ефективність моделі, в якій медіація виступає не допоміжним, а структурним елементом системи правосуддя, спрямованим на зменшення навантаження на суди та скорочення строків розгляду справ. Обґрунтовано, що для України особливо цінним є польський досвід щодо активної ролі суду у сприянні примиренню сторін, розвитку електронних та цифрових механізмів медіації, формування системи професійної підготовки медіаторів та запровадження ефективних процесуальних стимулів для позасудового врегулювання спорів. Підкреслено необхідність адаптації польської моделі з урахуванням національних правових особливостей, рівня правової культури та стану судової системи України.

Ключові слова: медіація, цивільне судочинство, альтернативне вирішення спорів, цивільний процес, європейські стандарти, судова реформа, Україна, відновне правосуддя.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку цивільного судочинства в Україні характеризується значним навантаженням на судову систему, тривалістю розгляду справ та необхідністю

впровадження ефективних механізмів захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин. У зв'язку з цим особливого значення набувають альтернативні способи вирішення спорів, серед яких медіація виступає важливим інструментом добровільного та позасудового врегулювання конфліктів. Її застосування сприяє скороченню строків вирішення спорів, зменшенню фінансових витрат сторін і зниженню рівня конфліктності у цивільних правовідносинах.

Актуальність розвитку медіації в Україні посилюється в умовах євроінтеграційного курсу держави та необхідності адаптації національного законодавства до європейських стандартів. У цьому контексті особливий інтерес становить досвід Республіки Польща як держави-члена Європейського Союзу та одного із найближчих стратегічних партнерів України, з яким сформовано тісні політичні, правові та міждержавні відносини. Водночас, якщо в Україні правові засади медіації визначені спеціальним Законом України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року, то у Польщі регулювання медіації здійснюється переважно нормами процесуального законодавства, що зумовлює необхідність порівняльного аналізу різних моделей правового регулювання медіації у цивільному судочинстві.

У зв'язку з цим актуальним є дослідження польського досвіду правового регулювання медіації у цивільному судочинстві та визначення можливостей його імплементації в Україні з метою вдосконалення національного законодавства, підвищення ефективності цивільного судочинства та розвитку альтернативних способів вирішення спорів.

Стан дослідження. Питання правового регулювання медіації у цивільному судочинстві Республіки Польща викликає значний науковий інтерес як серед українських, так і зарубіжних дослідників, що свідчить про зростання уваги до альтернативних способів вирішення спорів та пошуку ефективних моделей їх інтеграції у судову систему. Міжнародний досвід розвитку медіації досліджувала О. О. Ізбаш, яка акцентує увагу на ефективності медіації як способу позасудового врегулювання спорів та підкреслює значення міжнародної практики для вдосконалення українського законодавства [1]. Європейські стандарти медіації та їх реалізацію у Польщі й Чехії аналізує Т. В. Степаненко. Авторка звертає увагу на значення Директиви 2008/52/ЄС, яка стала основою розвитку законодавства про медіацію у державах ЄС та сприяла інтеграції медіації у систему цивільного судочинства [2]. Історичний розвиток медіації в Україні та зарубіжних країнах досліджує Р. С. Нурищенко, який наголошує на необхідності розвитку онлайн-медіації, професійної підготовки медіаторів і популяризації цього інституту серед населення [3].

Досвід становлення медіації у Польщі детально проаналізовано у працях М. Я. Поліщук. Авторка досліджує етапи розвитку медіації у Польщі, особливості її нормативного закріплення та практику застосування процедури медіації у цивільних спорах. У роботі підкреслюється, що впровадження медіації у Польщі відбувалося поступово та супроводжувалося постійним удосконаленням законодавства, системи підготовки медіаторів і механізмів інформування населення щодо переваг альтернативного вирішення спорів. На думку дослідниці, саме польський досвід є одним із найбільш показових для України, оскільки демонструє важливість комплексного підходу до розвитку інституту медіації [4].

Разом із тим аналіз наукових праць свідчить, що, попри значну кількість досліджень, питання сучасного реформування медіації у Польщі, зокрема змін 2025–2026 років щодо посилення ролі судової медіації, цифровізації процедури та розширення практики обов'язкового направлення сторін до медіації, залишаються недостатньо висвітленими у вітчизняній юридичній літературі. Потребують подальшого наукового аналізу також перспективи адаптації польського досвіду до умов української правової системи та механізми інтеграції медіації у цивільне судочинство України.

Метою статті є комплексний аналіз досвіду Республіки Польща щодо правового регулювання медіації у цивільному судочинстві та визначення перспектив імплементації окремих елементів польської моделі медіації у правову систему України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження польського досвіду правового регулювання медіації у цивільному судочинстві потребує насамперед визначення сутності медіації та особливостей її розуміння у польській правовій доктрині. Загалом медіація розглядається як один із альтернативних способів вирішення спорів, за якого нейтральна та незалежна третя особа, а саме медіатор сприяє сторонам конфлікту у досягненні взаємоприйнятного рішення. При цьому ключовим елементом медіації залишається добровільність, оскільки медіатор не має повноважень нав'язувати сторонам власне бачення вирішення спору чи примушувати їх до укладення угоди [5, с. 144]. Такий підхід свідчить про те, що медіація ґрунтується не на владному вирішенні спору, а на співпраці сторін та пошуку компромісу, прийнятного для кожного учасника конфлікту.

У польській науковій літературі поняття медіації трактується з урахуванням її функціонального призначення та особливостей застосування у різних категоріях спорів. Так, Е. Беньковська визначає медіацію як добровільні переговори між сторонами конфлікту за участю медіатора, який підтримує та полегшує процес комунікації без нав'язування сторонам конкретного рішення [6, с. 22]. К. Антоляк-Шиманські та О. Пяковська розглядають медіацію як діяльність третьої особи, спрямовану на допомогу сторонам у врегулюванні спору [7, с. 18]. Водночас Е. Гмужинська акцентує увагу на примирному характері медіації, визначаючи її як процедуру посередництва, спрямовану на досягнення порозуміння між конфліктуючими сторонами [8, с. 31]. С. Влодика, у свою чергу, підкреслює значення створення умов для безпосереднього діалогу між сторонами та мирного врегулювання конфлікту [9, с. 17]. Окремої уваги заслуговує підхід К. Антоляк-Шиманської та О. Пяковської, які розглядають медіацію крізь призму норм, що регулюють її застосування у цивільному судочинстві. На думку учених, медіація є процедурою, що здійснюється за участю неупередженої третьої особи – медіатора, основним завданням якого є допомо-

га сторонам у досягненні взаємоприйнятного рішення. При цьому медіатор, за проханням сторін, може пропонувати можливі варіанти врегулювання спору, однак остаточне рішення завжди залежить від волевиявлення самих учасників конфлікту [10]. Такий підхід свідчить про те, що у польській правовій доктрині медіатор розглядається не лише як нейтральний посередник, а і як особа, яка активно сприяє налагодженню конструктивного діалогу між сторонами.

Аналіз наведених підходів дає підстави стверджувати, що польська доктрина медіації акцентує увагу не лише на юридичному аспекті врегулювання спору, а й на необхідності відновлення ефективної комунікації між його учасниками. Саме тому у цивільному судочинстві Польщі медіація розглядається як інструмент, спрямований не тільки на досягнення правового результату, а й на збереження або відновлення соціальних та особистих зв'язків між сторонами спору. Подібний підхід простежується і в українській правовій системі, де медіація також поступово утверджується як неформалізований комунікативний механізм вирішення цивільних конфліктів, орієнтований на досягнення взаємоприйнятного рішення сторін та зниження рівня конфліктності у правовідносинах.

Варто зазначити, становлення медіації у Польщі, як і в більшості європейських держав, відбувалося поступово: спочатку вона функціонувала як практичний механізм врегулювання конфліктів, а лише згодом отримала нормативно-правове закріплення. Витоки розвитку польської моделі медіації пов'язують із поширенням ідей відновного правосуддя, основи яких були сформульовані польським правником і соціологом Л. Петражицьким. Саме Польща стала однією з перших держав Східної Європи, яка ще у середині 90-х років XX століття почала впроваджувати елементи відновного правосуддя у практику вирішення конфліктів. Значний вплив на формування польського інституту медіації справили досвід Німеччини, зокрема діяльність німецьких центрів медіації. Так, у 1992 році працівники Бюро інтервенції Сенату Польщі та представники Пенітенціарного товариства «Патронат» на запрошення Фундації Г. Бюлля відвідали м. Кельн, де ознайомилися з організацією роботи центрів медіації, які спеціалізувалися на роботі з неповнолітніми правопорушниками [11]. Важливо, що у Польщі медіація почала розвиватися саме як практичний механізм розвантаження судової системи та підвищення ефективності вирішення спорів, що згодом зумовило її активне впровадження у цивільне судочинство, судочинства, скороченню строків розгляду справ та розвитку культури мирного врегулювання спорів.

Подальший розвиток інституту медіації у Польщі відбувався вже на організаційному та нормативному рівнях. Так, у 1995 році було створено Групу з упровадження медіації в Польщі, діяльність якої була спрямована на створення центрів медіації на території держави та формування механізмів інституціоналізації медіації [12]. Важливим етапом стало й заснування у 2000 році Польського центру медіації, який забезпечував координацію проведення медіаційних процедур, підготовку медіаторів та популяризацію альтернативних способів вирішення спорів [13, с. 17]. Саме на цьому етапі медіація у Польщі почала поступово інтегруватися у систему правосуддя та сприйматися не лише як додатковий механізм примирення сторін, а як самостійний інструмент захисту прав учасників правовідносин. Паралельно посилювався вплив європейських правових підходів, що зумовлювало гармонізацію національного

регулювання із загальноєвропейськими принципами альтернативного вирішення спорів.

Власне так, суттєвий вплив на впровадження польської моделі медіації мали євроінтеграційні процеси та правові стандарти Європейського Союзу. Польща, як держава-член ЄС, була орієнтована на імплементацію європейських підходів до альтернативного вирішення спорів та гармонізацію національного законодавства із законодавством Європейського Союзу. Впровадження інституту медіації до польського цивільного процесу стало відповіддю як на європейські, так і на світові тенденції розвитку правосуддя. Важливу роль у цьому процесі відіграла спочатку Рекомендація № R (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації у цивільних справах, у якій медіація визначалась як процедура, під час якої сторони за допомогою одного або кількох медіаторів намагаються досягти мирного врегулювання спору [14].

Водночас важливим етапом розвитку медіації на європейському рівні стала публікація Європейською Комісією у 2002 році Зеленої книги щодо альтернативного вирішення спорів у цивільних та комерційних справах. Вказаний документ започаткував широку дискусію щодо місця медіації у системі правосуддя держав Європейського Союзу та необхідності визначення єдиних стандартів її застосування [15]. Наслідком таких обговорень стало ухвалення 2 липня 2004 року Європейського кодексу поведінки медіаторів, який закріпив основні принципи діяльності медіаторів у цивільних та комерційних справах [16]. Зазначені ініціативи стали підґрунтям для подальшої уніфікації підходів до регулювання медіації в державах-членах Європейського Союзу та сприяли формуванню спільних стандартів її застосування у цивільних і комерційних справах. Вони також заклали основу для поступового переходу від фрагментарного регулювання альтернативного вирішення спорів до більш системного нормативного закріплення медіаційних процедур у національних правових системах, що зумовило подальшу імплементацію відповідних європейських положень у законодавство держав-членів, зокрема у сфері цивільного процесу.

Саме тому, вже подальший розвиток інституту медіації у Польщі був пов'язаний із його нормативним закріпленням у цивільному процесуальному законодавстві. У 2005 році, після ухвалення Закону про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу, медіація офіційно стала елементом польського цивільного процесу [17]. Варто зауважити, що Проект відповідного закону був підготовлений Комісією з кодифікації цивільного права при Міністерстві юстиції на основі Рекомендації Комітету Ради Європи від 18 вересня 2002 року щодо медіації у цивільних справах. Таким чином, запровадження медіації мало чітке євроінтеграційне підґрунтя та було спрямоване на гармонізацію національного процесуального законодавства із європейськими стандартами альтернативного вирішення спорів.

Обґрунтовуючи необхідність внесення змін до Цивільного процесуального кодексу, законодавець наголошував, що медіація має сприяти розвантаженню судової системи, підвищенню якості розгляду справ та зміцненню довіри суспільства до судів. Окремо підкреслювалося, що застосування медіації дозволить скоротити строки вирішення спорів, що є важливим чинником для розвитку підприємницької діяльності та економічних відносин [18, с. 268–269]. Водночас зазначалося, що впровадження медіації не створює додаткового навантаження на державний бюджет, оскільки винагорода медіатора здійснюється безпосе-

редньо сторонами спору, що робить цей механізм максимально економічно ефективним.

Важливою рисою польської моделі є те, що медіація розглядається не як ізольований інститут, а як складова ширшої системи альтернативного вирішення спорів, яка застосовується також у трудових, кримінальних, адміністративних справах та справах неповнолітніх. Водночас у цивільному судочинстві вона має специфічний характер, зумовлений приватно-правовою природою відносин між сторонами, що відрізняє її від інших процедур примирення [11].

У процесі розвитку медіації у Польщі окреме місце займає Громадська Рада з питань альтернативних методів вирішення конфліктів та спорів, створена при Міністерстві юстиції у 2005 році. Вона функціонує як постійний консультативний орган, до складу якого входять 20 представників медіаційних осередків, академічного середовища та органів державної влади [19, с. 264]. Діяльність Ради спрямована на вдосконалення механізмів застосування медіації та забезпечення узгодженого розвитку цього інституту в межах національної правової системи. Серед напрямів роботи Ради – аналіз та узгодження міжнародних стандартів у сфері альтернативного вирішення спорів, а також підготовка внутрішніх нормативних і методичних документів, що регулюють діяльність медіаторів. Зокрема, за її участі були розроблені Кодекс етики польських медіаторів (2008 р.) та Стандарти навчальної підготовки медіаторів (2007 р.). Така діяльність сприяє формуванню єдиних професійних підходів у сфері медіації та підвищенню якості медіаційних процедур у цивільному судочинстві Польщі.

Подальший розвиток медіації у європейському правовому просторі безпосередньо також пов'язаний із прийняттям Директиви 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 року «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських справах» [20]. Цей акт закріпив обов'язок держав-членів ЄС забезпечити функціонування ефективних механізмів медіації шляхом імплементації відповідних національних нормативно-правових положень, спрямованих на розвиток альтернативного вирішення спорів. У такий спосіб медіація отримала чітке інституційне закріплення в межах правової системи Європейського Союзу. Разом із тим, у пункті 8 преамбули Директиви 2008/52/ЄС наголошується, що її положення насамперед спрямовані на врегулювання транскордонних спорів, однак державам-членам не забороняється застосовувати встановлені стандарти і до внутрішніх правовідносин. Такий підхід забезпечив гнучкість імплементації та дозволив країнам ЄС інтегрувати положення Директиви у національні системи цивільного процесу.

Практичне значення цього документа підтверджується також звітом Європейської Комісії щодо його застосування, де зазначено, що Директива 2008/52/ЄС суттєво вплинула на розвиток законодавства держав-членів ЄС. Окрім встановлення мінімальних стандартів для транскордонної медіації у цивільних і комерційних справах, вона стала стимулом для ширшого впровадження медіації у внутрішні правові системи та сприяла формуванню національних нормативних моделей її регулювання. Таким чином, європейська правова інтеграція у сфері медіації стала одним із ключових чинників розвитку цього інституту в державах-членах ЄС, включно з Польщею, яка активно адаптувала свої процесуальні механізми до зазначених стандартів. Водночас на момент прийняття Директиви 2008/52/ЄС у Польщі

вже функціонували основні процесуальні механізми застосування медіації у цивільному судочинстві, зокрема щодо ініціювання процедури, участі суду та виконання досягнутих домовленостей сторін. Це свідчить про те, що європейське регулювання значною мірою закріпило та систематизувало підходи, які національна правова система Польщі вже використовувала на практиці, забезпечивши їх подальшу уніфікацію та розвиток у межах спільного правового простору ЄС.

Формування інституційної та європейсько-правової основи розвитку медіації у Польщі створило передумови для її подальшого нормативного закріплення у національному законодавстві. Накопичений практичний досвід діяльності консультативних органів, професійних стандартів та рекомендаційних актів Європейського Союзу поступово трансформувався у необхідність системного врегулювання медіації як складової цивільного процесу. Саме на цьому етапі відбулося її остаточне включення до процесуального та спеціального законодавства, що забезпечило комплексний характер правового регулювання цього інституту в Польщі.

Власне так, варто зазначити що в згаданому вище Цивільному процесуальному кодексі Польщі закріплено базові процесуальні засади застосування медіації у цивільному судочинстві, зокрема у статтях 10, 98-1, 103, 109, 183-1, 187, 210, 394, які визначають порядок ініціювання та проведення медіації, процесуальну роль суду, права та обов'язки сторін і медіатора, а також правові наслідки затвердження судом мирової (медіаційної) угоди [17].

Поряд із Цивільним процесуальним кодексом, важливу роль у регулюванні медіації відіграють спеціальні закони. Закон Республіки Польща «Про судові витрати у цивільних справах» від 28 липня 2005 року встановлює фінансові механізми стимулювання сторін до врегулювання спорів шляхом медіації, зокрема через особливості розподілу та повернення судових витрат [21]. Закон Республіки Польща від 10 вересня 2015 року «Про внесення змін до деяких законів щодо підтримки методів мирного вирішення спорів» спрямований на розширення застосування альтернативних способів врегулювання конфліктів у цивільному процесі [22]. В цьому контексті варто зауважити, що через відсутність широкого застосування медіації у цивільних справах на практиці, законодавець вирішив внести суттєві зміни до певних положень щодо медіації в Кодексі саме шляхом прийняття поправки від 10 вересня 2015 року, яка набула чинності 1 січня 2016 року. Змінені положення додатково узгоджуються з положеннями Директиви 2008/52/ЄС. Статистика за перше півріччя 2016 року показує, що кількість цивільних справ, у яких сторони були направлені на медіацію за рішенням суду (стаття 183-8 § 1 Цивільного процесуального кодексу), зросла майже на 50 % порівняно з першим півріччям 2015 року. Аналізи, щоб визначити, чи вплинуло застосування нових положень щодо медіації у цивільних справах на це збільшення, ще не проводилися; це можна лише припустити. Оцінка того, чи сприятимуть нові положення зростанню популярності медіації у цивільних справах, буде можливою після того, як вони будуть чинними протягом більш тривалого періоду.

Організаційні питання діяльності медіаторів частково врегульовані Законом Республіки Польща «Про систему загальних судів» від 27 липня 2001 року, який визначає порядок формування списків медіаторів та їх взаємодії з судовими органами [23].

Додатковий рівень правового регулювання становлять підзаконні нормативно-правові акти Міністерства юстиції Поль-

щі, серед яких: Розпорядження від 20 січня 2016 року щодо ведення списків постійних медіаторів [24], Правила процедури загальних судів від 23 грудня 2015 року [25], а також Постанова від 20 червня 2016 року щодо визначення розміру винагороди та компенсації витрат медіатора [26]. Сукупність цих актів забезпечує функціонування медіації як інтегрованого елементу цивільного процесу.

Щодо безпосереднього аналізу процедури медіації у цивільному судочинстві Польщі, то варто зауважити, що медіатором у цивільних справах, за винятком сімейних, може бути будь-яка повнолітня дієздатна особа, яка користується довірою сторін та відповідає вимогам доброчесності (ст. 183-2 § 1 ЦПК Польщі). Водночас діючі судді не можуть виконувати функції медіаторів (ст. 183-2 § 2 ЦПК Польщі). У сімейних справах застосовуються підвищені вимоги до професійної підготовки та компетентності медіатора у сфері врегулювання конфліктів (ст. 436 § 4 ЦПК Польщі).

Ініціювання медіації може здійснюватися як за ініціативою сторін, так і суду. Відповідно до ст. 10 ЦПК Польщі суд сприяє мирному врегулюванню спорів, зокрема шляхом заохочення сторін до медіації. Направлення справи до медіації можливе на будь-якій стадії провадження за умови згоди сторін (ст. 183-1 § 2, ст. 183-8 § 1 ЦПК Польщі). У разі наявності медіаційного застереження в договорі суд може зупинити провадження та запропонувати сторонам звернення до медіації (ст. 202-1 ЦПК Польщі). Окремо передбачено проведення інформаційної зустрічі щодо медіації (ст. 183-8 § 4 ЦПК Польщі), що сприяє підвищенню поінформованості сторін про можливості альтернативного врегулювання спору.

Процедура медіації ґрунтується на принципі конфіденційності. Усі учасники зобов'язані зберігати в таємниці інформацію, отриману під час медіації (ст. 183-4 § 2 ЦПК Польщі). Медіатор не може бути допитаний як свідок щодо обставин, які стали йому відомі під час процедури, а відомості, отримані в ході медіації, не можуть використовуватися як докази у судовому процесі (ст. 183-4 § 3 ЦПК Польщі). Це забезпечує автономність процедури та довіру сторін до позасудового врегулювання спору.

Медіація здійснюється на підставі угоди сторін або ухвали суду. У разі домовленості сторони самостійно визначають предмет спору та медіатора, тоді як у випадку судового направлення медіатора визначає суд, який також встановлює строк проведення процедури. Результатом медіації є можливість укладення мирової угоди, яка після затвердження судом набуває юридичної сили судового врегулювання.

Система процесуальних стимулів у польському праві має як заохочувальний, так і обмежувальний характер. Зокрема, у разі досягнення мирової угоди під час судової медіації сторонам може бути повернута частина сплаченого судового збору відповідно до Закону Польщі «Про судові витрати у цивільних справах». Водночас суд може врахувати поведінку сторін при розподілі судових витрат, зокрема у випадку необґрунтованого ухилення від участі в медіації (ст. 103 ЦПК Польщі), що стимулює добросовісну процесуальну поведінку.

Для України польський досвід є особливо актуальним у контексті реформування системи цивільного судочинства та розвитку альтернативних способів вирішення спорів. На сучасному етапі інститут медіації в Україні перебуває на стадії активного становлення, що пов'язано насамперед із прийняттям Закону

України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року, який уперше на законодавчому рівні визначив правові засади проведення медіації, принципи її здійснення, статус медіатора та порядок організації процедури [27]. Прийняття зазначеного нормативно-правового акта стало важливим кроком у напрямі гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами альтернативного вирішення спорів та виконання міжнародних зобов'язань України у сфері доступу до правосуддя.

Водночас, попри нормативне закріплення інституту медіації, практика її застосування у цивільному судочинстві України залишається обмеженою. За даними Державної судової адміністрації України, щороку на розгляді судів перебувають сотні тисяч цивільних справ, що свідчить про значне навантаження на судову систему та необхідність розвитку альтернативних механізмів врегулювання спорів. При цьому медіація в Україні поки що не стала поширеним способом вирішення конфліктів, а кількість справ, врегульованих за участю медіатора, залишається незначною порівняно з країнами Європейського Союзу. Однією з основних причин є недостатній рівень обізнаності населення щодо переваг медіації, відсутність сталої культури позасудового врегулювання конфліктів, а також недостатня інтеграція медіаційних механізмів у діяльність судової системи.

У цьому контексті польський досвід може бути корисним для вдосконалення національного механізму медіації. Зокрема, перспективним видається розширення ролі суду у сприянні примиренню сторін шляхом проведення інформаційних зустрічей щодо можливостей медіації, надання суддям права активніше рекомендувати сторонам позасудове врегулювання спору, а також створення процесуальних стимулів для використання медіації ще до початку судового розгляду. Крім того, доцільним є розвиток електронної взаємодії між судами та медіаторами, створення цифрових платформ для дистанційного проведення медіації та електронного обміну процесуальними документами, що особливо актуально в умовах цифровізації судочинства та функціонування судової системи в умовах воєнного стану.

На відміну від України, у Польщі медіація поступово стала важливим елементом цивільного процесу. За даними Міністерства юстиції Польщі, упродовж останніх років спостерігається стабільна тенденція до зростання кількості справ, переданих судами на медіацію: зокрема, у 2020 році їх кількість збільшилася приблизно на 130 % порівняно з 2015 роком, що свідчить про посилення ролі цього інституту в системі цивільного судочинства. Така динаміка зумовлена активною державною політикою щодо популяризації альтернативних способів вирішення спорів, розвитком інституційної підтримки медіації та розширенням повноважень судів у частині сприяння примиренню сторін. Польська модель демонструє ефективність активної ролі суду у сприянні примиренню сторін, що дозволяє скорочувати строки розгляду справ та зменшувати навантаження на судову систему. Важливе значення має також проведення інформаційних кампаній, розвиток професійної підготовки медіаторів і створення процесуальних стимулів для використання медіації.

Разом із тим імплементація окремих елементів польської моделі в Україні потребує врахування особливостей національної правової системи та сучасного стану розвитку інституту медіації. Насамперед це стосується необхідності формування єдиних професійних стандартів підготовки медіаторів відповідно до європейських підходів, що передбачають не лише базову сертифікацію, але й систему безперервного підвищення кваліфікації

та етичного контролю. В українських умовах така система наразі перебуває на етапі становлення, що ускладнює забезпечення однакового рівня якості медіаційних послуг.

Крім того, важливим є підвищення рівня довіри суспільства до альтернативних способів вирішення спорів, що в Україні залишається порівняно низьким через традиційну орієнтацію на судовий спосіб захисту прав. У країнах ЄС, зокрема в Польщі, розвиток медіації значною мірою забезпечується активною участю судів у процедурі примирення та державними інформаційними кампаніями, тоді як в Україні подібні інструменти ще не набули системного характеру.

Окремої уваги потребує нормативне врегулювання співвідношення медіації та судового провадження, зокрема визначення процесуальних стимулів для сторін до звернення до медіації на ранніх стадіях спору. У цьому контексті доцільним є врахування досвіду держав-членів ЄС, де медіація функціонує як інтегрований елемент цивільного процесу, а не лише як факультативна процедура.

Важливим напрямом залишається також цифровізація медіації, включаючи розвиток онлайн-платформ для проведення процедур врегулювання спорів, що особливо актуально в умовах воєнного стану та обмеженої мобільності учасників процесу. Додатковим чинником розвитку є необхідність популяризації медіації серед населення та професійної юридичної спільноти, оскільки ефективність цього інституту безпосередньо залежить від рівня правової культури, сформовано

Таким чином, польський досвід правового регулювання медіації може стати важливим орієнтиром для подальшого розвитку української моделі альтернативного вирішення спорів. Його адаптація здатна сприяти підвищенню ефективності цивільного судочинства, зменшенню навантаження на судову систему та формуванню більш сучасної й доступної системи захисту прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Висновки. Дослідження досвіду Республіки Польща щодо правового регулювання медіації у цивільному судочинстві дозволяє дійти висновку, що формування цього інституту відбувалося поступово та комплексно – від ідей відновного правосуддя до його повної інституційної інтеграції у процесуальне законодавство. Польська модель медіації характеризується тісним поєднанням нормативного закріплення у Цивільному процесуальному кодексі, спеціального законодавчого регулювання, а також розвиненої системи підзаконних актів, що визначають організаційні та процедурні аспекти її застосування. Важливо, що медіація у Польщі розглядається не як допоміжний інструмент, а як органічна складова цивільного процесу, яка функціонує у взаємодії із судовим розглядом та спрямована на забезпечення ефективного та швидкого вирішення спорів.

Характерною особливістю польського підходу є активна роль суду у стимулюванні сторін до використання медіації, а також наявність процесуальних та фінансових механізмів заохочення до мирного врегулювання спорів. Ефективність цієї моделі підтверджується поступовим зростанням кількості справ, переданих на медіацію, а також розширенням практики застосування мирових угод у цивільних справах. Додатковими чинниками розвитку інституту медіації у Польщі виступають професіоналізація медіаторів, функціонування інституційних органів координації медіаційної діяльності та активна державна політика популяризації альтернативних способів вирішення спорів. У сукупності це забезпечує стабільне підвищення ролі

медіації в системі цивільного судочинства та формування культури досудового врегулювання конфліктів.

Для України польський досвід має особливе значення у контексті подальшого розвитку інституту медіації, який перебуває на стадії становлення. Перспективним є запровадження елементів, що довели свою ефективність у Польщі, зокрема посилення процесуальної ролі суду у сприянні примиренню сторін, розвиток цифрових інструментів проведення медіації, удосконалення системи підготовки медіаторів та формування дієвих стимулів для використання альтернативних способів вирішення спорів. Адаптація зазначених підходів до українських правових реалій здатна сприяти підвищенню ефективності цивільного судочинства, зменшенню судового навантаження та поступовому формуванню сталої практики позасудового врегулювання спорів як невід'ємного елементу правової системи.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо здійснення подальшого аналізу правового регулювання медіації у цивільно-судочинстві країн ЄС.

Література:

- Ізбаш О. О. Міжнародний досвід запровадження медіації. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 33–38. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/347>
- Степаненко Т. В. Європейські стандарти медіації в цивільно-правових спорах та їх упровадження в Польщі та Чехії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 131–134. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/ed37149f-f00f-4d0f-b789-c9e71021b326>
- Нурищенко Р. С. Розвиток медіації як альтернативного способу вирішення спорів в Україні та зарубіжних країнах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 40–42. URL: https://www.lsej.org.ua/11_2023/6.pdf
- Поліщук М. Я. Становлення медіації як альтернативного способу вирішення спорів: досвід Польщі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 255–258. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/6f7b8168-bb52-4f50-a70b-0fa7c83a217f>
- Голубева Н. Ю. Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів. Одеса: *Фенікс*, 2021. 344 с.
- Bieńkowska E. Mediacja w polskim prawie karnym. PPK. 1998. № 18.
- Antolak-Szymański K., Piaskowska O. Mediacja w postępowaniu cywilnym. Komentarz. Warszawa, 2017. S. 18.
- Gmurzyńska E. Mediacja w sprawach cywilnych w amerykańskim systemie prawnym – zastosowanie w Europie i w Polsce. Warszawa : Wydawnictwo C. H. Beck, 2007. S. 31.
- Włodyka S. Ustrój organów ochrony prawnej. PWN. Warszawa, 1975. S. 17.
- Historia Polskiego Centrum Mediacji. URL: <http://mediator.org.pl/>
- Antolak-Szymanski K., Piaskowska O., Mediacja w postępowaniu cywilnym. Komentarz. Komentarze. Opublikowano: Wolters Kluwer. 2017. URL: <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/komentarze/mediacja-w-postepowaniu-cywilnym-komentarz-587722002>
- Кривачук Л.Ф. Розвиток інституту медіації в Польщі: генеза і досвід діяльності центрів. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2019. Вип. 2 (24). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jan/26427/198737-article/xt-443946-1-10-20200319.pdf>
- Огляд світового досвіду запровадження інституту медіації в податковій правовідносини за заг. ред. І.І. Подік. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2019. 58 с.
- Рекомендація Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в цивільних справах (ухвалена Комітетом Міністрів 18 вересня 2002 р. на 808-му засіданні заступників міністрів). URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1568851&Site=COE>
- Green Paper on Alternative Dispute Resolution in Civil and Commercial Law. Commission of the European Communities. COM (2002) 196 final, 19 April 2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A52002DC0196>
- European Code of Conduct for Mediators adopted on 2 July 2004. URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2020-12/Code_of_conduct_EU_EN.pdf?id=c0ec51ee-bf0f-4b6b-8cc9-01b305b90d68
- Kodeks postępowania cywilnego : ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Dz.U. 2026 poz. 468. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640430296>
- Zienkiewicz A. Studium mediacji: od teorii ku praktyce. Warszawa: Difin, 2007. 336 s.
- Mediation. Principles and Regulation in Comparative Perspective / eds. K.J. Hopt, F. Steffek. UK: Oxford University Press, 2013. 1348 p.
- Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/52/oj/eng>
- Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych. Dz.U. 2005 Nr 167 poz. 1398.
- Ustawa z dnia 10 września 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wspieraniem polubownych metod rozwiązywania sporów. Dz.U. 2015 poz. 1595.
- Prawo o ustroju sądów powszechnych: ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Dz.U. 2001 Nr 98 poz. 1070.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 stycznia 2016 r. w sprawie prowadzenia listy stałych mediatorów. Dz.U. 2016 poz. 122.
- Regulamin urzędowania sądów powszechnych. Dziennik Ustaw 2015 poz. 2316. URL: <https://dziennikustaw.gov.pl/du/2015/2316>
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 2016 r. w sprawie wysokości wynagrodzenia i podlegających zwrotowi wydatków mediatora w postępowaniu cywilnym. Dz.U. 2016 poz. 921.
- Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>

Riabko Ye. Legal regulation of mediation in civil judicial proceedings: the experience of Poland and prospects of its implementation in Ukraine

Summary. The article provides a comprehensive analysis of the experience of the Republic of Poland in the legal regulation of mediation in civil proceedings, with a particular focus on the evolution of this institution, its legislative consolidation, and its practical implementation. The formation of the Polish mediation model is examined as a process that developed from the adoption of restorative justice concepts into a fully institutionalized element of civil procedure, integrated into the Polish Code of Civil Procedure and special legislation. Special attention is paid to the influence of European legal standards, in particular Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council, as well as recommendations of the Council of Europe, which have become a key factor in harmonizing national mediation regulation in Poland. It is established that the Polish mediation model is relatively well-developed and is characterized by a high level of institutional integration into the judicial system. Its distinctive features include a combination of legislative regulation, an active procedural role of the court, a developed network of mediation centers, as well as procedural and financial incentives for disputing parties. It is demonstrated that the effectiveness

of mediation in Poland is ensured not only by legal norms but also by a consistent state policy aimed at promoting alternative dispute resolution, developing professional mediator training, and building public trust in out-of-court procedures. Particular attention is given to the statistical and practical aspects of mediation development in Poland, which indicate a steady increase in the number of cases referred to mediation and an expansion of its application within civil proceedings. It is emphasized that the Polish experience demonstrates the effectiveness of a model in which mediation functions not as a supplementary tool but as a structural element of the justice system, aimed at reducing court workload and shortening case

processing times. It is substantiated that the Polish experience is particularly valuable for Ukraine in terms of strengthening the active role of courts in promoting settlement between parties, developing digital and electronic mediation mechanisms, establishing a system of professional mediator training, and introducing effective procedural incentives for out-of-court dispute resolution. The need to adapt the Polish model to national legal particularities, the level of legal culture, and the state of the Ukrainian judicial system is emphasized.

Key words: mediation, civil proceedings, alternative dispute resolution, civil procedure, European standards, judicial reform, Ukraine, restorative justice.



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Снітко А. С.,

аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1816-5952>

СУПЕРЕЧЛИВА ПОВЕДІНКА В ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: МАТЕРІАЛЬНИЙ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено комплексному дослідженню суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) у цивільних правовідносинах крізь призму матеріального та процесуального права. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю єдиного наукового підходу до визначення правової природи суперечливої поведінки у цивільному процесі, фрагментарністю судової практики та необхідністю розмежування матеріально-правових і процесуально-правових наслідків такої поведінки. Метою дослідження є визначення сутності суперечливої поведінки, порівняння її матеріального та процесуального аспектів, виявлення їхніх спільних рис і відмінностей, а також формулювання теоретичних положень, здатних забезпечити єдність правозастосування.

У дослідженні проаналізовано доктрину *venire contra factum proprium*, принципи добросовісності, естопель та правової визначеності, а також практику Верховного Суду щодо застосування заборони суперечливої поведінки.

Обґрунтовано, що у матеріальному аспекті суперечлива поведінка полягає у недобросовісній зміні особою власної правової позиції всупереч сформованим законним очікуванням іншого учасника цивільних правовідносин, що порушує принцип довіри та може бути підставою для відмови у судовому захисті права. Водночас суперечлива процесуальна поведінка має іншу правову природу, оскільки спрямована насамперед проти здійснення правосуддя, принципу правової визначеності та послідовного розвитку процесуальних правовідносин. Запропоновано розглядати її крізь призму принципу незворотності процесу, відповідно до якого учасник процесу не може отримувати юридичні переваги шляхом заперечення власної попередньої процесуальної поведінки.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному порівнянні матеріального та процесуального аспектів суперечливої поведінки, визначенні їх самостійної юридичної природи, об'єкта посягання, підстав застосування та правових наслідків. Доведено, що у матеріальних правовідносинах така поведінка порушує інтереси конкретного учасника цивільного обороту, тоді як у процесуальній сфері – принципи правової визначеності та ефективності судочинства. Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання для формування єдиної судової практики, удосконалення доктрини цивільного права і цивільного процесу та подальших досліджень проблем добросовісності, естопель і заборони суперечливої поведінки.

Ключові слова: цивільний процес, зловживання процесуальними правами, суперечлива поведінка, *venire contra factum proprium*, естопель, добросовісність, правова визначеність.

Постановка проблеми. В українській науковій літературі доктрина заборони суперечливої поведінки (естопель, *venire contra factum proprium*) в матеріальному аспекті досліджена достатньо широко, проте аналіз процесуального аспекту такої поведінки на сьогодні є доволі фрагментарним, судовою практикою із цього питання є несистемною, а порівняння матеріального та процесуального аспекту такого явища практично відсутнє.

Стан дослідження. Питання суперечливої поведінки, пов'язані із зловживанням правами, доктриною *venire contra factum proprium* та принципом естопель, були предметом дослідження багатьох українських науковців. Так, І. Бабич, В. Крат, А. Мануїлова, О. Погребняк, Р. Песцов в своїх роботах зосереджувалися, в першу чергу, на матеріальних аспектах суперечливої поведінки. Натомість І. Андронов, В. Андронova, І. Бутирська, К. Дрогозюк, Н. Загорняк, А. Новосад, С. Рабовська більше приділяли увагу суперечливій поведінці в процесуальному аспекті, орієнтуючись на сформовану в англійському прецедентному праві доктрину естопель. Проте комплексно сутність суперечливої поведінки, порівняння матеріального та процесуального аспектів такої поведінки, виявлення загальних рис та відмінностей у цивільній сфері не досліджувалося.

Мета цього дослідження полягає у визначенні сутності суперечливої поведінки, порівняння матеріального та процесуального аспектів такої поведінки, виявлення загальних рис та відмінностей для подальших наукових відшукувань.

Виклад основного матеріалу. Життя в суспільстві накладає природні обмеження на людину. Людина вільна діяти відповідно до своєї волі, а завданням права є встановлення наслідків, що випливають із свободи волі. Суперечливість у цьому контексті слід розглядати як особливість, що випливає із природи людини, адже життя сплетене з непередбачуваного, а несподіванка може бути даром. Жити – означає пристосовуватися до неочікуваного в тому, що воно має як переваги, так і недоліки. Лише у роботів усе запрограмоване. Саме тому не кожна суперечлива поведінка є порушенням, і не існує обов'язку абсолютної послідовності дій, який можна було б оцінювати у відриві від реальних умов. Як вірно зазначає А. Мануїлова, суперечлива поведінка сама по собі не заборонена [1, с. 12].

Разом із тим, право, яке направлено на унормування людських правовідносин, має встановлювати правові наслідки за непослідовну поведінку, якщо така поведінка зачіпає права та інтереси інших осіб. Чим більше суперечливості в діях особи по відношенню до інших учасників цивільних правовідносин, тим більше вірогідність, що така суперечливість порушуватиме їхні права та інтереси.

У класичній логіці суперечність виявляється, коли щонайменше два твердження, розглянуті у сукупності, утворюють логічну несумісність, що породжує два протилежні висновки. Дослідження суперечностей можна знайти в давньогрецьких філософських працях, зокрема, у праці Платона «Евтідем».

Для великого німецького філософа Гегеля *«протириччя – ось що насправді рухає світом, і смішно говорити, що протириччя неможливо мислити»* [2, с. 192].

Аналізуючи сутність суперечливої поведінки у цивільному праві, ми виявляємо поведінку особи, яка, з об'єктивної точки зору, вступає у суперечність із попередньою поведінкою. Розглянуті в сукупності ці дві поведінки утворюють непослідовну, а отже суперечливу поведінку. І ця суперечлива поведінка завдає шкоди іншому учаснику правовідносин – адресату поведінки – і підриває довіру, створену причинно-наслідковим зв'язком із попередньою поведінкою. Довіра в цьому випадку виступає як першоджерело законного очікування.

Таким чином, суперечність конфліктує з моделлю поведінки, визначеною принципом об'єктивної добросовісності.

У визначенні об'єктивної добросовісності велике значення має повага до становища іншого учасника правовідносин, до його інтересів, надій і очікувань, що в кінцевому підсумку відсилає до принципу захисту довіри, під яким в матеріальному аспекті можна розуміти очікування однієї сторони, що інша сторона, з якою укладено договір, діяла і діятиме правильно та лояльно, та впевненість першої сторони у тому, що її правове становище залишатиметься стабільним, зрозумілим і прогнозованим.

Як зазначено в постанові Верховного Суду від 16.05.2018 р. у справі № 449/1154/14 добросовісність (пункт 6 статті 3 ЦК) – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення [3].

За таких передумов сутнісно суперечливої поведінки в матеріальному аспекті є юридична криза – криза виконання зобов'язання, що виникає на шкоду іншому учаснику цивільних правовідносин. При цьому зобов'язанням, яке не виконується, може бути як зобов'язання вчинити певні дії, так і зобов'язання утриматися від їх вчинення. Як зазначає С. Рабовська, на практиці взаємовідносини сторін в такому випадку прийнято розглядати як угоду, а недобросовісні дії однієї зі сторін – як порушення такої угоди [4, с. 86].

Із цього приводу можна навести кілька прикладів. Якщо особа уклала додаткову угоду до договору оренди землі, а згодом пред'явила позов про визнання такого договору неукладеним, вказана поведінка суперечить його попередній поведінці (укладенню додаткової угоди та отриманню плати за користування земельною ділянкою) і є недобросовісною.

Відповідно до іншого прикладу, позивач, перерахувавши кошти відповідачу, які сторони спільно витрачали, знав, що між ними відсутнє зобов'язання (відсутній обов'язок), а тому подальша поведінка позивача щодо стягнення коштів з іншої сторони є суперечливою (тобто, потерпіла особа вільно і без помилки погодилася на настання не вигідних для себе наслідків) [5].

Із наведеного вбачається, що недобросовісна сторона, користуючись довірою іншої сторони, отримувала певні переваги, а коли вони закінчилися, вирішила змінити свою позицію, щоб знову ж таки отримати для себе вигоду.

В свою чергу, адресат поведінки, якби не наявність суперечливих дій з боку недобросовісної сторони, мав би більш вигідне матеріально-правове становище, що спиралося на легітимне очікування, породжене первісною поведінкою недобросовісної сторони.

Як бачимо, сутність суперечливої поведінки у цивільній сфері полягає у невиконанні особою зобов'язання, прийнятого на себе раніше, а також у шкоді, яка завдається іншій стороні внаслідок такого невиконання і яка починає розглядатися як протиправна саме через суперечливу поведінку.

Узагальнюючи, суперечлива поведінка в матеріальному аспекті безпосередньо спрямована проти іншого учасника правовідносин – адресата такої поведінки – та діє у сфері приватного права. Саме тому така поведінка не може бути врахована суддею з власної ініціативи (ex officio), а потребує чіткої вираженої заяви з боку потерпілої сторони.

У процесуальній сфері динаміка суперечливої поведінки відбувається інакше, адже така поведінка спрямовується безпосередньо проти здійснення правосуддя, створюючи перепони для належного розвитку процесуальних правовідносин і лише опосередковано – проти іншого учасника справи.

Суперечлива процесуальна поведінка порушує насамперед природний перебіг процесуальних відносин, зумовлюючи небажану зворотність у їхньому розвитку. Тому її можна називати ще зворотною процесуальною поведінкою.

Щойно процесуальна дія вчинена, вона негайно породжує правові наслідки, а отже, впливає на розвиток процесуальних відносин, незалежно від волі того, хто її вчинив, – в силу прямого припису закону.

Процесуальні дії вчиняються поступово відповідно до встановленої послідовності з метою найшвидшого та справедливого вирішення спору, а принцип незворотності забезпечує поступальний розвиток процесу, фіксуючи завершення відповідної процесуальної стадії.

У разі недотримання правових процедур, тобто відхилення процесуальної дії від встановленої форми, хід судового процесу зупиняється і судовий процес починає рух у зворотному напрямку, повертаючись на одну із попередніх стадій.

Закон допускає зворотність у перебігу процесу лише у окремих випадках і в певних межах; поза цими межами повернення назад не допускається, оскільки це спричиняє очевидні втрати часу, засобів і ресурсів та, зрештою, перешкоджає досягненню процесуальних цілей. Іншими словами, процесуальна зворотна поведінка певною мірою підриває ефективність практичного результату, на досягнення якого вона була спрямована.

Повернення на попередню стадію судового процесу, як правило, зумовлюється тим, що вада процесуальної дії з точки зору її змісту чи форми є нездоланною, і якщо її не виправити, вона неминуче скомпрометує весь ланцюжок наступних процесуальних дій.

І оскільки цивільний процес входить у сферу публічного права, зворотна поведінка йде врозріз із юрисдикційною функцією держави.

В цьому контексті суперечлива процесуальна поведінка являє собою насамперед порушення вектору незворотності, що впливає з принципу правової визначеності й органічно спрямовує все функціонування процесуальних правовідносин.

Необхідно відмітити, що зворотність може проявлятися не лише в межах однієї справи, а охоплювати різні, інколи відда-

лені між собою у часі та просторі процесу. Іншими словами, зовсім не обов'язково, щоб первісна та наступна за нею суперечлива поведінка відбувалися в межах однієї справи. Це зумовлено широким спектром дій і юридичних ситуацій, що виникають унаслідок поведінки учасників цивільного процесу.

Наприклад, питання щодо суперечливої поведінки було предметом судового розгляду Верховного Суду у справі № 910/14863/22, де скажник заявляв, що «судами не застосовано принцип добросовісності та доктрину *venire contra factum proprium*, або ж заборону суперечливої поведінки при дослідженні обставин визнання ТОВ «ОРХЕЙ-ВІТ» факту схожості позначень «*Natura*» та «*Naturalis*» при розгляді справи судом в Республіці Молдова, згоду із рішеннями судів Республіки Молдова щодо схожості позначень «*Natura*» та «*Naturalis*» до ступеню сплутування та неоскарження таких рішень в майбутньому, і одночасне заперечення цих обставин ТОВ «ОРХЕЙ-ВІТ» у цій справі, що розглядається українськими судами» [6].

Відтак, заборона суперечливої процесуальної поведінки перешкоджає учаснику цивільного процесу переглядати усталену правову ситуацію, оскільки це становило б очевидне порушення принципу об'єктивної добросовісності, а також порушення принципу незворотності, який пронизує правову систему.

Таким чином, як відмічає І. Андронов та В. Андронova, заборона суперечливої поведінки у цивільному процесі застосовується як засіб для відхилення судом заяв сторони, які суперечать її попередній поведінці (*allegans contraria non est audiendus* – суперечливі заяви не слід вислуховувати) [7, с. 8].

Особа порушує принцип незворотності, тобто поступальність судового процесу, коли намагається через суперечливу поведінку досягти юридичного ефекту, відмінного від того, який природно випливає з її первісної поведінки і який вже, з огляду на вимоги правової визначеності, закріплений у певному процесуальному документі або у оголошеній у певній заяві особи. Прийняття правовою державою такої суперечливої поведінки означало б надання їй небажаного зворотного ефекту. Ритм і перебіг правового життя вже не дозволяють переглядати те, що відбулося в процесі. Минуле не повертається. Тут доречний згадати відоме китайське прислів'я: вимовлене слово, випущена стріла та втрачена можливість назавжди залишаються в минулому.

Слід відмітити, хоча сформована стороною правова ситуація у ході судового процесу формально не має авторитету вирішеної справи (лат. *auctoritas rei iudicatae*), вона набуває обов'язковості до такої міри, що унеможливорює досягнення ефекту, відмінного від того, який вже був досягнутий в тому самому або попередньому процесі. На таку усталену ситуацію певною мірою проєктуються наслідки, подібні до тих, що притаманні остаточності судового рішення – незмінність і обов'язковість.

Для ілюстрації, якщо особа не заявляє про порушення правила територіальної підсудності під час розгляду справи судом першої інстанції, мовчки приймаючи його право розглядати справу, а на стадії апеляційного розгляду справи зазначає про незаконність рішення суду першої інстанції через вказані обставини і просить передати справу на повторний розгляд іншому суду першої інстанції, така особа діє суперечливо. Вказано правило на сьогодні відображено в статті 378 Цивільного процесуального кодексу України.

Як казали римляни, *summum jus, summa injuria* – «найвище право є найвищою несправедливістю»: прагнучи двічі реалізу-

вати те саме право через взаємовиключні позиції, суб'єкт фактично виходить за межі цього права.

У цьому контексті принцип незворотності виступає елементом порядку та правової визначеності. У зв'язку із цим не можна не погодитися із думкою А. Новосад, яка відмічає, що використання процесуального естопелю як складової загальної концепції заборони суперечливої поведінки підвищує значення процесу доказування і забезпечує дотримання безпеки та дисципліни учасників процесу задля ефективного правосуддя [8, с. 321].

Отже, принцип незворотності можна розглядати як вартовою правової визначеності, яка використовується державою для розв'язання конфліктів із мінімальними втратами та соціальними потрясіннями, не допускаючи, щоб вирішені спори знову ставали предметом нескінчених судових оскаржень. Тим самим держава забезпечує правову стабільність.

Варто відмітити, що на сьогодні Верховний Суд в контексті суперечливої поведінки в матеріальному та процесуальному аспекті чітко відмежовує зловживання матеріальними та процесуальними правами, зокрема, і щодо наслідків такого зловживання. Так, в постанові в 03.06.2020 р. у справі № 318/89/18 судом зазначено: «Потрібно розмежовувати зловживання процесуальними правами та зловживання матеріальними (цивільними) правами. Указані правові конструкції відрізняються як по суті, так і за правовими наслідками щодо їх застосування судом. При зловживанні процесуальними правами суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов, чи застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті цивільного права та інтересу, тобто відмова в позові» [9].

Висновки. На сьогодні правова держава забороняє суперечливу поведінку, якщо вона порушує відносини довіри та призводить до завдання шкоди іншим учасникам цивільних правовідносин. Такий підхід відповідає загальновизнаному в сучасному світі принципу добросовісності та правової визначеності.

При цьому потрібно розрізняти суперечливу поведінку в матеріальному та процесуальному аспекті, адже в першому випадку така поведінка направлена проти іншого учасника цивільних правовідносин, а в другому – проти правової визначеності та інтересів держави і суспільства в цілому. Відповідно, в першому випадку наслідком суперечливої поведінки буде відмова в захисті права, а в другому – залишення заяви учасника судового процесу без розгляду або застосування до недобросовісної сторони інших заходів процесуального примусу.

Література:

1. Мануїлова А. І. Застосування правила естопель як засіб захисту від недобросовісної поведінки. *Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції (10 грудня 2020 року, м. Одеса) /* відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 12. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6b784145-cbec-4f9b-992c-05fae90a4f3a/content>
2. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за ред. М. Ф. Шмиголя]. К.: Центр учбової літератури, 2016. 412 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Yushkevich/0043128.pdf>
3. Постанова Верховного Суду від 16.05.2018 р у справі № 449/1154/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892>.

4. Рабовська С. Принцип «естопель» чи доктрина *venire contra factum proprium*: Співвідношення та пріоритетність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. Випуск № 1 (125). С. 81–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/1.125-14>
5. Василь Крат. Суддя Верховного Суду. Добра совість в практиці касаційного суду: презентація. 12 червня 2025 року. *Веб-портал «Судова влада України»*. С. 21, 27. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Dobra_sovist_12_06_2025.pdf.
6. Постанова Верховного Суду від 12.11.2024 р. у справі №910/14863/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123226305>
7. Andronov I., Andronova V. The procedure of ratification of international treaties as a component of the mechanism of creation of criminal legislation of Ukraine=Естопель у цивільному судочинстві України. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2019. № 4. Р. 5–9. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/21f09810-9c72-4084-8aca-336fbbc64a1c>
8. Новосад А.С. Процесуальний естопель: особливості застосування. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2019 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 320–321. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/3433>
9. Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 р. у справі № 318/89/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89675396>

Snitko A. Contradictory conduct in civil legal relations: substantive and procedural aspects

Summary. The article is devoted to a comprehensive study of contradictory conduct (*venire contra factum proprium*) in civil legal relations through the prism of substantive and procedural law. The relevance of the research is обусловед by the absence of a unified scholarly approach to determining the legal nature of contradictory conduct in civil proceedings, the fragmented character of judicial practice, and the need to distinguish between the substantive and procedural legal consequences of such conduct. The purpose of the study is to determine the essence of contradictory conduct, to compare

its substantive and procedural aspects, to identify their common features and differences, and to formulate theoretical propositions capable of ensuring consistency in judicial application.

The study analyses the doctrine of *venire contra factum proprium*, the principles of good faith, estoppel, and legal certainty, as well as the case law of the Supreme Court concerning the prohibition of contradictory conduct.

It is substantiated that, in the substantive law dimension, contradictory conduct consists in an unfair change of a person's legal position contrary to the legitimate expectations previously formed by another participant in civil legal relations, thereby violating the principle of reliance and serving as a possible ground for refusing judicial protection of a civil right. At the same time, contradictory procedural conduct has a different legal nature, since it is primarily directed against the proper administration of justice, the principle of legal certainty, and the orderly development of procedural legal relations. It is proposed to consider such conduct through the principle of procedural irreversibility, according to which a participant in judicial proceedings cannot obtain legal advantages by contradicting or denying his or her previous procedural conduct.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive comparison of the substantive and procedural aspects of contradictory conduct, the determination of their independent legal nature, the object of legal protection, the grounds for their application, and their legal consequences. It is demonstrated that, in substantive legal relations, such conduct infringes upon the interests of a particular participant in civil circulation, whereas in the procedural sphere it undermines the principles of legal certainty and the efficiency of judicial proceedings. The practical significance of the findings lies in the possibility of their application for the development of consistent judicial practice, the improvement of the doctrine of civil law and civil procedure, and further research into the principles of good faith, estoppel, and the prohibition of contradictory conduct.

Key words: civil procedure, abuse of procedural rights, contradictory conduct, *venire contra factum proprium*, estoppel, good faith, legal certainty.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 06.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 31.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Сошников А. О.,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
докторант, старший науковий співробітник відділу проблем
модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4998-9713>

Єршова Ю. О.,

здобувачка вищої освіти
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5096-4953>

СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ЯК НОВИЙ ОРІЄНТИР РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню суспільних очікувань як одного з ключових чинників розвитку соціально відповідального господарювання та їх впливу на трансформацію господарського (економічного) законодавства України в умовах європейської інтеграції. Актуальність дослідження обумовлена активним розвитком у праві Європейського Союзу підходів, відповідно до яких здійснення господарської діяльності дедалі більше пов'язується не лише з досягненням економічних результатів, а й із забезпеченням належного рівня соціальної відповідальності бізнесу. Такі підходи поступово знаходять нормативне закріплення в актах *acquis* Європейського Союзу, а тому набувають особливого значення для України в контексті виконання зобов'язань щодо адаптації національного законодавства до права ЄС.

Особливу увагу приділено дослідженню змісту категорії «суспільні очікування» у сфері господарської діяльності. Зазначено, що у вітчизняній правовій доктрині ця категорія переважно досліджується у контексті політичних процесів та виборчих кампаній, тоді як її значення для розвитку господарського законодавства залишається недостатньо розкритим. Запропоновано авторське визначення суспільних очікувань як сформованих у суспільстві, переважно неформалізованих, уявлень та оцінок щодо належної поведінки суб'єктів господарювання, дотримання ними високих стандартів соціально відповідального господарювання та узгодження їх діяльності із суспільними інтересами й потребами.

За результатами дослідження обґрунтовано доцільність формування нового наскрізного принципу господарської діяльності – принципу відповідності суспільним очікуванням. Зміст цього принципу полягає в обов'язку суб'єктів господарювання здійснювати господарську діяльність з урахуванням суспільних інтересів, дотриманням високих стандартів соціально відповідального господарювання та недопущенням поведінки, що суперечить обґрунтованим очікуванням суспільства. Водночас наголошено, що врахування суспільних очікувань не повинно набувати абсолютного характеру, оскільки це може призвести до надмірного обмеження свободи підприємницької діяльності та негативно позначитися на економічній ефективності господарювання. Реалізація принципів соціально відповідального

господарювання має здійснюватися на основі забезпечення балансу між суспільними інтересами та економічними інтересами суб'єктів господарювання.

Зроблено висновок, що подальша адаптація господарського законодавства України до *acquis* Європейського Союзу сприятиме нормативному закріпленню сучасних стандартів соціально відповідального господарювання, посиленню ролі суспільних очікувань у механізмі правового регулювання господарської діяльності та формуванню нових принципів функціонування економіки, орієнтованих на захист публічних інтересів і досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною відповідальністю бізнесу.

Ключові слова: Європейський Союз, право Європейського Союзу (*acquis* ЄС), адаптація законодавства, господарське законодавство, соціально відповідальний бізнес, соціально відповідальне господарювання, суб'єкти господарювання, суспільні очікування, релокація, господарська діяльність, трансформація.

Постановка проблеми. В державах ЄС засади корпоративної соціальної відповідальності (далі – КСВ), а наразі вже і засади соціально відповідального господарювання (далі – СВГ) як ключової стратегії розвитку сучасного бізнесу формувались десятиріччями під впливом різних факторів, зокрема і суспільних вимог та очікувань. Унаслідок цього соціально відповідальна поведінка бізнесу в останні роки перетворилася на загальноєвропейський тренд та поступово отримує нормативне закріплення в актах ЄС.

Для України вивчення європейських підходів має особливе значення через необхідність виконання зобов'язань, передбачених положеннями Угоди про асоціацію між Україною з Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Так, відповідно до її положень Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити поступову адаптацію національного законодавства до *acquis* ЄС [1], зокрема і господарського.

Окремо потребує аналізу фактори, які впливають на розвиток СВГ, зокрема суспільні очікування. Водночас у правовій

доктрині України здебільшого категорія «суспільні очікування» розглядається в контексті виборчого процесу (президентських і парламентських виборчих кампаній), а не як системний чинник формування державної економічної політики, а відповідно і правового регулювання господарської діяльності. Хоча останніми роками простежується позитивна тенденція до більш активного врахування суспільних очікувань під час підготовки окремих нормативно-правових актів.

Отже, це і зумовлює необхідність вивчення значення суспільних очікувань як чинника розвитку СВГ, його правового регулювання, так і господарського законодавства в цілому.

Стан дослідження. Суспільні очікування як явище досить активно досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, зокрема: Т. Тейссенс (T. Thijssens), Л. Боллен (L. Bollen), Г. Хассінк (H. Hassink), Т. Ямане (T. Yamane) та Ш. Канеко (S. Kaneko) та ін. Значна кількість досліджень також присвячена соціально відповідальній поведінці бізнесу, серед яких можна відзначити напрацювання А. Колот, А. Санченко, А. Токунової, О. Уварової та ін. Водночас СВГ крізь призму суспільних очікувань майже системно не розглядається вітчизняними дослідниками, що зумовлює необхідність проведення відповідних наукових досліджень.

Метою статті є вивчення взаємозв'язку суспільних очікувань та концепції СВГ, а також визначення їх впливу на подальшу трансформацію господарського (економічного) законодавства України під впливом його адаптації до *acquis* ЄС в умовах триваючої збройної агресії, так і подальшого повоєнного відновлення держави.

Виклад основного матеріалу. Вже тривалий час, зокрема в науковій літературі соціологічного та політологічного спрямування наголошується на впливі суспільного запиту на розробку та реалізацію державних політик. Одразу потрібно визначитись, що суспільні очікування – це сформовані уявлення, оцінки суспільства або його значної частини щодо бажаного та допустимої поведінки тих чи інших суб'єктів, а також щодо бажаного розвитку суспільних відносин під впливом різних соціальних, економічних, політичних, екологічних, технологічних та інших факторів. Своєю чергою, в контексті господарської діяльності, зокрема здійснюваної на засадах соціально відповідального господарювання, суспільні очікування представляють сформовані в суспільстві уявлення, оцінки щодо того, якою повинна бути поведінка суб'єктів господарювання, яких високі стандарти соціально відповідальної поведінки вони повинні дотримуватися (зокрема у сфері соціальної, екологічної відповідальності, етичної поведінки, дотримання прав людини тощо), а також яким чином їх діяльність узгоджується з суспільними інтересами та потребами. Такі суспільні очікування здебільшого не мають формалізованого відображення. Однією з активних форм суспільних очікувань виступає суспільний запит, який є вже більш вираженим, здебільшого набуває форми вимоги (наприклад, зміни поведінки суб'єкта господарювання, зміна політик компаній).

Останнім часом все частіше з'являються наукові публікації щодо суспільного впливу не тільки на державу, але і на бізнес, коли суспільство через свої очікування висуває додаткові вимоги до бізнесу. Т. Тейссенс (T. Thijssens), Л. Боллен (L. Bollen), Г. Хассінк (H. Hassink) аналізуючи вплив громадських та інших організацій на рішення компаній щодо розкриття інформації у сфері КСВ, підкреслюють, що поведінка бізнесу змінює-

ся під впливом суспільних очікувань і вимог щодо прозорості [2]. Японські дослідники Т. Ямане (T. Yamane) та Ш. Канеко (S. Kaneko) наголошують, що різні заінтересовані сторони очікують від компаній соціально відповідальної поведінки, тобто суспільство фактично формує додаткові очікування до бізнесу [3]. Р. Матакан'є (R. Matakanye), Х. Поллі (H. Poll), Б. Мучара (B. Muchara) йдуть ще далі і говорять вже про суспільний тиск на бізнес щодо впровадження ESG-практики, під примусом якого і відбуваються зміни [4].

Слід відзначити, що в Україні поступово відбувається трансформація бізнесу під впливом різних зовнішніх факторів, а також формується соціально-відповідальне бізнес-середовище, де кожен з суб'єктів господарювання враховує не тільки економічний ефект від своєї діяльності, але і усвідомлює свою роль як активного учасника суспільних відносин, що досягається через реалізацію та підтримку різних ініціатив, запровадження та дотримання політик, що дозволяє враховувати суспільні інтереси.

Бізнес, орієнтований на соціально відповідальну поведінку органічно враховує суспільні настрої, що є практичною реалізацією теорії зацікавлених сторін (*stakeholder theory*) Е. Фрімена [5] та складовою загальної концепції СВГ.

Водночас частина підприємств змушена враховувати суспільні очікування під час здійснення своєї господарської діяльності через можливий суспільний тиск (зокрема через так звану культуру «скасування» або споживчого бойкоту), оскільки його ігнорування призводить до репутаційних втрат, які вже зумовлюють зниження попиту на товари чи послуги цього підприємства. В такому випадку досить складно вважати цей бізнес ціннісно орієнтованим, водночас така його поведінка має вимушений характер. Хоча і такий суспільний тиск створює передумови до переоцінки стратегії розвитку бізнесу, що надалі може призвести до більш глибокої трансформації бізнесу. Тобто, якщо на початковому етапі такі підприємства переважно реагують на можливі репутаційні втрати, запити споживачів тощо, тоді у подальшому компанії починають перебудовувати свої внутрішні процеси та політики, що своєю чергою, може сприяти формуванню реальної ціннісної орієнтації, а не тільки через вимушену адаптацію. В результаті бізнес не тільки реагує на тиск різних соціальних груп або можливість його виникнення, але і вибудовує свої рішення з урахуванням можливих суспільних очікувань, тобто стає більш проактивним.

Окремо слід відзначити, що суспільні очікування мають не лише односторонній вплив на господарську діяльність. З певною обережністю можна стверджувати, що бізнес здатний не тільки реагувати на суспільні очікування, але й самостійно формувати окремі з них. Особливо це простежується у політиках окремих міжнародних компаній або великих українських компаній, які фактично встановлюють «підвищені стандарти» соціально відповідальної поведінки. Враховуючи загальні суспільні очікування щодо відповідального ведення господарської діяльності, такі компанії одночасно запроваджують стандарти якості, екологічності, прозорості чи етичної поведінки, що є вищими за середні на відповідному ринку. В результаті це інколи призводить до формування «нової нормальності», коли відповідні стандарти поступово починають сприйматися як загальнообов'язкові для інших суб'єктів господарювання (наприклад, коли бізнес підтримує інший бізнес; надання допомоги військовим підрозділам в умовах триваючої збройної агресії російської федерації проти України). Відповідно, виникають

і нові суспільні очікування як до самої компанії, так і до інших учасників ринку. Отже, можна говорити, що між суспільними очікуваннями та господарською діяльністю існує двосторонній зв'язок, коли суспільство впливає на поведінку бізнесу, а компанії, своєю чергою, здатні формувати нові суспільні очікування.

Слід відзначити, що суспільні очікування є ширшою категорією, ніж інтереси окремих стейкхолдерів (наприклад, споживачів, працівників та інших), оскільки відображають узагальнений суспільний запит щодо допустимих моделей поведінки бізнесу.

Наразі вже можна стверджувати, про фактичне формування нового наскрізного принципу здійснення господарської діяльності, принципу відповідальності суспільним очікуванням, коли суб'єкти господарювання здійснюють свою діяльність з обов'язковим врахуванням публічних інтересів (держави, суспільства, окремих соціальних груп) та очікувань суспільства. Відзначимо, що принцип відповідності суспільним очікуванням є складовою концепту соціально-відповідального господарювання.

В актах ЄС є досить поширеною практикою, коли згадуються такі категорії, як «суспільні очікування», «очікування громадян», «довіра суспільства», «підтримка стейкхолдерів» та схожі, зокрема і в контексті ведення господарської діяльності на засадах СВГ. Розглянемо окремі з них. Європейською комісією неодноразово наголошувалось, що Європейський зелений курс (The European Green Deal), є відповіддю на суспільні очікування щодо подолання кліматичних і екологічних викликів, особливо з боку молоді [6]. За даними Євробарометру (інструмент опитування, який використовується Європейською комісією, Європейським парламентом та іншими інституціями та агентствами ЄС для регулярного моніторингу стану громадської думки в Європі щодо питань, пов'язаних з ЄС, а також ставлення до тем політичного чи соціального характеру [7]), станом на 2025 рік 85 % респондентів вважають зміну клімату серйозною проблемою для світу [8], що свідчить про високий рівень суспільних очікувань громадян ЄС щодо активної екологічної політики, посилення відповідальності держави і бізнесу у сфері охорони довкілля. При цьому зміна клімату визначається респондентами найактуальнішою проблемою в низці держав-членів ЄС та входить до трійки основних проблем у більшості інших держав-членів [8].

В стратегії ЄС щодо КСВ на 2011–2014 роки було відзначено, що оскільки КСВ передбачає взаємодію з внутрішніми та зацікавленими сторонами, вона дає підприємствам можливість краще передбачати та враховувати суспільні очікування, які досить швидко змінюються [9]. Європейська комісія визначала КСВ як «концепцію, за якою компанії добровільно інтегрують соціальні та екологічні питання у свою бізнес-операцію та взаємодію із зацікавленими сторонами» [9]. Хоча відповідна стратегія надалі не оновлювалась через те, що підхід європейських інституцій зазнав принципових змін (соціальні зобов'язання перестають бути добровільним елементом), все ж таки названа стратегія залишається одним з концептуальних документів, який пояснює роль та значення підприємств, про що свідчить досить активне його цитування в наукових працях.

Окремо слід звернути увагу на ухвалену у 2022 році Директиву ЄС 2022/2464 (з подальшими змінами) про корпоративну звітність зі сталого розвитку (Corporate Sustainability Reporting Directive) [10], яка прийшла на заміну Директиви 2013/34/ЄС щодо річної та консолідованої фінансової звітності підприємств [11]. Так, Директива про корпоративну звітність зі сталого розвитку передбачає, що окремі підприємства (зокрема,

великі підприємства, а також малі (окрім мікропідприємств) та середні підприємства, що становлять суспільний інтерес зобов'язані включати до відповідного звіту інформацію, зокрема як бізнес-модель та стратегія підприємства враховують інтереси зацікавлених сторін та має вплив на питання, пов'язані зі сталим розвитком [12]. В даній Директиві також простежується необхідність орієнтації підприємств на суспільний інтерес та потреби зацікавлених осіб, а відповідно і суспільні очікування, хоча відповідні юридичні конструкції прямо в тексті і не використовуються. Оскільки через інструмент розкриття інформації фактично досягаються і суспільні очікування щодо прозорості та відкритості бізнесу, соціально-відповідальної поведінки бізнесу тощо.

Загальний аналіз Директиви дозволяє зробити висновок, що інформація про можливий вплив господарської діяльності підприємства на навколишнє середовище, права людини тощо є необхідною не тільки для інвестора, який потенційно приймає рішення про інвестування коштів у відповідне підприємство, але і для більш широкого кола зацікавлених осіб, зокрема працівників, споживачів, інститутів громадського суспільства та інших. В Директиві закладений так званий підхід «подвійної суттєвості» (double materiality), коли підприємство зобов'язано враховувати не тільки вплив зовнішніх факторів на свою діяльність (financial materiality), але і вплив своєї економічної діяльності на суспільство, права людини і навколишнє середовище (impact materiality) [13; 14], що також є свідченням концептуальних змін у підходах ЄС, тобто формуванні моделі СВГ.

Відзначимо, що Національною програмою адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС), затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2026 № 438 вже запланована імплементація зазначеної Директиви шляхом внесення відповідних законодавчих змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо запровадження звітності зі сталого розвитку (прийняття законодавчого акту очікується до січня 2027 року) [15].

У 2024 була прийнята Директива ЄС 2024/1760 з належної обачності щодо корпоративної сталості (Corporate Sustainability Due Diligence Directive), яка беззаперечно є показовим прикладом нормативного закріплення необхідності врахування, як публічних інтересів, так і позицій різних зацікавлених осіб при здійсненні господарської діяльності підприємством. Так, стаття 13 Директиви встановлює обов'язковість ефективної взаємодії підприємств з зацікавленими особами, зокрема через проведення відповідних консультацій під час проведення заходів з належної обачності [16]. Хоча у відповідній правовій нормі також не згадуються «суспільні очікування» напряму, але виходячи зі змісту відповідних положень можна дійти до висновку, що вони якраз і спрямовані, як на забезпечення відповідних інтересів різних зацікавлених осіб, на яких господарська діяльність підприємства може мати вплив (працівників, споживачів, місцевих громад, інститутів громадянського суспільства та ін.). Отже, закладений механізм у Директиві можна розглядати як одну з перших спроб закріплення вимоги до бізнесу в частині необхідності врахування суспільних очікувань під час здійснення господарської діяльності. Додатково варто зазначити, що правова рамка належної обачності передбачає, що підприємство здійснює свою господарську діяльність не тільки для досягнення власних економічних інтересів (отримання прибутку), але

і через оцінювання різних впливів своєї діяльності на права людини, екологію та суспільство. Як відзначалось раніше, це може свідчити про формування в праві ЄС оновленого підходу до господарської діяльності, де кожна компанія напряму чи опосередковано зобов'язана виконувати соціальну функцію, яка раніше не була притаманна для всіх підприємств, оскільки раніше соціальну функцію виконували тільки окремі підприємства, які брали на себе відповідні соціальні зобов'язання тільки добровільно, зокрема соціальні підприємства.

Імплементація даної Директиви також передбачена Національною програмою адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) шляхом розробки та прийняття Закону України, який запровадить обов'язкову процедуру належної обачності (due diligence) у сфері прав людини та навколишнього середовища для визначених категорій компаній; створення ефективних механізмів подання скарг та доступу до правосуддя для постраждалих осіб; визначення повноважень національного наглядового органу для моніторингу та забезпечення виконання вимог до липня 2027 року [15]. Водночас В.В. Поєдинок окреслює можливі складнощі при її імплементації. На її думку, яка заслуговує на підтримку, бізнес з держав-членів ЄС порівняно з українським виявився більш підготовленим до впровадження відповідних стандартів, оскільки тривалий час вже здійснював діяльність з урахуванням принципів КСВ. Значна частина українських суб'єктів господарювання фактично минула цей етап розвитку [17], що може ускладнити адаптацію до нових вимог щодо належної обачності та врахування суспільних інтересів у господарській діяльності.

Роль суспільних очікувань простежується й в інших політиках ЄС. Зокрема, Європейська комісія неодноразово наголошувала на необхідності врахування суспільних очікувань під час формування підходів у сфері добробуту тварин. При цьому підкреслюється, що модернізація відповідного регулювання має враховувати не лише наукові та економічні чинники, але й очікування громадян щодо належного ставлення до тварин [18; 19; 20]. Отже, суспільні очікування поступово трансформуються в конкретні положення законодавства ЄС. Зокрема, це простежується під час встановлення вимог до здійснення господарської діяльності, пов'язаної з розведенням, утриманням, транспортуванням, використанням і забоєм тварин.

Наведені підходи ЄС поступово впливають і на розвиток українського законодавства у сфері регулювання господарської діяльності.

Наразі українське законодавство не містить чіткого закріплення вимог щодо врахування суспільних очікувань при здійсненні господарської діяльності. Водночас окремі нормативно-правові акти опосередковано передбачають необхідність урахування суспільних інтересів та суспільних очікувань. В Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 № 66-р, визначено поняття «соціально відповідального бізнесу», як діяльність якого повинна враховувати інтереси та очікування суб'єктів господарювання і суспільства [21].

В Принципах корпоративного управління, затверджених рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 22 липня 2014 № 955, відзначається, що належне корпоративне управління передбачає врахування законних інте-

ресів та активну співпрацю із зацікавленими особами, які мають легітимний інтерес у діяльності товариства, з огляду на те, що бізнес не може існувати незалежно від суспільства, в якому він функціонує, а кінцевий успіх його діяльності залежить від внеску всіх зацікавлених осіб. Також зазначається, що суб'єкти господарювання повинні враховувати інтереси зацікавлених осіб під час прийняття рішень або здійснення дій, які можуть тим чи іншим чином вплинути на таких осіб, зокрема при реалізації соціальних та екологічних програм, створенні робочих місць тощо [22].

Тому можна зробити попередній висновок, що з огляду на необхідність адаптації українського законодавства до права ЄС, національне законодавство, зокрема у сфері регулювання господарської діяльності, зазнає суттєвих змін, а така категорія, як «суспільні очікування», буде повноцінно інтегрована у національну правову рамку, що дозволить посилити орієнтацію господарської діяльності на дотримання принципів СВГ, врахування суспільних інтересів та забезпечення балансу між приватними економічними інтересами та потребами суспільства.

Суспільні очікування також зумовлює появу нових практик і підходів, а відповідно трансформацію та розширення соціально відповідальної поведінки. Неспровокована збройна агресія російської федерації, а відповідно її наслідки посилюють необхідність врахування суспільних очікувань у всіх сферах діяльності, зокрема і у господарській діяльності. Як приклад суспільних очікувань до бізнесу під час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну можна навести категоричне несприйняття продовження бізнесом господарської діяльності на тимчасово окупованих територіях. Значна частина українського суспільства виходила з того, що бізнес не повинен взаємодіяти з окупаційною владою та здійснювати діяльність, яка зумовлює сплату податків та інших обов'язкових платежів до бюджетів незаконно створених окупаційних утворень, оскільки такі кошти фактично в подальшому використовувались для фінансування триваючої збройної агресії російської федерації проти України. Своєю чергою, суспільство підтримувало релокацію виробних та інших потужностей до підконтрольних Україні, відносно більш безпечних регіонів. Водночас не можна стверджувати, що саме суспільні очікування спонукали до релокації суб'єктів господарювання. Безумовно таке рішення було зумовлено комплексом факторів, в першу чергу, безпековими ризиками, ціннісним баченням бізнесу, економічною доцільністю, законодавчими обмеженнями та заборонами. Водночас недооцінювати роль суспільних очікувань також не можна, які мали можливість в подальшому перерости до споживацького бойкоту.

Суспільство очікує від суб'єктів господарювання, зокрема і релокованих не тільки посилення економічних результатів, які своєю чергою, дозволять створювати нові робочі місця, збільшувати обсяги виробництва, збільшити надходження до бюджетів (через сплату податків), але і взяття на себе додаткових зобов'язань перед працівником, громадою (де знаходиться виробництво), окремими групами населення чи державою загалом.

Такі тенденції вже є актуальними зараз (під час триваючої збройної агресії), а також безумовно будуть актуальними і після завершення чи призупинення військової агресії, в процесі вже повного відновлення, коли суспільство очікуватиме, що саме український бізнес братиме активну участь у відбудові чи створенні нових інфраструктурних об'єктів, як для розбудови свого бізнесу, так і об'єктів соціальної сфери; а також буде більш

активно залучати до працевлаштування соціально-вразливі категорії, зокрема демобілізованих осіб, учасників бойових дій та внутрішньо переміщених осіб).

У 2025 році в межах всеукраїнського опитування було встановлено, що українці вважають неприйнятними такі практики, як уникнення сплати податків без порушення закону, виплата частини заробітної плати працівникам «у конвертах», неформальні домовленості з владою для пришвидшення ухвалення потрібних рішень, а також публічний тиск на владу з метою ухвалення вигідних для бізнесу рішень (лобізм) [23]. Відмітимо, що застосування відповідних практики не відповідає засадам відповідального ведення бізнесу. Водночас респонденти оцінили свої очікування від бізнесу та фактичний рівень їх реалізації. Так, створення робочих місць основним завданням бізнесу вважають 59 % опитаних, тоді як фактичну реалізацію цього завдання позитивно оцінюють лише 52 %. Чесну сплату податків як суспільне очікування визначили 53 % респондентів, однак, на думку тих самих громадян, реально чесно сплачують податки лише 23 % суб'єктів господарювання. Підтримку оборони держави та ветеранів очікують від бізнесу 50 % опитаних, тоді як фактичну реалізацію такої підтримки відзначили лише 37 %. Крім того, 29 % громадян вважають, що бізнес має допомагати у відбудові зруйнованого житла та інфраструктури, проте лише 21 % опитаних переконані, що така допомога вже надається бізнесом. Підтримку молоді та освіти визначили актуальним пріоритетом 22 % респондентів, однак лише 9 % вважають, що бізнес реалізує відповідні заходи. Участь бізнесу в розвитку медицини та науки підтримують 19 % опитаних, тоді як фактичну реалізацію відповідних ініціатив відзначили лише 6 %. Необхідність лідерства бізнесу в етичній поведінці підкреслили 10 % респондентів, хоча, на їхню думку, лише 2 % бізнесу впроваджують відповідні практики. Підтримку культури пріоритетом діяльності бізнесу вважають 6 % громадян, а фактичний рівень реалізації таких ініціатив оцінено у 5 %. Як зазначають організатори дослідження, за окремими категоріями спостерігається суттєвий розрив між суспільними очікуваннями та реальною поведінкою бізнесу (за оцінками респондентів). Окремо підкреслюється, що на загальну рамку відповідальної поведінки бізнесу значно впливають наслідки триваючої збройної агресії російської федерації, хоча суспільні очікування цим не обмежуються, суспільство очікує від бізнесу більш ширшої підтримки громад, освіти, молоді, медицини та науки [23]. Наведені результати дослідження свідчать про формування в українському суспільстві вже чітких очікувань щодо соціально відповідальної поведінки бізнесу.

Отже, варто відзначити, що суб'єкти господарювання повинні враховувати суспільні очікування, але при цьому здійснювати їх і критичну оцінку. Їх абсолютизація та прагнення до врахування всіх суспільних очікувань може мати ознаки утопічної моделі, здатної негативно впливати на ефективність всієї господарської діяльності. У зв'язку з цим особливого значення набуває забезпечення балансу між реалізацією принципів СВГ та економічними інтересами суб'єкта господарювання.

Висновки. В результаті проведеного дослідження було визначено вплив суспільних очікувань на подальшу трансформацію господарського (економічного) законодавства України під впливом його адаптації до аспис ЄС в умовах триваючої збройної агресії, так і подальшого повоєнного відновлення держави.

Запропоновано визначення суспільних очікувань у сфері господарської діяльності як сформованих у суспільстві (здебільшого не формалізованих) уявлень та оцінок щодо того, якою повинна бути поведінка суб'єктів господарювання, яких високих стандартів соціально відповідальної поведінки вони повинні дотримуватися, а також яким чином їх діяльність узгоджується з суспільними інтересами та потребами.

Встановлено, що через адаптацію до права ЄС, в національне законодавство, зокрема господарське, буде інтегрована категорія «суспільні очікування», що дозволить посилити орієнтацію господарської діяльності на дотримання принципів СВГ, врахування суспільних інтересів та забезпечення балансу між приватними економічними інтересами та потребами суспільства.

Обґрунтовано формування нового наскрізного принципу господарської діяльності, принципу відповідності суспільним очікуванням, який передбачає, що суб'єкти господарювання здійснюють свою діяльність з обов'язковим врахуванням публічних інтересів та очікувань суспільства. Даний принцип потребує закріплення в законодавстві, яке визначатиме загальні засади здійснення господарської діяльності, зокрема у разі прийняття відповідного кодифікованого акту.

Доведено, що врахування суспільних очікувань не може набувати абсолютного характеру, оскільки вбачається, що це може негативно вплинути на економічну ефективність господарської діяльності. Тому реалізація принципів СВГ повинна здійснюватися із забезпеченням балансу між суспільними інтересами та економічними інтересами суб'єкта господарювання.

Література:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. Thijssens T., Bollen L., Hassink H. Secondary Stakeholder Influence on CSR Disclosure: An Application of Stakeholder Salience Theory. *J Bus Ethics*. 2015. №132. S. 873–891. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2623-3>
3. Yamane T., Kaneko S.. What Motivates Stakeholders to Demand Corporate Social Responsibility: A Survey Experiment. *Sustainability*. 2021. № 13 (15). URL: https://www.researchgate.net/publication/353452599_What_Motivates_Stakeholders_to_Demand_Corporate_Social_Responsibility_A_Survey_Experiment
4. Matakanye R. M., van der Poll H. M., Muchara B. Do Companies in Different Industries Respond Differently to Stakeholders' Pressures When Prioritising Environmental, Social and Governance Sustainability Performance? *Sustainability*. 2021. №13 (21). URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/21/12022>
5. Stakeholder theory. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/social-sciences-and-humanities/stakeholder-theory>
6. The European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
7. About Eurobarometer. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/about/eurobarometer>
8. Climate change. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3472>
9. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52011DC0681>

10. Consolidated text: Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02022L2464-20260318>
11. Consolidated text: Directiva 2013/34/UE del Parlamento Europeo y del Consejo de 26 de junio de 2013 sobre los estados financieros anuales, los estados financieros consolidados y otros informes afines de ciertos tipos de empresas, por la que se modifica la Directiva 2006/43/CE del Parlamento Europeo y del Consejo y se derogan las Directivas 78/660/CEE y 83/349/CEE del Consejo. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02013L0034-20130719>
12. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02022L2464-20260318>
13. Wong S. C. Y. Double materiality: Broadening corporate sustainability reporting to encompass societal and environmental impacts. URL: https://www.stewardshipcommons.com/article/simon-wong/2023/10/02/double-materiality-broadening-corporate-sustainability-reporting-to-encompass-societal-and-environmental-impacts?gad_source=1&gad_campaignid=20854122447&gbraid=0AAAAp7Q-uum5keJbFoliahzQAWTooZFC&gclid=CjwKCAjw8arQBhB9EiwAfIKdQrQQICsZkIdsE2KbUefm2J72tpOviY4SZtW69RSGzV-uLxMsMsY-xoC9YgQAvD_BwE
14. Sustainable finance. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/fisma/items/754701/en>
15. Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis EC): Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2026 № 438. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2026-%D0%BF#Text>
16. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj/eng>
17. Поєдинок В.В. Корпоративна сталість: новий порядок денний для комплаєнсу й консалтингу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. №1. Т. 34(73). С. 42–47. URL: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/07>
18. Animal welfare in the EU. URL: https://food.ec.europa.eu/animals/animal-welfare/overview_en
19. Animal welfare. URL: https://commission.europa.eu/topics/animal-welfare_en
20. Animal welfare protection in the EU. Strategy and law. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747131/EPRS_BRI\(2023\)747131_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747131/EPRS_BRI(2023)747131_EN.pdf)
21. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 66-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80>
22. Про затвердження Принципів корпоративного управління: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 22.07.2014 № 955. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14>
23. Справедливість, довіра й багатство: як українці оцінюють ресурси, успіх і соціальну справедливість. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2026/04/16.2026_spravedlyvist-dovira-j-bagatstvo.pdf

Soshnykov A., Yershova Yu. Public expectations as a new benchmark for the development of Ukraine's commercial legislation

Summary. This article examines public expectations as one of the key factors in the development of socially responsible business practices and their impact on the transformation of Ukraine's commercial (economic) legislation in the context of European integration. The relevance of this research stems from the active development within European Union law of approaches whereby the conduct of business activities is increasingly linked not only to the achievement of economic results but also to ensuring an appropriate level of corporate social responsibility. Such approaches are gradually being enshrined in the European Union's *acquis communautaire* and are therefore of particular significance for Ukraine in the context of fulfilling its obligations to align national legislation with EU law.

Particular attention is paid to examining the meaning of the category 'social expectations' in the sphere of economic activity. It is noted that, in domestic legal doctrine, this category is predominantly examined in the context of political processes and election campaigns, whilst its significance for the development of economic legislation remains insufficiently explored. The author proposes a definition of public expectations as the perceptions and assessments, formed within society and predominantly informal, regarding the appropriate behaviour of business entities, their adherence to high standards of socially responsible business conduct, and the alignment of their activities with public interests and needs.

The findings of the study substantiate the case for establishing a new overarching principle of economic activity – the principle of meeting public expectations. The essence of this principle lies in the obligation of economic entities to conduct their economic activities whilst taking public interests into account, adhering to high standards of socially responsible business conduct, and refraining from behaviour that runs counter to society's reasonable expectations. At the same time, it is emphasised that taking public expectations into account should not become an absolute requirement, as this could lead to excessive restrictions on the freedom of entrepreneurial activity and negatively impact economic efficiency. The implementation of the principles of socially responsible business conduct must be based on striking a balance between public interests and the economic interests of business entities.

It is concluded that the further adaptation of Ukraine's economic legislation to the European Union's *acquis* will contribute to the regulatory enshrinement of modern standards of socially responsible economic management, strengthen the role of public expectations in the legal regulation of economic activity, and shape new principles for the functioning of the economy, focused on protecting the public interest and achieving a balance between economic efficiency and corporate social responsibility.

Key words: European Union, European Union law (EU *acquis*), legislative adaptation, commercial law, socially responsible business, socially responsible business practices, business entities, public expectations, economic activity, transformation.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Філатов В. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8059-3736>*

Антонюк О. А.,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7474-6694>*

Герасимчук С. С.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4038-3048>*

КОНЦЕПЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ НА ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ І ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті здійснено аналіз концепції справедливості в римському приватному праві та цивільному праві і процесі України. Зазначено, що справедливість є об'єктивною категорією, оскільки одночасно відображає декілька аспектів: утверджує ідею непорушності права власності; вимагає від особи, яка наділена цими правами, належно виконувати свої обов'язки. Доведено, що принцип справедливості, як і принцип рівності сторін, слугує ідеологічною засадою формування системи приватно-правових відносин, забезпечуючи її ключові механізми. Наголошено, що справедливість є категорією, яка пов'язує не тільки учасників правовідносин, а й тих суб'єктів, які покликані захищати їхні права, діючи від імені держави. Аргументовано, що подвійна соціально-правова природа ускладнює процес практичної реалізації принципу справедливості в приватно-правових відносинах, адже вимагає поєднання права та моралі. Встановлено, що принцип справедливості передбачає існування в державі системи спеціально створених інституцій – судів, що є гарантією захисту прав і законних інтересів суб'єктами приватно-правових відносин. Систематизовано наступні риси концепції справедливості, втіленої в цивільному та цивільному процесуальному законодавстві через відповідний принцип: 1) складна природа, яка поєднує правові, соціальні, ідеологічні та інституційні аспекти; 2) здатність створювати реальні можливості для учасників правовідносин реалізувати свої права та забезпечувати їхній захист; 3) наявність специфічних правових форм та інструментів; 4) гармонійне поєднання соціального та правового аспектів, які можуть суперечити один одному в частині суб'єктивного розуміння меж правореалізації; 5) поєднання можливості осіб реалізувати суб'єктивні права з необхідністю виконувати суб'єктивні обов'язки.

Ключові слова: принципи приватно-правових відносин, процесуальні гарантії, принцип справедливості, суб'єкти правовідносин, цивільно-правові відносини, цивільний процес.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку приватно-правових відносин, забезпечення справедливості є одним з ключових завдань законодавчої та судової влади. Запит суспільства на справедливість особливо посилюється останнім часом, коли в рамках правового режиму воєнного стану були запроваджені певні обмеження, які торкнулися і приватно-правових відносин. За таких умов, вельми важливим завданням стає наукове обґрунтування природи та змісту концепції справедливості, а також її практичне втілення в площину реалізації та захисту цивільних прав та інтересів. Враховуючи давню історію означеної концепції, яка пов'язана з правом Стародавнього Риму, доцільно акцентувати увагу на дослідженнях ретроспективи розвитку концепції справедливості та особливостях її рецепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання концепції справедливості в римському приватному праві та цивільному праві і процесі України в різні часи досліджували: І. Г. Бабич, О. В. Басай, Л. М. Бостан, О. Г. Ганжа, І. М. Іліопол, М. П. Курило, Т. В. Михайліна, І. В. Стаднік, Р. М. Станіславів, О. І. Савчук та інші вчені. Однак, в умовах модернізації цивільного законодавства України ця тематика дедалі набуває актуальності.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз концепції справедливості в римському приватному праві та цивільному праві і процесі України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. М. П. Курило та С. М. Зленко зазначають, що еволюційні та трансформаційні процеси, які відбуваються всередині суспільства істотно впливають на загальне уявлення про справедливість чи несправедливість, а також на критерії їх оцінювання. Відповідно, очі-

кувати сталості від справедливості як відчуття та явища не варто, а отже у прагненні забезпечити панування справедливості слід рухатись від зворотнього унеможливаючи несправедливість або ж мінімізуючи можливість її виникнення [1, с. 106]. В приватно-правових відносинах питання справедливості має важливе значення, адже забезпечує інтереси сторін цих відносин та механізми реалізації і захисту прав. Саме тому принцип справедливості чітко визначений у вітчизняному цивільному процесуальному праві.

Так, у статті 2 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV зазначено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [2]. В цивільному праві ж принцип справедливості визначається через рівність сторін правовідносин та добросовісність їхніх учасників. Виходячи з судової практики, принцип справедливості у цивільному праві, як інші галузеві принципи, є позитивним зобов'язанням, сутність якого виражається у тому, що учасник цивільно-правових відносин повинен діяти домірно правам та законним інтересам інших учасників цих відносин, при здійсненні ним суб'єктивних прав і обов'язків [3].

Необхідність забезпечення справедливості є в основі концепції справедливості, яка походить з часів Стародавнього Риму. Саме в період становлення римського приватного права утверджується означена концепція, яка у подальшому була застосована при формуванні цивільного та цивільного процесуального права багатьох країн світу. І. Г. Бабич наголошує, що у римському праві справедливість проявляється в розумінні того, що кожна людина має право на справедливе і рівне ставлення перед законом. Отже, справедливість полягає в тому, що кожен отримує те, що йому належить за законом. Ідея справедливості також проявляється у римському праві через принцип «немає права без зобов'язань». Цей принцип означає, що кожна людина має право на захист своїх прав, але водночас має виконувати свої обов'язки перед іншими [4, с. 8].

Наведена теза достатньо комплексно характеризує природу концепції справедливості, і дозволяє зазначити, що справедливість є об'єктивною категорією, оскільки одночасно відображає декілька аспектів. По-перше, утверджує ідею непорушності права власності, яка гарантує кожному можливість реалізації своїх прав. По-друге, вимагає від особи, яка наділена цими правами, належно виконувати свої обов'язки, щоб не порушити права інших учасників правовідносин. Тобто, для римських юристів розуміння справедливості в філософському та правовому спрямуванні співвідносилось насамперед з ідеєю власності як основи економічного буття римлян і полягало у добросовісності набуття права власності на майно з одного боку, а з іншого – у невід'ємності права на природне благо (землю, воду, врожай) [5, с. 62].

О. М. Каленюк та О. І. Савчук наголошують, що принцип рівності сторін тісно пов'язаний з іншим фундаментальним морально-етичним принципом справедливості та виступає аксіологічно обґрунтованою чеснотою, яка має свої корені у грецькій філософії. Римляни надали цьому принципу оригінальної інтерпретації, що екстраполювалась на юридичну практику. Ульпіан визначив сутність окресленого принципу як перманентну можливість кожного громадянина реалізувати на практиці власні

права. Важливим питанням був зв'язок цієї ідеї з законом, на що вказує етимологія слова *iustitia*, що походить від *ius*. Юристи трактували справедливість як базовий принцип здійснення правосуддя, тому їх називали жерцями справедливості (*sacerdotes iustitiae*). Претори, у свою чергу, були визначені імператором Юстиніаном як слуги правосуддя (*iustitiae ministri*) [6, с. 49].

Отже, принцип справедливості, як і принцип рівності сторін, слугує ідеологічною засадою формування системи приватно-правових відносин, забезпечуючи її ключові механізми. Слід припустити, що справедливість є категорією, яка пов'язує не тільки учасників правовідносин, а й тих суб'єктів, які покликані захищати їхні права, діючи від імені держави. У своїй науковій праці А. Нестеренко констатує, що у римському праві принцип справедливості застосовували у разі прогалин у праві, тобто, коли не було відповідної правової норми чи її було недостатньо. Цей принцип позначався як «*aequitas*» і став вираженням природно-правової справедливості. Остання ґрунтується на справедливій поведінці учасників приватно-правових відносин. Справедливість у римському праві пов'язана з етикою, мораллю, а також із загальнолюською ідеєю рівності [7, с. 29].

Вбачається, що концепція справедливості має не тільки правову природу, оскільки формується під впливом таких соціальних категорій, як мораль та етика. Подвійна соціально-правова природа значно ускладнює процес практичної реалізації принципу справедливості в приватно-правових відносинах, адже вимагає поєднання права та моралі. Зазначимо, що справедливість з позиції права та соціальної справедливості є різними за змістом категоріями. Перша є більш державницькою та правовою за своєю сутністю, а друга – переважно визначається суб'єктивними уявленнями учасників правовідносин про межі своїх прав та способи їхнього захисту. По суті римські юристи ототожнили справедливість з законом, наділивши останній здатністю поєднати правову та соціальну справедливість в одній категорії.

Природа принципу справедливості є достатньо складною, оскільки окрім правового, ідеологічного та соціального аспектів охоплює окремі питання інституційного характеру. Зокрема, І. М. Іліопол зауважує, що право на справедливий судовий розгляд нерозривно пов'язане з правом на ефективне відновлення порушених прав і визнанням того факту, що найбільш ефективним органом, здатним забезпечити подібне відновлення, є суд [8, с. 158]. Отже, принцип справедливості передбачає, що в державі існує система спеціально створених інституцій – судів, що є гарантією захисту прав і законних інтересів суб'єктами приватно-правових відносин. Саме тому, рецепція принципу справедливості в цивільне та цивільне процесуальне законодавство України має важливе значення.

З цього приводу О. Г. Ганжа зазначає, що плином часу на європейському просторі справедливість як основоположна вимога до будь-якої людської діяльності у царині права переживала чимало метаморфоз, але фундамент, закладений у зміст цього поняття ще римським правом, залишився міцно закарбованим в інституційній пам'яті правових систем країн Європи [9, с. 7]. Не є виключенням і правова система України, в галузях якої принцип справедливості став основоположною категорією розбудови методів та механізмів правового регулювання. Хоча слід визнати певні трансформаційні зміни в розумінні справедливості, які достатньо активно обговорюють вітчизняні вчені.

Так, О. В. Басай зазначає, що сучасне трактування справедливості, що тісно пов'язане з мораллю, обумовлене уявленням

про людину, сформованою новою європейською культурою. Це уявлення про людину як самостійного індивідуума, наділеного невід'ємними правами, що здатний самостійно контролювати та регулювати власну поведінку в суспільстві на підставі загально визнаних норм. Принцип справедливості в сучасних умовах є моральною, філософською категорією, проте в цивільному праві принцип справедливості можна розглядати тільки як юридичну категорію. Об'єднання різних виявів категорії справедливості може спричинити неправильне регулювання цивільних відносин [10, с. 93].

Слід лише частково погодитися з цією тезою, оскільки правовий вимір справедливості в цивільних та цивільних процесуальних правовідносинах не виключає існування соціальних, ідеологічних та інституційних аспектів. Однак слід визнати, що саме правовий вимір має вирішальне значення для учасників приватно-правових відносин. Усі інші аспекти важливі з позиції наукового осмислення вихідних ідей концепції справедливості, які є достатньо багатограними. При цьому, деякі з систематизованих нами аспектів, зокрема соціальний, суттєво вплинув на формування правової природи справедливості та механізми її втілення в нормативно-правових джерелах.

З цього приводу Р. М. Станіславів достатньо влучно наводить тезу Гегеля, який вказував, що моральність є началом бачення справедливості, яке далі проявляється в державно-правовій сфері. За Гегелем, у сфері суспільства загальні начала, засновані на праві справедливості, упроваджуються за допомогою правоохоронних органів та організацій. Держава подібно до «божественної волі», яка організовує світ духовний, за допомогою законів уносить справедливість у соціальний світ. Поняття справедливості тоді варто розглядати разом із поняттям свободи, яка пов'язана з приватною власністю. Саме в останній, на думку Гегеля, реалізує себе свобода індивіда [11, с. 126]. Дуже цікава позиція, яка дозволяє припустити, що інститут приватної власності є правовою формою втілення принципу справедливості в приватно-правові відносини. Одночасно приватна власність виступає інструментом справедливості, дозволяючи державі формувати межі правореалізації.

В цілому слід зазначити, що концепція справедливості пройшла достатньо складний трансформаційний шлях розвитку, в результаті чого отримала складну природу та унікальний зміст. Досліджуючи означене питання І. В. Стаднік та Т. В. Михайліна констатують, що історична еволюція справедливості підтверджує її надскладний та багатограний характер, що зазнає відповідних змін від античності до сучасності. Однак цей процес не можна охарактеризувати як виникнення нового змісту на основі заперечення попереднього, оскільки у всі часи спостерігається певна «спадковість» у розумінні ключових характеристик справедливості. Відповідно розуміння справедливості як чесноти (античність), політичного інструменту (пізнь середньовіччя), правового принципу (новий та новітній часи) органічно поєднуються та доповнюються новими рисами, внаслідок тих процесів, які переживає людство зараз [12, с. 145]. Ця теза може слугувати підсумком нашого дослідження, оскільки в ній розкриваються два важливі аспекти. По-перше, вона є підтвердженням нашого припущення про складну та багаторівневу природу категорії «справедливість», а по-друге – вона засвідчує стабільність досліджуваної категорії, як фундаментальної засади розбудови в державі приватно-правових відносин.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Таким чином, концепція справедливості, втілена в цивільному та цивільному процесуальному законодавстві через відповідний принцип та засади формування приватно-правових відносин, характеризується наступними рисами: 1) має складну природу, яка поєднує правові, соціальні, ідеологічні та інституційні аспекти; 2) передбачає реальні можливості для учасників правовідносин реалізувати свої права та забезпечувати їхній захист; 3) забезпечується через передбачені в законодавстві специфічні правові форми та інструменти; 4) вимагає гармонійного поєднання соціального та правового аспектів, які можуть суперечити один одному в частині суб'єктивного розуміння меж правореалізації; 5) поєднує можливість осіб реалізувати суб'єктивні права з необхідністю виконувати суб'єктивні обов'язки. Означені риси повністю корелюються з ідеями концепції справедливості в римському приватному праві. При цьому перспективним напрямом наукових розробок в цій сфері залишається питання нормативно-правового визначення різних вимірів справедливості у вітчизняному законодавстві.

Література:

1. Курило М. П., Зленко С. М. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 102–107.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Голос України*. 2004. № 89.
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного суду України від 31 березня 1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 25.04.2026).
4. Бабич І. Г. Ідея справедливості і позитивне право – аналіз з часів римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. С. 3–9.
5. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури. 2004. 672 с.
6. Каленюк О. М., Савчук О. І. Значення морально-правових принципів у процесі становлення та розвитку системи римського права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2023. № 15 (27). С. 47–52.
7. Anna Nesterenko Concepts of Roman law in modern justice. *Global prosperity* 2022 Vol. 2 Issue 4. P. 27–33.
8. Іліопол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 156–167.
9. Ганжа О. Г. Про вплив філософії стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 3–8.
10. Басай О. В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 87–98.
11. Станіславів Р. М. Ретроспективний огляд поняття справедливості. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 20. С. 124–126.
12. Стаднік І. В., Михайліна Т. В. Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 90. С. 137–148.

Filatov V., Antonyuk O., Herasymchuk S. The concept of justice in Roman private law in the civil law and procedure of Ukraine

Summary. The article analyzes the concept of justice in Roman private law and civil law and the process of Ukraine. It is noted that justice is an objective category, since it simultaneously reflects several aspects: it affirms the idea of the inviolability of property rights; requires a person who is endowed with these rights to properly fulfill his duties. It is proved that the principle of justice, like the principle of equality of parties, serves as an ideological basis for the formation of a system of private legal relations, providing its key mechanisms. It is emphasized that justice is a category that connects not only participants in legal relations, but also those subjects who are called upon to protect their rights, acting on behalf of the state. It is argued that the dual social and legal nature complicates the process of practical implementation of the principle of justice in private legal relations, since it requires a combination of law and morality. It has been

established that the principle of justice presupposes the existence in the state of a system of specially created institutions – courts, which are a guarantee of protection of rights and legitimate interests by subjects of private legal relations. The following features of the concept of justice, embodied in civil and civil procedural legislation through the corresponding principle, have been systematized: 1) a complex nature that combines legal, social, ideological and institutional aspects; 2) the ability to create real opportunities for participants in legal relations to realize their rights and ensure their protection; 3) the presence of specific legal forms and instruments; 4) a harmonious combination of social and legal aspects that may contradict each other in terms of the subjective understanding of the boundaries of law enforcement; 5) the combination of the ability of individuals to realize subjective rights with the need to fulfill subjective duties.

Key words: principles of private law relations, procedural guarantees, principle of justice, subjects of legal relations, civil law relations, civil process.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Хомутецький Д. С.,
здобувач вищої освіти*

*Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5795-6773>*

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. У статті здійснено дослідження засобів штучного інтелекту (надалі в тексті – ШІ) як можливого допоміжного механізму забезпечення єдності судової практики у цивільному судочинстві. Стверджується, що правильне застосування таких засобів може позитивно вплинути на досягнення завдань цивільного судочинства, а зокрема – ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, а також прав та інтересів юридичних осіб.

Проаналізовано особливості забезпечення уніфікованих правових стандартів для діяльності, що полягає у розробці, встановленні і використанні технологій ШІ, якщо такі призначаються для виконання допоміжної ролі у забезпеченні єдності судової практики. Констатується, що діяльність, пов'язана з використанням ШІ при забезпеченні єдності судової практики, є високоризиковою. Взято до уваги іноземний досвід застосування ШІ у правосудді, а також сучасні стандарти використання технологій ШІ у європейському регіоні, до яких Україна приєдналась на момент написання цієї статті, або які стануть для України обов'язковими в майбутньому, зважаючи на обраний курс європейської інтеграції.

Акцентовується увага на наявності високих ризиків для суспільства при використанні технологій ШІ у діяльності, пов'язаній із тлумаченням і дослідженням закону і фактичних обставин в межах конкретної судової справи, застосуванням закону до таких обставин. Надання при цьому роз'яснень судом для нижчестоящих судів також враховується як чинник ризику. Подібні технології, будучи високоризиковими, підлягають реєстрації у спеціальному порядку, повинні володіти системами управління ризиками, детальними інструкціями з використання, контролюватись відповідними особами та відповідати низці інших вимог.

В той же час, технології ШІ є сукупністю засобів, які, попри можливість швидшого за людину аналізу великих обсягів інформації, не можуть замінити її повністю, особливо при вирішенні спорів цивільного судочинства, що є запорукою захисту прав і свобод людини. Констатується, що необхідним є подальший розвиток у застосуванні технологій ШІ у цивільному судочинстві, при цьому виникне можливість не лише забезпечувати єдність судової практики, але й позитивно впливати на своєчасність розгляду справи та досягнення інших цілей цивільного судочинства. Однак, на основі проаналізованих даних зроблено висновок про необхідність додержання міжнародних стандартів при розробці, впровадженні та використанні згаданих технологій при забезпеченні єдності судової практики, запропоновано адаптувати національне законодавство для такої діяльності.

Ключові слова: інформаційні технології, штучний інтелект (ШІ), судова практика, єдність судової практики, Верховний Суд, система «Електронний суд», цивільне судочинство, право на справедливий суд, доступ до правосуддя.

Постановка проблеми. Забезпечення єдності судової практики залишається актуальною темою для обговорень як серед правників-практиків, так і серед науковців юриспруденції. Єдність судової практики – це концепція, згідно якої закони та інші нормативно-правові акти при здійсненні правосуддя застосовуються та тлумачаться одноманітно [1, с. 26]. Хоча досягнення абсолютної єдності судової практики є недосяжною метою, вдосконалюються існуючі механізми її забезпечення, а також відбуваються пошуки нових.

Саме ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, а також прав та інтересів юридичних осіб є метою вирішення цивільних справ, що є завданням цивільного судочинства згідно ч. 1 ст. 2 ЦПК України, в той час як однією з вимог законності і обґрунтованості судових рішень, поряд з відповідністю цим завданням, є необхідність врахування висновків про застосування норм права, які викладені у постановках Верховного Суду (ч. 3–4 ст. 263 ЦПК України) [2]. У Звіті Європейської комісії щодо України за 2023 рік в рамках Пакета розширення Європейського Союзу (надалі – ЄС) було відзначено зусилля України у забезпеченні єдності судової практики, однак вказано на необхідність вчинення подальших заходів задля її забезпечення [3, с. 27]. Надалі, у аналогічних звітах за 2024 та 2025 роки Європейська комісія також стверджує про потребу для України здійснювати подальші кроки на цьому шляху [4, с. 28; 5, с. 33].

Стан дослідження. У науковій літературі застосування технологій ШІ у забезпеченні єдності судової практики досліджувалось такими вченими, як Берназюк Я. О. [6; 7], Проскурня Т. В. [8; 9] та ін. Застосування інформаційних технологій загалом у такій діяльності розглядалось у наукових роботах Щербини В. С. і Резнікової В. В. [10; 11]. В умовах сучасного розвитку інформаційних технологій було створено міжнародні стандарти застосування ШІ, зокрема, у сфері юриспруденції. Засоби ШІ неодноразово обговорювались на наукових і науково-практичних вебінарах, форумах, круглих столах та інших зустрічах. Разом з цим, зважаючи на розвиток міжнародного права у сфері інформаційних технологій, рівень дослідження цієї проблематики уявляється недостатнім.

Метою статті є з'ясування характерних рис технологій ШІ як інформаційних технологій та можливого механізму забезпечення єдності судової практики у цивільному судочинстві, дослідження ризиків і пошук шляхів вдосконалення застосування цього інструменту в цивільному судочинстві згідно стандартів міжнародного права, а зокрема – згідно вимог дотримання права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Використання допоміжних засобів при відборі судової практики перед вирішенням, зокрема, справ цивільного судочинства є поширеним явищем. Наприклад, функціонування допоміжних інструментів може включати роботу сервісів чи баз даних, які публікують висновки з постанов Верховного Суду з посиланням на дату ухвалення, номер справи та номер провадження щодо кожної постанови, з якої взято висновок [10, с. 68; 11, с. 247].

Проте, однією з найважливіших проблем України у сфері інформаційних технологій з точки зору Концепції розвитку ШІ в Україні (розділ «Проблеми, які потребують розв'язання») є те, що ШІ не застосовується у судовій практиці, в той час як «впровадження інформаційних технологій» має бути обов'язковою частиною юридичної діяльності «у сферах загальнодержавного значення» (реалізація Концепції передбачається до 2030 року) [12]. Сюди, безумовно, належить забезпечення єдності судової практики.

Згідно з відповідями респондентів, отриманими у процесі підготовки Тіньового звіту з приводу розділів 23 та 24 Звіту Європейської комісії щодо прогресу України в межах Пакета розширення ЄС у 2024 році, основною проблемою забезпечення єдності судової практики є відсутність комплексної стратегії розвитку Верховного Суду у цьому напрямку [13, с. 64].

Проскурня Т. В. визнає, що набір існуючих механізмів уникнення ситуацій наявності суперечливих судових рішень є недостатнім. Вчена звертає увагу на сучасну соціально-економічну та безпекову ситуацію [8, с. 152]. Варто визнати, що надзвичайні ситуації, незалежно від того, чи вони пов'язані зі здоров'ям, як от пандемія коронавірусу, можуть створювати значні перешкоди для належного здійснення правосуддя. Таким чином, інформаційні технології дозволяють здійснювати традиційне правосуддя в таких надзвичайних ситуаціях [14, с. 5].

Важливе місце серед таких технологій займає ШІ. Варто зауважити, що стратегія Верховного Суду на п'ять років (з 2023-го до 2027-го року) включає впровадження ШІ, зокрема, щоб забезпечити єдність судової практики [15, с. 4].

Концепція розвитку ШІ в Україні, схвалена Кабінетом Міністрів України у 2020 році, визначає ШІ (у розділі «Загальна частина») як «організовану сукупність інформаційних технологій», застосування якої дозволяє «виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [12]. Рекомендація CM/Rec (2020) 1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини використовує поняття «алгоритмічні системи». До цих систем належать додатки, які, часто використовуючи методи математичної оптимізації, виконують одне або більше завдань, таких як збір, об'єднання, очищення, сортування, класифікація та виведення даних, а також вибір, визначення пріоритетності, прийняття рекомендацій та прийняття рішень [16]. У Європейській етичній хартії щодо використання ШІ у судових системах та їх середовищі (2018) ці технології визначаються як комплекс наукових методів, теорій і технік, які використовуються з метою відтворення розумових здібностей людини штучними засобами. Однією з характеристик таких технологій є також прагнення відтворити юридичне

міркування, здійснивши категоризацію різних визначених параметрів [17, с. 35, 69].

На думку Я. Берназюка, ці інструменти можуть допомогти забезпечити єдність судової практики [6, с. 18, 25]. Проскурня Т. В. стверджує, що всі сфери життя людини зараз охоплюються ШІ, і сфера юриспруденції (зокрема, єдність судової практики) не є винятком, тому це явище має бути контрольованим і тут. Отже, необхідно розробити відповідну нормативно-правову базу [8, с. 153]. ШІ все частіше використовується для обробки природної мови, зокрема, тексту судових рішень разом із використанням пошуку судової практики за ключовими словами чи за повним текстом рішення, при цьому володіє інструментами візуалізації результатів пошуку [17, с. 64].

Варто звернути увагу на справу «State v. Loomis», яка переглядалась Верховним судом штату Вісконсин (США) за скаргою обвинуваченого Еріка Луміса (Eric Loomis) на рішення окружного суду. Особу було засуджено до тюремного покарання, при цьому під час оцінки окружним судом обставин справи застосовувалась система ШІ «COMPAS». Верховний суд Вісконсину вказав, зокрема, що при правильному застосуванні системи, врахування окружним судом оцінки, наданої системою «COMPAS», при винесенні вироку не порушує право підсудного на належний судовий розгляд і що окружний суд не допустив помилок при здійсненні своїх дискреційних повноважень у цьому випадку. Так, у цій справі застосування ШІ було підтримано судами нижчих інстанцій, а Верховний суд США визнав підстави для прийняття справи до свого провадження недостатніми [18].

Бразилія є прикладом використання ШІ для аналізу судової практики. У цій країні перед розглядом скарг на судові рішення у Федеральному верховному суді вимагається перевірка суспільного резонансу (значущості) справи на основі попередніх прецедентів. При цьому, ШІ знадобиться лише п'ять секунд, щоб завершити таку перевірку (тоді як працівник суду витратить на це приблизно сорок хвилин). Як вказується, використовувана система ШІ здатна класифікувати та структурувати необроблені дані, розрізняти юридичні аргументи та виділяти з них основні [19, с. 5–6].

З одного боку, здійснення правосуддя (зокрема, забезпечення єдності судової практики) є можливим без застосування технологій ШІ. Проте, їх використання у поєднанні із процесуальними механізмами забезпечення єдності судової практики позитивно впливає на вказану діяльність [20, с. 127]. Взаємопов'язаність механізмів забезпечення єдності судової практики в умовах постійного зростання кількості судових рішень (в тому числі постанов суду касаційної інстанції) потребує пошуку шляхів оптимізації і вдосконалення таких механізмів.

Слід зазначити, що поряд з усіма перевагами технологій ШІ, їх успішне впровадження, як і впровадження будь-яких інших інформаційних технологій, вимагають значних фінансових і організаційних зусиль з боку держави. Звісно, обмежений бюджет в умовах правового режиму воєнного стану значно ускладнює цей процес.

Однак, загалом, застосування ШІ може допомогти в пошуку судових рішень серед великої кількості таких – як суддям, так і іншим учасникам судового процесу. Наприклад, станом на кінець 2025 року лише кількість постанов Верховного Суду в Україні становила близько 268 тисяч, а загальна кількість документів у Єдиному державному реєстрі судових рішень (надалі в тексті – ЄДРСР) становила близько 130 мільйонів.

Наприклад, крім традиційних методів, які Верховний Суд використовує для підтримки єдності судової практики, зокрема щодо цивільного судочинства, які включають передання судових справ складом суду на розгляд Великої Палати, об'єднаної палати або палати Верховного Суду, існує інтерактивний сервіс, відомий як Supreme LAB. Він допомагає здійснювати сортування та швидкий пошук таких справ за суттю питання або іншими критеріями (посилання на вебсайт сервісу: <https://sl.court.gov.ua/affairs.php>). Крім того, на додачу до постанов Верховного Суду (як існуючого засобу забезпечення єдності судової практики), було створено вебсервіс під назвою База правових позицій Верховного Суду. Цей вебсервіс дозволяє здійснювати пошук висновків з таких постанов за ключовими словами висновку або за прямим посиланням, фільтрувати висновки, надає посилання на постанови, які містять запитовані висновки (посилання на вебсайт сервісу: <https://lpd.court.gov.ua>). Констатується, що використання таких правових інститутів як розгляд зразкових справ може також бути пов'язаним із застосуванням технологій ШІ. Так, вони можуть спростити процес визначення окремих справ, які можна вважати зразковими, серед великої кількості інших подібних справ [14, с. 12].

На думку Берназюка Я. О., ШІ може брати участь, по-перше, у підборі практики Конституційного Суду України, Великої Палати Верховного Суду, Європейського суду з прав людини, по-друге, в пошуку інформації у великих документах правового характеру, по-третє, в пошуку критичних зауважень щодо змісту та оформлення проєктів документів правового характеру, по-четверте, в розробці наукових методів дослідження теоретичних питань права, по-п'яте, у створенні релізів судових рішень, по-шосте, у створенні проєктів окремих думок суддів [7, с. 3]. Подібне вказується і в інших джерелах. Зокрема, Проскурня Т. В. стверджує про можливість ШІ аналізувати велику кількість рішень суду, проводити моніторинг актуальних правових позицій Верховного Суду та аналізувати відступлення від таких [8, с. 153]. Перевагою ШІ є здатність швидко аналізувати великі обсяги даних у юриспруденції [7, с. 6].

Таким чином, виникає науковий інтерес стосовно можливостей ШІ перевіряти актуальність практики Верховного Суду, вказаної у процесуальному документі, самостійно підбирати актуальну практику для суддів чи констатувати відсутність такої, порівнювати спірні правовідносини у різних справах на предмет подібності, перевіряти підстави для розгляду справи як зразкової [7, с. 5].

Варто зауважити, що одним із сучасних завдань України є забезпечення вирішення справ незначної складності на основі результатів аналізу судової практики з використанням ШІ, якщо обидві сторони справи погодяться на це [12]. У той же час, суди в Україні не мають достатніх можливостей використовувати інформаційні технології для аналітики та дослідження [6, с. 17]. У Звіті Європейської комісії за 2024 рік щодо України в рамках Пакета розширення ЄС вказується на такі обставини як на чинник розбіжностей у судовій практиці. Наголошується на необхідності впровадження нових ІТ-інструментів задля забезпечення єдності судової практики [4, с. 28].

Водночас, згідно з оновленням, наприклад, моделі ШІ Gemini (версія мовної моделі 2.5 Flash), опублікованим компанією Google 25 вересня 2025 року, ШІ почав обробляти інформацію більш якісно та надавати її користувачам більш зрозумілим способом, включаючи використання заголовків, списків даних,

таблиць. Надалі, така модель ШІ неодноразово покращувалась і вдосконалювалась [21].

Використання інформаційних технологій може пришвидшити судовий розгляд та зробити його точнішим [14, с. 3]. До прикладу, у Верховному суді Литви є база даних, яка містить короткий опис кожного судового рішення з вказівками на основні правила тлумачення застосованих норм права. Це дозволяє скоротити час, щоб знайти відповідну судову практику. Також це дозволяє виявити невідповідності у судовій практиці, маркувати такі, а пізніше – обговорити їх на спільних нарадах, запропонувавши шляхи вирішення. Подібне застосовується у Вищому адміністративному суді Литви [22, с. 39–40].

Щодо можливостей впровадження таких технологій зазначалось, що платформою для цього може слугувати вже існуюча система «Електронний суд» [23], однак Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), яка використовується в Україні, є застарілою і потребує докорінних технічних змін [4, с. 28]. Варто зазначити, що новою Концепцією Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС) від 30.04.2025 передбачається функціонування підсистеми «Дайджесту та коментарі», яка повинна забезпечити, зокрема, засоби пошуку судових рішень та постійного відстеження змін у позиціях не лише Верховного Суду, а й судів інших інстанцій [24].

Хоча у вже наявній Базі правових позицій Верховного Суду можна знайти саме актуальні висновки з постанов Верховного Суду і прослідкувати зв'язки між конкретними постановами Верховного Суду та висновками щодо застосування норм права, відсутня можливість визначення та маркування постанов Верховного Суду, які містять неактуальні висновки щодо застосування норм права, від яких у встановленому законом порядку здійснено відступлення.

До того ж, самі працівники Верховного Суду не користуються цим вебсервісом через його недостатню адаптованість до потреб та особливостей пошуку судової практики і недостатню зручність. Загалом, констатується відсутність у судової гілки влади сучасних ІТ-інструментів для пошуку судової практики [15, с. 15]. На подібне вказує Проскурня Т. В., наводячи порівняння із сучасними базами законодавства, які здатні простежувати відповідні зміни [8, с. 153]. Також, як зазначає вчена, ЄДРСР не відображає змін у правових позиціях Верховного Суду, що ускладнює їх перевірку на актуальність [9, с. 150].

З іншого боку, виникає питання стосовно того, чи не означатиме подальше посилення у використанні ШІ фактично заміну суддів ним, що суперечило б засадам недопустимості делегування функцій правосуддя, закріплених статтями 124 та 127 Конституції України [25]. Зокрема, вказане викликає інтерес в контексті нейтральності суддів, адже інформація, надана ШІ, згідно проведених досліджень, не завжди відповідає такому критерію, може мати політичне забарвлення, більше того – містити пропаганду [26]. Так, за результатами дослідження констатовано відповідні відхилення у діяльності популярних сервісів ШІ (зокрема, ChatGPT, Gemini, Grok і DeepSeek). В той же час, у Концепції розвитку ШІ в Україні (в розділі «Інформаційна безпека») наголошується на потребі недопустити «поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації» за допомогою технологій ШІ [12].

Також, незважаючи на свої переваги, ШІ не може самостійно відтворити міркування судді. Він може лише аналізувати рішення суду і визначати, наскільки ймовірно, що конкретні

слова в рішенні у справі корелюють з висновками суду, що підтверджувалось в ході окремих досліджень [17, с. 37–38, 42, 66]. Не зважаючи на аналіз великої кількості судової практики, точне пояснення судового рішення вимагає ретельного аналізу саме випадкових даних у кожній справі та застосовних норм права. Такі технології не можна вважати ключем до прогнозованого правосуддя, зважаючи, окрім вказаного, на те, що їх застосування базується значною мірою на статистичному моделюванні [17, с. 41, 57]. На додачу до цього, складно пояснити діяльність ІШІ за допомогою звичайного спостереження за його роботою, що дещо ставить під сумнів довіру до результатів. Не виключаються такі наслідки, як упередженість і дискримінативність ІШІ [19, с. 9–10; 27, п. 59 Преамбули].

Хоча у Модельних європейських правилах цивільного процесу припускається можливість заміни розгляду малозначних і подібних між собою справ суддями на розгляд ІШІ у майбутньому, з одного боку, застерігається про необхідність дотримання права на справедливий суд, а з іншого – ризики такого використання технологій не досліджуються [28, с. 67–68]. На нашу думку, самостійний розгляд і вирішення будь-якої категорії справ за допомогою ІШІ (навіть за наявності згоди всіх учасників справи) в сучасних вітчизняних реаліях виглядає передчасним. Про ймовірність запровадження таких технологій можна буде говорити, коли в судовій системі повноцінно запрацюють всі інструменти й модулі ЄСІКС, а суди всіх рівнів і юрисдикцій будуть у повному обсязі забезпечені сучасними технічними засобами і програмами для її функціонування.

Окрім цього, необхідним є проведення чітких меж допустимості використання ІШІ у розглядуванні в цій статті діяльності. У статті 16 Кодексу суддівської етики, затвердженого рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18.09.2024, зазначено, що судді можуть використовувати технології ІШІ, якщо це не впливає на незалежність і неупередженість судді, не стосується процесу ухвалення рішень або оцінки доказів [29].

Оскільки ІШІ, як і людина, може помилятися, визнається необхідність того, щоб ІШІ надавав чіткий опис дій, які вчинялися ним задля отримання запитуваного результату, дозволяв ознайомитися із застосованими ним методами дослідження. Вказується також на потребу залучення сторонньої особи-експерта для перевірки результатів діяльності ІШІ [17, с. 11]. Вказане викликає непрозорість і недокументованість процесів таких систем [27, п. 72 Преамбули]. Загалом, у Європейській етичній хартії щодо використання ІШІ у судових системах та їх оточенні (Страсбург, 03–04 грудня 2018 року) вказується на необхідність дотримання п'яти принципів використання цих технологій: 1) принцип поваги до основних прав; 2) принцип недискримінації; 3) принцип якості і безпеки; 4) принцип прозорості, неупередженості і справедливості; 5) принцип «під контролем користувача». Останній, зокрема, означає, що фахівці у сфері права повинні мати можливість у будь-який момент переглянути та змінити судові рішення, які приймаються за допомогою ІШІ, а також дані, які він використовує, а учасника справи (як кінцевого користувача) повинні поінформувати про: 1) застосування цих технологій у його справі; 2) те, чи рішення, ухвалені ІШІ, є обов'язковим для нього, чи наявні альтернативи; 3) те, що у нього є право заперечувати проти розгляду справи за допомогою цих технологій і вимагати, щоб справа була передана «справедливому суду» відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [17, с. 12, 15].

Подібні вимоги до використання технологій ІШІ (забезпечення права на справедливий суд та обов'язковості контролю) містяться й у інших документах, що закріплюють міжнародно-правові стандарти [16; 30, п. 8]. На недопустимості заміни суддів ІШІ наголошується, зокрема, у Висновку Консультативної ради європейських суддів № 26 (2023) «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві» [14, с. 3]. На нашу думку, заміна суддів технологіями ІШІ в сучасній вітчизняній практиці видається дуже примарною, адже це ставить значну кількість питань: від довіри до суду до забезпечення безпосередності, повноти і об'єктивності при дослідженні доказів. Незалежність суддів і справедливості правосуддя у такій ситуації теж перебувають під великим запитанням.

На подібне вказував і Верховний Суд, зазначивши, що використання ІШІ учасником справи для заперечення висновків суду ставить під сумнів авторитет судів, які не можуть бути замінені ІШІ [31; 32]. В іншій справі було констатовано, що висновки ІШІ самі по собі не можуть бути доказом того, що існують обґрунтовані сумніви щодо об'єктивності або неупередженості судді [33; 34].

Важливо зазначити, що у 2024-му році було ухвалено Регламент (ЄС) № 2024/1689 Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу (інша назва – «Акт про штучний інтелект», надалі в тексті – Регламент), який встановлює детальні правила використання ІШІ, зокрема, у сфері юриспруденції. Одним із завдань цього Регламенту є захист від потенційних шкідливих впливів систем ІШІ (зазначається, що ці технології можуть завдати фізичну, психологічну, економічну, соціальну шкоду залежно від способу їх використання при здійсненні правосуддя) [27, п. 4-5 Преамбули].

Положення Регламенту визначають, які технології ІШІ мають статус технологій високого ризику при їх використанні. Примітно, що до них належать технології, які використовуються «у дослідженні та тлумаченні фактів і закону, а також у застосуванні закону до конкретного набору фактів», а зокрема, у випадках, коли це пов'язується із наданням роз'яснень одним судовим органом для інших судових органів [27, п. 61 Преамбули]. Подібна категорія високоризикових технологій визначена пунктом 8 Додатку ІІІ цього Регламенту.

З огляду на необхідність забезпечення права на справедливий суд, ці технології повинні бути обладнаними технічною документацією, системою управління ризиками, мати інструкцію з використання (де повинна міститися інформація про рівень надійності і точності системи, строк її експлуатації), а також декларацію ЄС про відповідність [27, п. 65, 72, 74-76 Преамбули, ст. 47]. Відповідальними за технологію ІШІ є не лише її розробник, а й постачальник і особи, що встановлюють таку технологію для використання кінцевим користувачем [27, п. 79 Преамбули]. Регламент передбачає також необхідність маркування і реєстрації у встановленому порядку технологій ІШІ з високим ризиком (статті 48-49), включення таких технологій до спеціальної бази даних ЄС (стаття 71) [27]. Системи ІШІ високого ризику не лише повинні мати вбудовані механізми, які дозволяють відповідальній особі своєчасно втручатися в її діяльність (включно з повною зупинкою системи), а й повинні вказувати на спосіб втручання, щоб уникнути негативних наслідків чи ризиків [27, п. 73 Преамбули].

Додатково варто зазначити, що Регламентом (стаття 79) технології ІШІ високого рівня ризику прирівнюються до «продуктів,

що становлять ризик», визначених Регламентом (ЄС) 2019/1020 – тобто продуктів, які мають потенціал завдання шкоди здоров'ю і безпеці людей в цілому такою мірою, що виходить за межі звичайних ризиків (п. 19 Регламенту (ЄС) 2019/1020) [35]. Таким чином, відповідні вимоги Регламенту (ЄС) 2019/1020 щодо таких продуктів поширюються й на високоризикові технології ШІ.

Іншим зобов'язанням держав згідно Регламенту є призначення органу, відповідального за нагляд за функціонуванням технологій ШІ високого рівня ризику, який, однак, не повинен порушувати незалежність суддів (стаття 74). Передбачається необхідність проведення подібного моніторингу також і самими розробниками технологій (стаття 72), встановлюються заходи, що повинні вживатись компетентними органами для усунення порушень Регламенту, та відповідальність за такі порушення [27].

Зважаючи на обраний курс України на набуття членства в ЄС, відповідне правове регулювання є актуальним для України. Більше того, правило про незастосування Регламенту до держав поза ЄС не діє у разі констатації відсутності у відповідної держави належного рівня захисту прав і свобод, при цьому перевірка на предмет цього проводиться уповноваженим органом держави-члена ЄС, з якою співпрацює така держава [27, п. 22, 153 Преамбули], а тому правила Регламенту можуть в окремих випадках поширюватись на Україну й до набуття статусу члена ЄС. На додачу до цього, Регламент поширює свою дію й на ті системи ШІ, які були введені в експлуатацію до часу набрання Регламентом чинності [27, п. 111].

Частково подібні стандарти використання технологій ШІ встановлюються іншим документом, що вже підписаний Україною – Рамковою Конвенцією Ради Європи з ШІ, прав людини, демократії та верховенства права (прийнята 17.05.2024, відкрита для підписання 05.09.2024, підписана Україною 15.05.2025). Цією Конвенцією встановлюються, зокрема, необхідність надання відкритого доступу до інформації про застосування ШІ, яке має значний вплив на права людини, необхідність вжиття заходів управління ризиками такого застосування, заходів реагування на негативний вплив цих технологій [36, с. 5–6].

В контексті зв'язку між використанням ШІ у здійсненні правосуддя та захистом прав, свобод й інтересів варто наголосити, що завданням цивільного судочинства є, зокрема, справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб (ч. 1 ст. 2 ЦПК України) [2]. Вирішення спору у цивільному судочинстві, окрім як відповідати критерію єдності судової практики, також повинне відповідати критеріям розумності процесуальних витрат, своєчасності (розумності строків розгляду), а також бути захищеним від можливих маніпулювань з боку учасників справи [37], при цьому технології ШІ здатні зменшити як час, витрачений на розгляд справи судом, так і витрати на проведення цього розгляду. Окрім цього, уявляється можливим покращення точності вирішення справ.

Варто зауважити й те, що План заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (від 2020 року) на 2025–2026 роки не передбачає жодних дій, які були б спрямовані на забезпечення єдності судової практики [38].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зважаючи на все описане вище в цій статті, солідаризуємось з думкою про те, що на сьогодні можна стверджувати про можливість

використання ШІ як допоміжного засобу в забезпеченні єдності судової практики [6, с. 25]. Технології ШІ доцільно імплементувати у систему «Електронний суд», якою користуються всі українські суди, за умови модернізації такої системи. Впровадження сучасних технологій у цивільному судочинстві – важливий і необхідний чинник підвищення рівня його справедливості, доступності та ефективності.

Однак, для повноцінного використання технологій ШІ в подібній діяльності, зважаючи на наявні міжнародно-правові стандарти, окрім їх технічного вдосконалення варто розробити відповідний нормативно-правовий базис належного функціонування таких технологій і здійснення нагляду за ним, з метою створення умов для розвитку цих технологій саме у напрямку якомога кращого захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб в межах цивільного судочинства. Серед іншого, така діяльність повинна включати проєктування й ухвалення відповідних нормативно-правових актів, наділення існуючих органів та/або посадових осіб відповідними повноваженнями на виконання вимог таких стандартів або створення нових органів чи посад, що, очевидно, потребуватиме додаткового фінансування. У наведеному вище солідаризуємось із позицією, наявною у науковій літературі [39, с. 91].

Також, зважаючи на роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики, необхідним є поглиблення стратегії його розвитку у напрямку застосування ШІ, встановлення чітких проміжних цілей на шляху до досягнення загальної мети цифровізації без шкоди для забезпечення права на справедливий суд. Для суддів Верховного Суду актуальним є формування правових висновків у постановках за різними категоріями справ за допомогою інструментів ШІ – як при винесенні постанов, що містять новий висновок щодо застосування норми права, так і під час відступлення від актуальних висновків. Наразі такі висновки доступні в окремих приватних базах судової практики (системи «LIGA360», «ZAKONONLINE», «Прецедент» та ін.), однак вони відсутні у відокремленому вигляді в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Також інструментарій ШІ буде корисним під час пошуку релевантних висновків з постанов Верховного Суду при розгляді й вирішенні справ, зможе з часом замінити їх ручний пошук зусиллями помічників суддів та інших співробітників апарату суду.

Вбачається, що майбутні дослідження можуть включати аналіз результатів застосування прийнятого Україною законодавства у сфері ШІ, впливу поведінки учасників справ, що розглядаються у цивільному судочинстві, на ефективність функціонування тих чи інших технологій ШІ при забезпеченні єдності судової практики цивільного судочинства.

Література:

1. Пархоменко Н. М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис* Київського університету права. 2020. № 3. С. 26–30. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.02> (дата звернення: 20.01.2026);
2. Цивільний процесуальний кодекс України. Кодекс від 18 березня 2004 року № 1618-IV: станом на 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 19.01.2026);
3. European Commission. (2023). *Ukraine 2023 Report* (Commission Staff Working Document SWD (2023) 699 final). URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecef3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 21.10.2025);

4. European Commission. (2024). *Ukraine 2024 Report* (Commission Staff Working Document SWD (2024) 699 final). URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 21.10.2025);
5. European Commission. (2025). *Ukraine 2025 Report* (Commission Staff Working Document SWD (2025) 759 final). URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf> (дата звернення: 08.11.2025);
6. Берназюк Я. О. Штучний інтелект і його використання для забезпечення єдності судової практики як складової довіри до суду. Слово національної школи суддів України. 2024. № 4 (49). С. 16–35. DOI: 10.37566/2707-6849-2024-4(49) (дата звернення: 21.01.2026);
7. Берназюк Я. О. Практичні аспекти використання технології штучного інтелекту в юридичній сфері. Судова влада України. URL: <https://constitutionalist.com.ua/praktychni-aspekty-vykorystannia-tekhnologii-shtuchnoho-intelektu-v-iurydychnij-sferi/> (дата звернення: 17.12.2025);
8. Проскурня Т. В. Єдність судової практики в умовах розвитку штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 149–154. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.19> (дата звернення: 18.12.2025);
9. Проскурня Т. В. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики у господарському процесі. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 146–153. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.22> (дата звернення: 20.12.2025);
10. Резнікова В. В., Щербина В. С. Шляхи вдосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики в сучасних реаліях. *Юридична Україна: тези міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2019* / Юрінком Інтер. Київ, 2019. С. 65–68;
11. Резнікова В. В., Щербина В. С. Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення. *Право України*. 2019. № 10. С. 229–249. DOI: 10.33498/losh-2019-10-229 (дата звернення: 18.08.2025);
12. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р: станом на 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-r#n8> (дата звернення: 17.01.2026);
13. Тінювий звіт до розділів 23 «Правосуддя та фундаментальні права» та 24 «Юстиція, свобода та безпека» Звіту Європейської комісії щодо прогресу України, оприлюдненого у межах Пакета розширення ЄС у 2024 році / Лабораторія законодавчих ініціатив та ін. (2025). Проект ЄС «Право-Justice», Європейська правда. URL: <https://parliament.org.ua/wp-content/uploads/2025/10/shadow-report-2025-ua.pdf> (дата звернення: 17.01.2026);
14. Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary: CCJE Opinion dated 1 December 2023 № 26 (2023) (CCJE(2023)3): text as amended on 1 December 2023. URL: <https://rm.coe.int/ccje-opinion-no-26-2023-final/1680adade7> (дата звернення: 31.08.2025);
15. Верховний Суд (2023). Стратегія розвитку Верховного Суду на 2023 – 2027 роки (проект станом на травень 2023) URL: <https://drive.google.com/file/d/1pFBJyBAfrCCoOpNEOS5WFFq0ANsbk-t/view> (дата звернення: 17.01.2026);
16. Recommendation CM/Rec (2020)1 of the Committee of Ministers to member States on the human rights impacts of algorithmic systems: recommendation adopted by the Committee of Ministers on 8 April 2020 at the 1373rd meeting of the Ministers' Deputies: text as amended on 8 April 2020. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016809e1154> (дата звернення: 17.01.2026);
17. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment: charter adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018): text as amended on 4 December 2018. URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c> (дата звернення: 04.01.2026);
18. State v. Loomis, 371 Wis.2d 235, 881 N.W.2d 749 (Wis. 2016). URL: <https://courts.ca.gov/sites/default/files/courts/default/2024-12/btb24-2l-3.pdf> (дата звернення: 25.01.2026);
19. Becker, Daniel and Ferrari, Isabela. VICTOR, the Brazilian Supreme Court's Artificial Intelligence: a beauty or a beast? *Standing International Forum of Commercial Courts (SIFoCC)*. 2020. March 15. P. 1–10. URL: <https://cdn.websitebuilder.service.justice.gov.uk/uploads/sites/25/2024/03/Victor-Beauty-or-the-Beast.pdf>;
20. Хомутецький Д. С. Штучний інтелект як позапроцесуальний механізм забезпечення єдності судової практики цивільного судочинства. *Global Trends in the Development of Information Technology and Science*: collection of scientific papers of the 5th International Scientific and Practical Conference, Stockholm, Sweden, August 27–29, 2025 / International Scientific Unity. Stockholm, Sweden, 2025. С. 126-128;
21. Вебсайт компанії Google, присвячений моделі штучного інтелекту (мовній моделі) Gemini (розділ «Примітки до випуску»). URL: <https://gemini.google.ua/release-notes/?hl=uk> (дата звернення: 05.12.2025);
22. Норкус Р., Браздейкіс А. Забезпечення більшої єдності судової практики в Україні. Звіт. 2016. Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5ae/f52/096/5aef520965077120851085.pdf> (дата звернення: 07.12.2025);
23. Крат В. І. Довіра суспільства до судової влади втрачається швидко, а здобувається важко. 30.06.2020. Офіційний вебсайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/961750> (дата звернення: 07.12.2025);
24. Про затвердження Концепції ЄСІКС: наказ Державної судової адміністрації України від 30 квітня 2025 року № 178: станом на 30.04.2025 URL: https://court.gov.ua/storage/porta/dsa/normatyvno-pravova%20baza/N_178_2025_dodatok.pdf (дата звернення: 07.12.2025);
25. Конституція України: конституція від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР: станом на 01.01.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 07.12.2025);
26. Pablo Maristany de las Casas. Investigation | Talking Points: When chatbots surface Russian state media. *Institute for Strategic Dialogue*. URL: https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/talking-points-when-chatbots-surface-russian-state-media/ (дата звернення: 10.12.2025).
27. Regulation of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act): Regulation of 13 June 2024 (EU) 2024/1689 (document № 32024R1689): text as amended on 7 December 2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 18.12.2025);
28. ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу / І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2025. 175 с.;
29. Про затвердження Кодексу суддівської етики: рішення XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 року: станом на 18.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#n4> (дата звернення: 04.01.2026);
30. Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про правосуддя та інформаційні технології (IT): висновок КРЄС від 09 листопада 2011 року № 14 (2011): станом на 09 листопада 2011 року. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-14-2011-on-justice-and-information-technologies-it/16806a1fc0> (дата звернення: 18.01.2026);

31. Верховний Суд. Касаційний господарський суд. Ухвала від 08.02.2024 у справі № 925/200/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639> (дата звернення: 17.01.2026);
32. Верховний Суд. Касаційний господарський суд. Постанова від 08.07.2025 у справі № 925/496/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128775966> (дата звернення: 17.01.2026);
33. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. Ухвала від 12.09.2025 у справі № 750/6682/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130231491> (дата звернення: 18.01.2026);
34. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. Ухвала від 11.09.2025 у справі № 750/6682/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130138487> (дата звернення: 18.01.2026);
35. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/1020 від 20 червня 2019 року про ринковий нагляд та відповідність продуктів, а також про внесення змін до Директиви 2004/42/ЄС та Регламенту (ЄС) № 765/2008 і Регламенту (ЄС) № 305/2011: регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/1020 від 20 червня 2019 року № 2019/1020: станом на 20 червня 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-19/conv/parast33#n380 (дата звернення: 18.01.2026);
36. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law: framework convention dated 5 September 2024 № 225: text as amended on 5 September 2024. URL: <https://rm.coe.int/1680afae3c> (дата звернення: 18.01.2026);
37. Avraham, Ronen and Hubbard, William H.J. Civil Procedure as the Regulation of Externalities: Toward a New Theory of Civil Litigation. *University of Chicago Law Review*. 2022. Vol. 89 Iss. 1. P. 1–64. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/ucirev/vol89/iss1/1> (дата звернення: 08.11.2025);
38. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09 травня 2025 р. № 457-р: станом на 09.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-r#Text> (дата звернення: 31.01.2026);
39. Завальнюк І. В. Трансформація правосуддя в епоху штучного інтелекту: правовий вимір та євроінтеграційний контекст. *Право і суспільство*. 2026. № 2. С. 86-92. DOI (URL): <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2026.2.2.12> (дата звернення: 10.07.2026).

Khomutetskyi D. Artificial intelligence and the right to a fair trial in the context of ensuring the uniformity of civil court practice

Summary. This article examines the use of artificial intelligence (hereinafter referred to as AI) as a potential additional mechanism for ensuring uniformity of civil court practice. It is argued that the correct application of such means

can have a positive impact on the achievement of the objectives of civil proceedings, and in particular – the effective protection of the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, as well as the rights and legitimate interests of legal entities.

The article analyses the specific features of ensuring unified legal standards for the development, implementation and use of AI technologies, where such technologies are intended to assist in ensuring the uniformity of judicial practice. It is noted that the use of AI to ensure the uniformity of judicial practice is a high-risk activity. The article takes into account foreign experience of applying AI in the judiciary, as well as current standards for the use of AI technologies in the European region, which Ukraine had joined at the moment or which will become binding on Ukraine in the future, given the chosen policy of European integration.

Attention is drawn to the high risks to society posed by the use of AI technologies in activities involving the interpretation and analysis of the law and the facts of a specific court case, and the application of the law to such circumstances. In this context, the provision of guidance by the court to lower courts is also considered to be a risk factor. As such technologies are high-risk, they are required to be registered under a special procedure, should have risk management systems, detailed usage instructions, be supervised by the responsible persons, and meet a number of other requirements.

At the same time, AI technologies constitute a set of tools which, despite being capable of analysing large volumes of information more quickly than a human, cannot fully replace humans, particularly with regard to the resolution of disputes in civil proceedings, which is the key to protecting human rights and freedoms. It is noted that further development is required in the application of AI technologies in civil proceedings; this will not only ensure the uniformity of judicial practice but also have a positive impact on the timeliness of dispute resolution and the achievement of other objectives of civil proceedings. However, based on the analysed data, it is concluded that international standards must be adhered to during the development, implementation and use of these technologies in order to ensure the uniformity of judicial practice; it is recommended that national legislation should be adapted to facilitate such activities.

Key words: information technologies, artificial intelligence (AI), judicial practice, uniformity of judicial practice, the Supreme Court, the “Elektronnyi Sud” (Electronic Court) system, civil proceedings, the right to a fair trial, access to justice.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 30.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*Ласько І. М.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцентка кафедри соціального права**Львівського національного університету імені Івана Франка**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8303-7161>*

ОБСЯГ ТА ПРОПОРЦІЙНІСТЬ РОЗУМНОГО ПРИСТОСУВАННЯ В ОСВІТНІХ ПОСЛУГАХ ДЛЯ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття та змісту розумного пристосування в освітніх послугах для осіб з особливими освітніми потребами в Україні. Обґрунтовано, що розумне пристосування є категорією, яка обумовлює реальну реалізацію права на освіту особами з інвалідністю, оскільки одночасно є складовою принципу заборони дискримінації і конструкцією, що визначає обсяг надання освітніх послуг конкретній особі. Показано, що відповідно до ст. 2 Конвенції про права осіб з інвалідністю відмова в розумному пристосуванні визнається формою дискримінації, а подібний підхід раніше застосовувався у праві Європейського Союзу щодо працевлаштування осіб з інвалідністю. Проаналізовано нормативне закріплення цієї категорії в законодавстві України, яка має загальний характер у Законі України «Про освіту», деталізується в підзаконних актах, що регулюють інклюзивне навчання, та зміст якої визначається у Законі України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Проаналізовано вітчизняну судову практику, яка підтверджує, що українські суди встановлюють лише факт надання пристосування, не досліджуючи відповідність його обсягу дійсним потребам дитини. Встановлено, що з 1 січня 2026 року індивідуалізований тест пропорційності тягаря вже діє в українському праві у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю відповідно до статті 17-1 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» та Постанови Кабінету Міністрів України № 1673. Однак аналогічного регулювання в освіті не має. З'ясовано роль індивідуальної програми розвитку як юридичного інструмента, що конкретизує абстрактний обов'язок пристосування у вигляді визначеного переліку освітніх послуг, котрі потрібні конкретній дитині. На основі аналізу практики Європейського суду з прав людини, зокрема справ *Çam v. Turkey*, *Enver Şahin v. Turkey*, *G.L. v. Italy*, *T.H. v. Bulgaria* та *Guberina v. Croatia*, а також Загальних коментарів № 4 і № 6 Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю, доведено, що обсяг і зміст розумного пристосування залежать від конкретних обставин кожної справи, а їх оцінка потребує індивідуалізованого підходу. Сформульовано пропозицію щодо поширення на сферу освіти індивідуалізованого тесту пропорційності тягаря забезпеченості в залежності від потреб дитини.

Ключові слова: право на освіту, освітні послуги, обсяг освітніх послуг, розумне пристосування, заборона дискримінації, особи з особливими освітніми потребами, пропорційність тягаря, законодавство в сфері освіти.

Постановка проблеми. Право на освіту особи з особливими освітніми потребами не вичерпується формальним доступом до навчального закладу. Реальна можливість здобувати освіту

нарівні з іншими залежить від того, чи отримає дитина розумне пристосування в обсязі, що відповідає її індивідуальним потребам. Відтак питання про те, яким має бути цей обсяг і за якими критеріями оцінювати його достатність, не є суто теоретичними. Від відповіді на них залежить, чи право на освіту для конкретної дитини буде реальним, чи залишиться декларативним.

Положення ст. 53 Конституції України гарантують право на освіту [1], а ч. 1, 2, 4 та 6 ст. 21 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» поширюють це право на осіб з інвалідністю нарівні з іншими громадянами, у тому числі через забезпечення розумного пристосування [2]. Саме поняття розумного пристосування у вітчизняній юридичній науці досліджене мало. Ба більше, критерії, за якими можна було б оцінити обсяг і достатність наданого пристосування, не отримали дотепер належного наукового дослідження.

Ця прогалина має важливе практичне значення. Коли обсяг пристосування, котре потрібне конкретній дитині, не має юридично визначеного критерію оцінки, то право на освіту залишається формальним навіть при забезпеченні доступу до закладу освіти. Дитина та її законні представники в такому разі не мають юридичного інструменту, яким можна було б довести, що надане пристосування виявилось недостатнім. Відтак, ефективний захист цього права також є неможливим.

Право на освіту особи з інвалідністю нерозривно пов'язане із заборонаю дискримінації. Відмова в розумному пристосуванні визнається формою дискримінації, а не самостійними педагогічним чи організаційними питаннями. З огляду на це, питання обсягу й достатності пристосування виходить за межі суто освітньої політики. Тут потрібні насамперед правові критерії, а не лише педагогічні та організаційні.

У цій статті йдеться про розкриття поняття розумного пристосування як юридичної категорії. Зокрема його зв'язок із принципом заборони дискримінації та важливість критеріїв, за якими можна оцінювати обсяг і пропорційність цього пристосування для практичної реалізації права на освіту особами з особливими освітніми потребами.

Стан дослідження. Юридичний аналіз освітнього права представлений у працях Б. І. Андрусишина [3], Р. Г. Валєєва [4], О. М. Іваній [5] та І. В. Магдаліної [6], але ці праці мають загальнотеоретичний або описовий характер і не розкривають розумне пристосування як самостійну юридичну категорію. Найґрунтовніше цю категорію розкриває праця Ірини Федорович [7], хоча вона має здебільшого прикладний характер. Новели Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» [8] у сфері працевлаштування детально дослідили Е. В. Тітко та К. О. Мусяєнко [9], однак виключно в межах трудових правовідносин. Дослідження, яке поєднало б розумне пристосування як умову реалізації права на освіту, складову принципу недискримінації і конструкцію, що визначає обсяг освітніх послуг, у вітчизняній науковій літературі відсутнє, що й зумовлює новизну статті.

Метою статті є з'ясування поняття розумного пристосування як юридичної категорії, від якої залежить реальна реалізація права на освіту особами з особливими освітніми потребами. А також встановлення його зв'язку з принципом заборони дискримінації та його ролі при визначенні обсягу надання освітніх послуг. Крім того, стаття обґрунтовує значення індивідуалізованого тесту пропорційності тягара, виробленого практикою Європейського суду з прав людини, при реалізації права на освіту.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про освіту» визначає розумне пристосування як запровадження, якщо це потрібно в конкретному випадку, необхідних модифікацій і адаптацій з метою забезпечення реалізації особами з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими особами [10]. Визначення називає мету запровадження такого пристосування і прив'язує його до конституційного права на освіту, тож на перший погляд видається вичерпним. Однак, легко помітити, що саме законодавець залишив поза його межами. Формулювання «необхідні модифікації і адаптації» не супроводжується жодним переліком і навіть орієнтовним окресленням того, які заходи воно охоплює. Тому залишається відкритим питання, чи йдеться про архітектурне облаштування приміщення, про зміну методики викладання, про залучення додаткового фахівця, чи про все це одночасно. Норма дає лише загальне визначення правового явища, не деталізуючи ні його змісту, ні порядку реалізації, ні критерії, за яким можна оцінити достатність такого пристосування.

Індивідуальна програма розвитку особи з особливими освітніми потребами розкриває, що ця категорія насправді означає для реалізації права на освіту. Така програма є документом, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб і послуг для розвитку дитини та розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків [10]. Саме вона перетворює абстрактну категорію розумного пристосування на конкретний, персоналізований перелік освітніх послуг, без якого реалізація права на освіту для конкретної дитини стає неможливою або суттєво складною. Отже, розумне пристосування, є не допоміжним чи факультативним елементом освітнього процесу, а умовою, від виконання якої залежить здійснення права на освіту особою з особливими освітніми потребами.

Варто звернути увагу й на те, що закон «Про освіту» не визначає порядку реалізації права на освіту з використанням розумного пристосування. Цю прогалину частково заповнюють підзаконні нормативно-правові акти у сфері освіти. До прикладу, Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 року № 957 [11], не вживає термін розумне пристосування буквально, але покладає на заклад освіти конкретні організаційні обов'язки. Пункт 16 цього Порядку, встановлює, що в разі утворення інклюзивного класу до штатного розпису закладу освіти вводиться посада асистента вчителя. Нова редакція Порядку, затверджена Постановою

Кабінету Міністрів України від 5 лютого 2026 року № 129 [12] і чинна з 1 серпня 2026 року, прямо покладає на заклад освіти обов'язок створити комплексні умови для навчання учнів з особливими освітніми потребами, включно з безперешкодним доступом до приміщень і території закладу та забезпеченням допоміжними засобами навчання. Важливо, що ця редакція позбавляє заклад освіти дискреції відмовити у створенні інклюзивного класу за наявності заяви батьків і висновку інклюзивно-ресурсного центру. Таким чином організація інклюзивного навчання поступово перетворюється на прямий юридичний обов'язок закладів освіти.

Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» також деталізує обов'язок пристосування. Зокрема, положення ч. 1, 2, 4 та 6 ст. 21 цього закону встановлюють, що держава гарантує особам з інвалідністю здобуття освіти на рівні, який відповідає їхнім здібностям, а навчальні заклади надають освітні послуги особам з інвалідністю нарівні з іншими громадянами, зокрема шляхом забезпечення розумного пристосування [2].

У сфері працевлаштування законодавець підійшов до регулювання цього самого обов'язку зовсім інакше. Зокрема, Кабінет Міністрів України розпорядженням від 14 квітня 2021 року № 366-р схвалив Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [13], а Постановою від 22 серпня 2023 року № 893 визначено порядок компенсації витрат на облаштування робочих місць для осіб з інвалідністю [14].

Як слушно зазначає О. М. Рим, стаття 17-1 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [2], прийнята на розвиток статті 27 Конвенції про права осіб з інвалідністю [15] та ч. 2 ст. 15 Європейської соціальної хартії (переглянутої) [16] і чинна з 1 січня 2026 року, прямо покладає на роботодавця обов'язок здійснювати заходи розумного пристосування за рахунок власних коштів, коштів державного фонду соціального захисту осіб з інвалідністю або інших джерел, не заборонених законодавством. Постановою Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2025 року № 1673 [17] пішла ще далі і затвердила принципи, критерії і межі розумного пристосування та універсального дизайну, визначивши, зокрема, непропорційний або невиправданий тягар як значні витрати фінансових або інших ресурсів, яких може зазнати роботодавець, якщо їх залучення для нього складне або надміру затратне [18, с. 42–44].

Це перший в українському праві приклад індивідуалізованого тесту непропорційного тягара на підзаконному рівні, і стосується він виключно сфери працевлаштування. У сфері освіти такого тесту, який дозволяв би оцінити, чи є конкретний обсяг пристосування для конкретного закладу пропорційним, законодавство не передбачає, хоча обов'язок розумного пристосування в освіті має ту саму юридичну природу і той самий міжнародно-правовий генезис.

Право на освіту особи з інвалідністю не можна розглядати окремо від принципу заборони дискримінації, адже саме цей принцип визначає юридичний зміст обов'язку розумного пристосування. Стаття 2 Конвенції про права осіб з інвалідністю прямо встановлює, що дискримінація за ознакою інвалідності охоплює всі її форми, зокрема відмову в розумному пристосуванні [15]. Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю деталізував критерії розумності такого пристосування в Загальному коментарі № 6 щодо рівності та недискримінації, прийнятому

в 2018 році [19]. Невиконання цього обов'язку міжнародне право кваліфікує як дискримінаційну дію або бездіяльність, а не як окреме порушення організаційного характеру.

Сам Закон України «Про освіту» пов'язує інклюзивне навчання з принципом недискримінації, про що йдеться в тексті. Пункт 12 ч. 1 ст. 1 цього Закону визначає інклюзивне навчання як систему освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини та ефективного залучення й включення до освітнього процесу всіх його учасників. Категорія розумного пристосування, отже, не ізолюваний освітній інститут, а похідна від заборони дискримінації, реалізована через систему освітніх послуг [10].

Подібний підхід сформувався в міжнародному праві задовго до набуття чинності Конвенцією про права осіб з інвалідністю. На рівні права Європейського Союзу термін розумне пристосування з'явився лише в 2000 році з прийняттям Директиви Ради 2000/78/ЄС. Стаття 5 якої закріплює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності і покладає на роботодавців обов'язок забезпечувати розумне пристосування для осіб з інвалідністю, якщо такі заходи не покладають на роботодавця непропорційного тягаря [20]. Розумне пристосування, таким чином, виникло і розвивалося саме як інструмент права у сфері захисту від дискримінації, спрямований на усунення нерівності, а не як особлива категорія соціального захисту.

Юридичне значення розумного пристосування для реалізації права на освіту полягає в тому, що воно перетворює формальну рівність можливостей на реальне, практичне здійснення права на освіту для особи з інвалідністю. Відмову в такому пристосуванні, як і надання його в обсязі, недостатньому для фактичної реалізації права на освіту, потрібно кваліфікувати як дискримінаційну дію, що тягне за собою правові наслідки, притаманні порушенню заборони дискримінації, а не лише наслідки організаційного характеру.

Обсяг освітньої послуги для особи з особливими освітніми потребами визначається не абстрактно, а конкретно, через індивідуальну програму розвитку, яка закріплює перелік психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових послуг, потрібних певній дитині. Ці послуги фінансуються за рахунок субвенції на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами, передбаченої статтею 103-3 Бюджетного кодексу України [21] та Порядком і умовами надання цієї субвенції, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 року № 88 [22]. З субвенції оплачується праця залучених фахівців і придбання спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку, причому на такі засоби можна витратити не більш як тридцять п'ять відсотків загального обсягу видатків на кожну дитину, незалежно від її фактичної індивідуальної потреби.

Обсяг послуг, які дитина фактично отримує, залежить не лише від змісту індивідуальної програми розвитку, а й від бюджетного розподілу ресурсу, здійснюваного за формулою, яка враховує кількість осіб з особливими освітніми потребами та рекомендований їм рівень підтримки в межах регіону. Чи достатній цей обсяг для конкретної дитини з урахуванням її індивідуальних потреб, закон не врегульовує і не пропонує для цього окремого юридичного механізму, а питання просто розчиняється в загальному бюджетно-статистичному розподілі, визначеному наперед.

Опитування фахівців з інклюзії, проведене в межах Міжнародного форуму «(не)Все про інклюзію» у квітні 2026 року,

засвідчило, що лише 35,9 % опитаних системно застосовують принцип розумного пристосування у своїй роботі, а серед головних перешкод учасники назвали недостатнє фінансування і відсутність чітких юридичних механізмів визначення його меж [23, с. 4424–4426].

Наявність цієї прогалини підтверджує і вітчизняна судова практика. У справі № 607/11311/16-ц, яку 5 березня 2018 року розглянув Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області, батьки дітей з інвалідністю оскаржили відрахування дітей зі школи, здійснене на підставі висновку психолого-медико-педагогічної консультації, що рекомендував дітям реабілітацію, а не навчання. Суд встановив, що сама по собі така рекомендація не звільняла заклад освіти від обов'язку забезпечити дітям доступ до освітніх послуг. Підставою для висновку про протиправність дій закладу освіти послужила ст. 21 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», а не положення Закону України «Про освіту» [24].

Протилежний за результатом, але подібний за змістом висновок міститься в рішенні Солом'янського районного суду міста Києва від 21 листопада 2019 року у справі № 760/13404/17. Суд встановив, що школа фактично організувала дітям індивідуальне навчання вдома, призначивши відповідальних учителів і затвердивши розклад занять, а відмова спеціалізованої школи в зарахуванні дітей пояснювалася пропущеним строком конкурсного відбору, а не інвалідністю дітей. У цій справі суд фактично визнав обсяг наданого дітям пристосування достатнім, однак дійшов цього висновку в межах доведення відсутності вини, необхідної для виникнення деліктного зобов'язання [25].

Обидва рішення поєднує одна закономірність. Суд у кожній справі встановлював лише факт надання пристосування і розглядав цей факт як доказ відсутності протиправної поведінки закладу освіти, тоді як питання про відповідність його обсягу дійсним потребам дитини не досліджується.

Практика Європейського суду з прав людини виробила тут усталений підхід, оцінюючи обов'язок розумного пристосування як складову недискримінаційної гарантії за ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 2 Протоколу № 1 до неї. Визначальна риса цієї практики полягає в тому, що обсяг і зміст розумного пристосування не є фіксованою, наперед визначеною величиною, а залежать від конкретних обставин кожної справи, а саме індивідуальних потреб особи, ресурсів конкретного закладу, практичної здійсненості запропонованих заходів і того, чи взагалі заклад намагався ці обставини оцінити. Тест пропорційності тягаря тому є не правилом із наперед заданим змістом, а стандартом, який застосовується по-різному в кожному конкретному випадку.

У справі *Çam v. Turkey*, розглянутій у 2016 році, Суд визнав порушенням відмову музичної академії зарахувати незрячу абітурієнтку, яка успішно склала вступні випробування. Заклад жодного разу не спробував з'ясувати, як саме її сліпота могла завадити навчанню там, де зір не є визначальним для засвоєння програми [26]. У справі *Enver Şahin v. Turkey*, розглянутій у 2018 році, Суд визнав порушення права на освіту через недоступність університетських приміщень для студента, який пересувався на кріслі колісному. Саме нездійснення спроби виправити нерівність за допомогою диференційованого підходу, зазначив Суд, може становити порушення статті 14 Конвенції [27].

У справі *G.L. v. Italy*, розглянутій у 2020 році, відсутність спеціалізованого супроводу дитини з аутизмом протягом двох років

навчання Суд визнав порушенням позитивного обов'язку держави забезпечити рівні можливості для осіб з інвалідністю. Практика Суду при цьому підтверджує, що обсяг цього обов'язку залежить від обставин і не є безмежним [28]. У справі Т.Н. v. Bulgaria, розглянутій у 2023 році Суд встановив, що стаття 14 Конвенції вимагає розумного, а не всіх можливих коригувань незалежно від їхньої вартості [29]. Порушення не було встановлено у справі Stoian v. Romania, розглянутій у 2019 році [30], адже органи влади здійснили пристосування в межах наявних ресурсів і дискреційних повноважень держави, не позбавивши дитину доступу до освіти повністю. Науковці зазначають, що це рішення ухвалив комітет у складі трьох суддів, а не палата, і в коментарях до наступної справи G.L. v. Italy прямо зазначається, що Суд відійшов від підходу, застосованого в Stoian, повернувшись до логіки, закладеної в Çam та Enver Şahin [31].

У Загальному коментарі № 4 щодо права на інклюзивну освіту, прийнятому в 2016 році на розвиток статті 24 Конвенції Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю наголошує на потребі незалежних механізмів моніторингу за відповідністю наданих пристосувань потребам осіб з інвалідністю, а також на потребі доступних процедур розгляду скарг для випадків, коли учні з інвалідністю або їхні сім'ї вважають надане пристосування недостатнім [32].

Спільна риса практики Європейського суду з прав людини і підходу Комітету ООН полягає в індивідуалізованій оцінці пропорційності тягара стосовно конкретної особи, закладу і обставин справи, а не в застосуванні абстрактного, наперед визначеного стандарту. Саме таку індивідуалізовану оцінку, як показано вище, нещодавно запровадила Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження принципів, критеріїв і меж розумного пристосування та універсального дизайну» [17] для сфери працевлаштування осіб з інвалідністю. В освіті влаштовано принципово інакше. Субвенція на надання державної підтримки розподіляється за формулою, яка враховує загальну кількість осіб з особливими освітніми потребами та рекомендований їм рівень підтримки в межах регіону, а не результат індивідуальної оцінки тягара для конкретного закладу освіти.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підстави для таких висновків. Право на освіту особи з інвалідністю нерозривно пов'язане із заборобою дискримінації, оскільки відмова в розумному пристосуванні визнається формою дискримінації за статтею 2 Конвенції про права осіб з інвалідністю. Українське законодавство закріплює саму категорію розумного пристосування, однак жоден нормативно-правовий акт у сфері освіти не встановлює критеріїв, за якими можна оцінити, чи є конкретний обсяг наданого пристосування достатнім для конкретної дитини. Індивідуальна програма розвитку визначає перелік послуг, потрібних дитині, проте фактичний обсяг цих послуг залежить від квотного бюджетного розподілу ресурсу, а не від індивідуалізованої оцінки її потреб. Поширення індивідуалізованого тесту пропорційності тягара, розробленого у практиці Європейського суду з прав людини, дозволило б оцінювати обсяг розумного пристосування стосовно конкретної дитини та закладу освіти.

Література:

- Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII (у редакції Закону України від 15.01.2025 № 4219-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Андрусишин Б. І. Освітнє право України: деякі дискусійні проблеми. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2010. Вип. 12. С. 3–18.
- Валєєв Р. Г. Освітнє право України: навчальний посібник. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. 287 с.
- Іваній О. Принципи рівності, недискримінації та толерантності в реалізації права на освіту дітьми з особливими освітніми потребами. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 8 (92). С. 390–401. DOI: <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2019.08/390-401>
- Магдаліна І. В. Особливості реалізації освітньої функції держави шляхом надання освіти особам з особливими освітніми потребами. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. Випуск № 01, частина 2. С. 264–270. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.42>
- Федорович І. Розумне пристосування. Від теорії до практики. Київ: Фонд імені Фрідріха Еберта, Представництво в Україні, 2017. 34 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13736.pdf> (дата звернення: 03.06.2026).
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю: Закон України від 15.01.2025 № 4219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-20#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Тітко Е. В., Мусієнко К. О. Дотримання принципу розумного пристосування для осіб з інвалідністю як складова протидії дискримінації: міжнародні стандарти та правове забезпечення в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. Випуск № 02, частина 3. С. 365–378. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.3.51>
- Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-п#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.02.2026 № 129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2026-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#Text> (дата звернення: 03.06.2026).
- Деякі питання надання компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць/місць провадження господарської діяльності/незалежної професійної діяльності для осіб з інвалідністю: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2023 № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2023-п#Text> (дата звернення: 04.06.2026).
- Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006, ратифікована Законом України від 16.12.2009 № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 04.06.2026).
- Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996, ратифікована Законом України від 14.09.2006 № 137-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 04.06.2026).

17. Про затвердження принципів, критеріїв і меж розумного пристосування та універсального дизайну: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2025 № 1673. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-pryntsyviv-kryteriiv-i-mezh-rozumnoho-prystosuvannia-ta-s1673171225> (дата звернення: 05.06.2026).
18. Рим О. М. Розумне пристосування робочого місця: виклики і перспективи правового регулювання. Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 96-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора О.І. Процевського (м. Харків, 28 березня 2025). м. Харків, 2025. С. 42–44. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4977a5c5-ea0e-4048-861b-97d8bf26b0c0/content> (дата звернення: 04.06.2026).
19. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General comment No. 6 (2018) on equality and non-discrimination. CRPD/C/GC/6, 26 April 2018. URL: <https://docs.un.org/en/CRPD/C/GC/6> (дата звернення: 05.06.2026).
20. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj/eng> (дата звернення: 05.06.2026).
21. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
22. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.06.2026).
23. Ставничак Н. О., Нагорняк С. В. Розумне пристосування в системі інклюзії та сталого розвитку: правові та управлінські аспекти. *Вісник науки та освіти*. 2026. № 4(46). С. 4419-4429. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-4\(46\)-4419-4429](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-4(46)-4419-4429) (дата звернення: 04.06.2026).
24. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 05.03.2018 у справі № 607/11311/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73028921> (дата звернення: 04.06.2026).
25. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 21.11.2019 у справі № 760/13404/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86276562> (дата звернення: 04.06.2026).
26. Case of Çam v. Turkey, no. 51500/08, ECHR, 23 February 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-161149%22%7D> (дата звернення: 05.06.2026).
27. Case of Enver Şahin v. Turkey, no. 23065/12, ECHR, 30 January 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-180499%22%7D> (дата звернення: 05.06.2026).
28. Case of G.L. v. Italy, no. 59751/15, ECHR, 10 September 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-204685%22%7D> (дата звернення: 05.06.2026).
29. Case of T.H. v. Bulgaria, no. 46519/20, ECHR, 11 April 2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-224076%22%7D> (дата звернення: 05.06.2026).
30. Case of Stoian v. Romania, no. 289/14, ECHR, 25 June 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-194062%22%7D> (дата звернення: 05.06.2026).
31. Spinoy M., Willems K. Substantive equality as the driving force behind reasonable accommodations for pupils with disabilities: the case of G.L. v. Italy. Strasbourg Observers, 1 October 2020. URL: <https://strasbourgobservers.com/2020/10/01/substantive-equality-as-the-driving-force-behind-reasonable-accommodations-for-pupils-with-disabilities-the-case-of-g-l-v-italy/> (дата звернення: 06.06.2026).
32. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General comment No. 4 (2016) on the right to inclusive education (article 24). CRPD/C/GC/4, 2 September 2016. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-4-article-24-right-inclusive> (дата звернення: 05.06.2026).

Lasko I. The scope and proportionality of reasonable accommodation in educational services for persons with special educational needs

Summary. The article examines the concept and content of reasonable accommodation in educational services for persons with special educational needs in Ukraine. It is substantiated that reasonable accommodation is a category that determines the actual realisation of the right to education for persons with disabilities, since it is simultaneously an element of the principle of non-discrimination and a construct defining the scope of educational services provided to a specific individual. It is shown that, under Article 2 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, denial of reasonable accommodation is recognised as a form of discrimination, and a similar approach was previously applied in European Union law concerning the employment of persons with disabilities. The normative consolidation of this category in Ukrainian legislation is analysed, which is general in character in the Law of Ukraine “On Education”, is detailed in subordinate acts governing inclusive education, and acquires specific content in the Law of Ukraine “On the Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities in Ukraine”. Domestic case law is analysed, confirming that Ukrainian courts establish only the fact of providing accommodation without examining whether its scope corresponds to the child’s actual needs. It is established that, since 1 January 2026, an individualised proportionality test for the burden already operates in Ukrainian law in the field of employment of persons with disabilities pursuant to Article 17-1 of the Law of Ukraine “On the Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities in Ukraine” and Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1673, whereas no analogous regulation exists in education. The role of the individual development programme is clarified as a legal instrument that translates the abstract duty of accommodation into a defined list of educational services required by a specific child. Based on an analysis of the case law of the European Court of Human Rights, including the cases of Çam v. Turkey, Enver Şahin v. Turkey, G.L. v. Italy, T.H. v. Bulgaria, and Guberina v. Croatia, as well as General Comments No. 4 and No. 6 of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities, it is demonstrated that the scope and content of reasonable accommodation depend on the specific circumstances of each case, and their assessment requires an individualised approach. A proposal is formulated to extend an individualised proportionality test to the sphere of education, depending on the needs of the child.

Key words: right to education, educational services, scope of educational services, reasonable accommodation, prohibition of discrimination, persons with special educational needs, proportionality of burden, education legislation.

Дата першого надходження статті до видання: 19.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

*Лубінець Д. В.,**доктор філософії в галузі політології**ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8544-1561>*

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УМОВАХ РОБОТИ НА ОБ'ЄКТАХ, РОЗТАШОВАНИХ В РАЙОНАХ БОЙОВИХ ДІЙ І ПРИФРОНТОВИХ ТЕРИТОРІЯХ

Анотація. У статті досліджено проблеми соціального захисту працівників критичної інфраструктури, які виконують роботу на об'єктах, розташованих у районах ведення бойових дій і на прифронтових територіях. Вихідним є положення про те, що в умовах воєнного стану правове регулювання такої праці формується через поєднання норм трудового законодавства, спеціальних правил організації трудових відносин у воєнний період, вимог охорони праці та положень, спрямованих на забезпечення безпеки і стійкості критичної інфраструктури. Обґрунтовано, що цей правовий режим створює для роботодавців можливість забезпечувати безперервну роботу й оперативне відновлення критичних об'єктів, однак не завжди гарантує працівникам соціальний захист, співмірний із додатковим трудовим навантаженням і воєнним ризиком. Особливу увагу приділено невідповідності між збільшенням тривалості робочого часу, скороченням відпочинку, відкладенням відпусток, виконанням аварійно-відновлювальних робіт та фактичним обсягом компенсаційних гарантій. Доведено, що оплата додатково відпрацьованих годин сама по собі не компенсує працю в умовах безпосередньої воєнної небезпеки, накопиченого виснаження та обмежених можливостей для відновлення. Проаналізовано залишковий воєнний ризик, який зберігається навіть після вжиття заходів охорони праці, а також недостатність відновлювальних і психологічних гарантій. Аргументовано потребу переходу до ризик-орієнтованої моделі соціального захисту, за якої обсяг гарантій визначається фактичним рівнем небезпеки, тривалістю перебування в ризикових умовах, інтенсивністю праці, характером виконуваних завдань і можливістю належного відновлення. Така модель має поєднувати підвищену оплату, відновлювальний відпочинок, ротацію, психологічну підтримку, додаткове страхування та безпечне транспортування.

Ключові слова: воєнний стан, залишковий воєнний ризик, працівники критичної інфраструктури, прифронтові території, соціальний захист, трудові гарантії.

Постановка проблеми. Правове регулювання праці працівників критичної інфраструктури (далі – КІ) під час триваючої війни в цілому не зосереджене в одному нормативно-правовому акті, а формує складний правовий режим, який одночасно охоплює загальні норми законодавства про працю, тимчасові правила й стандарти організації трудових відносин у період дії воєнного стану, вимоги законодавства про охорону праці, а також спеціальні положення, спрямовані на підтримання безпеки і стійкості КІ, від належного функціонування якої безпосередньо залежить стан національної безпеки. У практичному значенні

аналіз цього правового режиму дає змогу точніше визначити низку особливих обставин трудової діяльності відповідних працівників і реалізації ними права на соціальний захист (далі – СЗ), зокрема особливий характер їхньої трудової функції, статус об'єкта КІ, рівень воєнної небезпеки та реальну спроможність роботодавця продовжувати діяльність і забезпечувати належні умови праці.

Поряд із тим аналіз Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» з урахуванням змін, пов'язаних із нещодавнім Рішенням Конституційного Суду України № 3-р/2026, дає підстави констатувати подвійний характер його регулятивного впливу. З одного боку, цей законодавчий акт створює правові можливості для безперервного функціонування та оперативного відновлення об'єктів КІ, зокрема шляхом розширення повноважень роботодавця щодо визначення режимів робочого часу і часу відпочинку, переведення працівників та організації кадрового діловодства. З іншого боку, передбачені ним спеціальні соціальні гарантії не завжди є співмірними з додатковим трудовим навантаженням і рівнем воєнного ризику, яких зазнають працівники КІ. Така невідповідність створює підґрунтя для низки проблем у забезпеченні їхнього СЗ під час роботи на територіях активних і можливих бойових дій, а тому потребує окремого наукового дослідження.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Критичний аналіз наукової літератури засвідчує відсутність наукових досліджень і розвідок, присвячених розкриттю проблематики СЗ працівників КІ в умовах роботи на об'єктах, розташованих в районах бойових дій і прифронтових територіях. Разом із тим, вітчизняними науковцями вже зверталась увага на суміжні проблеми, зокрема, на проблематику СЗ в умовах війни (зокрема, З. М. Бурик [1], Т. Я. Грень [2], В. В. Мадалиць [3], Я. В. Петруненко [4] та ін.), а також соціально безпечного перебігу трудових відносин в умовах дії режиму воєнного стану (серед яких В. В. Безусий [5], М. Ю. Кузнецова [6], Є. А. Лапін [7], М. М. Поліщук [8], В. Б. Сухомлин [9], В. В. Шевченко [10] та ін.). Таким чином, напрацьовані вченими положення створюють достатнє теоретичне підґрунтя для аналізу ряду проблем СЗ працівників КІ, а передусім в умовах роботи на об'єктах, розташованих в районах бойових дій і прифронтових територіях.

Метою статті є з'ясування та аналіз основних проблем СЗ працівників КІ в умовах роботи на об'єктах, розташованих в районах бойових дій і прифронтових територіях. Досягнення поставленої мети забезпечується виконанням наступних завдань: 1) охарактеризувати правовий режим праці й СЗ працівників

КІ на небезпечних територіях; 2) з'ясувати стан відповідності між посиленням трудового навантаження та компенсаційними гарантіями; 3) проаналізувати залишковий воєнний ризик, відновлювальні й психологічні гарантії; 4) обґрунтувати ризик-орієнтовану модель СЗ.

Виклад основного матеріалу. Комплексний аналіз проблем СЗ працівників КІ, котрі виконують роботу на об'єктах, розташованих у районах ведення бойових дій і на прифронтових територіях, дає підстави насамперед виокремити проблеми, зумовлені невідповідністю між істотним посиленням трудового навантаження на таких працівників та обсягом соціальних гарантій, покликаних компенсувати негативні наслідки цього навантаження і тривалого перебування в умовах воєнного ризику. У цьому контексті варто зазначити, що спеціальне трудове законодавство, яке діє в період воєнного стану, надало роботодавцям досить широкі можливості для забезпечення безперервного функціонування об'єктів КІ, зокрема шляхом збільшення тривалості робочого часу, скорочення періодів відпочинку, оперативного переведення працівників і відкладення надання відпусток. Разом із тим запровадження відповідних спеціальних правил загалом не супроводжувалося формуванням цілісної та внутрішньо узгодженої системи додаткових соціальних гарантій, доступних усім працівникам КІ, які зазнають підвищеного трудового навантаження та систематичного впливу воєнних ризиків.

Окремого значення в цьому контексті набувають компенсаційні соціальні гарантії, під якими доцільно розуміти встановлені законодавством, колективним договором або трудовим договором засоби матеріального забезпечення, відпочинку, відновлення працездатності та соціального забезпечення, спрямовані на зменшення несприятливих наслідків особливо інтенсивної праці й виконання трудових обов'язків в умовах підвищеної небезпеки. До таких гарантій можуть належати, приміром, підвищена оплата праці, додатковий оплачуваний відпочинок, обмеження тривалості безперервного перебування в небезпечних умовах, ротація працівників, психологічна допомога, додаткове страхове забезпечення, організація безпечного транспортування та підтримка членів сімей. Сукупність цих заходів має відповідати реальному обсягу додаткового професійного й воєнного ризику, якого зазнає працівник.

Поряд із тим, слід мати на увазі, що посилення трудового навантаження працівників КІ в умовах війни не обмежується формальним збільшенням тривалості робочого часу, а часто охоплює також підвищення інтенсивності праці, непередбачуваність її режиму, необхідність термінового реагування на пошкодження об'єктів, виконання аварійно-відновлювальних робіт, часті зміни трудових завдань і постійну готовність до повторних атак. Тобто, працівник може бути змушений виконувати професійні обов'язки під час повітряних тривог, за порушеного транспортного сполучення, нестачі персоналу, перебоїв зв'язку та обмеженого доступу до належно обладнаних місць відпочинку. Відповідно, однакова кількість відпрацьованих годин у безпечному регіоні та на території систематичних обстрілів не свідчить про однакове фактичне трудове навантаження. При цьому чинне законодавство передбачає, що в разі збільшення нормальної тривалості робочого часу до шістдесяти годин на тиждень оплата праці здійснюється в розмірі, пропорційному збільшенню встановленої норми праці, хоча й навіть у такому разі така оплата фактично відшкодовує лише додаткову кількість

відпрацьованого часу, а не особливу небезпеку його відпрацювання, накопичене виснаження чи обмеження можливості повноцінного відновлення. Отже, як убачається, збільшення заробітку пропорційно тривалості роботи не може саме по собі розглядатися як достатня компенсація за працю в умовах безпосереднього воєнного ризику.

Показово, що законодавство вже передбачає окремі механізми підвищеної оплати за роботу на небезпечних територіях. Зокрема, для працівників державних органів та органів місцевого самоврядування, які безпосередньо здійснюють повноваження на територіях можливих або активних бойових дій, передбачено застосування підвищувальних коефіцієнтів до посадових окладів. В особливих умовах, під час інтенсивних обстрілів, для окремих працівників державних органів може застосовуватися ще вищий коефіцієнт. Таким чином, можемо дійти висновку, що таке регулювання в цілому засвідчує визнання державою того, що робота в умовах територіального воєнного ризику потребує додаткової матеріальної компенсації. Поряд із тим, слід наголосити на тому, що досі цей підхід не набув універсального характеру, адже обсяг додаткової оплати значною мірою залежить від організаційно-правового статусу роботодавця, належності працівника до певної професійної категорії, наявності спеціального відомчого регулювання та фінансової спроможності конкретного підприємства. Зокрема, працівники приватного оператора КІ, комунального підприємства, державної установи та залученої підрядної організації можуть виконувати роботу поруч, зазнавати однакового ризику й брати участь у відновленні того самого об'єкта, але мати істотно різний обсяг матеріальних гарантій. За таких умов компенсація визначається не стільки характером фактично виконуваної роботи та рівнем небезпеки, скільки формальним статусом роботодавця і наявністю спеціального джерела фінансування.

Не менш істотним проявом досліджуваної проблеми є невідповідність між скороченням можливостей працівника для відпочинку та відсутністю спеціальних відновлювальних гарантій. Можливість скорочення щотижневого безперервного відпочинку й відмови працівникові КІ в наданні відпустки пояснюється необхідністю підтримувати безперервність життєво важливих послуг. Однак відкладення відпустки не усуває потреби працівника у фізичному і психічному відновленні. Навпаки, за тривалого застосування такого обмеження потреба у відпочинку накопичується, тоді як здатність особи безпечно й належно виконувати трудові обов'язки поступово знижується. Ця проблема особливо загострюється саме в умовах затяжної війни, адже правові винятки, розраховані на тимчасове подолання надзвичайної ситуації, фактично можуть застосовуватися ще протягом кількох років. Унаслідок цього тимчасове обмеження права на відпочинок набуває ознак тривалого режиму організації праці. Утім, законодавство не встановлює граничного строку безперервного залучення працівника до роботи на території підвищеного воєнного ризику, обов'язкової ротації після визначеного періоду чи гарантованого відновлювального відпочинку після особливо інтенсивних аварійно-відновлювальних робіт. Як убачається, така невідповідність позначається як на соціальному добробуті працівника, так і на безпеці функціонування самої КІ. Вказане пояснюється тим, що в дійсності хронічне фізичне виснаження може збільшувати ймовірність професійних помилок, а особливо під час роботи зі складним обладнанням, транспортними системами, енергетичними мережами або небезпечними речовинами.

Разом із тим, слід констатувати, що обов'язок роботодавця забезпечувати безпечні та здорові умови праці зберігається і під час воєнного стану, хоча на територіях активних бойових дій роботодавець об'єктивно не завжди може повністю усунути загрозу ракетного удару, артилерійського обстрілу, мінування чи повторної атаки на ремонтну бригаду. За таких обставин виникає так званий «залишковий ризик», який зберігається навіть після вжиття всіх доступних заходів охорони праці. Чинний правовий механізм не визначає загального порядку оцінювання такого ризику та не пов'язує його рівень з обов'язковим обсягом додаткових соціальних гарантій.

Відзначимо й те, що переважна частина спеціальних механізмів СЗ активується вже після заподіяння працівникові шкоди. Вказане безпосереднім чином стосується страхових виплат, одноразової грошової допомоги, лікування, реабілітації та інших заходів, що застосовуються в разі поранення, стійкої втрати працездатності або загибелі працівника. Поза сумнівом, ці гарантії є необхідними, однак вони мають переважно відшкодувальний характер і не розв'язують питання належного забезпечення працівника, який продовжує щоденно виконувати трудові обов'язки в умовах постійної небезпеки. Тобто, в цьому контексті слід виходити із того, що СЗ не повинен починатися лише після реалізації ризику та настання незворотних наслідків.

Крім того, недостатньо врегульовано залишається й підтримка психічного здоров'я працівників КІ, хоча систематичні обстріли, загибель колег, участь у ліквідації наслідків атак, відповідальність за безперервність життєво важливих послуг і постійна загроза власному життю можуть спричиняти тривалі негативні наслідки навіть за відсутності фізичного ушкодження. Проте досі обов'язкові програми регулярної психологічної підтримки працівників, раннього виявлення професійного виснаження та відновлення після особливо травматичних подій не сформовані як загальна гарантія для всіх працівників КІ, залучених до роботи на небезпечних територіях.

За відсутності єдиного законодавчого підходу значна частина компенсаційних гарантій переноситься на рівень колективно-договірного та локального регулювання. При цьому колективні договори можуть передбачати додаткові виплати, страхування, харчування, транспортування, тимчасове житло, психологічну допомогу та додатковий відпочинок. Утім реальна спроможність роботодавців установлювати такі гарантії є нерівною, адже підприємство, яке зазнало значних руйнувань, втратило частину доходів або працює в умовах тривалої фінансової нестабільності, може не мати ресурсів для здійснення додаткових соціально захисних заходів. Тому залежність основних компенсаційних гарантій від локального регулювання поглиблюватиме нерівність між працівниками, які виконують однаково суспільно значущу та небезпечну роботу. При цьому дійсне усунення окресленої проблеми потребує переходу до ризик-орієнтованої моделі СЗ працівників КІ. Обсяг гарантій у межах такої моделі має визначатися з урахуванням фактичного рівня небезпеки, тривалості перебування працівника в небезпечних умовах, інтенсивності праці, характеру виконуваних завдань і можливості повноцінного відновлення.

Убачається, що до мінімального загального комплексу гарантій доцільно віднести обов'язкову додаткову оплату за фактичне виконання роботи в умовах підвищеного воєнного ризику, гарантований відновлювальний відпочинок після визначеного періоду інтенсивної роботи, граничну тривалість безперервного

залучення до робіт на небезпечній території, регулярну ротацію, доступ до психологічної допомоги, додаткове страхове забезпечення та організацію безпечного транспортування. При цьому для роботодавців, які об'єктивно не спроможні самостійно фінансувати відповідні заходи, має бути передбачене державне або змішане фінансування.

З урахуванням викладеного слід зробити важливе застереження, що компенсація підвищеного ризику не повинна ставати способом легітимації роботи в очевидно небезпечних умовах або заміною обов'язку роботодавця вживати всіх доступних заходів охорони праці. Підвищена оплата, додатковий відпочинок та інші СЗ гарантії в сфері праці у КІ мають застосовуватися лише після максимально можливого зменшення небезпеки й у поєднанні з ним. Інакше СЗ ризикує перетворитися на встановлення грошової ціни за систематичне перебування працівника під загрозою життя і здоров'я.

Висновки. СЗ працівників КІ, котрі виконують роботу на об'єктах, розташованих у районах бойових дій і на прифронтових територіях, має розглядатися не як допоміжний елемент трудового регулювання, а як необхідна умова безпечного та соціально відповідального забезпечення безперервності життєво важливих послуг. Отже, чинне законодавство, створюючи для роботодавців додаткові організаційні можливості щодо забезпечення функціонування КІ в умовах воєнного стану, повинне одночасно формувати співмірну систему соціальних гарантій для працівників, які зазнають підвищеного трудового навантаження та воєнного ризику. При цьому слід наголосити, що основною проблемою в цій сфері є розрив між фактичним характером праці в небезпечних умовах і доступним обсягом СЗ. Збільшення тривалості робочого часу, скорочення відпочинку, відкладення відпусток, аварійно-відновлювальні роботи, робота під час обстрілів або повторних атак не можуть компенсуватися лише пропорційним збільшенням оплати за додатково відпрацьовані години. Відтак, соціальні гарантії відповідного колу працівників мають враховувати як кількість робочого часу, так й інтенсивність праці, рівень воєнної небезпеки, тривалість перебування працівника в ризиковому середовищі, потребу у відновленні та вплив таких умов на фізичне і психічне здоров'я.

Література:

1. Бурик З. М. Сучасні виклики реалізації соціальної політики в умовах війни та післявоєнного відновлення та в контексті сталого розвитку. *Аспекти публічного управління*. 2025. № 2. С. 33–43. DOI: <https://doi.org/10.15421/152518>
2. Грень Т. Я. Особливості реалізації політики соціального захисту територій в умовах війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Т. 33, № 6 (72). С. 80–84. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.6/13>
3. Мадалиць В. В. Соціальна функція держави та права людини: механізми захисту в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.5>
4. Петруненко Я. В. Стан та оптимальні напрями забезпечення соціально-економічних прав людини в Україні в умовах війни. *Право і суспільство*. 2024. № 3. С. 138–145. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.21>
5. Безусий В. В. Принципи захисту трудових прав працівників в умовах воєнного стану. *Форум права*. 2025. № 2. С. 18–24. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.15560515>

6. Кузнецова М. Ю., Ключко А. О. Захист трудових прав працівників під час воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6, ч. 2. С. 41–45. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.2.6>
7. Лалін Є. А. Правовий статус суб'єктів трудових правовідносин в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2025. Вип. 108. С. 94–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.11>
8. Поліщук М. М. Захист трудових прав працівників у період воєнного стану: проблеми та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4, ч. 3. С. 505–509. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.77>
9. Сухомлин В. Б., Бонтоб В. В. Правова природа та теоретичні основи діяльності професійних спілок у системі захисту трудових прав. *Соціальне право*. 2025. № 4. С. 79–88.
10. Шевченко В. В. Оптимізація трудового законодавства в умовах воєнного стану. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 17. С. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17554726>

Lubinet D. Issues related to the social protection of critical infrastructure workers when working at facilities located in combat zones and frontline territories

Summary. The article examines the problems of social protection for critical infrastructure workers employed at facilities located in areas affected by hostilities and in frontline territories. The study proceeds from the premise that, under martial law, the legal regulation of such work is formed by a complex combination of labour legislation, special wartime

rules, occupational safety requirements, and provisions aimed at ensuring the security and resilience of critical infrastructure. The article shows that this regime enables employers to organise the uninterrupted operation and rapid restoration of critical facilities, but does not always provide guarantees proportionate to workload and military risk. Particular attention is paid to the mismatch between extended working time, reduced rest periods, postponed leave, emergency repair work, and the actual scope of compensatory protection. It is argued that payment for additional working hours cannot, by itself, compensate for work performed under direct military threat, accumulated fatigue, and limited opportunities for recovery. The article also analyses residual wartime risk, which remains even after occupational safety measures have been taken, and the insufficient development of recovery and psychological guarantees. The author substantiates the need to move towards a risk-oriented model of social protection, under which the scope of guarantees depends on the factual level of danger, the duration of exposure, the intensity of work, the nature of the tasks performed, and the possibility of proper recovery. Such a model should include additional remuneration, recovery rest, rotation, limits on continuous work in dangerous areas, psychological support, additional insurance, and safe transport, without replacing the employer's duty to reduce risks as far as possible.

Key words: critical infrastructure workers, frontline territories, labour guarantees, martial law, residual wartime risk, social protection.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

*Мельничук Р. В.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри державно-правових дисциплін**Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»**ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0095-5650>*

ТРУДО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ ПРАЦІ В ОРГАНАХ ПРАВОПОРЯДКУ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЯВИЩА

Анотація. Стаття присвячена розкриттю актуального трудово-правового змісту дисципліни праці в органах правопорядку як міждисциплінарного явища. Метою дослідження є концептуальне окреслення дисципліни праці з урахуванням того, що її сутнісні характеристики та практичні прояви аналізуються не лише правниками (передусім юристами-трудовиками), а й представниками психології, соціології, етики та економіки. Обґрунтовується, що, попри багатовимірність цього феномена, дисципліна праці в органах правопорядку має насамперед трудово-правову природу й має тлумачитися як нормативно визначений правовий режим організації трудової (службової) поведінки працівника. Демонструється, що дисципліна праці може бути концептуалізована у кількох взаємопов'язаних виразах, а насамперед, як особливий принцип трудового права, що в такому контексті конкретизує засадничу ідею належної організації праці, узгодженої з правопорядком і повагою до людської гідності працівника. Як інститут трудового права дисципліна праці охоплює сукупність норм, які комплексно впорядковують внутрішній трудовий (службовий) розпорядок, а також умови й процедури позитивного чи негативного реагування на поведінку працівника. Як комплекс правовідносин дисципліна праці характеризується системою прав і обов'язків учасників, що мають бути внутрішньо узгодженими та збалансованими. Як елемент фактичної дійсності дисципліна праці виявляється у службовій поведінці працівників органів правопорядку, що підлягає правовій оцінці та може слугувати підставою для справедливого застосування заохочень або дисциплінарних стягнень. Окремо висвітлено психолого-правовий, соціологічно-правовий, морально-етичний та економіко-правовий підходи як похідні (від трудово-правового) аналітичні інтерпретаційні підходи тлумачення дисципліни праці в правоохоронних органах, що виходять із визнання нормативного стандарту належної поведінки, процедурно визначених засобів впливу та юридичної визначеності меж управлінського впливу керівника й інших суб'єктів дисциплінарної влади. Доводиться, що ці підходи не підміняють трудово-правову природу дисципліни праці, а поглиблюють розуміння умов дієвості відповідного правового режиму в органах правопорядку.

Ключові слова: дисципліна праці, правоохоронні органи, правопорядок, працівники, сектор безпеки та оборони, трудове право, трудо-правовий режим.

Постановка проблеми. Дисципліна праці (далі – ДП) розуміється як багатовимірне соціальне явище та суспільно значуща юридична категорія, що досі зберігає актуальність як особлива теоретико-практична проблема. Наразі ДП переважно розкри-

вається у вигляді принципу сучасного трудового права та/або окремого інституту цієї галузі, який і надалі розвивається та перебуває у центрі уваги науки трудового права, а у відповідній частині – й адміністративного права [див., напр.: 1; 2, с. 26–32; 3]. Поряд із тим, дослідження ДП не обмежується юридичною наукою, адже різні аспекти її сутнісного змісту та контексти прояву аналізують також економісти, психологи, соціологи, філософи й інші фахівці, зосереджуючись на соціальній природі цього явища, практичних формах його реалізації, а також на індивідуальному й колективному сприйнятті дисципліни та дисциплінованості у сфері праці та зайнятості. Такий науковий інтерес до цього питання є закономірним, оскільки ДП неможливо комплексним чином визначити, виходячи лише з одного її фактичного виразу (зокрема правового), враховуючи при цьому й те, що її зміст формується як теорією, так і практикою застосування [4, с. 117]. Саме тому, наприклад, С.Д. Олійник пропонує розкривати сутність ДП саме через взаємодію соціальної, правової та економічної складових [5, с. 70]. В цілому погоджуючись із цим, зазначимо, що з огляду на міждисциплінарну природу ДП, наразі постає потреба комплексного окреслення її сутнісного змісту, а насамперед – у діяльності органів правопорядку (далі – ОП), де відповідна проблематика додатково актуалізується поточною реформою ОП як складової сектору безпеки і оборони України (при цьому слід наголосити, що вже у 2027 р. вона має завершитися).

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Комплексний аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що на сьогодні ученими (серед яких В.В. Жернаков, М.І. Іншин, С.І. Кожушко, Л.В. Могілевський, С.Д. Олійник, А.О. Падалка, Є.Ю. Подорожній, С.М. Прилипка, І.В. Синицька, Д.І. Сіроха, О.М. Ярошенко та ін.) вже розкривався трудо-правовий зміст ДП в ОП України. Утім, слід відзначити, що сутнісний зміст ДП в таких органах публічної служби наразі ще не розкривався як міждисциплінарного явища, що є питанням, яке потребує окремої наукової розвідки.

Мета статті полягає у визначенні актуального трудово-правового змісту ДП в ОП як міждисциплінарного явища. Для досягнення цієї мети слід виконати наступні завдання: 1) окреслити широту перспективи міждисциплінарного осмислення ДП в ОП; 2) проаналізувати трудо-правовий контекст теоретико-практичного осмислення ДП в ОП, визначаючи при цьому також евристичний потенціал відповідного галузевого підходу до розкриття змісту зазначеного явища; 3) розкрити міждисциплінарні підходи до розкриття змісту ДП в ОП; 4) обґрунтувати,

що міждисциплінарні підходи до розкриття змісту ДП в ОП відображають насамперед трудо-правовий зміст такої дисципліни.

Виклад основного матеріалу. Насамперед відзначимо, що хоча вітчизняна учена С.Д. Олійник зазначає, що зміст ДП формують її соціальна, правова та економічна складові [5, с. 70], з огляду на широту перспективи міждисциплінарного осмислення ДП в ОП це явище доцільно розкривати також у межах трудо-правового, психолого-правового, соціологічно-правового, морально-етичного та економіко-правового підходів. Так, передусім доцільно розглянути трудо-правове тлумачення змісту ДП в ОП на прикладі наукової позиції стосовно сутності ДП, яку окреслив С.І. Кожушко. У межах цього підходу ДП постає багатогранною правовою категорією, що може осмислюватися в кількох взаємопов'язаних контекстах, а саме: як принцип трудового права, як елемент трудових правовідносин, як правовий інститут, а також як об'єктивна поведінка учасників трудового процесу [6, с. 54]. Між тим, хоча на перший погляд така деталізація та різноманітність форм прояву ДП може здаватися внутрішньо суперечливою (з огляду на не цілком послідовний порядок викладу), при уважному прочитанні стає очевидним, що автор не змішує різні явища, а демонструє допустиму багатовимірність теоретико-практичного осмислення сутнісного змісту ДП. Крім того, примітним є те, що в межах цієї комплексної трудо-правової позиції ДП поєднує нормативні форми (галузевий принцип, інститут трудового права, елемент правовідносин у сфері праці) та практичний вираз (фактичну поведінку учасника трудових відносин), що й відображає евристичний потенціал трудо-правового підходу до розкриття змісту зазначеного явища.

Аналізуючи зміст ДП в ОП як принцип сучасного трудового права, слід підкреслити, що таке тлумачення є виправданим, оскільки цей принцип належить до засадничих ідей трудового права, які впорядковують використання найманої праці, а відтак – й виконання трудових обов'язків працівниками ОП. У цьому контексті ДП окреслює базову ідею організації трудових відносин, що полягає в обов'язку працівника додержуватися правил внутрішнього трудового (службового) розпорядку та інших вимог, які формують режим дисципліни, тоді як роботодавець (державна в особі відповідного органу) вибудовує взаємодію з працівником, спираючись на цю засаду. Між тим, слід наголосити, що ДП як принцип не підміняє інші принципи трудового права, а діє поряд із ними та має узгоджуватися із загальноправовими й галузевими засадами, сприяючи тому, щоб ДП в ОП залишалася органічною складовою правопорядку в цілому та правопорядку в сфері правоохорони зокрема. При цьому зміст розглядуваного нами принципу конкретизується в імперативних вимогах до належної поведінки учасників трудового процесу, з огляду на що працівник має сумлінно виконувати службові обов'язки, а роботодавець – забезпечувати належні умови для їх виконання.

Поряд із тим, ДП в ОП як правовий інститут трудового права доцільно тлумачити саме як системно узгоджений комплекс правових норм, спрямований на впорядкування внутрішнього трудового (службового) розпорядку, забезпечення належного виконання трудових обов'язків і передбачене законодавством реагування на їх порушення (тобто на вчинення дисциплінарного проступку). У цьому контексті ДП постає інститутом, що охоплює норми, які визначають межі належної службово-трудової поведінки під час виконання обов'язків і взаємодії з іншими працівниками, а також закріплюють форми, способи та засоби

заохочувального або дисциплінарного впливу з метою підтримання правового й службового порядку у відповідному органі публічної служби. Разом із тим, у межах цього галузевого інституту визначаються взаємні права та обов'язки сторін трудових правовідносин (а в окремих випадках й інших суб'єктів), що унеможлиблює застосування дисциплінарного впливу керівників ОП всупереч вимогам принципу ДП та іншим засадам трудового права України.

Крім того, ДП в ОП в межах галузевого контексту можна тлумачити й як невід'ємний елемент самих трудових правовідносин, тобто як складник їх практичної реалізації у сфері праці та зайнятості. Такий підхід, по суті, наголошує, що без дисципліни неможливі організована спільна робота, ієрархічна взаємодія, а також справедлива юридична оцінка вчинків працівника (насамперед як дисциплінарного проступку, що може тягти дисциплінарну відповідальність). Поряд із цим, на нашу думку, окреслена інтерпретація змісту ДП є похідною від розуміння ДП як інституту трудового права, оскільки як елемент правовідносин вона постає не самим інститутом, а наслідком його дії. Тобто на рівні конкретного працівника ДП об'єктивує безпосередню реалізацію норм відповідного інституту, однак закономірно не зливається з ним за змістом.

Додатково ДП в ОП в трудово-правовому сенсі можна розуміти як складову фактичної, юридично значущої реальності, що виявляється у поведінці працівників (службовців) ОП. Значущість цього підходу полягає, зокрема, в тому, що він не зводить дисципліну до її нормативно-правового опису, а дає змогу окреслювати її у конкретних діях і рішеннях працівника. Саме через такі вчинки працівника ДП набуває юридичного значення, оскільки дозволяє оцінити поведінку працівника на відповідність вимогам інституту ДП (як убачається, переважно цей рівень прояву дисципліни стає предметом аналізу і суміжних галузей знань).

Таким чином, слід наголосити, що окреслені С.І. Кожушком підходи до розкриття трудо-правової характеристики змісту ДП [6, с. 54] загалом не суперечать один одному, а відображають різні рівні юридичного вираження ДП як правового явища, що має також міждисциплінарну природу. На підтвердження цьому зазначимо, що на практиці принцип ДП в ОП задає засадничу основу, на якій послідовно вибудовується інститут ДП як сукупність норм, у яких конкретизуються вимоги цього принципу. Далі відповідний інститут конкретизується у правах і обов'язках сторін трудових правовідносин, а у практичній дійсності виявляється в реальній поведінці їх учасників, що підлягає оцінці на відповідність нормам зазначеного інституту та вимогам принципу ДП загалом.

Поряд із тим, у межах міждисциплінарного тлумачення ДП в ОП виокремлюється психолого-правовий підхід, за яким ДП не зводиться до механічного виконання працівником приписів і наказів. Так, у межах цього підходу ДП у зазначених органах публічної служби може розумітися: по-перше, як система соціальних відносин, у межах якої на працівника здійснюється узгоджений із вимогами принципів права та закону психологічний вплив у формі регламентованих законодавством стимулів і санкцій, що спонукає його послідовно обирати дисципліновану модель поведінки; по-друге, як усвідомлена вольова поведінка службовця, заснована на розумінні суспільної та особистої значущості професійної публічної служби в ОП, а також на здатності до самоконтролю й самоорганізації відповідно до

правових норм. У такому контексті ДП постає як інструмент формування дисциплінованості та як стан сформованої дисциплінованості працівника (і колективу), а метою відповідного впливу є становлення стійкої особистісної якості – дисциплінованості [див., напр.: 7, с. 88; 8, с. 211–212, 216], що відображає внутрішню організованість і відповідальність, звичку діяти за встановленими правилами та здатність підтримувати власну самодисципліну. При цьому слід наголосити, що підґрунтям дисциплінованої поведінки працівника ОП виступає не стільки страх дисциплінарної відповідальності (а також інших видів юридичної відповідальності), скільки переконаність у професійній правильності правомірних дій.

Що ж стосується соціологічно-правового підходу, то в його межах ДП в ОП розглядається не лише як сукупність юридично закріплених і організаційно забезпечених вимог, а й як соціальний порядок службової поведінки. У цьому розумінні ДП відображає впорядкованість взаємодії людей у колективі, забезпечує узгодженість спільної діяльності та передбачуваність організаційних зв'язків, що безпосередньо впливає на спроможність держави реалізовувати свої функції у сфері правоохорони. При цьому слід зауважити, що поширеність такого підходу в науковій літературі виявляється, зокрема, у схильності багатьох правників тлумачити ДП як стандарт належної поведінки працівника (службовця) під час виконання трудових (службових) обов'язків, зосереджений на тому, щоби належним чином упорядковувати діяльність органу влади та підтримувати його спроможність функціонувати у відповідності до мети його створення. Так, наприклад, Л.В. Могілевський наголошує на тому, що ДП визначає стандарт належної поведінки працівника у процесі виконання обов'язків і тим самим слугує умовою ефективної роботи та раціонального використання ресурсів, адже на практиці реалізується через певні режими забезпечення дисциплінованої праці [9, с. 72]. Між тим І.В. Синицька тлумачить ДП як соціальний зв'язок між учасниками трудових відносин, який проявляється у фактичному дотриманні ними правил і норм трудового права [10, с. 314], а А.О. Падалка – як нормативно та морально визначену модель взаємин учасників трудових відносин, зміст якої уточнюється з огляду на специфіку конкретної організації та передбачає точне виконання трудових завдань за умови належної реалізації прав і свобод обох сторін правовідносин [11, с. 24]. У цьому контексті зауважимо, що соціологічний контекст осмислення сутності дисципліни дозволяє додатково розглядати ДП як механізм забезпечення узгодженості й стабільності організаційної взаємодії, а також проаналізувати, як саме публічна служба в ОП впливає на формування особистості працівника та які чинники забезпечують належну мотивацію до служби в цих органах публічної влади. Поряд із цим, слід відзначити, що таке розуміння ДП в цілому в ОП є логічним, оскільки вона проявляється не лише через формальні приписи, стимули чи дисциплінарні санкції, а передусім через неформальні очікування колективу, професійну культуру та внутрішні стандарти належної поведінки, які підсилюють відповідні юридичні вимоги до дій і рішень працівників та мають відчутний соціальний вплив. У цьому контексті показово, що С.І. Кожушко розглядає ДП насамперед як інструмент забезпечення належної організації праці [6, с. 53], що додатково підкреслює її подвійний характер як предмета аналізу права та соціології.

Аналізуючи морально-етичний підхід, відзначимо, що він дозволяє розглядати ДП в ОП як нормативно упорядковану

систему правил, що спирається на моральні засади суспільства та через поєднання заохочення і примусу забезпечує належне виконання трудових обов'язків. Відтак, у центрі цього підходу перебуває вимога чесно й сумлінно працювати (при цьому така вимога має і нормативне підґрунтя, оскільки закріплена у ст. 139 Кодексу законів про працю України). Відзначимо, що у цьому сенсі «сумлінність» описує старанність і якість виконання роботи, тоді як «чесність» – прозорість та відсутність обману в службовій поведінці працівника ОП. Відповідно, дисциплінованість у межах морально-етичного підходу тлумачиться як узгодженість дотримання правил із внутрішніми цінностями працівника та його професійною етикою. З огляду на практичний контекст вияву ДП, чесність працівника ОП проявляється, зокрема, у використанні службових ресурсів виключно в інтересах держави, у поданні достовірних відомостей про виконану роботу та витрачений час, у своєчасному повідомленні керівництва про допущені помилки без їх приховування та мінімізації їх значущості, а також у недопущенні привласнення результатів праці колег по службі.

Додатково слід виокремити й економіко-правовий підхід, в рамках якого ДП в ОП можемо тлумачити як необхідну умову досягнення максимально можливих результатів службової діяльності. Зокрема, як підкреслюють науковці, котрі досліджують економічний вираз цього питання [див., напр.: 12], додержання працівником законодавства та правил внутрішнього розпорядку забезпечує організаційну зібраність і продуктивність виконання обов'язків працівника відповідного органу публічної служби. При цьому порушення дисципліни (наприклад, запізнення на роботу без поважних причин, передчасне залишення робочого місця, відмова від виконання законних розпоряджень керівника, порушення правил техніки безпеки та пожежної безпеки та ін.) розглядається не лише як юридично неприпустима поведінка, а й як така, що зумовлює або може зумовлювати прямі ресурсні втрати для ОП, що мають об'єктивно вимірювану економічну вартість.

Висновки. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що ДП в ОП України, попри її багатовимірність і широкий потенціал міждисциплінарного осмислення, має передусім трудо-правовий зміст. Так, вона виявляється як нормативно визначений правовий режим організації трудової (службової) поведінки працівника, який окреслює межі належного виконання трудової (службової) функції, структурує взаємини права й обов'язки учасників трудового процесу та забезпечує юридично коректну та справедливую оцінку вчинків працівника на відповідність вимогам ДП. З огляду на це, окреслені нами міждисциплінарні підходи фактично вибудовуються на визнанні цього трудо-правового змісту розглядуваного явища, оскільки кожен із них як передумову приймає існування нормативного стандарту належної поведінки, процедурно оформлених засобів заохочувального чи дисциплінарного впливу та юридичної визначеності меж допустимого управлінського впливу керівника на підлеглого. При цьому наукова цінність міждисциплінарного аналізу ДП ОП полягає в тому, що він не підміняє її трудо-правову природу, а поглиблює розуміння умов дієвості відповідного правового режиму, розкриваючи, головним чином: по-перше, його внутрішній механізм (психолого-правовий підхід – інтеріоризація норми, самоконтроль, професійна мотивація); по-друге, колективну об'єктивацію (соціологічно-правовий підхід – неформальні очікування, професійна культура, соціальні санкції); по-третє,

основу соціально-професійної прийнятності (морально-етичний підхід – узгодження службових вимог із ціннісною структурою професії); по-четверте, вимірювані наслідки порушень для ресурсного потенціалу функціонування органу публічної служби (економіко-правовий підхід – ресурсні втрати від порушень вимог ДП).

Література:

1. Жернаков В.В. Правове регулювання дисципліни праці: історія, сучасність, перспективи. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 77–83. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.6.1.12.
2. Максимович А.М. Адміністративно-правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників Державного бюро розслідувань: дис. ... д-ра філософ.: 081. Київ, 2021. 210 с.
3. Сіроха Д.І. Особливості дисциплінарної відповідальності держаних службовців. *Соціальне право*. 2023. № 1. С. 66–73. DOI: 10.32751/2617-5967-2023-01-10.
4. Олійник С.Д. Сутність та ознаки трудової дисципліни. *Соціальне право*. 2019. № 1. С. 116–122. DOI: 10.37440/soclaw.2019.01.20.
5. Олійник С.Д. Правове регулювання трудової дисципліни за трудовим законодавством України: дис. ... д-ра філософ.: 081. Київ, 2020. 226 с.
6. Кожушко С.І. Становлення, сучасний стан та перспективи розвитку законодавства про дисципліну праці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. 182 с.
7. Крайнюк О.П., Дербенець В.В. Формування моральності студентів у процесі фізичного виховання. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. № 1 (54). С. 85–94.
8. Омеляненко О.В. Виховання дисциплінованості як основи спортивного тренування учнів. *Витоки педагогічної майстерності*. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 16. С. 210–217.
9. Mohilevskiy L.V. Disciplinary and material liability as a means of ensuring labour discipline. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. Vol. 12. P. 72–75. DOI: 10.32849/2663-5313/2021.12.1.
10. Синицька І.В. Визначення поняття «трудова дисципліна». *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2009. Вип. 14. С. 309–316.
11. Падалка А.О. Проблеми правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2019. 418 с.
12. Adwan S., Goncharenko G., Liu S. The impact of employee satisfaction on company's labour investment efficiency. *International Review of Financial Analysis*. 2024. Vol. 96, Part "A". P. 1-19. DOI: 10.1016/j.irfa.2024.103570.

Melnychuk R. The labor-law aspects of labor discipline in law enforcement agencies as an interdisciplinary phenomenon

Summary. The article elucidates the contemporary labour-law content of labour discipline in law enforcement agencies as an interdisciplinary phenomenon. It seeks to conceptualise labour discipline on the basis that its essential characteristics and practical manifestations are examined

not only by legal scholars (primarily labour lawyers), but also within psychology, sociology, ethics, and economics. Methodologically, the study proceeds through doctrinal analysis of the academic literature, the logical and systematic coordination of relevant categories, and the systematisation of levels at which labour discipline is expressed in law. The relevance of the topic is reinforced by the fact that labour discipline in law enforcement agencies bears directly on the state's capacity to perform law-enforcement functions. In the context of security and defence sector reform, it also invites renewed scrutiny of the boundaries and proportionality of permissible disciplinary intervention, together with safeguards against arbitrariness in the disciplinary sphere. The article argues that, notwithstanding its multidimensional character, labour discipline in law enforcement agencies is primarily labour-law in nature and should be understood as a normatively defined legal regime for organising an employee's labour (service) conduct. From a labour-law perspective, labour discipline may be analysed across several interconnected planes. First, as a special principle of labour law, it concretises the foundational idea of the organisation of labour in a manner consistent with the rule of law and respect for workers' human dignity. Secondly, as an institution of labour law, it comprises norms that regulate internal labour (service) rules and provide for an appropriate positive or negative response to employee conduct. Thirdly, as a complex of legal relations, labour discipline is characterised by correlated rights and obligations of the participants, which must be coherently aligned. Fourthly, as a dimension of social reality, it is manifested in the conduct of law enforcement officers and may serve as the basis for the fair application of incentives or sanctions. Particular attention is paid to psychological-legal, sociological-legal, moral-ethical, and economic-legal approaches as subsidiary analytical perspectives derived from the labour-law framework. These approaches proceed from recognition of a normative standard of proper conduct, procedurally defined instruments of influence, and legal certainty as to the limits of managerial influence exercised by a superior and other holders of disciplinary powers. The article argues that these perspectives do not displace the labour-law nature of labour discipline; rather, they deepen understanding of the conditions under which the labour-law regime operates effectively within these public-service bodies (including, for example, the internalisation of norms, collective expectations and professional culture, value coherence of requirements, and resource losses resulting from violations). The practical significance of the findings lies in their potential to inform improvements to internal labour (service) rules and disciplinary procedures in law enforcement agencies and to prevent abuses of disciplinary authority.

Key words: labour discipline, labour law, labour-law regime, law and order, law enforcement agencies, security and defence sector, workers.

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Самойленко Г. В.,
PhD,

фізична особа – підприємець

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8146-0115>

ДОЗВІЛЬНІ ПРОЦЕДУРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню дозвільних процедур у сфері охорони культурної спадщини України в умовах особливого періоду. Обґрунтовано, що дозвільні процедури у цій сфері мають не лише організаційне, а насамперед охоронне значення, оскільки виступають попереднім адміністративно-правовим бар'єром від необґрунтованого, самочинного або небезпечного втручання в об'єкти культурної спадщини, їх території, охоронні зони та історичне середовище. Визначено, що дозвільний порядок забезпечує можливість держави і уповноважених органів до початку виконання робіт перевірити їх правомірність, фахову обґрунтованість, відповідність науково-проектній документації, охоронним вимогам та реальному стану пам'ятки.

Акцентовано увагу на тому, що в умовах особливого періоду дозвільні процедури набувають особливої складності, оскільки виникає потреба поєднати оперативність реагування на пошкодження, аварійний стан, наслідки обстрілів або руйнування інфраструктури із необхідністю недопущення втрати автентичності культурної спадщини. Наголошено, що спрощення адміністративних процедур у воєнних або післявоєнних умовах не повинно перетворюватися на правову підставу для формального погодження демонтажу, перебудови, реконструкції чи інших робіт, які можуть змінити історико-культурну цінність об'єкта. Дозвільна процедура має залишатися інструментом фахового контролю, правової визначеності та запобігання шкоді.

У статті окреслено основні проблеми дозвільного регулювання у сфері охорони культурної спадщини: складність погоджувальних механізмів, недостатня узгодженість із містобудівними та будівельними процедурами, фрагментарна цифровізація, відсутність швидкого спеціального порядку для протиаварійних робіт, нечіткість взаємодії між органами охорони культурної спадщини, органами місцевого самоврядування, військовими адміністраціями та іншими суб'єктами публічної адміністрації. Запропоновано удосконалити дозвільні процедури шляхом запровадження електронного супроводу погоджень, створення єдиної бази виданих дозволів і погоджених робіт, встановлення окремої процедури для невідкладних протиаварійних заходів, посилення експертної оцінки та забезпечення прозорості адміністративних рішень.

Ключові слова: культурна спадщина, дозвільні процедури, охорона культурної спадщини, адміністративно-правове регулювання, пам'ятка культурної спадщини, особливий період, погодження робіт, протиаварійні роботи, публічне адміністрування.

Постановка проблеми. Дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини мають важливе значення,

оскільки саме через них держава попередньо контролює допустимість будь-якого втручання у пам'ятки, їх території, охоронні зони та історичне середовище. В умовах особливого періоду ця проблема загострюється, адже пошкодження об'єктів, потреба у швидких протиаварійних роботах і відновленні територій можуть створювати ризик формального або спрощеного погодження робіт без належної фахової оцінки. Водночас надмірна складність дозвільного порядку може перешкоджати своєчасному реагуванню на аварійний стан об'єктів культурної спадщини. Саме тому актуальним є пошук балансу між оперативністю адміністративних рішень і збереженням охоронного змісту дозвільних процедур. Це зумовлює необхідність дослідження дозвільних процедур як самостійного адміністративно-правового інструменту охорони культурної спадщини України в умовах особливого періоду.

Стан дослідження. Проблематика правового регулювання охорони культурної спадщини та адміністративного впливу на діяльність власників, користувачів і замовників робіт щодо пам'яток розглядалася у працях І. Балакаревої, О. Писаренко, Т. Мазур, Н. Підбережника, Н. Головач, О. Остапенка, О. Баїк, О. Єщука та інших науковців. Н. Підбережник і Н. Головач досліджували проблеми збереження культурної спадщини в умовах війни, зокрема питання державної політики, стратегічного планування, координації суб'єктів і реагування на пошкодження об'єктів. Їхні висновки є важливими для оцінки дозвільних процедур в умовах особливого періоду, коли необхідність швидких протиаварійних або відновлювальних робіт має поєднуватися з дотриманням охоронних вимог. О. Остапенко, О. Баїк та О. Єщук розглядали адміністративну відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної спадщини, що дозволяє пов'язати недотримання дозвільного порядку із механізмами адміністративно-деліктного реагування.

Водночас у науковій літературі дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини здебільшого розглядаються побіжно, у межах ширших питань правового режиму пам'яток, обліку, охоронних договорів, адміністративної відповідальності або збереження культурної спадщини під час війни. Недостатньо розкритими залишаються їх самостійне адміністративно-правове значення, превентивна функція, структура, суб'єктний склад, співвідношення з містобудівними і будівельними процедурами, а також особливості застосування під час протиаварійних, консерваційних і відновлювальних робіт в умовах особливого періоду. Саме ці обставини зумовлюють необхідність окремого дослідження дозвільних

процедур як інструменту адміністративно-правової охорони культурної спадщини України.

Метою статті є з'ясування сутності, змісту та адміністративно-правового значення дозвільних процедур у сфері охорони культурної спадщини України, визначення їх функцій, проблем реалізації та напрямів удосконалення в умовах особливого періоду.

Виклад основного матеріалу. Дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини мають особливе адміністративно-правове значення, оскільки вони спрямовані не лише на впорядкування діяльності власників, користувачів, замовників робіт чи суб'єктів господарювання, а насамперед на запобігання пошкодженню, руйнуванню, спотворенню або втраті автентичності об'єктів культурної спадщини. Якщо в інших сферах дозвіл часто виступає формою легалізації певного виду діяльності, то у сфері охорони культурної спадщини він має переважно превентивне призначення. Його сутність полягає у тому, щоб до початку виконання робіт перевірити їх допустимість, відповідність охоронним вимогам, наявність фахової документації, належність суб'єкта виконання робіт та відсутність ризику для культурної цінності об'єкта.

У законодавстві України дозвільний режим у сфері охорони культурної спадщини закріплений через низку взаємопов'язаних положень. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08 червня 2000 року № 1805-III передбачає повноваження органів охорони культурної спадщини щодо надання дозволів, погоджень і висновків, а також установлює спеціальні вимоги до проведення робіт на пам'ятках, щойно виявлених об'єктах культурної спадщини, їх територіях і в зонах охорони. Особливе значення має стаття 6-1 цього Закону, яка визначає порядок надання дозволів, погоджень і висновків органами охорони культурної спадщини. Вона свідчить про те, що дозвільні дії у цій сфері не є факультативним елементом управління, а становлять окремий адміністративно-правовий механізм, через який держава впливає на допустимість втручання у культурну спадщину [1].

Зміст дозвільного регулювання конкретизується також у положеннях Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 08 червня 2000 року № 1805-III щодо заборони знесення, зміни, заміни, переміщення пам'яток, їх частин та пов'язаного з ними рухомого і нерухомого майна без дотримання спеціального порядку [1]. Крім того, роботи з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток, а також роботи на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини можуть здійснюватися лише за наявності відповідних погоджень, дозволів і науково-проектної документації [1]. Отже, законодавець пов'язує дозвільний порядок не з формальною адміністративною дією, а з необхідністю попередньої перевірки впливу запланованих робіт на об'єкт культурної спадщини.

Окремий блок дозвільного регулювання стосується археологічної спадщини. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 року № 1626-IV встановлює, що археологічні розвідки, розкопки та інші дослідження можуть проводитися за умови наявності відповідного дозволу і кваліфікаційного документа виконавця [2]. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на

території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою» від 13 березня 2002 року № 316 деталізує відповідну процедуру, визначаючи суб'єкта звернення, перелік документів, умови видачі дозволу та межі проведення таких робіт [3]. Це дозволяє розглядати археологічний дозвіл як спеціальний різновид дозвільного акту, що має підвищене охоронне значення через вразливість археологічного шару.

У загальному адміністративно-правовому аспекті дозвільна система пов'язана із Законом України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» від 06 вересня 2005 року № 2806-IV, який визначає правові та організаційні засади функціонування дозвільної системи, порядок діяльності дозвільних органів та видачі документів дозвільного характеру [4]. Водночас застосування цього Закону до сфери охорони культурної спадщини має певну специфіку. У сфері господарської діяльності дозвіл переважно забезпечує правомірність здійснення певної діяльності суб'єктом господарювання. У сфері охорони культурної спадщини дозвіл має додаткове публічно-охоронне навантаження, оскільки його наслідки стосуються не тільки заявника, а й суспільного інтересу у збереженні культурної цінності.

Закон України «Про адміністративні послуги» від 06 вересня 2012 року № 5203-VI також регулює особливості дозвільних процедур, оскільки видача дозволу, погодження або висновку органом охорони культурної спадщини у багатьох випадках набуває ознак адміністративної послуги [5]. Однак у цій сфері адміністративна послуга не може бути зведена лише до зручності для заявника, швидкості розгляду документів або сервісного підходу. Її зміст має поєднувати сервісну, контрольну і запобіжну функції. Якщо пріоритет буде надано лише швидкості, існує ризик формального погодження робіт без достатньої оцінки їх впливу на пам'ятку.

У науковій літературі дозволи традиційно розглядаються як один із адміністративно-правових засобів регулювання суспільних відносин. В. Авер'янов пов'язував дозвільний вплив із реалізацією владних управлінських повноважень публічної адміністрації та встановленням юридичних умов для правомірної поведінки особи у сфері публічного інтересу [6]. Ю. Битяк розглядав дозвільні повноваження органів виконавчої влади як елемент адміністративно-правового регулювання, що дає змогу державі попередньо оцінювати допустимість певних дій [7]. В. Колпаков акцентував увагу на тому, що адміністративно-правові засоби впливу мають не лише владний, а й організуючий характер, оскільки за їх допомогою забезпечується упорядкування поведінки суб'єктів у сферах, де існує підвищений публічний інтерес [8]. О. Кузьменко у своїх працях звертала увагу на процедурний характер адміністративної діяльності та необхідність чіткого нормативного визначення послідовності дій суб'єктів владних повноважень [9]. Т. Коломоєць розглядала адміністративно-правові режими і засоби як інструменти забезпечення балансу між свободою особи та публічним інтересом [10].

З урахуванням зазначених підходів **дозвіл у сфері охорони культурної спадщини** доцільно визначити як індивідуальний адміністративний акт уповноваженого органу охорони культурної спадщини, яким після перевірки правових, фахових,

технічних та охоронних умов заявникові надається право здійснити конкретні роботи або дії щодо об'єкта культурної спадщини, його території, охоронної зони чи історичного середовища за умови дотримання встановлених вимог і обмежень.

Таке визначення дозволяє виокремити кілька ознак дозволу у сфері охорони культурної спадщини. По-перше, він має індивідуальний характер, оскільки надається конкретному суб'єкту щодо конкретного об'єкта або території. По-друге, він має попередній характер, оскільки повинен бути отриманий до початку робіт. По-третє, він має охоронне призначення, оскільки спрямований на недопущення шкоди культурній спадщині. По-четверте, він є умовним правом, оскільки заявник може діяти лише у межах погодженої документації і встановлених вимог. По-п'яте, він пов'язаний із подальшим контролем, оскільки факт отримання дозволу не звільняє суб'єкта від обов'язку дотримуватися законодавства під час виконання робіт.

Від дозволу слід відрізнити дозвільну діяльність. Якщо дозвіл є кінцевим адміністративним актом або результатом розгляду звернення, то дозвільна діяльність охоплює ширшу систему дій уповноважених органів: прийняття документів, перевірку повноважень заявника, аналіз науково-проектної документації, залучення фахових висновків, оцінку ризиків для пам'ятки, ухвалення рішення, встановлення умов виконання робіт, реєстрацію дозволу, контроль за його виконанням і реагування на порушення. У загальній адміністративно-правовій доктрині дозвільна діяльність розглядається як різновид владної діяльності публічної адміністрації, спрямованої на надання особі можливості реалізувати певне право за умови попередньої перевірки його сумісності з публічним інтересом. Такий підхід висвітлено у працях В. Авер'янова, Ю. Битяка, В. Колпакова, О. Кузьменко, С. Стеценка, Т. Коломоєць та інших учених.

У сфері охорони культурної спадщини дозвільну діяльність можна визначити як врегульовану нормами адміністративного права діяльність уповноважених органів охорони культурної спадщини та інших суб'єктів публічної адміністрації щодо розгляду заяв, перевірки документації, оцінки допустимості втручання в об'єкт культурної спадщини, прийняття дозвільних рішень, встановлення умов виконання робіт і контролю за дотриманням таких умов з метою запобігання пошкодженню, руйнуванню або втраті культурної цінності.

В той же час дозвільна процедура відображає не сам дозвіл і не всю дозвільну діяльність загалом, а нормативно визначену послідовність адміністративних дій, які мають бути здійснені від моменту звернення заявника до ухвалення рішення і подальшого контролю. У науковій літературі адміністративну процедуру розглядають як встановлений нормами права порядок розгляду і вирішення індивідуальної адміністративної справи суб'єктом владних повноважень [9]. У цьому сенсі дозвільна процедура є спеціальним різновидом адміністративної процедури, результатом якої є надання дозволу, відмова у його наданні, погодження, висновок або інше індивідуальне адміністративне рішення.

На нашу думку, дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини України це нормативно визначена послідовність дій заявника, органу охорони культурної спадщини та інших уповноважених суб'єктів, спрямована на

перевірку правових, науково-проектних, технічних, безпекових і охоронних умов проведення робіт або вчинення дій щодо об'єкта культурної спадщини, його території, охоронної зони чи історичного ареалу, результатом якої є прийняття індивідуального адміністративного рішення про дозвіл, погодження, відмову або встановлення спеціальних умов виконання робіт.

Процедурна специфіка дозвільних відносин у сфері охорони культурної спадщини проявляється у кількох аспектах. Насамперед заявник не може вимагати дозволу лише на підставі права власності або наміру здійснити роботи. Право власності на пам'ятку не скасовує публічно-правових обмежень щодо її використання. Другою особливістю є необхідність фахової оцінки документації, оскільки орган охорони культурної спадщини повинен оцінити не тільки формальну повноту поданих документів, а і зміст запланованих робіт. Третньою особливістю є об'єктна прив'язаність процедури: дозвіл має значення лише щодо конкретної пам'ятки, території, охоронної зони або виду робіт. Четвертою особливістю є поєднання дозвільного і контрольного елементів, адже після видачі дозволу держава повинна мати можливість перевірити дотримання його умов.

У сфері охорони культурної спадщини можна виділити кілька основних видів дозвільних і погоджувальних рішень. До першої групи належать дозволи на проведення робіт на пам'ятках культурної спадщини, їх територіях і в зонах охорони. Йдеться про реставраційні, ремонтні, консерваційні, реабілітаційні, музеєфікаційні, пристосувальні, протипаварійні або інші роботи, які можуть вплинути на стан пам'ятки. Такі дозволи мають видаватися органами охорони культурної спадщини відповідно до розподілу повноважень між центральним органом виконавчої влади, органами охорони культурної спадщини обласних, Київської міської державної адміністрації, виконавчими органами місцевого самоврядування у межах їх компетенції [1].

До другої групи належать дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних робіт. Їх особливість полягає у тому, що такі роботи можуть незворотно змінити або знищити археологічний шар, тому процедура має бути більш фаховою і персоналізованою. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 року № 1626-IV пов'язує можливість проведення таких робіт із наявністю у виконавця відповідної кваліфікації [2]. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 316 деталізує порядок видачі дозволів на археологічні розвідки, розкопки та інші земляні роботи на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони та історичних ареалах населених місць [3].

До третьої групи належать погодження науково-проектної, проектної, містобудівної або іншої документації, якщо вона стосується об'єктів культурної спадщини, їх територій, зон охорони чи історичних ареалів. Такі погодження фактично виконують роль попередньої фахової перевірки майбутніх робіт. Їх призначення полягає у тому, щоб не допустити затвердження проектних рішень, які формально відповідають будівельним або містобудівним вимогам, але створюють ризик для пам'ятки, змінюють історичний ландшафт або порушують традиційний характер середовища [1].

До четвертої групи можна віднести висновки і погодження, пов'язані з будівельними та містобудівними процедурами

в історичних ареалах населених місць. У цій частині дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини перетинаються з процедурами у сфері містобудівної діяльності. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану» від 24 червня 2022 року № 722 встановлює особливості дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану [11]. Однак застосування спрощених будівельних підходів до об'єктів культурної спадщини має бути обмеженим і обережним, оскільки швидкість відновлення не повинна витіснити вимоги охорони пам'яток.

Порядок надання дозволів у сфері охорони культурної спадщини загалом включає кілька послідовних стадій. Першою є звернення заявника із заявою та пакетом документів. Другою є перевірка повноти документів і належності заявника. Третьою є аналіз правового статусу об'єкта, його включення до реєстру або наявності статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини. Четвертою є оцінка науково-проектної документації, технічного стану, характеру запланованого втручання та можливих ризиків. П'ятою є ухвалення рішення про надання дозволу, погодження або відмову. Шостою є встановлення умов виконання робіт. Сьомою є контроль за дотриманням дозволу і реагування у разі відхилення від погодженої документації.

Найбільш проблемною у дозвільних процедурах у сфері охорони культурної спадщини є не сама наявність дозвільного порядку, а його практична реалізація. Насамперед слід вказати на фрагментарність правового регулювання, оскільки дозвільні норми розміщені у різних законах, підзаконних актах, адміністративних регламентах та інформаційних картках адміністративних послуг. Це ускладнює розуміння того, який саме дозвіл, погодження або висновок необхідний у конкретній ситуації. Для усунення цієї проблеми доцільно систематизувати дозвільне регулювання у сфері охорони культурної спадщини шляхом прийняття єдиного підзаконного акта, у якому мають бути визначені види дозвільних рішень, суб'єкти їх надання, перелік документів, строки, підстави для відмови, порядок продовження, зупинення та скасування дозволу.

Окремою проблемою є недостатнє розмежування звичайних робіт, протиаварійних робіт і невідкладних стабілізаційних заходів в умовах особливого періоду. Надмірна тривалість процедури може призвести до подальшого руйнування пошкодженого об'єкта, а надмірне спрощення може створити ризик втрати автентичних елементів під виглядом аварійності. Тому доцільно запровадити спеціальну прискорену процедуру для невідкладних протиаварійних робіт, яка передбачатиме скорочені строки розгляду, мінімальний пакет документів, обов'язкову фотофіксацію, залучення фахівця з охорони культурної спадщини та подальше подання повної документації після стабілізації об'єкта.

Суттєвим недоліком залишається слабка цифровізація дозвільного процесу. Відомості про подані заяви, видані дозволи, погоджені роботи, умови дозволу та стан їх виконання часто не є достатньо відкритими і систематизованими. Це ускладнює громадський контроль, перевірку законності робіт і взаємодію між органами публічної адміністрації. Вирішенням цієї проблеми може бути створення електронного модуля дозвільних процедур у сфері охорони культурної спадщини, пов'язаного з Державним реєстром нерухомих пам'яток

України, містобудівними кадастрами, будівельними реєстрами та геопросторовими даними.

Ще однією прогалиною є нечітка взаємодія між органами охорони культурної спадщини, органами містобудування, архітектурно-будівельного контролю, військовими адміністраціями, органами місцевого самоврядування та Державною службою України з надзвичайних ситуацій. В умовах особливого періоду ця проблема посилюється, оскільки рішення про демонтаж, укріплення, консервацію або відновлення можуть ухвалюватися в межах різних управлінських процедур. Тому необхідно нормативно закріпити обов'язковий порядок міжвідомчого погодження рішень щодо об'єктів культурної спадщини, які перебувають в аварійному стані або пошкоджені внаслідок бойових дій.

Потребує уточнення і перелік підстав для відмови у видачі дозволу. Надто загальні формулювання створюють ризики адміністративного розсуду, а надто вузькі можуть позбавити орган охорони культурної спадщини можливості відмовити у роботах, які формально оформлені, але реально загрожують пам'ятці. Такими підставами мають бути, зокрема, невідповідність документації охоронним вимогам, загроза втрати автентичності, невідповідність робіт режиму використання пам'ятки або зони охорони, відсутність фахового виконавця чи подання недостовірних відомостей.

Не менш важливим є посилення післядозвільного контролю. Отримання дозволу не повинно завершувати адміністративну взаємодію із органом охорони культурної спадщини, оскільки саме на етапі виконання робіт виникають найбільші ризики відхилення від погодженої документації. Тому в дозволі доцільно чітко визначати умови виконання робіт, строки, відповідальних осіб, обов'язок проміжної фотофіксації, порядок повідомлення про нові обставини, подання звіту після завершення робіт і наслідки порушення умов дозволу. Також необхідно персоналізувати відповідальність посадових осіб і виконавців робіт за недотримання дозвільних умов.

Окремої уваги потребує співвідношення дозвільних процедур із принципом мовчазної згоди. У сфері звичайної господарської діяльності цей механізм може розглядатися як спосіб захисту заявника від бездіяльності адміністрації, однак у сфері охорони культурної спадщини його застосування є ризикованим. Відсутність відповіді органу не повинна автоматично означати згоду на проведення робіт на пам'ятках, у зонах охорони, історичних ареалах або на археологічних територіях, оскільки такі роботи можуть мати незворотні наслідки. Тому у цій сфері має діяти пріоритет письмового мотивованого рішення компетентного органу.

Отже, в умовах особливого періоду дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини мають бути не скасовані, а адаптовані. Така адаптація повинна поєднувати оперативність розгляду невідкладних протиаварійних питань із запобіжниками від зловживань: фіксацією початкового стану об'єкта, електронним обліком дозволів, публічністю ключових відомостей, заборотою зміни предмета робіт без нового погодження та контролем після їх завершення. Саме за таких умов дозвільні процедури зможуть виконувати своє основне призначення: запобігати шкоді культурній спадщині, забезпечувати фаховий контроль і зберігати охоронний зміст навіть в умовах воєнних та післявоєнних викликів.

Висновки. Дозвільні процедури у сфері охорони культурної спадщини є важливим запобіжним інструментом, який дозволяє попередити шкоду об'єкту ще до початку проведення робіт. Їх призначення полягає не у створенні формальних адміністративних бар'єрів, а у визначенні меж допустимого втручання в пам'ятку, її територію, охоронну зону чи історичне середовище.

В умовах особливого періоду такі процедури потребують адаптації до нових ризиків, пов'язаних із воєнними пошкодженнями, аварійним станом об'єктів і необхідністю швидкого проведення протиаварійних заходів. Водночас оперативність не повинна підміняти фахову оцінку та охоронні вимоги, оскільки поспішне або формальне погодження робіт може призвести до втрати автентичності культурної спадщини.

Удосконалення дозвільних процедур має здійснюватися через цифровізацію їх проходження, відкритість інформації про видані дозволи, чітке розмежування звичайних і невідкладних робіт, посилення експертної оцінки та контроль за виконанням умов дозвільних рішень. Це дозволить забезпечити баланс між потребами відновлення, правами власників і публічним інтересом у збереженні культурної спадщини України.

Література:

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08 червня 2000 року № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
2. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18 березня 2004 року № 1626-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 26. Ст. 361. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>
3. Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 316. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-2002-%D0%BF>
4. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 06 вересня 2005 року № 2806-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 48. Ст. 483. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15>
5. Про адміністративні послуги: Закон України від 06 вересня 2012 року № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>
6. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1. Загальна частина. Київ: Юридична думка, 2004. 584 с.
7. Адміністративне право України: підручник / за ред. Ю. П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 544 с.
9. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу: монографія. Київ: Атіка, 2005. 352 с.
10. Коломєєв Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
11. Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2022 року № 722. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722-2022-%D0%BF>

Samoilenko H. Permit procedures in the field of cultural heritage protection in Ukraine during the special period

Summary. The article is devoted to the study of permit procedures in the field of cultural heritage protection in Ukraine under the conditions of a special period. It is substantiated that permit procedures in this field have not only organisational but primarily protective significance, since they serve as a preliminary administrative and legal barrier against unjustified, unauthorised or dangerous interference with cultural heritage objects, their territories, protection zones and historical environment. It is determined that the permit procedure enables the state and authorised bodies to verify, before the commencement of works, their legality, professional justification, compliance with scientific and project documentation, protection requirements and the actual condition of the monument.

The article emphasises that under the conditions of a special period permit procedures become particularly complex, as there is a need to combine prompt response to damage, emergency conditions, consequences of shelling or destruction of infrastructure with the necessity to prevent the loss of authenticity of cultural heritage. It is stressed that simplification of administrative procedures in wartime or post-war conditions should not become a legal basis for formal approval of demolition, alteration, reconstruction or other works that may affect the historical and cultural value of an object. The permit procedure should remain an instrument of professional control, legal certainty and prevention of harm.

The article outlines the main problems of permit regulation in the field of cultural heritage protection, including the complexity of approval mechanisms, insufficient coordination with urban planning and construction procedures, fragmented digitalisation, absence of a rapid special procedure for urgent emergency works, and unclear interaction between cultural heritage protection bodies, local self-government bodies, military administrations and other public administration actors. It is proposed to improve permit procedures through the introduction of electronic support for approvals, the creation of a unified database of issued permits and approved works, the establishment of a separate procedure for urgent emergency measures, strengthening expert assessment and ensuring transparency of administrative decisions.

Key words: cultural heritage, permit procedures, protection of cultural heritage, administrative and legal regulation, cultural heritage monument, special period, approval of works, emergency works, public administration.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 22.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Супрунець Т. П.,

здобувач вищої освіти кафедри трудового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5874-5813>

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО «М'ЯКОГО ПРАВА» У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) як джерела «м'якого права» (soft law) у системі джерел трудового права України. Актуальність дослідження зумовлена тим, що традиційна позитивістська модель джерел трудового права, яка визнає правовими регуляторами виключно акти державного походження, потребує переосмислення в умовах активної нормотворчої діяльності бізнесу – корпоративних кодексів етики, DEI-політик та програм well-being, що фактично впливають на зміст трудових правовідносин. Дослідження виконано на основі системного аналізу вітчизняної та зарубіжної доктрини трудового права, положень чинного законодавства України, проекту нового Трудового кодексу України, а також релевантної судової практики Верховного Суду й Європейського суду з прав людини. Метою статті є визначення правової природи актів КСВ, встановлення меж правотворчої автономії роботодавця та обґрунтування юридичних механізмів інтеграції корпоративних практик у національне законодавство.

На основі аналізу доктринальних джерел виокремлено ключові ознаки актів КСВ як soft law (добровільність, специфіка легітимації, недержавний характер санкцій) та обґрунтовано їх функціонування за принципом in favorem (на противагу in reus) – тобто допустимість лише за умови покращення становища працівника порівняно з державним мінімумом (ст. 9 КЗпП України). Досліджено три механізми взаємодії soft law і hard law: субсидіарний (заповнення законодавчих прогалів у сферах, які держава ще не встигла врегулювати, зокрема психологічне здоров'я працівників чи віддалена робота), інтеграційний (рецепція корпоративних практик законодавцем – на прикладі законодавчого закріплення протидії мобінгу у 2022 р.) та обмежувальний (заборона погіршення становища працівника під виглядом корпоративної гнучкості). Проаналізовано способи легалізації політик КСВ на локальному рівні (через колективний договір і правила внутрішнього трудового розпорядку) та на загальнодержавному рівні (через положення проекту Трудового кодексу України), а також сформульовано дворівневий тест легітимності інтеграції інструментів КСВ у систему локальних актів – процедурний і матеріальний. Особливу увагу приділено тенденціям судової практики Верховного Суду щодо застосування принципу добросовісності (good faith) та заборони суперечливої поведінки (estoppel) у трудових спорах, пов'язаних із корпоративними зобов'язаннями роботодавця, а також практиці Європейського суду з прав людини щодо меж дисциплінарної відповідальності працівника за критичні висловлювання на адресу роботодавця.

Зроблено висновок, що акти КСВ є субсидіарними джерелами «м'якого права», які не замінюють державні гарантії, а функціонують як гнучка надбудова, що адаптує

трудове право до сучасних викликів за умови дотримання процедурної та матеріальної легітимності. Результати дослідження мають практичне значення для вдосконалення локальної нормотворчості роботодавців та можуть бути використані в процесі подальшого реформування трудового законодавства України.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність; м'яке право (soft law); джерела трудового права; локальна нормотворчість; колективний договір; принцип in favorem/in reus; трудовий комплаєнс; добросовісність (good faith).

Актуальність теми. Світові тенденції розвитку ринку праці свідчать про поступову кризу класичного, виключно імперативного державного регулювання трудових відносин. В умовах стрімкої діджиталізації економіки, активної діяльності транснаціональних корпорацій та динамічної зміни форм зайнятості, традиційний законодавець часто не встигає оперативно реагувати на нові виклики. Як наслідок, у правовому полі виникає певний вакуум, який прогресивний бізнес самостійно заповнює за допомогою інструментів корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Внутрішні політики компаній, кодекси корпоративної етики, програми підтримки ментального здоров'я (well-being) та антидискримінаційні стандарти стають реальними, живими регуляторами поведінки суб'єктів трудових правовідносин.

Постановка проблеми. У зв'язку з цим перед доктриною вітчизняного трудового права постає гостра дискусія щодо правової природи таких корпоративних ініціатив. Феномен «м'якого права» (soft law), запозичений із міжнародного та європейського правового дискурсу, дедалі глибше проникає в українську юридичну площину. Проте в офіційній ієрархії джерел трудового права України акти КСВ досі перебувають у стані правової амбівалентності.

З одного боку, вони декларуються як виключно добровільні зобов'язання бізнесу, що позбавлені класичного державного примусу. З іншого – підписання працівником зобов'язання дотримуватися корпоративного кодексу під час прийняття на роботу робить ці норми фактично обов'язковими, а їх порушення нерідко тягне за собою реальні дисциплінарні чи репутаційні наслідки. Також, існує очевидна суперечність між догматичним сприйняттям джерел права як системи виключно нормативно-правових актів та реальними правовідносинами, де корпоративні стандарти впливають на умови праці сильніше, ніж застарілі норми чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема дослідження лежить на стику економіки, соціології, теорії права та трудово-

го права, а тому потребує дещо розширеного, міждисциплінарного огляду наявних досліджень. Значний масив праць, присвячених КСВ в Україні, розглядає це явище з позицій економіки праці та соціології управління – зокрема, дослідження О. Грішнєвої щодо стратегічних напрямів розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні, А. М. Колота щодо проблем суспільного сприйняття КСВ, а також низка новіших праць (2023–2026 рр.), присвячених трансформації КСВ в ESG-звітність та практики бізнесу в умовах війни. Ці дослідження є фундаментальними для розуміння економічної природи явища, однак послідовно виносять його правове регулювання за межі власного предмета.

Фундаментальний внесок у розробку теорії джерел трудового права та локальної нормотворчості зробили О. М. Ярошенко, П. Д. Пилипенко, В. В. Жернаков, Г. І. Чанишева, О. В. Лавріненко, Р. Я. Бутинська, Н. П. Мокрицька, С. М. Синчук та І. М. Ласько. У зарубіжній доктрині проблематика правової природи інструментів КСВ розроблена значно ґрунтовніше саме в прив'язці до концепції *soft law*: А. Гарсія-Муньйос Альямбра, А. Кун, Берил тер Гаар (як співавтори) обґрунтовують властивість кодексів поведінки бути «м'якими зсередини, жорсткими ззовні», А. Собчак досліджує еволюцію кодексів поведінки від інструменту трудового *soft law* до інструменту споживчого права, а К. Бухманн – здатність самої КСВ породжувати м'яке право. Прийняття Директиви ЄС 2024/1760 (CSDDD) засвідчує практичну актуальність конвергенції *soft law* і *hard law* саме для держав, що перебувають у процесі євроінтеграції.

Водночас, попри значний доробок як вітчизняної, так і зарубіжної доктрини, комплексного дослідження корпоративної соціальної відповідальності саме як самостійного джерела «м'якого права» в системі джерел трудового права України, з визначенням конкретних юридичних механізмів її легалізації (через колективний договір, локальні акти, судову практику та законопроектну рецепцію), в українській науці трудового права дотепер не проводилося. Це й зумовлює актуальність та новизну цього дослідження.

Метою дослідження є теоретико-правове осмислення місця та ролі політик КСВ як джерел «м'якого права» в системі джерел трудового права України, визначення меж правотворчої автономії роботодавця та обґрунтування юридичних механізмів інтеграції цих політик у національне законодавство на основі принципу *in melius* (покращення становища працівника порівняно із законом). У межах цього дослідження цей принцип позначено загальновідомим у цивілістиці латинізмом *in melius*, хоча в самій науці трудового права усталено є термінологічна паста *in favorem / in reus*, системний аналіз світових тенденцій застосування яких здійснив О. В. Лавріненко [1, с. 496–503].

Результати дослідження. Дослідження впливу політик корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) на трудові відносини вимагає першочергового переосмислення класичної тріади джерел права «закон – колективний договір – локальний акт». Поява транснаціональних стандартів та внутрішніх корпоративних правил, що регулюють умови праці поза межами прямого державного диктату, зумовлює необхідність залучення до понятійного апарату вітчизняної юридичної науки категорії «*soft law*» (м'якого права).

У доктрині трудового права тривалий час панував правовий позитивізм, який визнавав джерелами права виключно ті акти, що видані або санкціоновані державою та забезпечені її примусовою силою («*hard law*»). Проте сучасні реалії доводять:

нормотворча активність капіталу (у формі КСВ) створює правила, які хоч і не мають статусу нормативно-правових актів, але реально трансформують зміст трудових правовідносин.

Витоки концепції «м'якого права» традиційно пов'язують із міжнародним публічним правом, проте її найактивніша інституціоналізація відбулася саме у соціально-трудої сфері. На глобальному рівні першопрохідцем у формуванні масиву *soft law* виступила Міжнародна організація праці (МОП). Поряд із конвенціями (які після ратифікації стають *hard law*), МОП активно використовує Рекомендації та Декларації (наприклад, Декларацію МОП про основоположні принципи та права у сфері праці 1998 року). Ці акти не мають прямої юридичної сили, але створюють правові орієнтири для держав та великого бізнесу. Слушною є позиція члена-кореспондента НАПрН України Г. І. Чанишевої, яка серед основних тенденцій розвитку сучасного трудового права виокремлює необхідність закріплення трудових прав працівника і роботодавця на законодавчому рівні відповідно до міжнародних і європейських стандартів [2, с. 19] – тобто ці стандарти виконують функцію змістовного орієнтира для національного законодавця, а не є самостійно чинними нормами прямої дії. У контексті КСВ це виражається в тому, що європейські інтеграційні процеси вимагають від України імплементації не лише жорстких директив ЄС, а й рекомендаційних інструментів – таких як Зелена книга ЄС «Просування європейської рамки корпоративної соціальної відповідальності».

Наступним етапом розвитку *soft law* став вихід нормотворчості за межі міждержавних відносин у площину взаємодії «держави – глобальний бізнес». Поява Глобального договору ООН, Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини, а також міжнародного стандарту ISO 26000 остаточно закріпила автономний статус соціальних зобов'язань корпорацій. Ці документи сформували глобальні стандарти праці (заборона дискримінації, безпека праці, *well-being*), які корпорації добровільно зобов'язуються виконувати.

Для чіткого розмежування юридичних явищ необхідно виділити ключові ознаки, які відрізняють акти КСВ як джерела «м'якого права» від класичних джерел трудового права:

Добровільність обрання та гнучкість формування. Роботодавець самостійно визначає обсяг та спрямованість політики КСВ (наприклад, фокусується на гендерній рівності чи на додатковому медичному страхуванні), виходячи зі своїх економічних можливостей та стратегії розвитку.

Специфіка легітимації. На відміну від закону, який проходить процедуру парламентського голосування, або колективного договору, що є результатом білатеральних переговорів, політики КСВ часто ухвалюються односторонньо менеджментом корпорації (хоча й на основі міжнародних шаблонів).

Недержавний характер санкцій. У разі невиконання компанією своїх обіцянок щодо КСВ, держава не застосує до неї штрафів Держпраці. Проте санкції мають економічний та репутаційний характер: падіння вартості акцій на біржах через зниження ESG-рейтингу, бойкот з боку споживачів, втрата інвестицій та відтік кваліфікованих кадрів («*війна за таланти*»).

У сфері праці *soft law* діє не через механізм державного примусу, а через механізм соціального очікування та ринкового тиску. Корпорація стає заручником власної публічної декларації.

Головна доктринальна помилка полягає в протиставленні м'якого та жорсткого права. В сучасних умовах вони перебува-

ють у стані динамічного симбіозу та взаємопроникнення (конвергенції). Як зазначають А. Гарсія-Муньйос Альямбра, А. Кун, Берил тер Гаар (як співавтори), аналізуючи нові форми міжнародного трудового права, кодекси поведінки та міжнародні рамкові угоди демонструють властивість бути «м'якими зсередини, жорсткими ззовні» (*soft on the inside, hard on the outside*) – тобто формально не мають статусу обов'язкових норм, але у практичному застосуванні часто функціонують як повноцінний регулятор поведінки сторін трудових відносин [3]. Показово, що сама наявність такого позаправового регуляторного пласту визнає й вітчизняна доктрина: досліджуючи, що, правда, дещо інший аспект – свободу припинення трудових правовідносин, – представники Харківської правової школи справедливо зауважують, що соціально-економічна свобода сторін трудового договору реалізується не лише через право, а й через «живі» соціальні зв'язки, зокрема звичай трудових колективів та корпоративні норми підприємств, установ, організацій [4, с. 49]. Це підтверджує: сама ідея про існування самостійного, неформалізованого корпоративного регулятора трудових відносин – не суто західне доктринальне явище, а визнаний і в українській науці трудового права факт. *Soft law* виконує випереджувальну функцію: воно тестує нові соціально-правові інструменти на рівні окремих корпорацій, перш ніж вони стануть законом.

Взаємодія між цими двома регуляторами в системі трудового права України реалізується через три основні механізми (схематично механізми взаємодії жорсткого та м'якого права зображено на рис. 1):

1. Субсидіарна функція (заповнення прогалів). Коли державна правотворчість відстає від потреб практики (наприклад, правове регулювання психологічного здоров'я працівників або віддаленої роботи в екстремальних умовах), корпоративні політики КСВ виступають первинним регулятором.

2. Інтеграційна функція (трансформація). Відбувається процес, коли норми *soft law* перетворюються на *hard law*. Це може відбуватися шляхом ресепції корпоративних практик національним законодавцем – показовим прикладом слугує інститут протидії мобінгу (законодавчо закріплений Законом України від 16.11.2022 № 2759-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» (набрав чинності 11.12.2022), яким доповнено КЗпП України статтею 2-2 «Заборона мобінгу (цькування)», а також Законом України від 01.12.2022 № 2806-IX «Про внесен-

ня змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» (набрав чинності 23.12.2022), яким КУпАП доповнено статтею 173-5, що встановлює адміністративну відповідальність за мобінг). Так, явище, яке раніше існувало виключно у формі корпоративних *anti-bullying policies* та кодексів етики, дістало нормативне визначення та санкцію держави.

3. Імперативність обмеження (Принцип *In Melius*). Це ключовий юридичний запобіжник. Політики КСВ мають право на існування як джерело права лише тоді, коли вони покращують становище працівника порівняно із встановленим державним мінімумом. Корпорація не може під виглядом «соціальної відповідальності та гнучкості бізнесу» скасувати право на відпустку чи збільшити тривалість робочого часу.

Таким чином, теоретико-правовий аналіз дозволяє визначити акти КСВ як субсидіарні джерела «м'якого права», що функціонують у правовому просторі України на межі приватного інтересу роботодавця та публічного інтересу суспільства. Вони не заміняють собою державні гарантії, а виступають надбудовою, яка модернізує та адаптує трудове право до викликів XXI століття.

Перехід концепції корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) із площини міжнародних декларацій (*soft law*) у площину практичного застосування на рівні конкретного підприємства неминує змінює архітектуру локального регулювання праці. Коли транснаціональна чи вітчизняна компанія впроваджує стандарти КСВ, вони матеріалізуються у вигляді конкретних документів – внутрішніх політик (*policies*), які суттєво модернізують традиційний зміст правил внутрішнього трудового розпорядку (ПВТР).

Сучасний правовий інструментарій КСВ, який використовується роботодавцями в Україні, є доволі диверсифікованим. З позицій трудового права ці документи можна класифікувати за їхнім цільовим призначенням на три основні групи:

- Кодекси корпоративної етики та поведінки (*Codes of Conduct*). Це базові документи, які визначають стандарти поведінки персоналу. Окрім загальних етичних норм, вони містять чіткі юридичні заборони: протидію корупції, захист конфіденційної інформації (NDA), правила взаємодії у соціальних мережах (що впливають на репутацію бренду) та заборону конфлікту інтересів.
- Політики різноманітності, рівності та інклюзії (*Diversity, Equity & Inclusion – DEI*). Ці акти безпосередньо деталізують



Рис. 1. Механізми взаємодії *hard law* та *soft law* (КСВ)

Джерело: складено автором

конституційний принцип недискримінації. Вони регулюють процедури прозорого найму, забезпечення гендерного балансу в оплаті праці, створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю та програми адаптації ветеранів.

– Політики добробуту та ментального здоров'я (Well-being & Mental Health Policies). Сюди належать програми добровільного медичного страхування, психологічної підтримки працівників, гнучких графіків роботи та профілактики професійного вигорання.

Змістовне наповнення цих політик демонструє, що вони виходять далеко за рамки сухих нормативних вимог чинного КЗпП України, деталізуючи та розширюючи соціально-побутові права працівників.

У доктрині трудового права правова природа актів, які ухвалюються роботодавцем односторонньо, завжди викликала дискусії. Витоки концепції влади роботодавця над працівником сягають ще класичної праці Л. С. Таля, який обґрунтовував, що наймана праця, на відміну від звичайного цивільного обігу, нерозривно пов'язана з особистістю працівника, а тому породжує особливі відносини підпорядкування [5, с. 7]. Сучасна доктрина трудового права, до прикладу колектив авторів підручника за редакцією В. В. Жернакова, розвиває цю ідею, класифікуючи локальні нормативні акти за способом ухвалення – зокрема виокремлюючи одноособові акти роботодавця як самостійну категорію [6, с. 76]. Ця «господарська» влада дозволяє власнику підприємства в межах закону моделювати внутрішній правопорядок для досягнення максимальної ефективності бізнесу. На нашу думку, КСВ у цьому контексті може розглядатися як сучасна, людиноцентрична форма реалізації цієї влади. Проте виникає питання: чи є односторонньо затверджені директором «Політика з протидії мобінгу» або «Етичний кодекс» повноцінними локальними нормативно-правовими актами? О. М. Ярошенко обґрунтовує, що локальна нормотворчість здійснюється уповноваженими суб'єктами трудового права самостійно, а локальні нормативно-правові акти є формою об'єктивізації свободи нормотворчих органів [7, с. 194], наголошуючи на об'єктивній необхідності побудови правової системи, орієнтованої не на жорстку державну регламентацію, а на поєднання різних, переважно договірних, методів управління [8, с. 131]. Судова практика, своєю чергою, встановлює чіткі межі юридичної обов'язковості таких внутрішніх документів для конкретного працівника. Так, Велика Палата Верховного Суду у справі № 452/970/17 сформулювала правило, за яким роботодавець не може притягати працівника до відповідальності за порушення внутрішніх документів, якщо ці обов'язки не інкорпоровані в трудовий договір і про них працівник не був належно поінформований відповідно до ст. 29 КЗпП України [9]. Відповідно, специфіка інтеграції інструментів КСВ у систему локальних актів полягає у дотриманні двох обов'язкових умов:

1. Процедурна легітимність. Згідно зі ст. 142 КЗпП України, ключові питання регулювання праці (зокрема ПВТР) мають затверджуватися трудовими колективами за поданням роботодавця і виборного органу профспілки. Отже, якщо політика КСВ містить обов'язки для працівника, роботодавець не може впровадити її виключно своїм одноосібним наказом. Вона має бути інтегрована або як додаток до Колективного договору, або як невіддільна частина схвалених колективом ПВТР, або посилення на відповідний корпоративний акт (етичний кодекс, політику протидії мобінгу тощо) має міститися безпосередньо

в трудовому договорі чи контракті з працівником. При цьому, працівник має бути ознайомлений зі змістом таких документів до початку виконання роботи, а факт такого ознайомлення – належно задокументований роботодавцем.

2. Матеріальна легітимність (Стаття 9 КЗпП). Будь-яка корпоративна політика, яка погіршує становище працівників порівняно із законодавством України про працю, є абсолютно недійсною.

Найбільш гострим практичним питанням є трансформація «добровільної відповідальності бізнесу» в «обов'язок працівника». На практиці виникає парадокс: компанія впроваджує КСВ добровільно, але від працівника вимагає суворого дотримання цих правил під загрозою звільнення. Відповідно існує дилема: Чи можна притягнути працівника до дисциплінарної відповідальності (догана або звільнення) за порушення норм «Кодексу корпоративної етики», якщо ці норми відсутні в КЗпП України? Для розв'язання цієї дилеми в межах правового поля України необхідно застосовувати триетапний юридичний алгоритм (див. рис. 2):

– **По-перше, факт ознайомлення.** Відповідно до ст. 29 КЗпП, до початку роботи роботодавець зобов'язаний ознайомити працівника з правилами внутрішнього розпорядку та локальними актами. Якщо працівник особисто підписав документ про ознайомлення та зобов'язання дотримуватися «Політики щодо використання конфіденційних даних», цей документ стає частиною його індивідуальної трудової функції.

– **По-друге, правова кваліфікація проступку.** Стаття 139 КЗпП покладає на працівника обов'язок працювати сумлінно, дотримуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці. Якщо «Кодекс етики» компанії забороняє прояви мобінгу чи дискримінації, то вчинення працівником таких дій кваліфікується судами не просто як «неетична поведінка», а як пряме порушення трудової дисципліни.

– **По-третє, межі правомірності санкцій.** Судова практика Європейського суду з прав людини свідчить, що звільнення за критичні висловлювання працівника щодо роботодавця чи колег визнається правомірним не автоматично, а лише за результатами балансування між свободою вираження поглядів (ст. 10 Конвенції) та принципом доброчесності в межах трудового договору. У провідній справі *Palomo Sánchez and Others v. Spain* Велика палата ЄСПЛ визнала пропорційним звільнення працівників приватної компанії за публікацію в профспілковому бюлетені матеріалів, що ображали честь колег і керівництва, підкресливши, що окремі прояви свободи вираження поглядів, законні в інших контекстах, є неприпустимими саме в межах трудових відносин, а грубо образливі вислови в професійному середовищі є серйозним проступком, здатним виправдати суворі санкції [10]. Водночас із практики Суду випливає, що критика, яка не виходить за межі допустимої (зокрема, оціночні судження без образливих формулювань і без розголошення конфіденційної інформації), перебуває під захистом ст. 10 Конвенції, а звільнення за неї може бути визнане непропорційним втручанням у право працівника на свободу вираження поглядів. Отже, якщо порушення корпоративної етичної політики набуває змісту грубого посягання на гідність колег чи керівництва або потягло за собою невиконання посадових обов'язків чи заподіяння матеріальної шкоди, дисциплінарне стягнення є правомірним; якщо ж йдеться про поміркований оціночний коментар без образливих висловлювань, звільнення на цій підставі ризикують бути визнаним непропорційним втручанням у трудові права працівника.

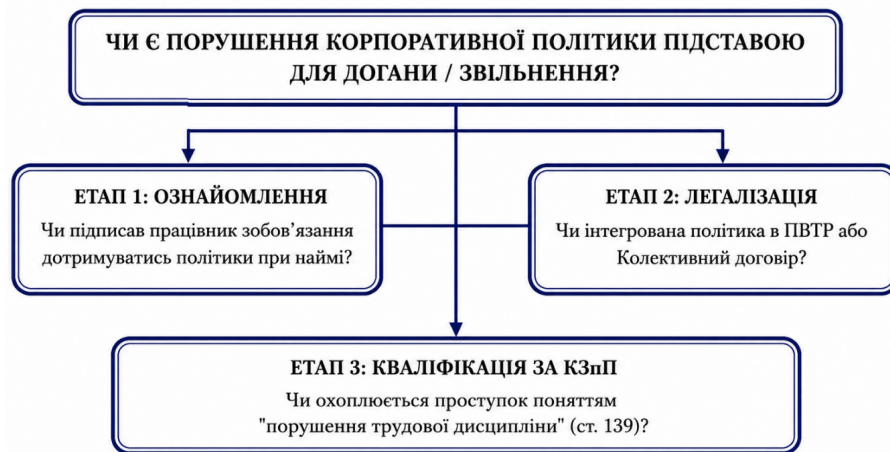


Рис. 2. Алгоритм оцінки порушення корпоративної політики як підстави для дисциплінарної відповідальності

Джерело: складено автором

Отже, політики КСВ на рівні підприємства проходять шлях трансформації від суто декларативних гасел до джерел локального регулювання праці. Юридичною умовою їхньої життєздатності є правильна інституціоналізація: вони мають затверджуватися за участю представників працівників, діяти виключно на покращення їхнього становища (*in melius*) та корелювати з легальними дефініціями трудової дисципліни, визначеними національним законодавством.

Таким чином бачимо, що визначення теоретичного статусу корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) як «м'якого права» та аналіз її локальної природи логічно підводять до головного практичного завдання дослідження: обґрунтування юридичних механізмів, за допомогою яких декларативні політики бізнесу трансформуються в імперативні норми національної правової системи. Без чітких каналів легалізації політики КСВ залишатимуться елементом PR-стратегій корпорацій, не забезпечуючи реального захисту прав працівників. В українських правових реаліях така інтеграція відбувається за двома основними векторами: через модернізацію договірного регулювання та в межах глобальної реформи трудового законодавства.

Найбільш природним та легітимним способом перетворення *soft law* на *hard law* є нормативно-договірне регулювання. Саме в договорі автономна воля роботодавця узгоджується із волею працівника (або їхнього представницького органу), що знімає проблему «одностороннього диктату капіталу», розглянуту вище. Як обґрунтовує П. Д. Пилипенко, поєднання диспозитивного та імперативного методів у трудовому праві відбувається з певною перевагою на користь децентралізованого правового регулювання, оскільки основу трудових відносин становлять відносини, які регулюються саме на договірному рівні [11, с. 45]. При цьому автор підкреслює, що критерієм законності будь-яких локальних норм, прийнятих уповноваженими суб'єктами трудових правовідносин, є неприпустимість погіршення прав працівників, визначених на централізованому (державному) рівні [11, с. 48]. У контексті КСВ цей процес децентралізації реалізується на двох рівнях, кожен з яких має свою правову специфіку:

Досліджуючи колективно-договірний аспект, варто спиратися на концепцію С. М. Синчук та І. М. Ласько, які розглядають соціальний діалог як ключовий інструмент гармонізації інтересів [12, с. 392]. Включення політик КСВ до колективного дого-

вору автоматично надає їм статусу нормативно-договірних положень. Це підтверджується й позицією Європейського комітету з соціальних прав, яку наводять С. М. Синчук та І. М. Ласько: якщо колективний договір належним чином укладено, будь-яке одностороннє втручання роботодавця в його зміст може бути виправдане лише необхідністю захисту прав інших працівників або суспільних інтересів, національної безпеки чи громадського здоров'я [12, с. 392]. Це означає, що додаткові гарантії (наприклад, корпоративні пенсійні програми чи оплата навчання дітей працівників) перестають бути «доброю волею» власника – вони стають його законним обов'язком, за невиконання якого настає юридична відповідальність.

На індивідуальному рівні легалізація КСВ отримала новий поштовх із запровадженням у КЗпП України спрощеного режиму регулювання трудових відносин (для малого бізнесу та умов воєнного стану) [13]. У таких випадках індивідуальний трудовий договір може безпосередньо вбирати в себе положення міжнародних політик материнської корпорації, перетворюючи їх на персональні взаємні зобов'язання сторін.

Наступним рівнем інтеграції є загальнодержавна рецепція корпоративних практик. Багаторічна робота над проектами нового Трудового кодексу України (зокрема, активні дискусії навколо останніх урядових та депутатських законопроектів у 2024–2026 роках) яскраво демонструє намір законодавця легалізувати інструменти, які раніше існували виключно як ініціативи КСВ великих компаній.

Аналіз проектів реформи дозволяє виділити кілька магистральних напрямів законодавчого визнання актів КСВ:

- **Легалізація гнучких форм організації праці та децентралізація.** Проекти кодексу закладають ширші права роботодавця та працівника самостійно визначати режими робочого часу, що є прямою рецепцією корпоративних політик балансу між роботою та особистим життям (*work-life balance*).

- **Інституціоналізація трудового комплаєнсу.** У тексті законопроектів особлива увага приділяється обов'язку роботодавця створювати внутрішні системи запобігання та протидії дискримінації, сексуальному домагання та мобінгу. Держава фактично зобов'язує бізнес ухвалювати ті кодекси поведінки, які раніше лідери ринку розробляли добровільно в межах КСВ.

- **Визнання правового статусу електронних корпоративних комунікацій.** Це створює юридичне підґрунтя для норма-

Таблиця 1

Критерій порівняння	Колективно-договірний шлях (Колдоговір)	Індивідуально-договірний шлях (Трудовий договір / Контракт)	Локально-нормативний шлях (Інтеграція в ПВТР)
Юридична підстава	Ст. 9 КЗпП, Закон України «Про колективні договори і угоди»	Ст. 21, ст. 49-5 КЗпП (зокрема спрощений режим регулювання)	Ст. 142 КЗпП (схвалення трудовим колективом)
Сфера дії норм	Поширюється на весь трудовий колектив підприємства	Має персоналізований характер (конкретний працівник)	Поширюється на всіх працівників, включно з майбутніми
Спосіб імплементації КСВ	Включення соціального пакета, ESG-критеріїв та гарантій well-being до тексту угоди	Фіксація індивідуального «права на відключення», гнучких графіків чи релокаційних бонусів	Трансформація кодексів етики у додатки до правил внутрішнього розпорядку
Юридична сила	Висока (нормативно-договірна), захищається державними органами контролю	Висока (зобов'язальна), є підставою для безпосереднього позову до суду	Середня (залежить від дотримання процедури схвалення колективом)

тивного закріплення «права на відключення» (*right to disconnect*), переводячи його з площини внутрішнього цифрового етикету компанії у площину законодавчо захищеного часу відпочинку.

Таким чином, вітчизняний законодавець використовує досвід успішних корпоративних практик КСВ як «полігон для випробувань», переносючи життєздатні моделі *soft law* у загальнообов'язкове *hard law*.

Остаточним критерієм того, чи стало явище повноцінним джерелом права, є судова практика. Якщо працівник може захистити у суді право, надане йому суто корпоративною політикою КСВ, то така політика є дієвим юридичним інструментом. Так, судова практика останніх років демонструє поступовий відхід від жорсткого формалізму на користь принципів добросовісності (*good faith*) та заборони суперечливої поведінки (*estoppel*) (*Постанова КЦС ВС від 16.05.2018 у справі №449/1154/14; Постанова ВС від 03.11.2021 у справі №387/326/20 тощо*). Суд вказує, що у трудових правовідносинах як працівник, так і роботодавець мають діяти добросовісно, не допускаючи дій, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій стороні, а також зловживання правом в інших формах. [14] Якщо роботодавець публічно задекларував певну політику КСВ (наприклад, зобов'язання виплатити матеріальну допомогу у разі релокації під час евакуації підприємства), зафіксував її у внутрішніх документах та ознайомив із нею персонал, він не може згодом відмовитися від її виконання, посилаючись на те, що «в КЗпП такого обов'язку немає». Суди дедалі частіше трактують схожі дії як порушення принципу добросовісності у трудових відносинах. Ще одним прикладом відповідної судової практики є скасування дисциплінарних стягнень, накладених на підставі корпоративних кодексів. Судова практика свідчить, що дисциплінарні стягнення, застосовані за порушення корпоративних етичних норм, підлягають скасуванню, якщо роботодавець порушив встановлену законом процедуру їх накладення. Так, у постанові Верховного Суду України від 09.09.2019 у справі № 174/780/16-ц наказ про дисциплінарне стягнення було визнано незаконним через недотримання процедурної вимоги – відсутність згоди профспілкового органу, – унаслідок чого на користь працівника стягнуто премію, якої останнього було позбавлено [15]. Таким чином, скасування санкції за порушення корпоративного кодексу поведінки можливе не лише через оціночний чи розмитий характер самих етичних норм, а й через недотримання роботодавцем процедурних гарантій захисту працівника – обставина, яку слід враховувати при інтеграції КСВ-політик у систему дисциплінарної відповідальності: навіть чітко сформульована й правомірна за змістом корпоративна норма не убезпечує роботодавця від скасування стягнення, якщо порядок його застосування порушено.

Отже, механізми легалізації політик КСВ в Україні мають комплексний характер. Вони еволюціонують від локального рівня (шляхом включення корпоративних стандартів до текстів колективних та індивідуальних договорів) до загальнодержавного (через рецепцію цих норм у проектах нового Трудового кодексу та через судовий захист на основі принципів правової визначеності й добросовісності). Це доводить, що КСВ є не просто соціальним феноменом, а повноцінним драйвером модернізації системи джерел сучасного трудового права України.

Висновки. Як бачимо, комплексне теоретико-правове дослідження впливу політик корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) на регулювання трудових відносин в Україні дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків, які мають як доктринальне, так і прикладне значення для модернізації вітчизняного трудового права:

– **Переосмислення доктрини джерел трудового права.** Традиційна позитивістська модель («*hard law*»), яка визнає правовими регуляторами лише акти державного походження, у сучасних реаліях потребує розширення. Політики КСВ (корпоративні кодекси етики, DEI-стратегії, програми *well-being*) обґрунтовано визначено як субсидіарні джерела «м'якого права» (*soft law*). Вони не замінюють собою державні гарантії, а діють як гнучка надбудова, що оперативно заповнює лакуни в законодавстві, зумовлені цифровізацією, кризами чи євроінтеграційними процесами.

– **Симбіоз «м'якого» та «жорсткого» права.** Взаємодія між державним регулюванням та корпоративними ініціативами бізнесу базується на принципах субсидіарності, інтеграції та обов'язкового дотримання правила *in melius*. Будь-які акти КСВ мають легітимну правову силу лише тоді, коли вони розширюють обсяг прав та соціальних гарантій працівників порівняно з державним мінімумом. Спроби обмежити права працівників під виглядом «корпоративних обов'язків» є нікчемними на підставі статті 9 КЗпП України.

– **Юридичні умови обов'язковості політик КСВ.** Добровільні за своєю суттю міжнародні стандарти КСВ трансформуються в юридичні обов'язки на рівні конкретного підприємства через механізми локальної нормотворчості. Щоб корпоративна політика набула статусу обов'язкового локального акта, порушення якого може тягти дисциплінарну відповідальність, вона повинна пройти процедуру процедурної легітимації (схвалення трудовим колективом або інтеграція в ПВТР), а працівник має бути персонально ознайомлений із нею під підпис при наймі на роботу.

– **Договірний та законодавчий вектори легалізації.** Основним каналом перетворення корпоративного *soft law* на

обов'язкове *hard law* є колективно-договірне регулювання у межах соціального діалогу. Водночас на макрорівні відбувається активна рецепція КСВ-практик державним законодавцем: аналіз проєктів нового Трудового кодексу України свідчить про поступове переростання добровільних етичних ініціатив бізнесу (проти дії мобінгу, гендерна рівність, гнучкі графіки) в імперативний інститут трудового комплаєнсу (Labor Compliance).

– **Нові підходи у судовій практиці.** Захист трудових прав, задекларованих у політиках КСВ, дедалі частіше спирається на загальноправові принципи добросовісності (*good faith*) та заборони суперечливої поведінки (*estoppel*). Судова практика Верховного Суду підтверджує: якщо роботодавець публічно взяв на себе додаткові соціальні зобов'язання та зафіксував їх у внутрішніх документах, він не може односторонньо відмовитися від їх виконання, посилаючись на відсутність таких вимог у законі.

Резюме: Політики КСВ трансформували функцію роботодавця – від суто економічного суб'єкта до гаранта розширених соціальних стандартів праці. А майбутнє трудового права України лежить у площині розумного балансу між державними імперативами та автономною соціальною відповідальністю бізнесу.

Література:

- Лаврінченко О. В. Сучасні тенденції застосування принципів *in favorem* та *in peius* у регулюванні трудових відносин та їхній вияв у процесі кодифікації законодавства України про працю. *Форум права*. 2011. № 2. С. 496–503.
- Чанишева Г. І. Трудове право України: навч.-метод. посіб. Одеса: Фенікс, 2022. 282 с.
- García-Muñoz Alhambra, M. Antonio, Beryl ter Haar & Attila Kun. Soft on the Inside, Hard on the Outside: An Analysis of the Legal Nature of New Forms of International Labour Law. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*. 2011. Vol. 27, No. 4. P. 337–363. DOI: <https://doi.org/10.54648/ijcl2011023>
- Ярошенко О. М., Мельничук Н. О., Серeda О. Г. та ін. Підстави припинення трудового контракту: теоретико-прикладний дискурс: монографія / за заг. ред. О. М. Ярошенка. Харків: Юрайт, 2024. 280 с.
- Трудове право України: підручник / С. М. Бортник, К. Ю. Мельник, Л. В. Могілевський та ін. Харків: ХНУВС, 2019. 408 с.
- Трудове право: підручник / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.; за ред. В. В. Жернакова. Харків: Право, 2012. 496 с.
- Ярошенко О. М. Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України: монографія. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 456 с.
- Ярошенко О. М. Щодо природи локальних нормативно-правових актів у сфері трудового права. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2(37). С. 131–138.
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 452/970/17. §§ 27–29. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/82998210> (дата звернення: 05.07.2026).
- Palomo Sánchez and Others v. Spain [GC], nos. 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06, ECHR 2011 (рішення Великої палати від 12.09.2011). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%22:%5B%22001-117716%22%5D%7D> (дата звернення: 05.07.2026). ECLI:CE:ECHR:2011:0912JUD002895506
- Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права: монографія. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 1999. 214 с.
- Синчук С. М., Ласько І. М. Соціальний діалог як договірний інструмент регулювання права на працю. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 390–395. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.61>
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19 липня 2022 року № 2434-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2434-20#Text> (дата звернення: 05.07.2026).
- Постанова Верховного Суду від 03 листопада 2021 року у справі № 387/326/20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=100992816> (дата звернення: 05.07.2026).
- Постанова Верховного Суду України від 09 вересня 2019 року у справі № 174/780/16-ц. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=84120720> (дата звернення: 05.07.2026).

Suprunets T. Corporate social responsibility as a source of “soft law” in the system of sources of labour law of Ukraine

Summary. The article focuses on the theoretical and legal analysis of corporate social responsibility (CSR) as a source of “soft law” within the system of labour law sources in Ukraine. The relevance of the study stems from the fact that the traditional positivist model of labour law sources, which recognises only state-originated acts as legal regulators, requires reconsideration given the active rule-making activity of business – corporate codes of ethics, DEI policies and well-being programmes that factually shape the content of labour relations. The purpose of the article is to determine the legal nature of CSR acts, establish the limits of an employer’s law-making autonomy, and substantiate the legal mechanisms for integrating corporate practices into national legislation.

Based on an analysis of doctrinal sources, the key features of CSR acts as soft law are identified (voluntariness, distinctive legitimation, non-state character of sanctions), and their functioning is substantiated on the basis of the *in favorem* principle (as opposed to *in peius*) – i.e., admissibility only where they improve the employee’s position compared to the state minimum (Article 9 of the Labour Code of Ukraine). Three mechanisms of interaction between soft law and hard law are examined: subsidiary (filling legislative gaps), integrative (legislative reception of corporate practices – illustrated by the 2022 statutory prohibition of mobbing), and restrictive. Ways of legalising CSR policies at the local level (through collective agreements and internal labour regulations) and at the national level (through provisions of the draft Labour Code of Ukraine) are analysed. Particular attention is paid to trends in Supreme Court case law regarding the application of the good faith principle in labour disputes related to employers’ corporate commitments.

It is concluded that CSR acts constitute subsidiary sources of soft law that do not replace state guarantees but function as a flexible superstructure adapting labour law to contemporary challenges, provided procedural and substantive legitimacy is observed.

Key words: corporate social responsibility; soft law; sources of labour law; local rule-making; collective agreement; *in favorem/in peius* principle; labour compliance; good faith.

Дата першого надходження статті до видання: 10.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.08.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ,
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Клочко А. М.,*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Сумського національного аграрного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9596-6814>***Кубишкін Д. О.,***здобувач ступеня доктора філософії
кафедри приватного права та соціального забезпечення
Сумського національного аграрного університету
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1730-5625>*

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗАГРОЗ ТА КОРУПЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ (НА ПРИКЛАДІ СТ. 238 КК УКРАЇНИ)¹

Анотація. У статті досліджені окремі соціально-правові механізми забезпечення якості життя населення в умовах зростання екологічних загроз та трансформації корупційних зловживань на прикладі кримінально-правової охорони права громадян на достовірну інформацію про стан навколишнього природного середовища та захворюваність населення. Обґрунтовано, що доступ до повної, своєчасної та достовірної екологічної інформації є важливою передумовою реалізації конституційних прав людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, охорону здоров'я, соціальний захист та належну якість життя. Встановлено, що в умовах посилення техногенних, природних і воєнно зумовлених екологічних ризиків особливого значення набуває ефективне функціонування правових механізмів екологічної безпеки та інформаційної відкритості. Доведено, що приховування або перекручення відомостей про екологічний стан територій, забруднення природних ресурсів чи захворюваність населення створює реальні загрози життю і здоров'ю людей, ускладнює діяльність органів публічної влади, перешкоджає своєчасному реагуванню на екологічні небезпеки та негативно впливає на рівень соціальної безпеки держави. Проаналізовано соціально-правове значення ст. 238 Кримінального кодексу України, яка встановлює відповідальність за приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення. Обґрунтовано, що зазначена кримінально-правова норма спрямована не лише на охорону екологічних відносин, а й на захист життя і здоров'я людини, права на інформацію, суспільного добробуту та інших соціально значущих благ. Визначено, що криміналізація відповідного діяння відповідає сучасним тенденціям розвитку екологічного права та сприяє реалізації Цілей сталого розвитку ООН, насамперед у сферах охорони здоров'я, забезпечення екологічної безпеки та формування ефективних інституцій. Особливу увагу приділено проблемам правозастосування ст. 238 КК України в умовах воєнного стану та цифрової трансформації суспільних відносин. Встановлено, що чинна редакція кримінального законодавства не повною мірою враховує

сучасні виклики, пов'язані із функціонуванням цифрових систем екологічного моніторингу, електронних реєстрів та необхідністю оперативного інформування населення про екологічні ризики. За результатами дослідження запропоновано напрями вдосконалення кримінально-правового забезпечення права громадян на достовірну екологічну інформацію, зокрема шляхом уточнення положень ст. 238 КК України, запровадження кваліфікуючих ознак для діянь, вчинених в умовах воєнного стану, посилення захисту цифрових екологічних даних та розвитку механізмів міжвідомчої взаємодії у сфері екологічної безпеки. Зроблено висновок, що підвищення ефективності кримінально-правової охорони екологічної інформації є важливою передумовою забезпечення належної якості життя населення, зміцнення соціальної безпеки та сталого розвитку України.

Ключові слова: якість життя населення, соціальне забезпечення, екологічна безпека, екологічна інформація, право на безпечне довкілля, захворюваність населення, кримінально-правова охорона, корупція, сталий розвиток, екологічні загрози.

Постановка проблеми. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується не лише зростанням масштабів екологічних ризиків, зумовлених кліматичними змінами, техногенними аваріями та деградацією природного середовища, а й посиленням корупційних викликів, які істотно ускладнюють реалізацію державної екологічної політики, забезпечення прозорості екологічної інформації та ефективний захист екологічних прав людини. Це потребує формулювання концептуального зв'язку між екологічною безпекою, соціальною безпекою, якістю життя та антикорупційною політикою. Особливого значення сьогодні набуває формування ефективних соціально-правових механізмів, спрямованих на забезпечення належної якості життя населення, екологічної безпеки та реалізації права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Важливим елементом зазначених механізмів виступає забезпечення відкритості, до-

¹ Проект № 0126U004105 від 10.06.2026р.

стовірності та своєчасності інформації про стан навколишнього природного середовища та фактори, що можуть впливати на громадське здоров'я.

Якість життя населення безпосередньо залежить від рівня поінформованості громадян щодо екологічних загроз, оскільки доступ до достовірних відомостей створює необхідні передумови для реалізації права на охорону здоров'я, соціальний захист та безпечне життєве середовище. Водночас приховування або спотворення інформації про екологічний стан територій, рівень забруднення природних ресурсів чи показники захворюваності населення істотно знижує ефективність державної політики у сфері соціальної та екологічної безпеки, підриває довіру до публічних інституцій та перешкоджає прийняттю своєчасних управлінських рішень. У науковій літературі обґрунтовується, що право на доступ до екологічної інформації не може обмежуватися декларативним закріпленням у нормативно-правових актах, а потребує належного механізму гарантування та захисту. Відсутність ефективних юридичних засобів забезпечення цього права призводить до його фактичної формальності та знижує рівень захисту суспільних інтересів у сфері екологічної безпеки. Саме тому кримінально-правові засоби протидії приховуванню або перекрученню екологічно значущих відомостей мають розглядатися як складова комплексної системи соціально-правових гарантій забезпечення якості життя населення. Особливе місце у цьому механізмі належить ст. 238 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1], яка встановлює відповідальність за приховування або перекручення відомостей про екологічний стан чи захворюваність населення. Зміст відповідної норми свідчить про її спрямованість не лише на охорону екологічних відносин, а й на захист соціально значущих благ, зокрема життя і здоров'я людини, права на інформацію та безпечні умови існування. У цьому контексті кримінально-правова заборона виконує превентивну функцію, забезпечуючи належний рівень відповідальності посадових осіб, уповноважених здійснювати збір, обробку та оприлюднення екологічної інформації.

У сучасних умовах корупція у сфері охорони довкілля розглядається як один із системних чинників, що підриває ефективність екологічної політики держави, перешкоджає реалізації принципів відкритості, підзвітності та належного врядування, а також нівелює дієвість правових механізмів захисту екологічних прав людини. Особливої актуальності зазначена проблема набуває в умовах воєнного стану, коли збільшення масштабів екологічних загроз супроводжується зростанням ризиків незаконного впливу на процеси збору, обробки та оприлюднення екологічно значущої інформації. За таких умов приховування або перекручення відповідних відомостей може бути наслідком не лише службової недбалості, а й умисної протиправної діяльності, обумовленої приватними або корпоративними інтересами, що суттєво підвищує рівень суспільної небезпечності таких діянь.

Кримінально-правова охорона достовірності екологічної інформації набуває додаткового антикорупційного значення. Вона спрямована не лише на забезпечення права громадян на отримання об'єктивної інформації про стан довкілля, а й на мінімізацію корупційних ризиків у діяльності суб'єктів, уповноважених здійснювати екологічний контроль, моніторинг, державний нагляд та інформаційне забезпечення населення. Тож, кримінально-правові приписи, передбачені ст. 238 КК України, виконують не лише екологічну та соціальну, а й превентив-

ну антикорупційну функцію, забезпечуючи належний рівень прозорості діяльності органів публічної влади. Не зважаючи на наявність наукових досліджень, присвячених питанням екологічної безпеки, доступу до екологічної інформації та кримінально-правової охорони довкілля, проблематика впливу діянь, передбачених ст. 238 КК України, на якість життя населення та функціонування системи соціальної безпеки залишається недостатньо дослідженою. Це обумовлює необхідність подальшого комплексного аналізу соціально-правового значення відповідної норми у площині забезпечення сталого розвитку, захисту екологічних прав людини та підвищення рівня суспільного добробуту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних умовах дії правового режиму воєнного воєнного стану та зростання масштабів екологічних загроз, спричинених збройною агресією, руйнуванням об'єктів критичної інфраструктури, забрудненням земельних, водних ресурсів і атмосферного повітря, необхідність забезпечення належної якості життя населення істотно посилюється. Ефективність реалізації соціальних, екологічних та інших конституційних прав громадян залежить від дієвості правових і організаційних механізмів гарантування екологічної безпеки та захисту населення від негативних наслідків екологічно небезпечних процесів. Відкритість та доступність екологічної інформації створюють необхідні передумови для своєчасного реагування на екологічні загрози, прийняття обґрунтованих управлінських рішень, ефективного функціонування системи цивільного захисту та реалізації державної політики у сфері екологічної безпеки. Водночас приховування або перекручення відомостей про екологічний стан територій чи захворюваність населення в умовах воєнного стану істотно підвищує ризики для здоров'я населення, ускладнює здійснення заходів із запобігання негативним наслідкам екологічних загроз.

У науковій літературі зазначається, що екологічна безпека є невід'ємною складовою соціальної безпеки та важливим чинником забезпечення належного рівня життя населення. Зокрема, В.І. Андрейцев наголошує, що право людини на безпечне довкілля та доступ до екологічної інформації належать до фундаментальних екологічних прав і становлять основу сучасної системи екологічного правопорядку [2, с. 280]. Аналогічну позицію підтримує Ю.С. Шемшученко, який розглядає екологічну безпеку як необхідну умову реалізації соціальних прав людини та сталого суспільного розвитку [3, с. 68]. Особливого значення набуває проблема забезпечення достовірності екологічної інформації в умовах, ускладнених впливом негативних зовнішніх факторів. Як справедливо зазначає

А.П. Гетьман, ефективне функціонування механізму екологічної безпеки неможливе без належного інформаційного забезпечення та юридичної відповідальності за порушення права громадян на екологічну інформацію [4, с. 320]. У цьому контексті важлива роль відводиться ст. 238 КК України, яка встановлює відповідальність за приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення. Соціальна цінність відповідної кримінально-правової заборони міститься не лише в охороні екологічних відносин, але й у забезпеченні права людини на безпечні умови життєдіяльності, охорону здоров'я та отримання суспільно значущої інформації. На думку М.В. Красної, екологічна інформація має розглядатися як самостійний об'єкт правової охорони, оскільки її достовірність безпосередньо впливає на реалізацію екологічних і соціальних прав людини [5, с. 520]. Соціально-правове значення діяння,

передбаченого ст. 238 КК України, істотно посилюється в контексті реалізації Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року [6], які визначають комплексний підхід до забезпечення добробуту населення, екологічної безпеки та сталого функціонування суспільства. Насампере, відповідна кримінально-правова норма кореспондує із Ціллю 3 «Міцне здоров'я і благополуччя», оскільки своєчасне отримання достовірної інформації про стан довкілля та рівень захворюваності населення є необхідною передумовою запобігання негативному впливу екологічних факторів на здоров'я людини та реалізації права на охорону здоров'я. Водночас положення ст. 238 КК України сприяють досягненню Цілі 6 «Чиста вода та належні санітарні умови», оскільки забезпечують кримінально-правовий захист суспільних відносин, пов'язаних з інформуванням населення про забруднення водних ресурсів та інші екологічні фактори, що можуть створювати загрозу життю і здоров'ю громадян. Не менш важливим є взаємозв'язок зазначеної норми із Ціллю 11 «Сталий розвиток міст і громад», яка передбачає формування безпечного, інклюзивного та стійкого середовища проживання населення. Забезпечення відкритості та достовірності екологічної інформації виступає необхідною умовою ефективного управління територіями, своєчасного реагування на надзвичайні екологічні ситуації та мінімізації їх негативних соціальних наслідків. Особливої актуальності це набуває в умовах ускладнених дією правового режиму воєнного стану. Кримінально-правова охорона права громадян на достовірну екологічну інформацію також пов'язана з реалізацією Цілі 13 «Боротьба зі зміною клімату», оскільки ефективна державна політика у сфері адаптації до кліматичних змін та мінімізації їх наслідків неможлива без об'єктивних даних про стан навколишнього природного середовища. Приховування або перекручення екологічно значущої інформації унеможливує належне оцінювання екологічних ризиків та знижує ефективність заходів екологічного управління. Особливе значення ст. 238 КК України має для досягнення Цілі 16 «Мир, справедливість та сильні інститути». Забезпечення прозорості екологічної інформації, підзвітності посадових осіб та невідворотності юридичної відповідальності за приховування або перекручення відомостей про стан довкілля сприяє зміцненню довіри суспільства до державних інституцій, утвердженню принципу верховенства права та підвищенню ефективності публічного управління. У цьому контексті криміналізація діяння, передбаченого ст. 238 КК України, виступає не лише засобом охорони екологічних відносин, а й важливим соціально-правовим інструментом забезпечення екологічних прав людини. Як констатує Н.Р. Малишева, сучасна екологічна політика держави повинна ґрунтуватися на принципах відкритості, доступності екологічної інформації та ефективності правових механізмів захисту екологічних прав людини [7, с.256]. Тож кримінально-правова заборона передбачена ст. 238 КК України, може розглядатися як один із важливих соціально-правових інструментів забезпечення якості життя населення.

Метою статті є аналіз кримінально-правового забезпечення права громадян на достовірну екологічну інформацію як складової соціального забезпечення населення та формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідних механізмів правового захисту в умовах трансформації корупційних ризиків.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 50 Конституції України [8] кожному гарантується право на безпечне довкілля та на отримання інформації про його стан, яка не може бути об-

межена чи засекречена. Ст. 3 Конституції України визначає життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю, що зумовлює особливий обов'язок держави щодо створення ефективних механізмів захисту населення від екологічних ризиків. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила істотне погіршення екологічної ситуації в окремих регіонах держави внаслідок руйнування об'єктів критичної інфраструктури, забруднення земельних, водних ресурсів та атмосферного повітря, що безпосередньо впливає на стан здоров'я населення та рівень його соціальної захищеності. За таких умов своєчасне інформування громадян про екологічні ризики є необхідною передумовою реалізації права на охорону здоров'я та безпечні умови життєдіяльності.

Важливим елементом соціально-правового механізму захисту населення від негативних наслідків екологічних загроз є кримінально-правова охорона суспільних відносин у сфері екологічної безпеки. Зокрема, ст. 238 КК України встановлює відповідальність за приховування або умисне перекручення службовими особами відомостей про екологічний стан чи захворюваність населення в районах підвищеної екологічної небезпеки. Хоча судова практика застосування зазначеної норми залишається обмеженою, події воєнного часу свідчить про зростання її потенціалу як інструменту кримінально-правової охорони права громадян на достовірну екологічну інформацію. Одним із найбільш показових прикладів стала руйнація Каховської гідроелектростанції у червні 2023 року [9], наслідком якої стала масштабна екологічна катастрофа, що супроводжувалася забрудненням водних ресурсів, порушенням функціонування екосистем, погіршенням умов водопостачання населення та виникненням додаткових ризиків для санітарно-епідемічної безпеки. В таких умовах важливого значення набувало забезпечення населення достовірною та своєчасною інформацією щодо екологічного стану постраждалих територій, якості питної води та можливих наслідків для здоров'я громадян. Відповідно, умисне приховування або перекручення таких відомостей могло би створювати передумови для кваліфікації відповідних дій за ст. 238 КК України.

Не менш важливими є випадки пошкодження внаслідок бойових дій об'єктів підвищеної екологічної небезпеки, зокрема нафтобаз, хімічних підприємств, енергетичної інфраструктури та складів із небезпечними речовинами. Такі об'єкти становлять потенційне джерело значного забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів і ґрунтів, а тому потребують належного екологічного моніторингу та відкритого інформування громадськості про можливі ризики. У разі умисного приховування відомостей про викиди токсичних речовин, масштаби забруднення або потенційні загрози для життя і здоров'я населення можуть виникати підстави для застосування кримінально-правових механізмів, передбачених ст. 238 КК України. Наслідки воєнних дій в Україні демонструють підвищення соціальної обумовленості кримінально-правової заборони, закріпленої у ст. 238 КК України. Відповідна норма набуває особливого значення як правова гарантія реалізації конституційного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та достовірну інформацію про його стан, що безпосередньо впливає на забезпечення якості життя населення та ефективність державної політики у сфері екологічної безпеки. У контексті забезпечення права громадян на безпечне довкілля особливого значення набуває ефективність механізмів збору, обробки, поширення та контролю достовірності екологічної інформації.

Зростання масштабів екологічних загроз, зумовлених як техногенними чинниками, так і наслідками воєнних дій, визначає необхідність модернізації системи екологічного моніторингу та підвищення відкритості діяльності органів державної влади у сфері охорони довкілля. Одним із пріоритетних напрямів удосконалення соціально-правових механізмів забезпечення якості життя населення є *впровадження сучасних цифрових інструментів екологічного управління*. Зокрема, існує потреба створення інтегрованих інформаційних систем екологічного моніторингу, відкритих реєстрів екологічних даних, автоматизованих платформ спостереження за станом атмосферного повітря, водних ресурсів і ґрунтів, а також електронних механізмів оперативного інформування населення про виникнення екологічно небезпечних ситуацій. Такі заходи сприятимуть підвищенню рівня екологічної безпеки, мінімізації інформаційних ризиків та забезпеченню реалізації конституційного права громадян на доступ до екологічної інформації. Проте, ефективність функціонування зазначених цифрових механізмів значною мірою залежить від рівня їх захищеності від корупційних ризиків. Корупційні прояви у сфері екологічного управління, зокрема незаконний вплив на результати екологічного моніторингу, приховування або фальсифікація офіційних даних про стан навколишнього природного середовища, маніпулювання інформацією про рівень забруднення чи захворюваності населення, суттєво знижують ефективність державної екологічної політики та створюють додаткові загрози реалізації конституційних прав людини. За таких умов цифровізація екологічного управління повинна супроводжуватися впровадженням антикорупційних механізмів контролю, автоматизованої верифікації даних, незалежного аудиту інформаційних систем та забезпеченням прозорості процедур формування і поширення екологічної інформації.

Ще однією важливою складовою державної політики у сфері забезпечення якості життя населення залишається *підвищення рівня відповідальності посадових осіб за порушення законодавства щодо інформування населення про екологічні ризики*. Приховування або умисне перекозчення відомостей про стан довкілля та захворюваність населення створює реальну загрозу життю і здоров'ю людей, перешкоджає своєчасному вжиттю профілактичних та захисних заходів, а також унеможливує ефективне функціонування системи соціального захисту. Уваги потребують випадки, коли приховування або перекозчення екологічно значущої інформації є наслідком корупційної поведінки службових осіб чи здійснюється в інтересах суб'єктів господарювання з метою уникнення юридичної відповідальності, отримання неправомірної вигоди або приховування фактів порушення природоохоронного законодавства. Такі діяння посягають одночасно на екологічну безпеку, інформаційну відкритість діяльності органів публічної влади, що обумовлює необхідність їх комплексної кримінально-правової оцінки із застосуванням норм як екологічного, так і антикорупційного законодавства.

Ст. 238 КК України забезпечує захист суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією права громадян на достовірну інформацію про екологічний стан та рівень захворюваності населення. Особливість цієї норми в тому, що її безпосереднім об'єктом виступають не лише відносини у сфері охорони довкілля, а й суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням життя, здоров'я, соціального благополуччя та належної якості життя населення.

Ст. 238 КК України виконує також превентивну антикорупційну функцію, оскільки спрямована на недопущення використання службового становища для незаконного приховування або викривлення суспільно значущої екологічної інформації. Забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності за такі діяння сприяє підвищенню прозорості діяльності органів державної влади, зміцненню підзвітності посадових осіб та формуванню належного рівня суспільної довіри до інституцій, відповідальних за екологічну безпеку і захист здоров'я населення.

З урахуванням сучасних викликів, пов'язаних зі зростанням екологічних ризиків та наслідками збройної агресії проти України, *система кримінально-правової охорони екологічної безпеки потребує подальшого вдосконалення*. Доцільним вбачається посилення механізмів контролю за достовірністю екологічної інформації, удосконалення процедур міжвідомчого обміну даними про стан довкілля та захворюваність населення та підвищення ефективності правозастосування положень ст. 238 КК України. Реалізація зазначених заходів сприятиме зміцненню гарантій екологічних і соціальних прав громадян та досягненню Цілей сталого розвитку, пов'язаних із забезпеченням здорового і безпечного середовища для життя людини. Подальше вдосконалення соціально-правових механізмів забезпечення якості життя населення в умовах екологічних загроз потребує модернізації кримінально-правових засобів охорони права громадян на достовірну інформацію про стан довкілля та захворюваність населення. Практика застосування ст. 238 КК України залишається обмеженою, що свідчить про необхідність підвищення ефективності кримінально-правового захисту екологічних прав людини та їх адаптації до сучасних викликів. У цьому контексті доцільним видається удосконалення диспозиції ст. 238 КК України шляхом конкретизації форм суспільно небезпечної поведінки, пов'язаної з приховуванням, несвочасним оприлюдненням або умисним викривленням інформації про екологічні загрози. Зокрема, кваліфікуючими ознаками можуть бути визнані вчинення відповідних дій в умовах надзвичайного або воєнного стану, щодо інформації про масштабне забруднення навколишнього природного середовища, а також якщо такі дії спричинили масове порушення прав громадян на безпечне довкілля чи охорону здоров'я. Потребує нормативного врегулювання питання відповідальності посадових осіб за умисне приховування результатів екологічного моніторингу, даних санітарно-епідеміологічного контролю, відомостей про перевищення допустимих концентрацій шкідливих речовин у воді, повітрі, ґрунтах або харчових продуктах. Такі діяння посягають на гарантоване ст. 50 Конституції України право особи на доступ до екологічної інформації та створюють перешкоди для реалізації права на охорону здоров'я, передбаченого Основами законодавства України про охорону здоров'я [10].

Доцільним видається також передбачення підвищеної кримінальної відповідальності за приховування або умисне викривлення екологічної інформації, якщо такі дії вчинені з корисливих мотивів, в інтересах третіх осіб або у зв'язку з одержанням чи обіцянкою неправомірної вигоди. Наявність корупційної мотивації істотно підвищує ступінь суспільної небезпечності відповідних кримінальних правопорушень, оскільки створює умови для системного порушення права громадян на достовірну екологічну інформацію, перешкоджає реалізації державної екологічної політики.

Актуальності набуває також питання захисту цифрових систем екологічного моніторингу та державних інформаційних ресурсів. У зв'язку з активним впровадженням електронних реєстрів і автоматизованих систем збору екологічних даних доцільним є посилення кримінально-правового захисту таких ресурсів від несанкціонованого втручання, модифікації або знищення інформації. Відповідні посягання можуть кваліфікуватися за ст. 361–363 КК України, проте сучасні екологічні виклики обумовлюють необхідність спеціального врахування суспільної небезпечності маніпуляцій із цифровими даними, що стосуються стану довкілля.

Важливим напрямом удосконалення законодавства є запровадження *механізмів міжвідомчої взаємодії між органами охорони здоров'я, екологічного контролю, цивільного захисту та правоохоронними органами з метою своєчасного виявлення фактів приховування або викривлення суспільно значущої інформації*. Реалізація таких заходів сприятиме підвищенню рівня екологічної безпеки, зміцненню гарантій соціального захисту населення та забезпеченню належної якості життя в умовах зростання екологічних ризиків. Таким чином, підвищення ефективності кримінально-правової охорони відносин у сфері доступу до достовірної екологічної інформації має розглядатися як важливий елемент державної політики щодо забезпечення конституційних прав людини, охорони здоров'я населення та досягнення Цілей сталого розвитку, спрямованих на формування безпечного для життя довкілля.

Висновки. Встановлено, що право громадян на отримання достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та захворюваність населення є не лише складовою екологічних прав людини, а й важливим елементом системи соціального забезпечення та гарантією належної якості життя населення. Обґрунтовано, що соціальна цінність ст. 238 КК України полягає не лише в охороні екологічної безпеки, а й у забезпеченні функціонування системи соціальної безпеки держави. Доведено, що в умовах воєнного стану та зростання масштабів екологічних загроз суспільна небезпечність діянь, передбачених ст. 238 КК України, істотно посилюється. Чинна редакція ст. 238 КК України не повною мірою враховує сучасні виклики, пов'язані з цифровізацією систем екологічного моніторингу, функціонуванням електронних реєстрів та використанням автоматизованих систем збору екологічної інформації. Відсутність спеціальних положень щодо відповідальності за маніпуляції цифровими екологічними даними знижує ефективність кримінально-правового захисту екологічних прав громадян. З метою підвищення ефективності кримінально-правової охорони права громадян на достовірну екологічну інформацію доцільно оптимізувати зміст ст. 238 КК України шляхом розширення об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення та передбачити відповідальність не лише за приховування або перекручення відомостей, а й за умисне несвоєчасне оприлюднення інформації про екологічні загрози, якщо це створило небезпеку заподіяння шкоди життю, здоров'ю населення чи довкіллю. Доцільним також вбачається нормативне закріплення обов'язку міжвідомчого обміну інформацією між органами охорони здоров'я, екологічного контролю, цивільного захисту та правоохоронними органами щодо фактів виникнення екологічних загроз. Такий підхід сприятиме своєчасному виявленню випадків приховування екологічно значущої інформації та підвищить ефективність реалізації положень

ст. 238 КК України. Запропоновано розробити та впровадити єдину державну цифрову платформу екологічного моніторингу з відкритим доступом до даних про стан атмосферного повітря, водних ресурсів, ґрунтів, радіаційної безпеки та показників екологічно зумовленої захворюваності населення. Використання таких цифрових інструментів сприятиме реалізації принципів відкритості, прозорості та підзвітності у сфері екологічного управління. Підвищення ефективності кримінально-правових та організаційно-правових механізмів забезпечення доступу до достовірної екологічної інформації є важливою передумовою досягнення Цілей сталого розвитку ООН. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень визначено розроблення концепції кримінально-правового забезпечення екологічної інформаційної безпеки як самостійного напрямку державної політики у сфері гарантування екологічних і соціальних прав людини в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України.

У сучасних умовах забезпечення права громадян на достовірну інформацію про стан довкілля повинно розглядатися як комплексне завдання екологічної, соціальної та антикорупційної політики держави. Зниження рівня корупційних ризиків у сфері екологічного управління є необхідною передумовою ефективного функціонування системи екологічного моніторингу, належної реалізації права на безпечне довкілля, підвищення якості життя населення та досягнення Цілей сталого розвитку. Тож подальше вдосконалення кримінально-правових механізмів, передбачених ст. 238 КК України, має здійснюватися з урахуванням сучасних міжнародних стандартів доброчесності, відкритості публічного управління та запобігання корупції, що сприятиме зміцненню екологічної безпеки, верховенства права та інституційної спроможності держави.

Література:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Дніпропетровськ: нац. гірн. ун-т, 2011. 373 с.
3. Шемшученко Ю., Костицький В. Про соціальну обумовленість сучасних проблем теорії та методології екологічного права. Екологічне право України. 2017. № 1–2. С. 66–74.
4. Гетьман А. П., Шульга М. В. Екологічне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Харків : Право, 2005. 384 с.
5. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти. Монографія. К.: НУБіП України, 2017. 589 с.
6. Цілі сталого розвитку ООН 2016–2030. URL: <https://sdgs.un.org/goals>.
7. Малишева Н. Р. Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства. Вісник Національної академії правових наук України. 2023. Т. 30. № 3. С. 256–279.
8. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Знищення Каховського водосховища: наслідки для довкілля / упоряд. В.В. Колодежна, О.В. Василюк. Чернівці : Друк Арт, 2025. 112 с. (Серія: «Метаморфози Великого Лугу». Вип. 1). URL: <https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/znysshennya-kahovskogo-vodoshovysha-naslidky-dlya-dovkillya-2025.pdf>
10. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII.

Klochko A., Kubyshkin D. Socio-legal mechanisms for ensuring the quality of life of the population under environmental threats and corruption risks (a case study of Article 238 of the Criminal Code of Ukraine)

Summary. The article examines the socio-legal mechanisms for ensuring the quality of life of the population under conditions of increasing environmental threats and transformation of the corruption risks through the prism of criminal-law protection of citizens' right to reliable information on the state of the environment and public health. It is substantiated that access to complete, timely, and reliable environmental information constitutes an essential prerequisite for the realization of constitutional human rights to a safe and healthy environment, healthcare, social protection, and an adequate quality of life. The study establishes that, amid the growing impact of technological, natural, and war-related environmental risks, the effective functioning of legal mechanisms for environmental security and information transparency acquires particular significance. It is demonstrated that the concealment or distortion of information regarding environmental conditions, pollution of natural resources, or population morbidity creates substantial risks to human life and health, complicates the activities of public authorities, hinders timely responses to environmental hazards, and adversely affects the overall level of social security within the state. Special attention is paid to the socio-legal significance of Article 238 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes criminal liability for the concealment or distortion of information concerning the environmental situation or public morbidity. It is argued that this criminal-law provision is aimed not only at protecting environmental relations but also at safeguarding human life and health, the right to information, public welfare, and other socially significant

values. The article demonstrates that the criminalization of such conduct corresponds to contemporary trends in the development of environmental law and contributes to the implementation of the United Nations Sustainable Development Goals, particularly in the fields of public health, environmental protection, and the strengthening of effective institutions. The paper further analyses the challenges associated with the application of Article 238 of the Criminal Code of Ukraine under conditions of martial law and the ongoing digital transformation of social relations. It is established that the current criminal legislation does not fully address modern challenges related to the operation of digital environmental monitoring systems, electronic environmental registers, and the necessity of providing prompt public access to information concerning environmental risks. Based on the findings, several directions for improving the criminal-law protection of citizens' right to reliable environmental information are proposed. These include clarifying the provisions of Article 238 of the Criminal Code of Ukraine, introducing aggravating circumstances for offenses committed during martial law or a state of emergency, strengthening legal protection of digital environmental data, and enhancing interagency cooperation mechanisms in the field of environmental security. It is concluded that increasing the effectiveness of criminal-law protection of environmental information constitutes an important prerequisite for ensuring an adequate quality of life, strengthening social security, and promoting the sustainable development of Ukraine.

Key words: quality of life of the population, social protection, environmental security, environmental information, the right to a safe and healthy environment, population morbidity, criminal-law protection, corruption, sustainable development, environmental threats.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Фурдичко О. Л.,*аспірант кафедри соціального права**Львівського національного університету імені Івана Франка**ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0016-1433>*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сучасного стану правового регулювання екологічного туризму в Карпатському регіоні України з метою виявлення проблем та шляхів їх вирішення. Із застосуванням порівняльно-правового методу визначено, що джерелами правового регулювання екотуризму є сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, які умовно можна поділити на чотири рівні: міжнародний, конституційний, законодавчий та підзаконний. Зазначено, що Квебекська декларація про екотуризм у поєднанні з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат і відповідним Протоколом про сталий туризм, утворюють систему м'якого міжнародного права (soft law), здатну слугувати орієнтиром для національного законодавства, проте потребує інкорпорації у внутрішнє право для набуття реального регуляторного впливу.

Досліджено чинне законодавство України у сфері туристичної діяльності, охорони природно-заповідного фонду та сталого природокористування. Зауважено, що екосистемний підхід визначає залежність туристичної діяльності від стану природного середовища, що набуває особливого значення для вразливих гірських екосистем Карпатського регіону. Зроблено висновок, що екотуризм є сталим туризмом, адже відповідає концепції сталого розвитку і передбачає збалансоване використання компонентів біорізноманіття, спрямований на задоволення рекреаційних та естетичних потреб і дає змогу покращувати добробут місцевих громад, а також долучатися до виконання природоохоронних програм і заходів.

Виявлено прогалини нормативно-правового забезпечення екологічного туризму, зокрема відсутність спеціального закону, що визначає особливості екологічного туризму як різновиду сталого туризму, нечіткість правового статусу екотуриста та суперечності між нормами туристичного і природоохоронного законодавства.

Запропоновано заходи щодо вдосконалення правового регулювання екологічного туризму з урахуванням досвіду країн Європейського Союзу та міжнародних стандартів. Наголошено на потребі оновлення природоохоронного законодавства і визначення умов здійснення екотуризму в рамках територій та об'єктів природно-заповідного фонду, необхідності посилення юридичної відповідальності та запровадження механізмів фінансування охорони довкілля за рахунок туристичної діяльності. Цей підхід відповідає євроінтеграційному курсу України та положенням Карпатської конвенції.

Перспективами подальших досліджень є порівняльний аналіз правового регулювання екотуризму в країнах-учасниках Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія), а також розробка концептуальних засад проекту Закону

«Про екологічний туризм» з урахуванням регіональної специфіки Українських Карпат.

Ключові слова: екотуризм, сталий туризм, Карпатська конвенція, природно-заповідний фонд, сталий розвиток, охорона довкілля, туристична діяльність, рекреаційна діяльність, національні природні парки, екосистемний підхід.

Стан дослідження. Карпатський регіон України є одним із найбагатших природними ресурсами та біорізноманіттям ареалів країни. На його території розташовані Карпатський національний природний парк, Ужанський національний природний парк, національний природний парк «Вижницький», національний природний парк «Галицький», національний природний парк «Синевир», Карпатський біосферний заповідник та численні регіональні ландшафтні парки і заказники. Загальна площа природно-заповідних об'єктів регіону перевищує 400 тисяч гектарів, що становить близько 25 % площі Українських Карпат.

Унікальний природний потенціал регіону визначає його привабливість для різних форм туризму, серед яких особливе місце займає екологічний туризм. Попри очевидну практичну значущість, правове регулювання екотуризму в Україні залишається фрагментарним і непослідовним. Відсутність єдиного законодавчого акта, дублювання повноважень різних органів управління та суперечності між галузевими нормами створюють правову невизначеність, яка стримує розвиток сталого туризму в Карпатах.

Сьогодні проблематика екологічного туризму активно досліджується представниками еколого-правової доктрини та галузевих фахівців економічної, географічної науки та рекреації. Так, М. Я. Ващишин та Т. М. Жиравецький проаналізували екотуризм як форму реалізації екосистемних послуг. В. Л. Остропольський досліджував правове забезпечення розвитку екотуризму, зокрема в контексті правового регулювання туристичної діяльності в Україні в умовах воєнного стану. Т. О. Коваленко та О. І. Заєць охарактеризували окремі аспекти сталого туризму через призму Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат та Протоколу про сталий туризм до цієї конвенції. П. М. Сухорольський провів порівняльний міжнародно-правовий аналіз Карпатської та Альпійської конвенцій, норми яких забезпечують сталий розвиток усіх сфер діяльності на гірських територіях, у тому числі й туризму. Ю. З. Боруцька та М. П. Мальська окреслили глобальні тенденції та українські реалії туризму та рекреації на природоохоронних територіях у контексті сталого розвитку. Однак існує потреба визначення юридичних особливостей здійснення екотуризму в Карпатському регіоні.

Метою дослідження є аналіз джерел, що визначають основні засади правового регулювання екотуризму у Карпатському регіоні, виявлення прогалин у правовому регулюванні та формулювання пропозицій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Екотуризм є формою туристичної діяльності, що поєднує пізнання природи з її охороною та підтримкою добробуту місцевих громад. За оцінками Всесвітньої туристичної організації ООН (World Tourism Organization (UNWTO)), екотуризм є одним із найбільш динамічних секторів туристичної індустрії, темпи зростання якого вдвічі перевищують середньогалузеві показники.

Екотуризм полягає у подорожах до природних недоторканих людиною та природоохоронних територій без здійснення значного впливу на ці території. Основним елементом концепції екотуризму є принцип «Leave No Trace» (не залишай слідів). Екотуризм сприяє екологічній освіті, допомагає розвитку віддалених громад, його часто розглядають як важливий засіб збереження довкілля для майбутніх поколінь. У цьому контексті екотуризм є сталим туризмом, адже забезпечує освітні можливості, підвищуючи рівень знань та повагу до природних екосистем і біологічних ресурсів; враховує соціально-культурну автентичність місцевого населення, зберігаючи їх сформовану існуючу культурну спадщину і традиційні цінності, робить внесок в міжкультурне взаєморозуміння та сприяння толерантності [1].

Легального визначення поняття «екологічний туризм» чинне законодавство України не містить. Закон України «Про туризм» 1995 р. (із змінами) класифікує туризм за метою подорожі та формою організації, однак екотуризм як окрема категорія в ньому відсутній. Екотуризм можна розглядати як відповідальну подорож до природних територій, що сприяє збереженню природи, підтримує добробут місцевого населення і передбачає освітній компонент. Наведена дефініція значною мірою відтворює формулювання Міжнародного товариства екотуризму (TIES) і відповідає Квебекській декларації про екотуризм 2002 р. Проте нормативний статус цього визначення є вкрай низьким: воно не має обов'язкової юридичної сили для суб'єктів туристичної діяльності, органів місцевого самоврядування чи судів. Це породжує ситуацію, коли будь-яке відвідування природних територій може позиціонуватися як «екологічний туризм» незалежно від дотримання природоохоронних вимог і принципів сталого розвитку.

У порівняльно-правовому аспекті визначення поняття у законі є загальноєвропейською практикою. На відміну від України, у інших країнах Карпатського регіону сфера екологічного туризму достатньо чітко врегульована. Так, Закон Румунії про екотуризм 2008 р. та Закон Словенії про охорону природи 2004 р. містять чіткі легальні дефініції і критерії сертифікації екотуристичних операторів, а в Угорщині відповідні стандарти закріплені у підзаконних актах до Закону про охорону природи. Вступ України до ЄС вимагатиме гармонізації цих підходів і врахування кращих практик.

Загалом правове регулювання екотуризму у Карпатському регіоні характеризується своєю комплексністю, оскільки формується на перетині міжнародного (глобального), європейського (регіонального) та національного права. На конституційному рівні ключовими є статті 13, 16 та 50 Конституції України, які проголошують природні ресурси об'єктами права власності Українського народу, покладають на державу обов'язок забезпечення екологічної безпеки та гарантують право кожного на

безпечне для життя і здоров'я довкілля. Ці норми визначають конституційні межі туристичного природокористування, тобто екотуризму.

На рівні законів головну роль відіграють: Закон України «Про туризм» (1995), який встановлює загальні засади організації туристичної діяльності; Закон «Про природно-заповідний фонд України» (1992), що регулює охорону і використання природно-заповідних територій, в тому числі рекреаційне. Дослідники позитивно оцінюють потенціал України для розвитку екологічного туризму, що зумовлено її вигідним географічним розташуванням, значним природно-рекреаційним багатством, унікальними ландшафтами, глибокими традиціями гармонійної взаємодії людини з природою та розгалуженою мережею природоохоронних територій [2].

Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991) закріплює принципи сталого природокористування, а Закон «Про екологічну мережу України» визначає принцип збереження та екологічно збалансованого використання природних ресурсів на території екомережі. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997) визначає повноваження громад у сфері туризму і рекреації; а Лісовий кодекс України та Земельний кодекс України регулюють окремі аспекти відвідування природних об'єктів з туристичною метою. Так, відповідно до ст. 50 Земельного кодексу України, землі, які використовуються для організації відпочинку населення і туризму, належать до категорії земель рекреаційного призначення. Водночас, обмеження щодо рекреаційного використання особливо охоронюваних територій природно-заповідного фонду передбачені нормами Глави 7 Земельного кодексу України.

На підзаконному рівні важливе значення мають Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України від 26.07.2022 № 256, затверджене Міндовкілля, проекти організації та положення про кожен із Карпатських національних природних парків, плани управління цими парками, а також рішення обласних рад про програми розвитку туризму. Слід наголосити, що положення про Національні природні парки, затверджені указами Президента, містять норми про допустимі форми відвідування та рекреаційні зони, які безпосередньо визначають межі правомірної екотуристичної діяльності.

Яскравим прикладом функціонального використання території національного природного парку в туристичних цілях є НПП «Сколівські Бескиди», де для мандрів прокладено 146 км туристичних шляхів на 19-ти маршрутах. У межах НПП «Сколівські Бескиди» зростає 40 видів рослин та водиться 63 види тварин, що занесені до Червоної книги України. Унікальними туристичними DESTINACIAMI є: геологічна пам'ятка природи, могутня Тустань місто-фортеця IX – XIII ст., могила київського князя Святослава 1015 р., дерев'яний храм у м. Сколе 1597р., палац баронів Гредлів XIX ст. Національний природний парк «Сколівські Бескиди» в 2021 році визнаний переможцем у номінації «Найкращий природний парк України» з присудженням головної туристичної премії України [3].

Екологічний туризм сповна відповідає засадам сталого туризму. Міжнародно-правовою основою регулювання сталого туризму в Карпатах є Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат 2003 року, яка закріплює інтегрований підхід до управління гірськими територіями та поєднує екологічні, економічні та соціальні цілі розвитку [4]. Стаття 9 Карпатської

конвенції зобов'язує сторони сприяти розвитку сталого туризму в Карпатах з урахуванням необхідності охорони природних та культурних цінностей регіону. Важливим інструментом її імплементації є Протокол про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, який конкретизує ці зобов'язання, вимагаючи розробки національних стратегій екотуризму, систем сертифікації та моніторингу туристичного навантаження [1].

У цьому Протоколі надається визначення *сталого туризму* як туризму, який передбачає стале використання природних ресурсів, перешкоджає загрозам для біологічного та ландшафтного різноманіття, від якого він внутрішньо залежить, і мінімізує негативний вплив на довкілля, екологію, культуру та соціум; робить внесок в забезпечення життєздатної, довгострокової економічної діяльності, надаючи соціально-економічні вигоди, що розподіляються справедливо, усім заінтересованим сторонам, зокрема стабільну зайнятість та можливості отримання прибутку й соціальні послуги місцевим громадам, а також сприяє подоланню бідності [1].

Екотуризм є сталим туризмом, адже передбачає збалансоване використання компонентів біорізноманіття, спрямований на задоволення рекреаційних та естетичних потреб і дає змогу покращувати добробут місцевих громад, а також долучатися до виконання природоохоронних програм і заходів. Вчені наголошують, що географічні особливості українських Карпат не дозволяють інтенсивно розвивати промислове виробництво і зумовлюють потребу пошуку альтернативних шляхів соціально-економічного розвитку цього гірського регіону. Оптимальними формами зайнятості місцевого населення стає організація екологічного та сільського (зеленого) туризму, а також відродження традиційних національних ремесел [5, с. 196].

Протокол про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат інтегрує положення низки міжнародних актів, зокрема Орхуської конвенції, Конвенції про біологічне різноманіття, Європейської ландшафтно-конвенції та Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Разом із цим, імплементація Протоколу в Україні залишається обмеженою, оскільки практичні механізми його реалізації носять переважно рамковий характер, так само як і самої Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат.

П. М. Сухорольський, аналізуючи проблеми міжнародно-правової охорони та регулювання сталого розвитку гірських регіонів на основі Альпійської та Карпатської конвенцій, звернув увагу на те, що основним досягненням співробітництва альпійських і карпатських держав є створення спеціальних міжнародно-правових норм, які поширюють свою дію винятково на гірські регіони і відповідно враховують їхні специфічні особливості. Це стосується, зокрема, врахування важливості охорони саме гірського біологічного та ландшафтного різноманіття, виняткового значення гірських лісів, складних умов ведення гірського господарства, популярності гірських регіонів для туризму тощо. Вчений відзначив позитивні спроби альпійських країн створити ефективну систему економічного заохочення нешкідливої для навколишнього середовища діяльності та відшкодування завданої шкоди забруднювачем [6, с. 12]. Однак такий підхід базується не стільки на вимогах Альпійської конвенції, як на *acquis communautaire* – єдиній правовій системі та сукупності усіх актів законодавства Європейського Союзу, які зобов'язані виконувати всі держави-члени. Це спільний полі-

тичний, правовий та економічний доробок ЄС, значну частину якого становить законодавство про охорону довкілля.

Квебекська декларація про екотуризм 2002 р. є одним із ключових міжнародних документів у сфері сталого туризму, що сформував концептуальне розмежування між екотуризмом та ширшим поняттям сталого туризму. Її головними здобутками є інтеграція прав корінних та місцевих громад у туристичну діяльність, а також орієнтація на гірські та вразливі екосистеми як пріоритетні об'єкти регулювання. У поєднанні з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат і відповідним Протоколом про сталий туризм, вона утворює систему м'якого міжнародного права (*soft law*), здатну слугувати орієнтиром для національного законодавства, проте потребує інкорпорації у внутрішнє право для набуття реального регуляторного впливу.

Важливим орієнтиром у формуванні правового поля щодо сталого розвитку гірського туризму займають політики та підходи Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), які передбачають, що сталий туризм повинен забезпечувати оптимальне використання природних ресурсів, які є ключовим елементом розвитку туризму, підтримувати основні екологічні процеси та сприяти збереженню природної спадщини і біорізноманіття [7]. Наведений підхід прямо закріплює екосистемну природу туризму та його залежність від стану природних ресурсів, що є особливо актуальним для гірських територій, зокрема Карпатського регіону.

Про важливість забезпечення екосистемного підходу у своїх працях зауважує і Є. П. Суєтнов, вказуючи, що це є позитивним аспектом Карпатської конвенції та протоколів до неї. Вчений розглядає екосистемний підхід як стратегію комплексного управління природними ресурсами для забезпечення їх збереження і сталого використання на справедливій основі [8, с. 25]. Екосистемний підхід є концептуальною основою правового регулювання сталого туризму, адже передбачає управління природними ресурсами як взаємопов'язаною системою, невід'ємною від потреб людини. Саме цей підхід визначає залежність туристичної діяльності від стану природного середовища, що набуває особливого значення для вразливих гірських екосистем Карпатського регіону.

Отже, міжнародно-правове регулювання сталого туризму в Карпатах сформоване на основі багаторівневої системи нормативних інструментів, центральне місце серед яких займають Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат 2003 року та Протокол про сталий туризм до неї, а також Квебекська декларація про екотуризм 2002 року. Зазначені акти закріплюють комплексне розуміння сталого туризму як явища, що органічно поєднує екологічний, економічний, соціокультурний та освітній виміри.

Аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики дозволяє виявити кілька системних правових проблем у регулюванні екотуризму в Карпатах, які зумовлені загальними проблемами правового регулювання екологічного туризму в Україні. Перша проблема полягає у колізії між нормами природоохоронного і туристичного законодавства. Закон «Про природно-заповідний фонд України» передбачає обмеження господарської діяльності в межах природних заповідників та заповідних зонах біосферних заповідників (статті 16 і 18). Водночас Закон «Про туризм» не передбачає жодних особливостей організації туризму на природоохоронних територіях і не вимагає погодження маршрутів з органами управління природними заповідниками

і національними природними парками. На практиці це призводить до ситуацій, коли туристичні оператори організовують маршрути через буферні або заповідні зони національних природних парків без відповідного дозволу, а притягнути їх до юридичної відповідальності складно через відсутність прямої заборони у туристичному законодавстві.

Друга проблема – нечіткість правового режиму рекреаційної зони. Стаття 21 Закону «Про природно-заповідний фонд України» передбачає виділення господарської, заповідної зон, а також зон стаціонарної та регульованої рекреації у межах національних природних парків, однак деталі зонування встановлюються проектами організації територій, більшість яких у карпатських національних природних парках або застаріли, або взагалі не затверджені. Відсутність актуального зонування позбавляє правоохоронні органи ефективного інструменту боротьби з незаконним туристичним освоєнням особливо цінних і вразливих природних ділянок.

Третя проблема – недостатня юридична відповідальність за заподіяння шкоди довкіллю під час туристичної діяльності. Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду (стаття 91), однак санкції є мізерними – штраф від 153 до 408 грн, що жодним чином не стримує порушників. Так, за здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду – передбачено накладення штрафу на громадян від дев'яти до двадцяти чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів чи без такої і на посадових осіб – від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів. Відшкодування шкоди, завданої екосистемам є ускладненим через відсутність затверджених методик оцінки екологічної шкоди, завданої саме туристичною діяльністю.

Четверта проблема – відсутність системи акредитації та сертифікації екотуристичних операторів. На відміну від Австрії, Польщі та Румунії, де функціонують національні системи сертифікації сталого туризму з обов'язковим незалежним аудитом, в Україні будь-яка туристична фірма може проголосити себе «екотуристичним оператором» без жодних правових наслідків. Це знецінює саме поняття екотуризму і підриває довіру споживачів.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що правове регулювання екологічного туризму в Карпатах є фрагментарним і не відповідає потребам сталого розвитку регіону та міжнародним зобов'язанням України. Основними недоліками є: відсутність легального визначення екотуризму, колізії між природоохоронним і туристичним законодавством, застаріле або відсутнє зонування природних парків, мізерні санкції за екологічні правопорушення у туристичній сфері на заповідних територіях та відсутність системи сертифікації екотуристичних операторів.

Вирішення зазначених проблем потребує комплексної законодавчої реформи, центральним елементом якої має стати прийняття Закону «Про екологічний туризм». Одночасно необхідне оновлення природоохоронного законодавства і визначення умов здійснення екотуризму в рамках територій та об'єктів природно-заповідного фонду, посилення юридичної відповідальності та запровадження механізмів фінансування охорони довкілля за рахунок туристичної діяльності. Цей підхід відповідає євроінтеграційному курсу України та положенням Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат.

Перспективами подальших досліджень є порівняльний аналіз законодавства про екотуризм у країнах-учасниках Карпатської конвенції (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія), правозастосовної практики збалансованого природокористування та сталого туризму в цих країнах, а також розробка концептуальних засад проекту Закону «Про екологічний туризм» з урахуванням регіональної специфіки Українських Карпат.

Література:

1. *Протокол про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_004-11#Text (дата звернення 05.07.2026).
2. Остропольський В. Л. Правове забезпечення розвитку екологічного туризму в Україні: сучасний стан та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2025. Серія Право. Вип. 89: ч. 2. С. 293–298. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.44> (дата звернення 07.07.2026).
3. Сколівські Бескиди. Національний природний парк. URL: <https://skolebeskydy-park.in.ua/> (дата звернення 06.07.2026).
4. *Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_164 (дата звернення 06.07.2026).
5. Ващишин М. Я., Жиравецький Т. М. Екологічний туризм як форма реалізації екосистемних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2026. Серія Право. Вип. 94: ч. 2. С. 194–199. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.2.27> (дата звернення 07.07.2026).
6. Сухорольський П. М. Міжнародно-правова охорона та регулювання сталого розвитку гірських регіонів (Альпійська і Карпатська конвенції). Автореф. дис...к.ю.н. Одеса. 2010. 17 с.
7. UNWTO, Sustainable Development of Tourism Guidelines, p. 11–12. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284415496> (дата звернення 05.07.2026).
8. Суєтнов Є.П. Екосистемний підхід як основа Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. *Екологічне право*. 2020. Вип. 2. С. 21–26. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2020.2.3> (дата звернення 07.07.2026).

Furdychko O. Legal regulation of ecotourism in the Carpathian region of Ukraine: current state and prospects for improvement

Summary. This article analyzes the legal regulation of ecotourism in the Carpathian region of Ukraine, aiming to identify existing problems and possible solutions. Using the comparative legal method, it is established that the sources of legal regulation of ecotourism constitute a set of regulatory acts of varying legal force, which can be conditionally divided into four levels: international, constitutional, legislative, and subordinate (by-law) regulation. It is shown that the Quebec Declaration on Ecotourism, together with the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians and the corresponding Protocol

on Sustainable Tourism, form a system of soft international law (soft law) that can serve as a reference point for national legislation but requires incorporation into domestic law in order to acquire genuine regulatory effect.

The article analyzes the current legislation of Ukraine in the field of tourism, protection of the nature reserve fund, and sustainable nature management. The ecosystem approach is shown to determine the dependence of tourism activity on the state of the natural environment, which is of particular importance for the vulnerable mountain ecosystems of the Carpathian region. It is concluded that ecotourism is a form of sustainable tourism, since it aligns with the concept of sustainable development, provides for the balanced use of biodiversity components, is aimed at satisfying recreational and aesthetic needs, and enables improvements in the well-being of local communities as well as their participation in environmental protection programs and initiatives.

Several gaps in the regulatory framework governing ecotourism are identified. These include, in particular, the absence of a special law defining the distinctive features of ecotourism as a type of sustainable tourism, the ambiguity of the legal status of an ecotourist, and inconsistencies between the norms of tourism and environmental legislation.

Measures are proposed to improve the legal regulation of ecotourism, drawing on the experience of European Union countries and relevant international standards. The article underscores the need to update environmental legislation, to define the conditions for conducting ecotourism activities within the territories and objects of the nature reserve fund, to strengthen legal liability, and to introduce mechanisms for financing environmental protection through tourism-generated revenues. This approach is consistent with Ukraine's European integration course and the provisions of the Carpathian Convention.

Prospects for further research include a comparative analysis of the legal regulation of ecotourism in the countries participating in the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians (Poland, Slovakia, the Czech Republic, Hungary, and Romania), as well as the development of conceptual foundations for a draft Law "On Ecological Tourism" that takes into account the regional specifics of the Ukrainian Carpathians.

Key words: ecotourism, sustainable tourism, Carpathian Convention, nature reserve fund, sustainable development, environmental protection, tourism activity, recreational activity, national natural parks, ecosystem approach.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ,
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Дубинський О. Ю.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
професор кафедри морського та господарського права
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5272-8365>*

Бортник Н. П.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та конституційного права
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3030-406X>*

Дубова К. О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри морського та господарського права
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1098-9620>*

ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ АДВОКАТУ: ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МЕЖІ ПОВНОВАЖЕНЬ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ПРОКУРАТУРИ У СФЕРІ ОБОРОНИ

Анотація. У статті досліджуються особливості проведення обшуку щодо адвоката та повідомлення адвокату про підозру в контексті гарантій адвокатської діяльності, передбачених Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Проаналізовано правову природу спеціального порядку кримінального провадження щодо адвокатів, практику Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Окрему увагу приділено проблемі реалізації повноважень спеціалізованою прокуратурою у сфері оборони під час здійснення кримінального переслідування адвокатів. Досліджено питання виключності кола суб'єктів, уповноважених ініціювати проведення слідчих дій щодо адвокатів та здійснювати повідомлення про підозру. Обґрунтовується необхідність суворого дотримання гарантій адвокатської діяльності як елементу верховенства права та права на справедливий суд. Особлива увага приділяється аналізу правозастосовної практики в Україні та пошуку шляхів вдосконалення нормативного регулювання з метою забезпечення балансу між інтересами правосуддя та захистом професійних прав адвокатів.

Установлено, що органи прокуратури, зокрема ті, які спеціалізуються на питаннях оборони, володіють значними повноваженнями, що дозволяють їм ініціювати кримінальні провадження та здійснювати слідчі дії. Проте порядок проведення обшуку щодо адвоката та повідомлення йому про підозру має суворо імперативний характер, що виключає можливість довільного або розширеного тлумачення. Невиправдане збільшення повноважень прокуратури в цій сфері може негативно вплинути на незалежність адвокатури як ключового правового інституту. Судовий контроль у таких випадках виступає важливим механізмом забезпечення

законності, особливо при проведенні слідчих дій стосовно адвокатів. Рішення суду про надання дозволу на обшук повинно бути обґрунтованим, базуватися на належних доказах і враховувати особливості професійної діяльності адвоката. Недостатня аргументованість таких рішень здатна спричинити порушення прав як самого адвоката, так і його клієнтів, що може негативно позначитися на забезпеченні правосуддя в цілому.

Ключові слова: адвокат, гарантії адвокатської діяльності, спеціалізована прокуратура у сфері оборони, повноваження, професійні права адвоката, обшук, повідомлення про підозру, адвокатська таємниця, кримінальне провадження, верховенство права.

Постановка проблеми. Адвокатура, як невід'ємний елемент правової системи будь-якої демократичної держави, відіграє ключову роль у забезпеченні права на захист, реалізації принципу змагальності сторін та забезпеченні справедливого судового розгляду. Конституція України, міжнародні договори та національне законодавство встановлюють низку гарантій, що покликані забезпечити незалежність адвоката, захист його професійних прав та недоторканність у процесі виконання професійних обов'язків. Проте, у практичній площині застосування цих гарантій, особливо в контексті кримінального провадження, виникають суттєві виклики.

Однією з найбільш суперечливих і чутливих тем є питання проведення обшуків у адвокатів та повідомлення їм про підозру. З одного боку, такі процесуальні дії є інструментом забезпечення ефективного розслідування злочинів, зокрема у випадках, коли адвокат може бути підозрюваним або причетним до протиправної діяльності. З іншого боку, недотримання встановле-

них законом процедур та нехтування особливими гарантіями адвокатської діяльності може призводити до порушення прав адвоката, його клієнтів, а також підірвати довіру до системи правосуддя загалом.

Особливої уваги заслуговує діяльність спеціалізованих органів прокуратури, які здійснюють процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях, пов'язаних із захистом національної безпеки та оборони. У цьому контексті виникають питання щодо меж їхніх повноважень стосовно адвокатів, які можуть бути залучені до таких проваджень. Чи відповідають дії цих органів принципам верховенства права? Чи дотримуються вони процедурних гарантій, передбачених для адвокатів? Як забезпечити баланс між потребами ефективного розслідування та захистом прав адвокатів?

Стан дослідження проблеми. Проблематика, пов'язана з проведенням обшуків та врученням повідомлень про підозру адвокатам, а також питання забезпечення гарантій адвокатської діяльності та визначення меж повноважень спеціалізованої прокуратури у сфері оборони, стала об'єктом численних наукових досліджень. Увага дослідників зосереджується на необхідності дотримання балансу між ефективністю кримінального провадження та захистом професійних прав адвокатів, що є невід'ємною складовою принципу верховенства права. Основний акцент робиться на аналізі правових механізмів, які регламентують порядок проведення слідчих дій стосовно адвокатів, зокрема обшуків, та процедур повідомлення про підозру, враховуючи особливий статус адвокатської діяльності. Також розглядаються питання правомірності дій правоохоронних органів у контексті їхньої відповідності законодавчим нормам та міжнародним стандартам, що регулюють права адвокатів як ключових суб'єктів правової допомоги. З-поміж таких праць варто звернути увагу на роботи Н. Бакаєвої, Ю. Басюк, Т. Вільчик, О. Гуміна, В. Заборовського, О. Литвина, В. Манзюка, Ю. Оніщика, О. Орлової, Л. Остафійчук, Ю. Циганюк та ін.

Метою цієї статті є аналіз проблематики дотримання гарантій адвокатської діяльності під час проведення обшуків та повідомлення про підозру адвокатам, а також визначення меж повноважень спеціалізованої прокуратури у сфері оборони щодо таких дій.

Виклад основного матеріалу. Право на професійну правничу допомогу є одним із фундаментальних прав людини, гарантованих ст. 59 Конституції України [1]. Реалізація цього права є неможливою без існування незалежної адвокатури, яка функціонує як самостійний інститут правової держави.

Особливий статус адвокатської діяльності визначається не наданням особистих привілеїв адвокатам, а необхідністю забезпечення ефективного захисту прав осіб, які звертаються за правничою допомогою. З метою гарантування незалежності адвокатури та недопущення втручання у професійну діяльність адвокатів законодавством передбачено низку спеціальних гарантій. Ці гарантії покликані створити умови для належного виконання адвокатами своїх професійних обов'язків та забезпечення правового захисту громадян. Водночас, як зазначає О. М. Уштаніт, сучасний стан української адвокатури вимагає систематичного вдосконалення законодавчого регулювання гарантій адвокатської діяльності, а також їх ефективного впровадження у правозастосовній практиці [2, с. 206].

Як зазначає О. С. Заяць, адвокатура в демократичному суспільстві має виконувати ключову функцію у забезпеченні до-

тримання принципів законності та утвердження верховенства права [3, с. 172].

Сучасна практика демонструє все частіше використання механізмів кримінального процесу щодо адвокатів, що викликає занепокоєння. Як зазначають Ю. В. Циганюк та М. С. Гончаров, запровадження воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року суттєво вплинуло на адвокатську діяльність. У цей період органи адвокатського самоврядування активно сприяли не лише адвокатам, але й державним органам у боротьбі з російською агресією, тоді як багато адвокатів надавали різноманітну допомогу, обумовлену потребами воєнного часу. Однак аналіз звітів органів адвокатського самоврядування за 2021–2023 роки виявив зростання кількості порушень прав адвокатів, серед яких з'явилися нові, специфічні для умов воєнного стану. Зокрема, фіксуються випадки вручення повісток адвокатам безпосередньо під час слідчих дій чи судових засідань, що може розглядатися як спроба усунути активного або незручного для слідства адвоката. Також спостерігається ототожнення адвокатів із їхніми клієнтами, особливо у кримінальних провадженнях, пов'язаних зі збройною агресією, що часто поширюється через засоби масової інформації та соціальні мережі. Окрім цього, надходять скарги на притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності у випадках їхньої неявки до суду чи інших органів через обставини, викликані війною, або неможливість надання правової допомоги під час комендантської години через відсутність спеціального дозволу на пересування. Усі ці фактори свідчать про необхідність вдосконалення механізмів захисту прав адвокатів, особливо в умовах надзвичайних ситуацій [4, с. 1117]. Водночас, необхідно зауважити збільшення кількості проведення обшуків, тимчасових доступів до речей і документів, вилучення електронних носіїв інформації, а також повідомлення про підозру адвокатам.

Питання набуло особливої актуальності після створення спеціалізованих прокуратур у сфері оборони, діяльність яких іноді супроводжується спробами притягнення адвокатів до кримінальної відповідальності шляхом розширеного тлумачення їхніх процесуальних повноважень. У таких обставинах ключовим стає завдання забезпечення балансу між публічним інтересом у належному здійсненні кримінального переслідування та необхідністю дотримання принципу незалежності адвокатури як основоположного елемента правової держави.

Гарантії адвокатської діяльності є складовою механізму забезпечення права особи на захист та справедливий суд. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська діяльність здійснюється на основі гарантій незалежності, недоторканності адвокатської таємниці та заборони втручання у професійну діяльність адвоката [5].

Серед ключових гарантій законодавець визначає:

- заборону втручання у здійснення адвокатської діяльності;
- захист адвокатської таємниці;
- спеціальний порядок проведення слідчих дій щодо адвоката;
- особливий порядок повідомлення адвокату про підозру;
- заборону ототожнення адвоката з клієнтом [5].

Крім того, стаття 480 Кримінального процесуального кодексу України (КПК) [6] встановлює особливий порядок притягнення адвоката до кримінальної відповідальності, що передбачає необхідність отримання дозволу суду на проведення низки процесуальних дій.

Проте практика свідчить, що ці гарантії нерідко ігноруються або тлумачаться вузько, що призводить до порушення прав адвокатів. Найбільш поширеними проблемами є необґрунтоване проведення обшуків у приміщеннях адвокатів, недотримання вимог щодо захисту адвокатської таємниці та порушення процедури повідомлення про підозру.

Однією з найбільш делікатних процесуальних дій, що може стосуватися адвоката, є проведення обшуку, оскільки саме в ході цієї слідчої дії існує значний ризик порушення принципу адвокатської таємниці. Обшук, як один із найбільш інвазивних заходів, суттєво впливає на права особи, а у випадку з адвокатами – на права не лише їх самих, але й їхніх клієнтів. Порушення конфіденційності інформації, яка є предметом адвокатської таємниці, може мати серйозні наслідки для довіри у відносинах між адвокатом і клієнтом, що є основоположним принципом правової допомоги. Тому будь-яке втручання в діяльність адвоката через обшук потребує особливої обережності та суворого дотримання законодавчих гарантій захисту професійної таємниці.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» проведення щодо адвоката оперативного-розшукових заходів чи слідчих дій допускається виключно на підставі ухвали суду, постановленої за клопотанням визначеного законом кола прокурорів [5].

Особливий порядок повідомлення адвокату про підозру є однією з ключових гарантій незалежності адвокатури.

Відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» повідомлення про підозру адвокату може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором області та іншими визначеними законом суб'єктами [5].

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на особливій ролі адвокатури у демократичному суспільстві.

У справі *Smirnov v. Russia* Суд зазначив, що проведення обшуку у адвоката без належних гарантій створює ризик порушення професійної таємниці та підриває довіру до системи правосуддя [7].

У справі *Buck v. Germany* Суд підкреслив, що втручання держави у діяльність адвоката повинно супроводжуватися особливо суворими процесуальними гарантіями [8].

Згадувані нами, Ю. В. Циганюк та М. С. Гончаров у своїх дослідженнях представили статистичний аналіз порушень прав адвокатів, підкресливши, що за три квартали 2023 року було зафіксовано 303 повідомлення про обшуки та затримання адвокатів, 311 виїздів членів РАР на відповідні події, 46 випадків проведення обшуків і затримань без повідомлення Ради адвокатів регіонів (РАР), а також 48 звернень адвокатів щодо порушень їхніх професійних прав і гарантій. На жаль, на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України відсутній у вільному доступі узагальнений звіт Рад адвокатів регіонів за 2023 рік, як і за будь-який період 2024 року. Водночас аналіз тенденцій свідчить, що кількість звернень до Комітету з питань захисту прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності у 2021 році перевищувала показники 2022 року, однак у 2023 році цей показник знову зріс порівняно з 2022 роком. Зменшення кількості звернень у певні періоди можна пояснити активними бойовими діями та окупацією частини території України агресором. Разом із тим, за дев'ять місяців 2023 року кількість повідомлень про обшуки та затримання адвокатів перевищила аналогічні показники за повні

календарні роки 2021 та 2022. Умови воєнного стану, часткова окупація території, виїзд значної кількості адвокатів за кордон, призупинення професійної діяльності адвокатів, які вступили до лав Збройних Сил України, стали факторами, що вплинули на зростання кількості таких порушень. У зв'язку з цим забезпечення гарантій професійної діяльності адвокатів під час обшуків і затримань набуває особливої актуальності [4, с. 1120].

Важливим питанням, у контексті досліджуваної проблематики є реалізація повноважень спеціалізованою прокуратурою у сфері оборони у кримінальних провадженнях щодо адвокатів. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони виконує важливу роль у забезпеченні законності в оборонному секторі. Її діяльність регулюється як загальними положеннями КПК України, так і спеціальними нормативно-правовими актами. Однак питання меж її повноважень щодо проведення процесуальних дій стосовно адвокатів залишається дискусійним.

З одного боку, спеціалізована прокуратура має право здійснювати слідчі дії у справах, що належать до її компетенції. З іншого боку, ці повноваження мають реалізовуватися з дотриманням гарантій незалежності адвокатської діяльності. Проблема полягає в тому, що часто відсутні чіткі критерії для визначення меж цих повноважень, що створює ризик їхнього зловживання.

Так, аналіз ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [5] свідчить про відсутність у Законі будь-якої згадки про керівників спеціалізованих прокуратур у сфері оборони як суб'єктів, уповноважених здійснювати такі процесуальні дії.

Проведений аналіз дозволяє виокремити основні проблеми сучасної правозастосовної практики, яка стосується забезпечення гарантій адвокатської діяльності, з-поміж них:

1. Формальний підхід до гарантій адвокатської діяльності.
2. Розширене тлумачення повноважень органів прокуратури.
3. Використання кримінального провадження як механізму тиску на адвокатуру.
4. Недостатній судовий контроль за втручанням у діяльність адвоката.

Висновки. Аналізуючи правові аспекти проведення обшуків та повідомлення про підозру адвокатам, можна дійти низки важливих висновків щодо забезпечення гарантій адвокатської діяльності та меж повноважень спеціалізованих органів прокуратури.

1. Одним із ключових елементів демократичної правової держави є гарантування адвокатської таємниці. Проведення слідчих дій, таких як обшук у приміщенні, де здійснюється адвокатська діяльність, не повинно порушувати цей принцип. Наявність чітких законодавчих норм, які регулюють порядок доступу до інформації, що становить адвокатську таємницю, є необхідною передумовою для забезпечення правової визначеності. Однак, практика свідчить про випадки, коли ці норми ігноруються або застосовуються недостатньо ретельно, що створює ризики для правової безпеки клієнтів адвокатів.

2. Спеціалізовані органи прокуратури, зокрема ті, що діють у сфері оборони, мають широкий спектр повноважень, які дозволяють їм ініціювати кримінальні провадження та проводити слідчі дії. Однак, спеціальний порядок проведення обшуку щодо адвоката та повідомлення адвокату про підозру має імперативний характер і не допускає довільного або розширеного тлумачення. Невиправдане розширення меж повноважень прокуратури може створити загрозу для незалежності адвокатури як інституту.

3. Судовий контроль є важливим елементом забезпечення законності проведення слідчих дій стосовно адвокатів. Рішення суду про дозвіл на обшук повинно базуватися на вичерпних доказах і враховувати специфіку професійної діяльності адвоката. Недостатня обґрунтованість таких рішень може призвести до порушення прав як самого адвоката, так і його клієнтів.

4. У практиці трапляються випадки, коли кримінальне переслідування адвокатів використовується як інструмент тиску або дискредитації. Це не лише порушує права конкретного адвоката, але й негативно впливає на довіру до системи правосуддя загалом. Необхідно вдосконалювати механізми запобігання таким зловживанням, зокрема шляхом посилення відповідальності за порушення прав адвокатів з боку правоохоронних органів.

5. Україна як учасниця міжнародних договорів у сфері прав людини має враховувати міжнародні стандарти захисту прав адвокатів у своїй законодавчій та правозастосовній практиці. Зокрема, важливо забезпечити виконання рекомендацій Ради Європи та інших міжнародних організацій щодо захисту незалежності адвокатури.

6. Аналіз чинного законодавства України свідчить про наявність прогалин і суперечностей у регулюванні порядку проведення слідчих дій стосовно адвокатів. Для їх усунення доцільно внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актів з метою чіткого визначення процедур і гарантій, спрямованих на захист професійних прав адвокатів.

Отже, забезпечення належного балансу між ефективністю правоохоронної діяльності та дотриманням гарантій незалежності адвокатури є важливим завданням для української правової системи. Вирішення зазначених проблем потребує комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства, посилення судового контролю та підвищення рівня правосвідомості представників правоохоронних органів. Тільки в умовах поваги до професійних прав адвокатів можливе створення справедливого та ефективного правосуддя в Україні.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Уштаніт О. М. Сучасні проблеми дотримання гарантій адвокатської діяльності. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 листопада 2022 р.) / редкол.: Н. М. Бакаянова (гол.); НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 206–208.
3. Заяць О. С. Правове забезпечення гарантій адвокатської діяльності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 84. Ч. 4. С. 172–176.
4. Циганюк Ю. В., Гончаров М. С. Дотримання гарантій адвокатської діяльності в Україні в умовах воєнного стану: проблеми та шляхи їх вирішення. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. № 02. С. 1117–1123.
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
7. CASE OF SMIRNOV v. RUSSIA. (Application no. 71362/01). JUDGMENT. STRASBOURG. 7 June 2007 FINAL. 2/11/2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-80953%22%7D>
8. CASE OF BUCK v. GERMANY (Application no. 41604/98). JUDGMENT. STRASBOURG. 28 April 2005. FINAL. 28/07/2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-68920%22%7D>

Dubynskyi O., Bortnyk N., Dubova K. Conducting a search and notifying a lawyer of suspicion: problems with compliance with guarantees of the practice of law and the limits of the specialized prosecutor's office's authority in the field of defense

Summary. The article examines the features of conducting a search of a lawyer and reporting suspicion to a lawyer in the context of the guarantees of legal activity provided for by the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine “On the Bar and Legal Activity”. The legal nature of the special procedure for criminal proceedings against lawyers, the practice of the Supreme Court and the European Court of Human Rights are analyzed. Special attention is paid to the problem of the exercise of powers by the specialized prosecutor's office in the field of defense during the criminal prosecution of lawyers. The issue of the exclusivity of the circle of subjects authorized to initiate investigative actions against lawyers and report suspicion is investigated. The need for strict compliance with the guarantees of legal activity as an element of the rule of law and the right to a fair trial is substantiated. Special attention is paid to the analysis of law enforcement practice in Ukraine and the search for ways to improve regulatory regulation in order to ensure a balance between the interests of justice and the protection of the professional rights of lawyers.

It has been established that prosecutorial bodies, in particular those specializing in defense matters, have significant powers that allow them to initiate criminal proceedings and carry out investigative actions. However, the procedure for conducting a search of a lawyer and informing him of suspicion is strictly imperative in nature, which excludes the possibility of arbitrary or expanded interpretation. An unjustified increase in the powers of the prosecutor's office in this area may negatively affect the independence of the bar as a key legal institution. Judicial control in such cases serves as an important mechanism for ensuring legality, especially when conducting investigative actions against lawyers. The court's decision to grant a search permit must be justified, based on proper evidence and take into account the peculiarities of the lawyer's professional activities. Insufficient reasoning in such decisions can lead to a violation of the rights of both the lawyer himself and his clients, which may negatively affect the provision of justice in general.

Key words: lawyer, guarantees of legal activity, specialized prosecutor's office in the field of defense, powers, professional rights of a lawyer, search, report of suspicion, lawyer's confidentiality, criminal proceedings, rule of law.

Дата першого надходження статті до видання: 18.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

*Dunas M. O.,**Candidate of Law, Legal Advisor**Limited Liability Company "OZON"**ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7131-1604>*

CRIMINAL, PUBLIC AND SECURITY POLICY OF THE STATE: THE RELATIONSHIP OF CATEGORIES AND PHENOMENA

Summary. The conducted research gives grounds to assert that the criminological, public and security policies of the state are closely interconnected and form a complex system of mutually complementary areas of state activity. Despite the differences in the subject of regulation, goals and instruments of implementation, they are all aimed at ensuring the stable functioning of society, protecting human rights and freedoms and strengthening statehood.

It has been established that public policy is the broadest category, which covers the process of developing and implementing socially significant management decisions with the participation of the state, civil society institutions and other interested parties. Security policy is one of the key areas of public policy, focused on neutralizing threats to national interests, ensuring the security of the individual, society and the state. In turn, criminological policy is a specialized component of security policy, focused on preventing crime, minimizing criminogenic risks and eliminating the determinants of criminal offenses.

It is substantiated that the effectiveness of criminological policy largely depends on the level of its integration with other areas of public and security policy. Counteraction to crime cannot be limited only to the activities of law enforcement agencies, but requires the comprehensive use of social, economic, legal, educational and organizational measures. That is why modern criminological policy should be based on the principles of interagency cooperation, scientific validity, openness and partnership of the state with civil society. It is emphasized that in modern conditions of transformation of social relations, aggravation of internal and external threats, increase in the level of crime and complication of the security environment, the issues of forming an effective state policy in the field of ensuring law and order, public security and combating crime are of particular relevance. These processes necessitate a comprehensive scientific understanding of the content and interrelationship of such categories as criminological, public and security policy of the state.

Key words: criminological policy, public policy, security policy, European Union Advisory Mission, offenses.

Problem statement. In the current conditions of transformation of social relations, aggravation of internal and external threats, increase in crime rate and complication of security environment, the issues of formation of effective state policy in the sphere of ensuring law and order, public security and counteraction to crime are of particular relevance. These processes determine the need for a comprehensive scientific understanding of the content and interconnection of such categories as criminological, public and security policy of the state.

In the scientific literature, these concepts are often considered as independent directions of state activity, however, their content

and functional purpose indicate the presence of numerous points of intersection. Criminological policy is aimed at developing and implementing measures to prevent crime and eliminate the causes and conditions of its existence. Public policy covers a system of management decisions and practices that are formed with the participation of state institutions and civil society to meet public needs. Security policy, in turn, is focused on protecting the vital interests of the individual, society and the state from various threats.

The relevance of the study is due to the need to determine the place of criminological policy in the system of public and security policy of the state, as well as the need to develop modern theoretical and methodological approaches to their coordination in the conditions of the development of a democratic legal state. This issue is of particular importance in Ukraine, where the processes of reforming the security and law enforcement sector require proper scientific support.

The state of research on the problem. Important aspects of the essence of criminological, public and security policy of the state are highlighted by such scientists and practicing lawyers as: A. Balabanyts, V. Golina, O. Homolyako, A. Kovalenko, T. Malogolova, I. Maryniv, O. Poshedin, O. Pukhkal, M. Rudyk, S. Spilnyk. It should be noted that although the issues of understanding criminological policy, the features of security and public policy of the state were developed by scientists in the field of criminal law, criminology and political science, the issues of determining the features of the correlation of the above categories and phenomena require in-depth research.

The purpose of the article is to study the essence of criminological, public and security policies of the state, to determine the features of their correlation.

Presentation of the main material. The relationship between criminological, public and security policy should be analyzed through the prism of the concept of "general – particular – special". Within the framework of this approach, public policy is the broadest category, security policy is considered as its separate direction, while criminological policy is a specific functional element of the security mechanism. The application of this model allows for a deeper disclosure of the essence of the above categories and forms a theoretical basis for further improvement of state policy in the field of crime prevention and guaranteeing public security.

State policy is a purposeful activity of the state aimed at regulating social relations. At the same time, modern scientific approaches in the field of public administration emphasize the need to distinguish the concept of state policy from public. The latter is a broader category in its content, since it covers not only the activities

of state authorities, but also the participation of non-state institutions and other subjects of public life [1, pp. 176–179].

Criminological policy is a component of the state's social policy and is based on the provisions of the Constitution of Ukraine, the results of criminological research and the accumulated international experience. It defines the methodological foundations, principles and strategic guidelines that guide the state and its institutions in the process of implementing measures of non-repressive influence on crime [2, pp. 193–201].

The main functions of the criminological policy of the state include: information support, social and preventive activities, overcoming negative social phenomena associated with crime, as well as the implementation of sanctioning influence [3, pp. 93–97].

The criminological direction is an integral element of the policy of combating crime, which is implemented through a system of regulatory legal acts aimed at preventing, detecting and overcoming crime and its individual manifestations. In view of this, criminological policy can be considered as a strategic component of the policy of combating crime, while its other directions perform a predominantly tactical function. In the field of combating crime, it is advisable to combine two interrelated levels of activity - strategic and tactical, which are implemented both at the general level of the entire system and in relation to its individual components. At the same time, each of the branches involved in the implementation of such a policy has the opportunity not only to determine current tactical tasks, but also to form long-term strategic goals focused on achieving the final result [4, pp. 1–12].

The complexity of interpreting the concept of “public policy” is largely due to its foreign-language origin, which determines the presence of different options for translation and interpretation. For a deeper understanding of the meaning of this term, it is necessary to separately analyze the meanings of the concepts of “politics” and “public”. In the English-speaking scientific tradition, several terms are used to denote the concept of politics, in particular “policy”, “politics” and “polity”.

The concept of “politics” is used to characterize the political sphere, political processes and activities related to the exercise of power. In American scientific literature, this term can have a wider range of meanings depending on the context of application. The term “policy” usually means a political course, direction of activity or a certain line of behavior. At the same time, the phrase “policy-making” refers to the process of developing, forming and implementing political decisions. The term “polity” characterizes the state structure, form of government or organization of the political system in general. Thus, the above concepts demonstrate the multifaceted phenomenon of politics, which simultaneously covers the sphere of social activity, mechanisms for its implementation and institutional forms of organization of power [5, p. 9].

The terminological complexity of public policy research is also associated with the ambiguity of the concept of “public”. Public policy can be considered not only as an independent and holistic category, but also through the prism of various subjects of the political process, for the characterization of which the attribute “public” is used – authorities, state, institutions, leaders and other participants in social relations. Due to the diversity of meanings of the concept of “public” itself, its derived categories also have an ambiguous interpretation. These include, in particular, such concepts as “public policy”, “public sphere”, “public space”, “public

authority”, “public management”, “public institutions”, “public leadership” and “social values”.

In the scientific literature, public policy is defined as the activities of public administration bodies, which are based on mechanisms for coordinating the interests of all stakeholders and are aimed at implementing socially significant goals and solving current problems of social development [5, p. 9].

According to T. Malogolova, for a more complete disclosure of the essence of public policy, it is advisable to consider it through the category of publicity. This approach makes it possible to go beyond the exclusively state dimension and take into account the interaction of various forms of power that exist in society. Public policy is formed as a result of the combination and interaction of these power resources in the process of making management decisions. In this context, not only state authorities, but also civil society institutions, which act as full participants in the processes of managing social development and are integral components of the mechanism for implementing public policy, acquire important significance [6, pp. 203–225].

Public policy as a complex multidimensional phenomenon cannot be fully explained exclusively within the framework of political science or public administration. Its study requires an interdisciplinary approach, since theoretical concepts and methodological principles of public policy analysis are formed in various branches of scientific knowledge. To study the processes of formation and implementation of public policy, the achievements of political science are actively used, in particular the theory of group interests, political lobbying, interest groups and political networks. At the same time, a significant contribution to the understanding of these processes is made by sociology and psychology, which offer institutional, behavioral and resource-dependent approaches. No less important are the concepts of economic science, including the theories of collective action and social choice, as well as methodological approaches of modern management, which allow for a comprehensive analysis of the mechanisms of making and implementing public management decisions.

The relationship between the concepts of “state policy” and “public policy” depends on the features of the mechanisms of their formation and implementation. In the scientific literature, these categories can be considered as identical or as having different meanings. State policy acquires the characteristics of public when the state acts as one of the subjects of activity in the public space and exercises managerial influence through interaction with other participants in social relations. In this sense, public policy is a broader category, since it covers not only the activities of state authorities, but also the political and managerial practices of non-state organizations, public associations, joint state-public institutions, as well as private structures and agencies [7, pp. 106–112].

Regarding security policy, I. I. Maryniv emphasizes that, despite the significant number of international treaties, conventions and organizations designed to maintain international peace and stability, the issue of security continues to remain one of the key challenges of our time. This is due to a number of factors, including the proliferation of nuclear weapons, the presence of international and intrastate conflicts, armed confrontations of various scales, terrorist threats and other global risks. Under such conditions, states are forced to direct significant financial resources to the formation and implementation of an effective security policy capable of ensuring the protection of national interests and the stability of society.

Current trends indicate the growing role of international cooperation in the field of security. More and more often, states are pooling their own resources, potential and financial capabilities to jointly respond to security challenges. A prime example of this approach is the activities of the European Union, which pursues a common policy in the field of security and international cooperation. The EU aims to maintain peace, develop diplomatic relations, promote international trade and ensure sustainable development both within the union and beyond. An important tool for implementing these tasks is also the European Neighborhood Policy, which provides for active interaction with partner states and contributes to strengthening security and stability in neighboring regions [8, pp. 80–86].

The Council of the European Union has adopted a decision to extend the mandate of the EU Advisory Mission for Civilian Security Sector Reform in Ukraine until May 31, 2027.

Since 2014, EUAM Ukraine has been actively engaging with Ukrainian state institutions to promote the establishment of an effective, transparent and accountable civil security system. The mission's activities aim to strengthen the rule of law and develop the institutional capacity of bodies responsible for ensuring public security.

The main areas of EUAM's work are to provide strategic recommendations and practical assistance in implementing reforms in accordance with European standards, international principles of good governance and the protection of human rights. Particular attention is paid to Ukraine's implementation of its obligations related to the process of integration into the European Union. As part of its activities, the mission provides advisory, training and organizational support to Ukrainian institutions, in particular the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Police of Ukraine. Currently, EUAM offices operate in Kyiv, Lviv and Odessa, as well as a mobile unit. At the same time, the mission's offices in Kharkiv and Mariupol have temporarily suspended their work.

In its conclusions of 21 March 2024, the European Council confirmed its unwavering position on supporting the processes of recovery, reconstruction and post-war development of Ukraine in cooperation with international partners. In addition, the expansion of the capabilities of the EUAM in Ukraine was positively assessed, which creates the prerequisites for strengthening support for law enforcement agencies in the de-occupied and adjacent territories, as well as for intensifying reforms in the field of security and law and order in the context of Ukraine's further progress towards membership in the European Union [9].

In the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the implementation of an effective sanctions policy is of particular relevance. In this regard, an important task is the harmonization of national sanctions legislation with the relevant legal mechanisms and practices of the European Union. At the same time, among the issues that, in the opinion of the European Commission, require further settlement, there remain the improvement of state policy on preventing and countering the illicit trafficking of weapons, ammunition and explosives, as well as the completion of the ratification process of the Rome Statute of the International Criminal Court and related international legal documents. The significance of these issues is due to the fact that they belong to the range of key aspects that will be assessed during the negotiation process regarding Ukraine's accession to the European Union [10, pp. 18–27].

The national security of the state may be threatened by various actions, processes, phenomena or events that can negatively affect the sovereignty, territorial integrity and stability of the functioning of the state. Such threats include factors that can harm the life and health of citizens, their property, disrupt the operation of critical state systems and infrastructure, cause economic losses or create obstacles to the realization of national interests.

Modern changes in the global security environment necessitate Ukraine to review its strategic approaches to ensuring national security and defense. This requires adapting defense policy to the latest challenges, updating basic strategic documents and improving public administration mechanisms in the security sector. At the same time, the development of international cooperation is gaining importance, which should become one of the key factors in strengthening Ukraine's positions in the international arena as a sovereign, democratic and legal state.

Special emphasis in the near future should be placed on strengthening the country's defense potential. This involves further modernization of the Armed Forces of Ukraine, development of the defense-industrial complex, expansion of cooperation with international partners in the field of creation of modern weapons and introduction of advanced technologies. No less important direction remains ensuring the proper level of cybersecurity and formation of an effective system of countering hybrid threats, the role of which in modern military-political conflicts is constantly growing [11, pp. 5–15].

Conclusions. The conducted research gives grounds to assert that the criminological, public and security policies of the state are closely interconnected and form a complex system of mutually complementary areas of state activity. Despite the differences in the subject of regulation, goals and instruments of implementation, they are all aimed at ensuring the stable functioning of society, protecting human rights and freedoms and strengthening statehood.

It has been established that public policy is the broadest category, which covers the process of developing and implementing socially significant management decisions with the participation of the state, civil society institutions and other interested parties. Security policy is one of the key areas of public policy, focused on neutralizing threats to national interests, ensuring the security of the individual, society and the state. In turn, criminological policy is a specialized component of security policy, focused on preventing crime, minimizing criminogenic risks and eliminating the determinants of criminal offenses.

It is substantiated that the effectiveness of criminological policy largely depends on the level of its integration with other areas of public and security policy. Counteracting crime cannot be limited to the activities of law enforcement agencies, but requires the comprehensive use of social, economic, legal, educational and organizational measures. That is why modern criminological policy should be based on the principles of interagency cooperation, scientific validity, openness and partnership of the state with civil society.

Bibliography:

1. Спільник С. І. Кримінологічна діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України як окремий напрямок державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2021. № 51. С. 176–179.

2. Голіна В. В. Кримінологічна політика України як ресурс у протидії злочинності (реалії і можливості). *Вісник Національної академії правових наук України*, 2013. № 2 (73). С. 193–201.
3. Коваленко А. В. Теоретико-правовий аналіз поняття та функцій кримінологічної політики держави. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*, 2019. № 1. С. 93–97.
4. Рудик М. М. Механізм формування та реалізації кримінологічної політики у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобільного транспорту. *Академічні візії*, 2022. № 14. С. 1–12.
5. Публічна політика: навчальний посібник. Полтава : ПолтНТУ, 2018. 225 с.
6. Малооголова Т. Публічна політика та публічна влада: концептуальні підходи до аналізу. *Геополітика України: історія і сучасність*, 2019. № 1 (22). С. 203–225.
7. Пухгал О. Г., Гомоляко О. В. Публічність та державна політика: єдність та відмінності. *Інвестиції: практика та досвід*, 2017. № 24. С. 106–112.
8. Маринів І. І. Безпекова політика Європейського Союзу. *Право та інновації*, 2020. № 1 (29). С. 80–86.
9. Рада ЄС продовжила мандат Консультативної місії ЄС з реформування сектору цивільної безпеки до 2027 року. *Дипломатична служба Європейського Союзу*. 2024. <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/council-extends-the-mandate-of-the-eu-advisory-mission-for-civilian-security-sector-reform-until-2027/>
10. Пошедін О. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу в контексті перспективи набуття членства України в ЄС. *Європейські історичні студії*, 2023. № 26. С. 18–27.
11. Балабаниць А. В. Стратегічні пріоритети безпекової політики України в умовах зовнішньої агресії. *Вісник Маріупольського державного університету*, 2024. № 28. С. 5–15.

Дунас М. Кримінологічна, публічна та безпекова політика держави: співвідношення категорій та явищ

Анотація. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що кримінологічна, публічна та безпекова політика держави перебувають у тісному взаємозв'язку та утворюють складну систему взаємодоповнюючих напрямів державної діяльності. Незважаючи на відмінності у предметі регулювання, цілях та інструментах реалізації,

усі вони спрямовані на забезпечення стабільного функціонування суспільства, захист прав і свобод людини та зміцнення державності.

Встановлено, що публічна політика є найбільш широкою категорією, яка охоплює процес вироблення та реалізації суспільно значущих управлінських рішень за участю держави, інститутів громадянського суспільства та інших заінтересованих суб'єктів. Безпекова політика виступає одним із ключових напрямів публічної політики, зосередженим на нейтралізації загроз національним інтересам, забезпеченні захищеності особи, суспільства та держави. У свою чергу, кримінологічна політика є спеціалізованим складником безпекової політики, орієнтованим на запобігання злочинності, мінімізацію криміногенних ризиків та усунення детермінант кримінальних правопорушень.

Обґрунтовано, що ефективність кримінологічної політики значною мірою залежить від рівня її інтегрованості з іншими напрямками публічної та безпекової політики. Протидія злочинності не може обмежуватися лише діяльністю правоохоронних органів, а потребує комплексного використання соціальних, економічних, правових, освітніх та організаційних заходів. Саме тому сучасна кримінологічна політика повинна базуватися на принципах міжвідомчої взаємодії, наукової обґрунтованості, відкритості та партнерства держави з громадянським суспільством.

Наголошено, що у сучасних умовах трансформації суспільних відносин, загострення внутрішніх і зовнішніх загроз, зростання рівня злочинності та ускладнення безпекового середовища особливої актуальності набувають питання формування ефективної державної політики у сфері забезпечення правопорядку, громадської безпеки та протидії злочинності. Вказані процеси зумовлюють необхідність комплексного наукового осмислення змісту та взаємозв'язку таких категорій, як кримінологічна, публічна та безпекова політика держави.

Ключові слова: кримінологічна політика, публічна політика, безпекова політика, Консультативної місії Європейського Союзу, правопорушення.

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Мартин П. І.,*аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка**ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9527-2100>*

ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Анотація. Економічні детермінанти посідають одне з центральних місць у системі чинників, що обумовлюють легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, оскільки саме економічне середовище визначає базові умови, в яких стає можливим функціонування схем відмивання. У статті обґрунтовано доцільність розгляду економічних чинників не як складової ширшої проблематики економічної злочинності, а як відносно самостійної категорії кримінологічного аналізу. За своєю природою ці чинники належать переважно до умов, а не причин відмивання: сама економічна реальність не є кримінально протиправною, проте формує середовище, в якому легалізація злочинних доходів стає більш ймовірною. На підставі аналізу наукової літератури та емпіричних даних виокремлено п'ять основних груп економічних детермінант: тіньову економіку як середовище, у якому генеруються та водночас «обілюються» злочинні доходи; високу частку готівкового обігу, що створює технічні можливості для етапу розміщення; інфляційні процеси та макроекономічну нестабільність, які підвищують попит на тіньові операції; надмірний податковий та адміністративний тиск, що стимулює вихід у тінь; а також економічні дисбаланси й нерівність розподілу багатства, що формують попит на послуги з відмивання. Аналіз спирається на дані Управління ООН з наркотиків та злочинності (UNODC), за оцінками якого щорічно легалізується від 2 до 5 відсотків світового ВВП, на оцінки рівня тіньової економіки в Україні від 30 до понад 50 відсотків ВВП, статистику Національного банку України щодо готівкового обігу, який станом на 1 січня 2026 року перевищив 926 мільярдів гривень, а також на звіти Державної служби фінансового моніторингу України та матеріали журналістських розслідувань. Окремо розкрито специфіку дії економічних чинників в умовах воєнного стану, коли значні легальні фінансові потоки ускладнюють виявлення підозрілих операцій. Зроблено висновок, що сумарна дія економічних детермінант значно перевищує суму окремих впливів, а тому протидія легалізації потребує врахування саме економічного середовища її вчинення.

Ключові слова: легалізація (відмивання) майна, відмивання доходів, економічна злочинність, економічні детермінанти, тіньова економіка, детінізація, корупційна злочинність, показники злочинності, суб'єкт кримінального правопорушення, воєнний стан.

Постановка проблеми. Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, є одним з найбільш небезпечних проявів економічної злочинності, що становить серйозну загрозу фінансовій стабільності як на національному, так і на міжнародному рівнях. За оцінками Управління ООН з наркотиків та злочинності (UNODC), щорічно у світі легалізується від 2 до 5 відсотків глобального ВВП, що становить від 800

мільярдів до 2 трильйонів доларів США [1]. При цьому ефективність систем протидії відмиванню залишається низькою: як зазначає виконавчий директор Управління Організації Об'єднаних Націй з наркотиків і злочинності Юрій Федотов, менше 1 відсотка незаконних фінансових потоків вдається виявити та заблокувати [2, с. 5]. Такий масштаб явища робить вкрай актуальним кримінологічне дослідження детермінант легалізації, серед яких особливе місце посідає група економічних чинників.

Розгляд економічних чинників детермінації легалізації має не лише теоретичне, а й виражене практичне значення. Саме виявлення та розуміння економічних умов, в яких функціонують схеми відмивання, є підґрунтям для вироблення ефективної стратегії запобігання цьому явищу. Більшість вітчизняних досліджень присвячували основну увагу правовим, технічним або інституційним аспектам протидії легалізації. Між тим саме економічне середовище визначає базові умови, в яких можливе функціонування схем відмивання, і без урахування цих умов будь-яка програма запобігання ризикує залишитись декларативною.

Стан дослідження. Загальні теоретичні засади кримінологічної детермінації злочинності закладені у фундаментальних працях А. П. Закалюка, В. В. Голіни, Б. М. Головікіна, О. М. Джу-жі та О. Г. Кальмана.

О. Г. Кальман комплексно дослідив злочинність у сфері економіки України і обґрунтував ключову роль економічних детермінант у формуванні злочинної поведінки в господарській сфері в своїй дисертаційній роботі «Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження» [5]. Концепцію інституціоналізації тіньової економіки як предмета економічної кримінології розробив В. М. Дрьомін, який обґрунтував, що тіньова економіка у цілому як соціальний інститут створює загрозу для національної безпеки і потребує системних заходів протидії [6, с. 360]. Н. А. Лугіна та М. В. Омельян, досліджуючи кримінологічну характеристику легалізації майна, одержаного злочинним шляхом, звернули увагу на роль монопольних відносин між підприємницькими групами і владними структурами як структурної передумови відмивання в Україні [18, с. 162].

Безпосередньо економічну складову детермінантів легалізації майна досліджувала І. Г. Бірюкова.

Мета. Метою статті є кримінологічне обґрунтування виокремлення економічних чинників як відносно самостійної категорії детермінант легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, та розкриття механізму їхнього впливу на функціонування схем відмивання.

Наукова новизна дослідження. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому економічні чинники детермінації легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, розглянуто як відносно самостійну категорію кримінологічного аналізу, а не лише як складову загальної проблематики економічної злочинності. Зокрема, систематизовано п'ять основних груп економічних детермінант легалізації та розкрито механізм дії кожної з них; уточнено кримінологічну природу економічних чинників як переважно умов, а не причин відмивання; показано специфіку їх вияву в Україні, зокрема в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади розуміння економічних чинників детермінації злочинності. У вітчизняній кримінологічній доктрині традиційно детально розглядається детермінація (система детермінант) злочинності. В. В. Голіна, Б. М. Головін зазначають, що детермінантами злочинності виступають об'єктивні і суб'єктивні чинники, взаємозв'язок яких формує у соціумі криміногенний потенціал, а також шкідливі зразки поведінки, що за певних умов проявляються у вигляді особистісного й соціально масового кримінального відхилення [3, с. 75]. У методологічному плані прийнято розрізняти причини злочинності – явища, які безпосередньо породжують злочинну поведінку, та умови – обставини, що самі по собі не породжують злочинність, проте сприяють її виникненню та розвитку [3, с. 77]. Закалюк А. П. зазначає, що у найзагальнішому значенні поняття детермінації означає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно до цього детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими вона обумовлена [4, с. 184]. Економічні детермінанти у більшості випадків належать до категорії умов, оскільки сама по собі економічна реальність не є кримінально протиправною, проте в її полі формується середовище, в якому ті чи інші кримінально протиправні прояви стають більш або менш ймовірними.

Сходої думки дотримується А. П. Закалюк зазначаючи, що економічна діяльність завжди має матеріальний економічний інтерес, але не завжди може оцінюватися як корислива у негативному розумінні цієї ознаки. Вона набуває ознаки протизаконної, зокрема кримінально караного корисливості у разі використання суспільно неприйнятної та його вищого ступеню – суспільно небезпечного способу її задоволення (досягнення) [4, с. 99].

О. Г. Кальман, досліджуючи злочинність у сфері економіки України, розглядав економічні чинники як одну з ключових детермінант економічної злочинності [5], і цей висновок повною мірою стосується легалізації коштів як її специфічного виду.

Особливе значення для розуміння економічних детермінант легалізації майна, одержаного злочинним шляхом, має теоретична концепція інституціоналізації тіньової економіки, розроблена В. М. Дрьомінім. Він обґрунтовує, що пройшовши стадію інституціоналізації, тіньова економіка зазнає якісних змін: з хаотичних, не оформлених взаємодій економічних суб'єктів вона перетворюється на структуровану соціальну систему, яка не лише прихована від прямого державного контролю, а й має внутрішню самовідтворювану організацію [6, с. 358]. З цим підходом науковця важко не погодитися, оскільки навіть на логічному рівні складно сперечатися з тим, що тіньовий сектор економіки становить певне середовище зі схожими правилами та принципами роботи, а також спільним нейтральним або зне-

важливим ставленням до закону з метою оптимізації витрат або, рідше, з ідейних переконань. Саме цей підхід пояснює, чому тіньовий сектор в Україні зберігається попри тривалі зусилля держави щодо детінізації: проблема має інституційний, а не ситуативний характер.

На підставі аналізу наукової літератури та емпіричних даних можна виокремити п'ять основних груп економічних детермінант. До першої належить тіньова економіка як середовище, в якому генеруються та одночасно «обілюються» злочинні доходи. До другої – висока частка готівкового обігу, що створює технічні можливості для першого етапу відмивання – розміщення. До третьої – інфляційні процеси та макроекономічна нестабільність, що підвищують мотивацію суб'єктів до тіньових операцій. До четвертої – надмірний податковий та адміністративний тиск, що формує стимули до виходу в тінь. До п'ятої – економічні дисбаланси та нерівність розподілу багатства, що створюють підґрунтя для попиту на послуги з відмивання.

Тіньова економіка як ключовий економічний чинник (детермінанта). У науковій літературі під тіньовою економікою у широкому сенсі розуміють усю сукупність економічної діяльності, яка з різних причин залишається поза офіційним статистичним обліком та системою державного контролю. У своєму дослідженні Н. Краус, К. Краус, В. Шевчук та А. Панченко серед детермінантів появи і розростання тіньової економіки в Україні назвали кризу фінансової системи, неефективне функціонування організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства та контролюючих органів, стихійний характер розвитку ринкової економіки з нерівномірністю розвитку різних сфер та регіонів, інфляційні процеси, а також нестабільність податкового законодавства [7, с. 77]. Для цілей кримінологічного аналізу важливо розрізняти тіньову економіку у широкому сенсі (включаючи неформальний, але законний сектор) та кримінальну економіку (заборонену законом діяльність). Злочинні доходи можуть «маскуватися» як за рахунок інтеграції в неформальний сектор, так і шляхом переплетення з іншими сегментами кримінальної економіки.

Зв'язок між рівнем тіньової економіки та масштабами легалізації є логічно двостороннім. З одного боку, чим більший тіньовий сектор саме кримінальної економіки, тим більше «брудних» коштів потребують легалізації. З іншого – розвинена тіньова інфраструктура полегшує сам процес відмивання, оскільки створює можливості для проведення операцій без належного контролю. Тіньова економіка та відмивання коштів справедливо розглядаються як явища, що підживляють фінансову систему держави зсередини та живлять інші криміногенні явища, зокрема корупцію.

В науковій та експертній спільноті існують різні підходи до вимірювання тіньової економіки, що дають суттєво різні результати. До найбільш поширених методів належать метод множинних індикаторів та множинних причин (MIMIC), метод попиту на готівку, електричний метод, метод розбіжностей між доходами та витратами, а також прямі методи на основі опитувань підприємців [9]. Ця методологічна різноманітність пояснює, чому оцінки тіньової економіки в Україні від різних джерел настільки розходяться.

Авторитетним у міжнародній науковій спільноті є дослідження Ф. Шнайдера. У спільному з Л. Медіною робочому документі МВФ за 2018 рік вони, застосувавши метод MIMIC, оцінили середній рівень тіньової економіки в 158 країнах за

1991–2015 роки у 31,9 відсотка ВВП, а в Україні цей показник сягав 44,8 відсотків ВВП – один з найвищих показників в Європі [10, с. 47].

Офіційну оцінку рівня тіньової економіки здійснює Міністерство економіки на підставі Методичних рекомендацій, затверджених наказом від 20.01.2021 № 104. За розрахунками Мінекономіки, у 2021 році інтегральний показник становив 32 відсотки від обсягу офіційного ВВП, у 2022 році – близько 30 відсотків [11, с. 2]. Ці дані хоч і формально підтверджують тенденцію до поступового зниження показників тінізації, проте не відображають реального масштабу проблеми в умовах воєнного стану, коли частина економіки функціонує поза будь-яким обліком.

Експертні оцінки свідчать про вищі показники цього явища. Голова Комітету Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики Д. Гетманцев у 2024 році оцінив частку тіньової економіки в Україні понад 50 відсотків ВВП, вказавши, що найактивніше в тіні працює торгівля підакцизними товарами [12]. За результатами дослідження, проведеного Інститутом соціально-економічної трансформації та CASE, збитки державного бюджету України від тіньових схем становлять суму в межах 450–500 мільярдів гривень на рік [22]. Ця цифра сама по собі красномовно свідчить, які обсяги фінансових потоків функціонують поза легальним обігом і є потенційним предметом подальшої легалізації.

Показовою є галузева динаміка тінізації. За оцінками експертів Економічної експертної платформи та CASE в Україні за підсумками 2024 року тіньова частка на ринку алкоголю за 9 місяців 2024 року знизилась до 22 відсотків – порівняно з 47 відсотками у 2022 році; тіньовий підакцизний ринок у 2023 році в абсолютних цифрах склав 117–120 мільярдів гривень [22]. Втім, навіть ці відносно позитивні тенденції не змінюють загальної картини: тіньовий сектор залишається одним з найбільших в Європі.

Готівковий обіг як технічна основа першого етапу відмивання. Висока частка готівкового обігу є одним з ключових економічних чинників детермінації легалізації. Готівка є зручним інструментом для першого етапу відмивання – розміщення – через відсутність автоматичного запису транзакцій, складність встановлення джерела походження та анонімність. FATF у доповіді «Money Laundering Through the Physical Transportation of Cash» (2015), підготовленій на підставі аналізу матеріалів понад 60 країн, охарактеризувала фізичне переміщення готівки як одну з найдавніших і найпоширеніших форм відмивання коштів та детально проаналізувала методи, якими послуговуються кримінальні правопорушники при транспортуванні – від перевезення у вантажних відправленнях до розподілу між кур'єрами [14].

Дані НБУ свідчать про значний і зростаючий обсяг готівки в обігу. За 2025 рік сума готівки збільшилась на 12,6 відсотка – на 103,9 мільярда гривень – і станом на 1 січня 2026 року становила 926,3 мільярда гривень [15]. Темпи приросту суттєво перевищили показники попереднього року (7,6 відсотка у 2024 році). Серед причин НБУ називає відновлення економічної активності, підвищення заробітних плат, а також зростання кількості атак на енергетичну інфраструктуру, що стимулює населення зберігати готівку [15].

Структура банкнот в обігу непрямо свідчить про збільшення великих готівкових розрахунків: найбільшу частку становлять банкноти номіналом 500 гривень (26 відсотків), а найбільш

динамічно зростала кількість банкнот номіналом 1000 гривень [15]. Великі купюри традиційно використовуються для приховання значних сум та полегшення їх фізичного переміщення – саме тому, до речі, Європейський центральний банк у 2016 році припинив емісію банкнот номіналом 500 євро через міркування протидії відмиванню.

Водночас інформаційне агенство «УНІАН» з посиланням на дані НБУ публікує дані про те, що співвідношення обсягу готівки до розміру економіки наприкінці 2025 року становило близько 10,4 відсотка ВВП [16], що свідчить про поступове зменшення відносної ролі готівки завдяки безготівковим розрахункам. В умовах воєнного стану це відносне зниження частково компенсується розширенням операцій з криптовалютою та іншими цифровими активами, а конвертаційні центри – схеми переведення безготівкових коштів у готівку – залишаються одним з найпоширеніших механізмів відмивання коштів в Україні. Самостійні журналістські розслідування 2024–2026 років, а також журналістські аналізи розслідувань СБУ та Національної поліції фіксують конкретні випадки, коли через такі схеми проходили кошти від переможців державних тендерів на мільярди гривень [23].

Інфляційні процеси та макроекономічна нестабільність. Зв'язок між інфляцією та відмиванням коштів не є прямим, але реальний і реалізується через кілька механізмів. По-перше, в умовах високої інфляції зростає попит на конвертацію національної валюти в активи, що зберігають вартість, – іноземну валюту, нерухомість, дорогоцінні метали, цифрові активи. Ці категорії традиційно використовуються у схемах легалізації. По-друге, макроекономічна нестабільність знижує ефективність фінансового моніторингу: в умовах різких коливань курсів і цін складніше виокремити підозрілі операції серед «нормальних». Кризові періоди, як правило, супроводжуються зростанням податкового навантаження у зв'язку з необхідністю заповнити прогалини державного бюджету, погіршенням якості державних послуг та посиленням корупції, унаслідок чого рівень тіньової економіки зростає – а разом з ним і обсяги коштів, що потребують легалізації.

В українському контексті після початку повномасштабного вторгнення виникло специфічне середовище: різке збільшення обсягів благодійних та волонтерських внесків, переказів від громадян за кордоном (велика кількість біженців), виплат внутрішньо переміщеним особам сформувало великий легальний фінансовий потік, на тлі якого виявляти підозрілі операції, пов'язані з відмиванням, значно складніше. Ця обставина сама по собі є криміногенним чинником, хоча і не типовим економічним. Також в перший рік повномасштабного вторгнення, коли НБУ штучно утримував курс гривні на нижчих від реального позначках, багато переказів закордон були здійснені з метою заробітку на різниці між реальним курсом валюти, та офіційним курсом НБУ, за яким здійснювали обмін валют банки. Цей потік коштів ще більше ускладнив фіксацію та протидію злочинному фінансовому потоку в банківській системі.

Надмірний податковий та адміністративний тиск. Податковий чинник тісно пов'язаний з тіньовою економікою, проте має самостійне кримінологічне значення. Для значної частини суб'єктів малого та середнього підприємництва тіньова економіка була та залишається вимушеним способом адаптації до надмірного фіскального чи адміністративного тиску [13, с. 45].

Це важливо для розуміння детермінації легалізації, оскільки створює соціальну базу для тінювих операцій, частина з яких переплітається з кримінальними схемами відмивання.

Водночас слід уникати спрощеного погляду на цей зв'язок. У країнах ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) за порівнянню або навіть вищого рівня оподаткування масштаби тінювої економіки помітно менші, ніж в Україні [17]. Отже, оподаткування саме по собі не є першопричиною тінізації. Криміногенне значення податкового чинника проявляється переважно у поєднанні з корупцією, нестабільністю законодавства та недовірою до держави.

Економічні дисбаланси та нерівність розподілу багатства. У кримінологічній літературі усталеним є положення про те, що значна нерівність у розподілі доходів і багатства є потужним криміногенним фактором, оскільки породжує соціальну напругу і формує мотивацію до неправомірного збагачення. Щодо легалізації цей зв'язок реалізується специфічно: значна концентрація капіталу в руках обмеженого кола осіб за умов непрозорого його походження об'єктивно створює попит на послуги з «обілення» коштів.

Як справедливо зазначає Н. А. Лугіна, основною причиною легалізації доходів в Україні є тісний зв'язок усередині підприємницьких ділових груп і політичних кіл, де самозбагачення є основною метою, а політичні лідери надають найбільш монополий захист в обмін на хабарі [18, с. 162]. Ця теза знаходить конкретне підтвердження у резонансних кримінальних провадженнях. За даними НАБУ та САП, протягом 2021–2025 років через підконтрольні учасникам схеми суб'єкти було легалізовано понад 460 мільйонів гривень шляхом інвестування в будівництво; вперше це будівництво зафіксували журналісти Bihus.Info, після чого НАБУ відкрило провадження, а у травні 2026 року підозру за ч. 3 ст. 209 КК отримав експолова Офісу Президента [24]. Проте, заради справедливості аналізу варто зазначити, що на момент написання наукової роботи в даній справі немає рішення суду.

Паралельно розслідувана схема відмивання через мережу фіктивних компаній-посередників у державних закупівлях засвідчила, що тінюві фінансові потоки нерідко пов'язані з переможцями тендерів. Журналісти зафіксували конкретний випадок, коли компанія з практично нульовим офіційним доходом виграла державні тендери на понад 700 мільйонів гривень [23]. Економічний механізм тут прозорий: відсутність реальної конкурентоспроможності таких компаній компенсується доступом до тінювих фінансових ресурсів, у тому числі до вже легалізованих злочинних коштів.

Висновки. Підсумовуючи проведений аналіз, можна сформулювати такі основні положення.

По-перше, економічні детермінанти посідають одне з центральних місць у системі детермінант легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, оскільки саме економічне середовище визначає базові умови функціонування схем відмивання. У вітчизняній кримінологічній доктрині цей висновок підтверджується роботами О. Г. Кальмана, В. М. Дрьоміна, І. Г. Бірюкової та Н. А. Лугіної, хоча комплексного самостійного дослідження ця тема досі не отримала.

По-друге, серед економічних чинників провідне значення мають тінюва економіка, висока частка готівкового обігу, інфляційні процеси та макроекономічна нестабільність, надмірний податковий та адміністративний тиск, а також економічні ди-

сбаланси і нерівність. Кожен з них має самостійне кримінологічне значення, проте їхня сумарна дія значно перевищує суму окремих впливів.

По-третє, в умовах України рівень тінювої економіки оцінюється від 30 до понад 50 відсотків ВВП, готівковий обіг станом на 1 січня 2026 року перевищив 926 мільярдів гривень, а кількість кейсових повідомлень про підозрілі операції до Держфінмоніторингу у 2024 році зросла на 112 відсотків. Питома вага правопорушень за ст. 209 КК України за даними кримінальних проваджень виросла з 4,8 відсотка у 2019 до 20 відсотків у 2023 році [20, с. 22].

Література:

1. Money Laundering Overview. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/money-laundering/overview.html>
2. Estimating Illicit Financial Flows Resulting from Drug Trafficking and Other Transnational Organized Crimes : Research Report. Vienna : UNODC, October 2011. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Studies/Illicit_financial_flows_2011_web.pdf
3. Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 513 с.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ : Ін Юре, 2007. 424 с.
5. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 432 с.
6. Дрьомін В. М. Механізми інституціоналізації тінювої економіки. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. Т. 10. С. 351–361.
7. Краус Н. М., Краус К. М., Шевчук В. О., Панченко А. О. Тінюва економіка в Україні: причини, масштаби та наслідки розвитку. Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій. 2020. № 1(5). С. 77–85.
8. Пісний В.І. Розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного службовою особою у вигляді неправомірної вигоди : дис. ... д-ра філос. : 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2024. 312 с.
9. Іщук М. А. Оцінка тінювої економіки України: методи та ключові фактори. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління. 2023. № 9. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-9-03-06>
10. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? 2018. WP/18/17. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>
11. Загальні тенденції тінювої економіки в Україні : аналітичний матеріал Міністерства економіки України. 2021. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
12. Тінюва економіка в Україні 2024 року становить понад 50 відсотків ВВП – Гетьманцев Д.О.. OBOZ.UA. 08.02.2024. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/analytics-and-forecasts/polovina-ukrainskoi-ekonomiki-hovaetsya-v-tini-nazvano-najproblemnishi-galuzi.htm>
13. Ємельяненко І. С. Тінюва економіка в Україні як перешкода розвитку малого та середнього підприємництва. URL: <https://conf-keip.kpi.ua/article/view/346607>
14. Financial Action Task Force (FATF) and Middle East and North Africa Financial Action Task Force (MENAFATF). Money Laundering

- Through the Physical Transportation of Cash*. Paris : FATF/OECD, October 2015. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/reports/money-laundering-through-transportation-cash.pdf>
15. Готівка в обігу України у 2025 році зросла на 12,6% – НБУ. *Економічна правда*. 21.01.2026. URL: <https://epravda.com.ua/finances/gotivka-v-obigu-ukrajini-u-2025-roci-zrosla-na-12-6-nbu-816872/>
 16. Українці переходять на готівку: чому зростає кеш. УНІАН. 03.02.2026. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/ukrajinci-perehodyat-na-gotivku-chomu-zrostaie-kesh-i-chi-varto-trimati-usi-koshti-pid-podushkoju-13274640.html>
 17. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналіз. доп. / Т. А. Тишук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2011. 96 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-03/TEN.indd-532d7.pdf>
 18. Лугіна Н. А., Омелян М. В. Кримінологічна характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Ірпінський юридичний часопис*. 2019. Вип. 2. С. 158–165. DOI: 10.33244/2617-4154.2019.158-165
 19. Звіт Державної служби фінансового моніторингу України за 2024 рік. Київ, 2025. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/0350/2025/REPORT2024.pdf>
 20. Кундельська І. С. Запобігання легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом в Україні : дис. ... д-ра філос. : 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2024. 273 с.
 21. Бірюкова І. Г. Кримінологічні засади запобігання та протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Університет державної фіскальної служби України. Ірпін, 2021. 222 с.
 22. Лашук Є. Якими є найбільші схеми тіньової економіки України? Інтерфакс-Україна. 05.11.2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/1025298.html>
 23. Від держзакупівель до фіктивних фірм: хто засвітився у великій схемі відмивання грошей в Україні. Телеграф. 2026. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/5943053-vid-derzhzakupivel-do-fiktivnikh-firm-khto-zasvitivsia-u-velikiy-skhem-vidmivannya-groshey-v-ukraini>
 24. Єрмак отримав підозру: НАБУ розкрило подробиці справи «Династія». РБК-Україна. 11.05.2026. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/ermak-otrimav-pidozru-cherez-dinastiju-nabu-1778527230.html>
 25. Гроші з фортифікацій, офшори та фірми-двійники: викрито масштабні схеми відмивання коштів. *Obozrevatel*. 2026. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/economy/groshe-z-fortifikatsij-ofshori-ta-firmi-dvijniki-vikrito-masshtabnshemi-vidmivannya-koshtiv-u-derzhfinmonitoringu.htm>



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Martyn P. Economic determinants of the legalization (laundering) of property obtained through crime

Summary. Economic determinants occupy one of the central places in the system of factors that condition the legalization (laundering) of property obtained through crime, since it is the economic environment that defines the basic conditions under which laundering schemes can operate. The article substantiates the expediency of treating economic factors not as a part of the broader problem of economic crime, but as a relatively independent category of criminological analysis. By their nature, these factors belong predominantly to conditions rather than causes of laundering: economic reality itself is not criminally unlawful, yet it shapes an environment in which the legalization of criminal proceeds becomes more probable. On the basis of an analysis of scholarly literature and empirical data, five main groups of economic determinants are distinguished: the shadow economy as an environment in which criminal proceeds are both generated and simultaneously whitened; a high share of cash circulation, which creates the technical opportunities for the placement stage; inflationary processes and macroeconomic instability, which increase the demand for shadow transactions; excessive tax and administrative pressure, which stimulates going into the shadows; and economic imbalances and inequality in the distribution of wealth, which shape the demand for laundering services. The analysis draws on the data of the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), according to which between 2 and 5 percent of global GDP is laundered annually, on estimates of the shadow economy in Ukraine ranging from 30 to over 50 percent of GDP, on the statistics of the National Bank of Ukraine on cash circulation, which as of 1 January 2026 exceeded 926 billion hryvnias, as well as on the reports of the State Financial Monitoring Service of Ukraine and materials of journalistic investigations. Particular attention is paid to the specific operation of economic factors under martial law, when significant legal financial flows make it more difficult to detect suspicious transactions. It is concluded that the combined effect of economic determinants significantly exceeds the sum of their individual influences, and therefore counteracting laundering requires taking into account the very economic environment in which it is committed.

Key words: legalization (laundering) of property, money laundering, economic crime, economic determinants, shadow economy, de-shadowing, corruption crime, crime indicators, subject of criminal offense, martial law.

Дата першого надходження статті до видання: 05.07.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 31.07.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ



Жила О. Б.,*аспірант кафедри кримінального процесу**Національної академії внутрішніх справ**ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7996-0973>*

НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА ЩОДО РОЗГЛЯДУ КЛОПОТАННЯ ПРО АРЕШТ МАЙНА

Анотація. У статті здійснено аналіз норм кримінального процесуального законодавства та його правозастосовної практики щодо розгляду клопотання про арешт майна. Звертається увага на проблему юридичної точності під час визначення переліку осіб, які можуть бути учасниками судового розгляду клопотання про накладення арешту на майно. Встановлено, що положення частини 1 статті 172 Кримінального процесуального кодексу України не містить прямого та чіткого текстуального закріплення положення щодо участі потерпілого та його представника під час розгляду клопотання про накладення арешту на майно. Проте аналіз правозастосовної практики засвідчує непоодинокі випадки накладення арешту саме на майно потерпілого як учасника кримінального провадження. Обґрунтована доцільність доповнення норм кримінального процесуального законодавства положенням, яке надасть можливість потерпілому та його представнику бути присутніми під час судового розгляду клопотання про накладення арешту на майно чи клопотання про скасування арешту майна.

Звертається увага на проблему юридичної визначеності щодо обов'язкової участі сторін кримінального провадження під час судового розгляду клопотання про накладення арешту на майно. Обґрунтовано, що особа, яка звернулася з клопотанням про накладення арешту на майно (слідчий, прокурор чи цивільний позивач), має бути обов'язковим учасником судового розгляду цього клопотання. Зазначено, що участь сторін кримінального провадження (сторони захисту та сторони обвинувачення) у судовому розгляді клопотання про накладення арешту на майно гарантує можливість доведення до суду своєї позиції та наведення аргументів, чим забезпечується реалізація засади змагальності сторін кримінального провадження. Встановлено, що у кримінальному процесуальному законодавстві закріплена можливість розгляду клопотання про арешт майна без повідомлення про цей факт підозрюваного, обвинуваченого чи іншого власника майна. Такий порядок передбачений для випадків, коли щодо майна, на яке планується накласти арешт, не було застосовано ні тимчасового вилучення, ні попереднього арешту. Можливість розгляду клопотання про арешт майна без повідомлення про цей факт власника майна обумовлена наявністю ризиків приховати, пошкодити, зіпсувати, знищити, перетворити чи відчужити майно, на яке планується накладати арешт. Зауважено, що такі ризики (знищення, приховування, пошкодження, псування тощо) мають бути наявними та обґрунтованими.

Ключові слова: арешт майна, кримінальне провадження, судовий розгляд, потерпілий, представник потерпілого, слідчий, прокурор.

Постановка проблеми. Арешт майна є заходом забезпечення кримінального провадження, яким обмежується право особи на відчуження, розпорядження та/або користування майном. Враховуючи те, що під час арешту майна обмежується конституційне право особи щодо володіння певним майном, то вирішення питання щодо його застосування має здійснюватися з дотриманням засади верховенства права. Таке рішення має ухвалюватися з врахуванням принципу пропорційності, що обумовлює пошук балансу між публічним інтересом держави (досягнення завдань кримінального судочинства) та приватним інтересом власника майна (правом особи володіти, користуватися чи розпоряджатися належним йому майном).

Участь сторін кримінального провадження та володільця майна у розгляді клопотання про накладення арешту на майно гарантує реалізацію змагальності судового розгляду та можливість представлення перед судом аргументів на користь своєї позиції. Проте аналіз норм Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України засвідчує проблеми юридичної визначеності під час закріплення процесуальної форми розгляду клопотання про арешт майна.

Стан дослідження. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження був предметом дослідження таких вчених-процесуалістів як В. А. Александрова, О. В. Верховняк-Герасименко, І. В. Глов'юк, А. С. Котова, Г. М. Куцкір, В. В. Михайленко, А. Р. Туманянц, О. Ю. Хабло тощо. Вказані вчені, здебільшого, досліджували проблеми накладення чи скасування арешту на майно. Проте, проблеми процедури розгляду клопотання про застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження не отримали належного наукового аналізу, що обумовлює потребу їх дослідження.

Мета статті полягає у комплексному аналізі теоретичних положень, норм законодавства та правозастосовної практики щодо розгляду клопотання про арешт майна, виявлення проблем та розробка рекомендацій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Процесуальний порядок розгляду питання про арешт майна визначений у ст. 172 КПК України, де вказано, що «клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею, судом не пізніше двох днів з дня його надходження до суду, за участю слідчого та/або прокурора, цивільного позивача, якщо клопотання подано ним, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності – також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження» [1].

Наведене положення засвідчує, що законодавець не вказав потерпілого та його представника як учасників судового розгляду

ду клопотання про арешт майна. Втім, аналіз правозастосовної практики засвідчує, що під час кримінального провадження непоодинокими є випадки накладення арешту на майно саме потерпілого, зокрема, – це речові докази, які були предметом злочинного посягання. Так, слідчий суддя Автозаводського районного суду м. Кременчука розглянув клопотання слідчого про арешт майна в кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 185 КК України, в присутності слідчого, але без потерпілого (власника викрадених речей). За результатами розгляду клопотання слідчий суддя ухвалив рішення: накласти арешт на майно, вилучене в ході обшуку (картку банку, картку медичного страхування, бездротові навушники), повернути потерпілому вказані речі та зобов'язати його надавати це майно на вимогу органу досудового розслідування [2].

Хоча в наведеному прикладі слідчий суддя і повернув речові докази потерпілому (власнику викрадених речей), проте його відсутність під час розгляду клопотання про арешт майна не дозволила потерпілому надати суду свої доводи чи заперечення на користь прийняття відповідного процесуального рішення. У зв'язку з наведеним, підтримуємо позицію науковців, які вважають, що потерпілий обов'язково повинен бути повідомлений про розгляд клопотання щодо накладення арешту на майно [3, с. 11].

Варто зауважити, що хоча ч. 1 ст. 172 КПК України не має прямого текстуального закріплення положення щодо участі потерпілого під час розгляду клопотання про арешт майна, але аналіз наведеної норми засвідчує, що потерпілий може брати участь у розгляді цього клопотання, якщо він є цивільним позивачем.

Зокрема, в ухвалі Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 10 березня 2020 року вказано, що суддя задовольнив клопотання потерпілої та її представника, наклавши арешт на автомобіль обвинуваченого, шляхом позбавлення права на його відчуження та розпорядження з метою забезпечення позовних вимог у цьому кримінальному провадженні [4]. У цьому випадку клопотання про арешт майна розглядалося в присутності потерпілого та його представника, що вказано в ухвалі. Проте, потерпілий та його представник зверталися з клопотанням та брали участь у його розгляді як цивільний позивач та його представник. Це положення визначено у ч. 1 ст. 171 КПК України, де вказано, що з клопотанням про арешт майна до слідчого судді, суду має право звернутися прокурор, слідчий за погодженням з прокурором, а з метою забезпечення цивільного позову – також цивільний позивач. Відповідне правило вказано і щодо участі цих осіб у розгляді поданого клопотання (ч. 1 ст. 172 КПК України).

Якщо ж потерпілий не є цивільним позивачем, то він може звертатися з клопотанням про накладення арешту на майно та брати участь у судовому розгляді цього клопотання за умови, що він є власником майна, щодо якого вирішується питання про арешт. Тобто, як справедливо відмічає А. С. Котова, інтерпретація положення ч. 1 ст. 172 КПК України дозволяє стверджувати, що потерпілий цілковито підпадає під категорію «інший власник майна». Але вчена наголошує, що «застосування інтерпретації як способу подолання законодавчого недоліку хоч і полегшує правозастосування, проте не виправдовує дефектів законодавчої техніки. Стосовно ж самого дефекту, то він полягає у тому, що потерпілий є самостійним чітко визначеним у КПК суб'єктом кримінального провадження» [5, с. 185–186].

Аналогічна ситуація прослідковується і в ч. 1 ст. 174 КПК України, яка корелюється із ч. 1 ст. 172 КПК України, та в якій також не вказано потерпілого як суб'єкта звернення з клопотанням про скасування арешту майна, а йдеться про іншого власника або володільця майна. І це правило широко застосовується на практиці. Зокрема, ухвалою Кременчуцького районного суду Полтавської області від 23 січня 2024 року задоволено клопотання потерпілої про скасування арешту майна та передачу їй на відповідальне зберігання речових доказів. Таке рішення обґрунтовано тим, що ці речі господарського призначення вилучено та вже тривалий час перебувають під арештом, що позбавляє власника можливості ними користуватися [6].

Втім, якщо потерпілий не є ні власником майна, ні цивільним позивачем, то суд, як правило, відмовляє у розгляді поданого ним клопотання про накладення арешту на майно. Зокрема, слідчий суддя Білоцерківського міськрайонного суду Київської області відмовив у задоволенні клопотання потерпілого про арешт майна на підставі того, що в заявленому клопотанні відсутнє обґрунтування його пред'явлення для забезпечення цивільного позову, а в матеріалах кримінального провадження відсутні відомості про пред'явлення потерпілим цивільного позову [7].

Отже, вищенаведений аналіз засвідчує потребу вдосконалення законодавства щодо визначення переліку учасників судового розгляду клопотання про арешт майна та обумовлює необхідність закріплення серед переліку таких учасників потерпілого та його представника. Адже саме потерпілому заподіюється шкода внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Тому він повинен мати можливість представити перед судом ті аргументи, які є важливими для прийняття відповідного процесуального рішення, висловлювати заперечення щодо арешту його майна чи щодо порядку його зберігання. Адже для потерпілого є різниця, де буде зберігатися його майно – в органі досудового розслідування, чи він сам буде відповідальний за збереження арештованого майна.

Наведене вище засвідчує потребу закріплення серед переліку учасників розгляду клопотання про накладення чи скасування арешту майна «потерпілого та його представника» (ч. 1 ст. 172 та ч. 1 ст. 174 КПК України).

Відповідно до положень ч. 1 ст. 172 КПК України клопотання про арешт майна розглядається за участю слідчого, прокурора, цивільного позивача, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності – також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання [1]. Аналізуючи цю норму, А. Р. Туманянц звертає увагу на не досить «вдалу» її редакцію «суто з граматичної (мовної) точки зору, бо не зовсім зрозуміло неприбуття яких осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання – лише захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, або ж, окрім цих осіб, ще і слідчого та/або прокурора, цивільного позивача, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна» [8, с. 197].

На цій проблемі зауважувала і О. В. Верховгляд-Герасименко, стверджуючи, що якщо слідчий, прокурор або інші заінтересовані особи не прибувають у судові засідання, то фактично слідчий суддя, суд є єдиним у трьох особах: він і суб'єкт обґрунтування вимог, і суб'єкт заперечень щодо їх суті, і суб'єкт вирішення

спору [9, с. 341–342]. Зокрема, в ухвалі слідчого судді Білоцерківського міськрайонного суду від 8 серпня 2024 року вказано, що в судові засідання учасники не з'явилися. Від прокурора надійшло клопотання про розгляд поданого ним клопотання без його участі. Власник майна або його представник в судові засідання не з'явилися, представник надіслав заяву про розгляд клопотання без його участі [10]. Тобто, розгляд клопотання по факту здійснювався слідчим суддею одноособово. У такому випадку сумнівно видається реалізація засади змагальності як базової вимоги судового розгляду. Адже слідчий суддя фактично був єдиним суб'єктом розгляду клопотання про накладення арешту на майно, виконуючи такі функції як підтримання клопотання, заперечення клопотання та його вирішення.

Обов'язкова участь особи, яка звернулася з клопотанням про арешт майна, обумовлена потребою підтримання поданого ним клопотання під час судового розгляду. На користь цього твердження свідчить положення ч. 1 ст. 173 КПК України, де зазначено, що «слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про арешт майна, якщо особа, що його подала, не доведе необхідність такого арешту, а також наявність ризиків» [1]. Окрім цього, колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у постанові від 1 жовтня 2019 року вказала, що «тягар доведення необхідності застосування спеціальної конфіскації покладається на сторону обвинувачення, яка має обґрунтувати свої доводи і вказати, що саме підлягає спеціальній конфіскації – гроші, цінності тощо, та чи вирішувалося питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо майна з метою забезпечення спеціальної конфіскації» [11].

Отже, відсутність юридичної визначеності при формулюванні ч. 1 ст. 172 КПК України щодо обов'язкової участі певних осіб при розгляді клопотання про накладення арешту на майно призводить до можливості розгляду цього клопотання слідчим суддею фактично одноособово, що, відповідно, ставить під сумнів реалізацію засади змагальності кримінального провадження.

Вищенаведене дозволяє підтримати вчених, які стверджують, що особа, яка звернулася з клопотанням про арешт майна (слідчий, прокурор чи цивільний позивач) має бути обов'язковим учасником розгляду цього клопотання. Участь цих осіб у судовому засіданні забезпечує доведення переконливості поданого клопотання. Адже особа, яка звернулася з клопотанням, повинна представити перед судом свої доводи. У зв'язку з наведеним пропонуємо друге речення ч. 1 ст. 172 КПК України викласти у такій редакції: «Неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання, за виключенням особи, яка звернулася з клопотанням».

Окремої уваги заслуговує питання розгляду клопотання про арешт майна без повідомлення власника цього майна. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 172 КПК України «клопотання слідчого, прокурора, цивільного позивача про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, їх захисника, представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо це є необхідним з метою забезпечення арешту майна» [1]. Тобто, коли щодо майна не застосовувалося тимчасове вилучення, то клопотання про накладення арешту на це майно може розглядатися без повідомлення, та, відповідно, участі у судовому розгляді власника майна, його захисника,

представника чи законного представника. Але, якщо має розглядатися клопотання про арешт тимчасово вилученого майна, то власник такого майна чи особи, які його представляють, обов'язково мають бути повідомлені про час та місце розгляду відповідного клопотання.

З одного боку участь власника майна забезпечує реалізацію засади змагальності під час вирішення питання про накладення арешту на майно, що здійснюється шляхом представлення перед судом аргументів на підтримання власної позиції. При цьому аргументи сторін мають бути «почуті», тобто суд зобов'язаний провести ретельний розгляд подань, аргументів та доказів, поданих сторонами [12]. Але з іншого боку – після отримання повідомлення про запланований розгляд клопотання власник майна буде мати можливість його приховати, пошкодити, зіпсувати, знищити, перетворити чи відчужити, що перешкоджатиме досягненню завдань кримінального провадження. У зв'язку з цим ми не погоджуємося з позицією вчених, які пропонують повністю відмовитися від можливості розгляду клопотання про арешт майна без повідомлення власників майна про такий розгляд [13, с. 217].

Ситуацію, що аналізується, варто розглядати з позиції конкуренції приватних та публічних інтересів. Зокрема, приватного інтересу власника майна бути присутнім під час розгляду клопотання про накладення арешту на майно та відстоювати перед судом свою позицію, а також публічного інтересу держави забезпечити досягнення завдань кримінального провадження шляхом накладення арешту на певне майно.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що відступ від загального порядку судового розгляду клопотання про арешт майна, який передбачає повідомлення власника майна про час та місце розгляду відповідного клопотання, має застосовуватися лише у виняткових випадках, якщо цього потребують обставини провадження. Інтерпретація ч. 2 ст. 172 КПК України дозволяє стверджувати, що розгляд клопотання про арешт майна без повідомлення власника майна має здійснюватися лише в разі необхідності забезпечення арешту майна при наявності ризиків приховати, пошкодити, зіпсувати, знищити, перетворити чи відчужити майно, на яке планується накладати арешт. Такі ризики мають бути наявними та обґрунтованими.

Разом з цим, аналіз правозастосовної практики засвідчує непоодинокі випадки недотримання вимог КПК України щодо повідомлення заінтересованих осіб про розгляд клопотання про арешт майна (коли таке повідомлення є обов'язковим), або зловживання можливістю неповідомлення, що зумовлює розгляд клопотання про арешт майна без присутності власника цього майна, чи осіб, які його представляють. Як зауважує А. В. Плотнікова, можливість розгляду клопотання про арешт майна за відсутності цих осіб перетворила положення закону в просту формальність [14, с. 197].

Більше того, неповідомлення власника тимчасово вилученого майна про розгляд клопотання щодо накладення арешту на це майно було предметом розгляду Великої палати Верховного Суду, яка у постанові від 5 вересня 2019 року погодилася з висновком Вищої ради правосуддя про те, що суддя допустив очевидне порушення норм процесуального права. Зокрема, Верховний Суд визнав порушення суддею вимог ст. 172 КПК України, так як ним не було вчинено жодних дій щодо встановлення та залучення власників тимчасово вилученого майна до розгляду клопотання про арешт такого майна, що призвело до

неповного дослідження обставин справи, порушення прав власників вилученого майна надавати слідчому судді свої аргументи та заперечення проти накладення арешту на таке майно [12]. При цьому зауважено, що ч. 2 ст. 172 КПК України передбачає можливість розгляду клопотання про арешт майна без власника вилученого майна лише у випадках, коли це майно перебуває у володінні та розпорядженні власника майна, тобто якщо воно не було тимчасово вилученим [12].

Окрім того, у ч. 9 ст. 170 КПК України передбачена можливість накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. У цій нормі визначено, що такі заходи застосовуються строком до 48 годин. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор звертається до слідчого судді із клопотанням про арешт майна [1]. За юридичною природою попередній арешт майна можна порівняти із тимчасовим вилученням, адже в обох випадках власник майна позбавляється можливості ним користуватися чи розпоряджатися до винесення судового рішення щодо арешту майна. Тобто, ризиків приховати, пошкодити, зіпсувати, знищити, перетворити чи відчужити майно у його власника немає як при застосуванні тимчасового вилучення, так і при застосуванні попереднього арешту. Тому в разі застосування попереднього арешту майна клопотання про накладення на нього арешту також має розглядатися за обов'язкового повідомлення власника майна про час та місце розгляду такого клопотання.

Висновки. Відсутність юридичної визначеності при формулюванні ч. 1 ст. 172 КПК України може зумовити ухвалення неправомірного рішення про арешт майна. Кримінальне процесуальне законодавство потребує вдосконалення з метою прямого текстуального закріплення «потерпілого та його представника» серед переліку учасників розгляду клопотання про арешт чи скасування арешту майна. Окрім того, відсутність юридичної визначеності щодо обов'язкової участі осіб, які звернулися з клопотанням про арешт майна, при його розгляді призводить до можливості розгляду поданого клопотання слідчим суддею фактично одноособово. Особа, яка звернулася з клопотанням про арешт майна, обов'язково повинна бути присутня під час його розгляду. Клопотання про накладення арешту на майно може розглядатися без повідомлення власника майна та осіб, які його представляють, при дотриманні таких умов: 1) щодо майна, на яке планується накладати арешт, не застосовано тимчасове вилучення чи попередній арешт; 2) є підстави вважати, що власник майна буде намагатися приховати, пошкодити, зіпсувати, знищити, перетворити, відчужити майно, на яке планується накласти арешт.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука від 28.01.2022 р. у справі 524/366/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102902055>
3. Александрова В. А. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 19 с.
4. Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 10.03.2020 р. у справі 185/3541/19. Єдиний державний

реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88086467>

5. Котова А. С. Процесуальний порядок арешту майна у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 270 с.
6. Ухвала Кременчуцького районного суду Полтавської області від 23.01.2024 р. у справі № 536/352/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116463677>
7. Ухвала Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 13.11.2018 р. у справі № 357/13011/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77793199>
8. Туманянц А. Р. Медведєв В. І. Арешт майна у кримінальному провадженні: окремі проблеми застосування. *Право і суспільство*. 2018. № 2, ч. 3. С. 194–199.
9. Верхогляд-Герасименко О. В. До питання застосування арешту майна у кримінальному провадженні. *Кримінальний процес: сучасний вимір та перспективні тенденції*: матеріали І Харківського кримінального процесуального полілогу (Харків, 16.12.2016). Харків: Право, 2017. С. 335–342.
10. Ухвала Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 08.08.2024 р. у справі № 357/11086/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120909111>
11. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 01.10.2019 р. у справі № 760/5853/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84788825>
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.09.2019 р. у справі № 11-375cap19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84583378>
13. Смалюк Т. В. Проблемні питання регламентації накладення арешту на майно в кримінальному провадженні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки, 2020. № 3. Т. 31. С. 214–219.
14. Плотнікова А. В. Деякі практичні аспекти скасування арешту майна у кримінальному провадженні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 29. С. 196–200.

Zhylya O. Normative regulation and law enforcement practice regarding the consideration of a request for seizure of property

Summary. The article analyses the norms of criminal procedural legislation and law enforcement practice regarding the consideration of a petition for seizure of property. It was noted that there was ambiguity about the list of participants who could join the trial concerning the request for seizure of property. It was established that the provision of Part 1 of Article 172 of the Criminal Procedure Code of Ukraine does not contain a direct textual consolidation of the rule regarding the participation of the victim and his representative during the consideration of the request for seizure of property. Although the analysis of law enforcement certifies rare cases of seizure of the victim's property, the necessity of adding a provision to criminal procedural legislation that allows the victim and their representative to be present during the consideration of request for seizure of property is justified.

The issue of legal certainty concerning the mandatory involvement of parties in criminal proceedings during the review of an application to seize property was noted. It is justified that the person who applied for the seizure of property (investigator, prosecutor, civil plaintiff) should be a mandatory participant in its consideration. It is noted that the participation of the parties to the criminal proceedings in the trial of the request for seizure of property guarantees the possibility

of bringing their position to court and the implementation of the principle of adversarial nature of the parties. It has been determined that the legislator sets the condition for considering a petition to seize property without informing the suspect, the accused, or the property owner about it. This procedure applies when neither temporary nor preliminary seizure was

executed on the property intended for seizure. This is due to the presence of risks to hide, destroy or distort the property that is planned to be seized. It is noted that the risks of destruction of such property must be present and justified.

Key words: seizure of property, criminal proceedings, trial, victim, victim's representative, investigator, prosecutor.



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу
(CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 02.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Погорецький М. А.,*доктор юридичних наук, професор,**член-кореспондент Національної академії правових наук України,**перший проректор**Київського національного університету імені Тараса Шевченка**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0936-0929>*

ЗАСОБИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ: ДОКТРИНАЛЬНА МОДЕЛЬ ПОНЯТТЯ, СИСТЕМИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті сформовано авторську доктринальну модель засобів кримінального процесуального доказування з урахуванням їх місця у загальній системі структурних елементів доказування. Обґрунтовано, що засоби доказування є самостійним елементом внутрішньої структури кримінального процесуального доказування поряд з об'єктом, предметом, суб'єктами, метою, завданнями та результатом. Визначення засобу через юридично регламентований спосіб доказової діяльності розкриває зміст цього структурного елемента, але не змінює його місця у внутрішній структурі. Отримання та використання доказів, натомість, характеризують зовнішній функціональний прояв доказової діяльності. На цій основі засіб кримінального процесуального доказування визначено як самостійний елемент внутрішньої структури доказування, зміст якого становить юридично регламентований кримінальним процесуальним законом спосіб здійснення доказової діяльності суб'єктом доказування в межах його процесуального статусу, функціонально спрямований на отримання або використання доказів. Обґрунтовано базову систему засобів доказування, що складається із засобів отримання доказів та засобів використання доказів. Перевірку й оцінку доказів визначено як наскрізні складові, які супроводжують обидва функціональні напрями та не утворюють самостійних однорівневих груп засобів. Проведено розмежування доказу, джерела доказової інформації, процесуальної форми доказу, процесуальної дії та засобу доказування. Доведено необхідність відмежування кримінальних процесуальних засобів від криміналістичних, науково-технічних, інформаційно-аналітичних і цифрових інструментів, які забезпечують практичну реалізацію процесуальної діяльності, але не набувають самостійного процесуального статусу лише внаслідок їх використання під час доказування. Запропоновано критерій процесуальної автономності відповідного засобу. Сформовано систему критеріїв правомірності застосування засобів доказування, яка охоплює належну правову підставу, суб'єктну компетенцію, законну мету, установлену процесуальну форму, процесуальну доброчесність, а для засобів, пов'язаних із втручанням у права людини, також необхідність, пропорційність і належний судовий контроль. Особливо обґрунтовано значення процесуальної простежуваності, автентичності, цілісності, перевірюваності та ефективної оспорюваності доказового матеріалу. На матеріалах практики Верховного Суду, Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу показано взаємозв'язок між правомірністю застосування засобу, процесуальним оформленням результату, допустимістю доказу та його подальшим використанням. Теоретичне зна-

чення запропонованої моделі полягає у категоріальному узгодженні внутрішньої та зовнішньої структур доказування, а практичне – у можливості послідовно визначати правовий режим конкретного способу доказової діяльності, компетенцію суб'єкта, вимоги до фіксації результату та наслідки порушення встановленої процедури.

Ключові слова: кримінальне процесуальне доказування; засоби доказування; отримання доказів; використання доказів; доказ; процесуальна форма доказу; допустимість доказів; криміналістичні засоби; цифрова форма доказу; процесуальна доброчесність.

Постановка проблеми. Категорія засобів кримінального процесуального доказування має фундаментальне значення для теорії доказового права, оскільки через неї розкривається, якими юридично визначеними способами суб'єкти доказування реалізують свої процесуальні права та повноваження щодо отримання і використання доказів. Водночас у вітчизняній доктрині поняттям «засоби доказування» охоплюються різні за природою явища: докази і фактичні дані, джерела доказової інформації, процесуальні дії, способи отримання доказів, спеціальні знання, криміналістичні прийоми, науково-технічні та цифрові інструменти. Таке поєднання різних категоріальних рівнів ускладнює визначення власне кримінальної процесуальної сутності засобу доказування та його місця у внутрішній структурі доказування.

Актуальність дослідження має як теоретичний, так і практичний вимір. Теоретично необхідне узгодження категорії засобів доказування з авторською концепцією, відповідно до якої засоби є самостійним елементом внутрішньої структури кримінального процесуального доказування поряд з об'єктом, предметом, суб'єктами, метою, завданнями та результатом, тоді як отримання і використання доказів становлять функціональні напрями його зовнішнього прояву. Практично чітке визначення засобу доказування необхідне для встановлення належного суб'єкта і меж його компетенції, правового режиму відповідної процесуальної діяльності, відмежування процесуального способу від технічного інструментарію, оцінки правомірності отримання доказового матеріалу, його допустимості, перевірюваності та можливості ефективного оспорювання. Особливої ваги ця проблема набуває в умовах цифровізації та транскордонного характеру сучасної доказової діяльності.

Стан дослідження. Проблема засобів доказування послідовно розроблялася у працях Ю. М. Грошевого, С. М. Стахівського, В. П. Гмирка, О. В. Капліної, Д. Б. Сергєєвої, О. С. Старенького,

Н. Р. Бобечка, В. М. Фігурського, А. В. Коваленка, В. В. Кікінчука, С. С. Вітвіцького та інших учених. Водночас історіографічний аналіз засвідчує збереження кількох різних підходів до розуміння самої категорії [1]. У наших попередніх дослідженнях було обґрунтовано системне місце засобів у внутрішній структурі кримінального процесуального доказування, двоелементну зовнішню структуру доказування як отримання та використання доказів, а також безпосередньо досліджено засоби кримінального процесуального доказування [2; 3]. Однак наявність значного масиву праць не усунула принципових розбіжностей щодо родового поняття, меж і системи засобів доказування, співвідношення їх із доказами, процесуальними діями та криміналістичним і технічним інструментарієм.

Порівняльно-правовий аналіз додатково показує, що зарубіжні доктрини не дають підстав для механічного запозичення одного іншомовного поняття як еквівалента української категорії; необхідним є функціональне розмежування доказового матеріалу, доказування, допустимості, отримання, представлення, дослідження та оспорування доказів [4]. Це посилює потребу у формуванні власної внутрішньо узгодженої української доктринальної моделі. Інституційна зумовленість способів формування, представлення та оцінювання доказового матеріалу переконливо показана й у порівняльно-правовій концепції М. Р. Дамашки, що додатково застерігає від механічного перенесення категорій однієї процесуальної моделі до іншої [5].

Мета статті. Метою статті є формування цілісної авторської доктринальної моделі засобів кримінального процесуального доказування шляхом визначення їх структурного статусу, поняття, сутнісних ознак, системи та функціонального призначення, відмежування від доказів, джерел доказової інформації, процесуальних дій, криміналістичних, науково-технічних та цифрових інструментів, а також визначення основних критеріїв правомірності їх застосування і зв'язку з допустимістю та подальшим використанням доказів.

Виклад основного матеріалу.

1. Генеза та сучасний стан доктрини засобів кримінального процесуального доказування

Розвиток української доктрини засобів доказування доцільно розглядати не як просту хронологічну послідовність публікацій, а як зміну способу постановки самої наукової проблеми. Від питання про те, що є засобом встановлення фактичних обставин, наукова думка поступово перейшла до аналізу процесуальних способів доказової діяльності, а надалі – до проблеми їх системних, нормативних меж та взаємодії з криміналістичним і технологічним інструментарієм [6; 1; 7].

У класичній українській доктрині особливе місце посідає концепція Ю. М. Грошевого. Учений аналізував різні значення поняття засобів доказування та підтримував конструкцію, у якій поряд із фактичними даними виокремлювалися способи одержання, перевірки й використання доказів [6]. Такий підхід важливий тим, що засоби не зводилися до слідчих дій і вже містили категорію *використання*. Водночас він поєднував на одному рівні інформаційний результат і процесуальну діяльність, що залишало невирішеним питання про єдину родову ознаку відповідної системи. Подальше комплексне опрацювання доказів і доказування у спільній праці Ю. М. Грошевого та С. М. Стахівського також підтверджує необхідність розглядати проблематику засобів у контексті цілісної теорії доказової діяльності [8].

Доказоцентричний напрям найбільш виразно представлений у концепції С. М. Стахівського [9]. Його ґносеологічне підґрунтя є зрозумілим: доказ дійсно виступає засобом встановлення фактичних обставин і обґрунтування відповідного висновку. Проте *доказ як засіб пізнання і засіб кримінального процесуального доказування як спосіб діяльності* не є тотожними категоріями. Саме відсутність їх чіткого розмежування стала одним із джерел подальшої багатозначності терміна.

Діяльнісний підхід В. П. Гмирка змінив методологічну площину дослідження, оскільки дозволив розглядати засоби як структурний елемент доказової діяльності [10]. Його перевагою є подолання статичного бачення доказування. Водночас широке діяльнісне розуміння може охоплювати юридичні, логічні, психологічні, риторичні та інші ресурси. Для нашого предмета продуктивною є сама діяльнісна методологія, але поняття *кримінальних процесуальних засобів* потребує більш вузького правового критерію.

У наших попередніх працях ми виходили з того, що засоби доказування належать до внутрішніх структурних елементів кримінального процесуального доказування поряд з об'єктом, предметом, суб'єктами, метою, завданнями та результатом, тоді як зовнішня структура охоплює *отримання і використання доказів* [11; 2; 12]. Саме це розмежування має принципове методологічне значення: засоби не переносяться до зовнішньої структури і не отождоковуються з отриманням чи використанням доказів. Отримання та використання характеризують функціональні напрями реалізації доказової діяльності, тоді як засіб залишається самостійним елементом її внутрішньої структури. Такий підхід дозволяє водночас зберегти структурну цілісність нашої концепції та встановити єдину функціональну основу систематизації самих засобів.

Окремий напрям сформувався навколо концепції засобів отримання доказів. У наших спільних з О. С. Стареньким дослідженнях, а також у працях Д. Б. Сергєєвої та О. С. Старенького слідчі і негласні слідчі дії розглядаються через їх спеціальне пізнавально-доказове призначення [13; 14; 15; 16; 17]. Особливо важливою є теза Д. Б. Сергєєвої та О. С. Старенького, що не кожна процесуальна дія є слідчою, оскільки визначальним є її спрямування на отримання та перевірку доказової інформації [15]. Із цього випливає ширше правило: не кожна процесуальна дія є засобом доказування. Передумовою формування цього напрямку були наші спільні з М. Є. Шумилом дослідження проблем використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесуальному доказуванні [18, с. 199–209]. У спільній з Д. Б. Сергєєвою праці нами також обґрунтовано недоцільність отождоження негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, оскільки вони належать до різних видів правової діяльності та мають відмінний правовий режим [19, с. 137–141].

Аналіз напрямів використання результатів НСРД, запропонований Д. Б. Сергєєвою, також має загальнотеоретичне значення [14]. Він дозволяє розрізняти безпосереднє доказове використання результату, його значення як підстави для іншої процесуальної діяльності та організаційно-тактичну роль. Тим самим процесуальний засіб, результат його застосування і криміналістичне забезпечення виявляються різними рівнями єдиної діяльності. Ця функціональна відмінність конкретизується й у дослідженні Д. Б. Сергєєвої щодо використання результатів зняття інформації з транспортних телекомуні-

каційних мереж як доказів у кримінальному провадженні [20, с. 209–218].

Сучасні інструментальні концепції прагнуть відобразити всю складність фактичного інструментарію доказування. Н. Р. Бобченко та В. М. Фігурський обґрунтовують широке розуміння засобів [21], а В. М. Фігурський розвиває його з позицій інструментальної теорії права [22]. Сильна сторона цього напрямку полягає в акценті на функціональній ролі правових засобів. Водночас надмірне розширення поняття створює ризик об'єднання на одному рівні доказу, процесуальної дії, правового правила, пізнавального прийому та технічного інструмента.

А. В. Коваленко пропонує криміналістично-інтегративну модель, що охоплює техніко-криміналістичні, тактико-організаційні та методико-організаційні засоби [23]. Ця концепція правильно відображає реальну роль криміналістики, однак, на нашу думку, потребує категоріального уточнення. Криміналістичний прийом може бути засобом забезпечення доказування, але це ще не означає його тотожності юридично регламентованому процесуальному засобу.

В. В. Кікінчук запропонував системний підхід, диференціюючи засоби за способом доказування, природою та призначенням [1; 7]. Важливою є спроба встановити загальні ознаки засобів, однак класифікація за збиранням, перевіркою та оцінкою відтворює традиційну структуру й не виокремлює використання доказів як самостійний функціональний напрям. С. С. Вітвіцький, своєю чергою, посилює нормативний критерій та проводить межу між процесуальними і допоміжними криміналістичними й організаційними засобами [24]. Цей напрям найбільш близький до необхідності юридичного упорядкування категорії.

Отже, еволюція української доктрини відбулася від доказоцентричного та інформаційного розуміння через діяльнісний та процесуально-функціональний підходи до широких інструментальних і криміналістичних моделей. Наступним етапом, на нашу думку, повинно стати не подальше механічне розширення поняття, а **категоріальне впорядкування різних видів засобів відповідно до їх правової природи та місця у доказовій діяльності**.

2. Засоби доказування у структурі кримінального процесуального доказування

Поняття засобів доказування неможливо сформулювати коректно без попереднього визначення їх місця у структурі кримінального процесуального доказування. Для нашої концепції принципово важливо зберегти два взаємопов'язані, але нетотожні рівні: внутрішню структуру доказування, одним із самостійних елементів якої є засоби, та зовнішню структуру, що характеризує функціональний рух доказової діяльності. Тому засоби не є окремою стадією доказового процесу і водночас не повинні ототожнюватися з елементами його зовнішньої структури.

У межах нашої концепції кримінальне процесуальне доказування є складною практично-пізнавальною, правовою, логіко-розумовою, комунікативною та посвідчувальною діяльністю відповідних суб'єктів. Його внутрішня структура охоплює мету, завдання, об'єкт, предмет, суб'єктів, засоби та результат, тоді як зовнішня структура виражає рух доказової діяльності через *отримання та використання доказів* [11; 2; 12].

Структурний статус засобів доказування та співвідношення внутрішньої і зовнішньої структур

У межах запропонованої концепції *внутрішня структура кримінального процесуального доказування* відповідає на питан-

ня, з яких взаємопов'язаних структурних елементів складається доказування як цілісна система. До таких елементів належать об'єкт, предмет, суб'єкти, мета, завдання, засоби та результат. Тому *засоби доказування* мають власний і самостійний структурний статус і не можуть бути розчинені в характеристиці окремих операцій, стадій чи функціональних напрямів доказової діяльності.

Зовнішня структура доказування має інше методологічне призначення. Вона відповідає не на питання, що входить до складу доказування як системи, а на питання, як ця система проявляється і реалізується у процесуальній діяльності. У нашій концепції такий зовнішній рух охоплює *отримання доказів та використання доказів*, за наскрізного характеру їх перевірки й оцінки. Отже, внутрішня і зовнішня структури не конкурують і не підміняють одна одну: перша фіксує структурний склад доказування, друга – функціональний спосіб його здійснення.

Саме тому визначення сутності засобу через *юридично регламентований спосіб здійснення доказової діяльності* не змінює його місця у внутрішній структурі. Категорія *спосіб діяльності* розкриває зміст структурного елемента *засоби*, тоді як *отримання та використання доказів* характеризують функціональні напрями реалізації цього елемента у зовнішній структурі. Інакше кажучи, суб'єкт доказування за допомогою засобів діє щодо відповідного об'єкта і предмета, відповідно до визначених мети та завдань, а результат такої діяльності формується в процесі *отримання та використання доказів*.

Саме таке розмежування дозволяє визначити функцію засобу без порушення внутрішньої системи структурних елементів доказування. *Отримання та використання* відповідають на питання про функціональний напрям доказової діяльності, тоді як засіб відповідає на питання про юридичний спосіб її здійснення і при цьому залишається самостійним елементом внутрішньої структури.

Отримання доказів не зводиться до фізичного одержання речі, документа чи інформації. Воно може включати пошук, виявлення, сприйняття, витребування, вилучення, копіювання, фіксацію, спеціальне дослідження, перевірку та первинну оцінку інформації, а також її належне процесуальне оформлення [11; 2; 12]. У цьому процесі технічна операція сама по собі не повинна ототожнюватися із процесуальним засобом. Цифрове копіювання, фотографування чи хешування файлу можуть бути важливими елементами реалізації процесуального механізму, але не набувають автоматично статусу окремого засобу доказування.

Використання доказів є другим функціональним напрямом. Воно охоплює процесуальне оперування вже сформованим доказовим матеріалом для встановлення юридично значущих обставин, перевірки версій, формування і обґрунтування позицій, підтримання вимог або заперечень та обґрунтування процесуального рішення. Зарубіжні праці щодо представлення доказів, первинного допиту (*examination-in-chief*), перехресного допиту (*cross-examination*) та доказових прав сторони захисту (*evidentiary defence rights*) підтверджують функціональну самостійність процесуального представлення, дослідження та оспорування доказового матеріалу [25; 26].

Перевірка і оцінка при цьому не є наступними після отримання самостійними лінійними стадіями. Перевірка розпочинається під час формування доказу і продовжується при його дослідженні, зіставленні та оспоруванні. Оцінка супроводжує

вирішення питання про доцільність отримання нового матеріалу, можливість використання наявного доказу та обґрунтування відповідної процесуальної позиції.

Важливо також не ототожнювати функціональну систему із процесуальними стадіями. На досудовому розслідуванні переважає отримання доказів, але вони вже використовуються для обґрунтування повідомлення про підозру, клопотань та інших рішень. У судовому провадженні переважає використання, однак у передбачених законом випадках може формуватися і новий доказовий матеріал. Отже, отримання та використання є не стадіями кримінального провадження, а **функціональними напрямками доказової діяльності**.

Окремого уточнення потребує суд. У межах запропонованої концепції суд не є суб'єктом доказування у тому самому значенні, що сторона обвинувачення або сторона захисту. Він не формує власної обвинувальної чи захисної доказової позиції. Водночас суд безпосередньо досліджує, перевіряє, оцінює та використовує представлені йому докази при здійсненні правосуддя. Тому процесуальні форми судової діяльності з доказами функціонально пов'язані з доказуванням, але повинні відмежовуватися від засобів доказування сторін.

Таким чином, структурний статус і функціональне призначення засобів доказування мають розглядатися у єдності, але не ототожнюватися. Засоби належать до внутрішньої структури кримінального процесуального доказування, а зовнішня структура отримання – використання виступає методологічною основою для розкриття їх функціонального призначення та побудови їх системи. Отже, поділ на засоби отримання і засоби використання доказів є внутрішньою систематизацією самого структурного елемента *засоби*, а не перенесенням цього елемента до зовнішньої структури доказування.

3. Поняття та сутнісні ознаки засобів кримінального процесуального доказування

Визначення поняття потребує насамперед вибору належної родової категорії. Формула *інструмент доказування* є надто широкою, оскільки може охоплювати доказ, презумпцію, логічний прийом, технічний пристрій або програмний засіб [21; 22]. Водночас визначення через *процесуальну дію* є надто вузьким, оскільки окремий юридичний механізм може реалізовуватися через систему взаємопов'язаних рішень, дій і процедур.

Тому для розкриття змісту структурного елемента *засоби доказування* родовою діяльнісною характеристикою доцільно визнати *юридично регламентований спосіб здійснення доказової діяльності*. Водночас така характеристика не визначає місце засобу в структурі доказування, оскільки це місце вже встановлено на попередньому рівні: засіб є самостійним елементом внутрішньої структури. Категорія способу діяльності лише розкриває, у чому полягає його зміст і яким чином він функціонально реалізується.

Першою ознакою є нормативно-правова регламентованість. Засіб повинен мати кримінальну процесуальну правову основу. Вона може полягати у прямому закріпленні певної процесуальної дії, процедури, права суб'єкта отримувати матеріал або ініціювати відповідну діяльність. Наявність лише фактичної практики використання певного інструмента не надає йому статусу процесуального засобу.

Другою, визначальною ознакою є **безпосередня функціональна спрямованість на отримання або використання доказів**. Саме вона відрізняє засіб доказування від інших про-

цесуальних дій, організаційних заходів, криміналістичних рекомендацій та технічних операцій.

Третьою ознакою є діяльнісна природа. Засіб не є самим доказом. У нашій сучасній концепції доказ характеризує інформаційно-процесуальний результат, який може бути використаний для встановлення юридично значущих обставин та обґрунтування відповідної позиції чи рішення [27]. Цифрова форма доказу також не змінює цієї принципової межі [28].

Можливість називати доказ засобом пізнання чи аргументації у широкому ґносеологічному значенні зберігається. Проте це інший рівень категоризації. Засіб кримінального процесуального доказування у спеціальному значенні характеризує саме діяльність.

Четвертою ознакою є суб'єктна визначеність. Процесуальний засіб існує у зв'язку з процесуальним статусом суб'єкта доказування. Саме тому одна й та сама фактична операція може мати різне правове значення залежно від того, хто і на якій підставі її здійснює [29].

П'ятою ознакою є процесуальна організованість. Засіб має реалізовуватися відповідно до нормативно встановленого або допустимого кримінальним процесуальним законом порядку. Окремі складні процедури можуть включати ініціювання, санкціонування, безпосереднє здійснення, фіксацію та процесуальне оформлення результату.

Шостою ознакою є спрямованість на юридично значущий доказовий результат. Для засобів отримання це формування доказового матеріалу. Для засобів використання – процесуальне представлення, дослідження, оспорування та аргументаційне оперування вже отриманим доказом.

На цій основі пропонуємо таке визначення:

Засіб кримінального процесуального доказування – це самостійний елемент внутрішньої структури кримінального процесуального доказування, зміст якого становить юридично регламентований кримінальним процесуальним законом спосіб здійснення суб'єктом доказування доказової діяльності в межах його процесуального статусу, безпосередньо функціонально спрямований на отримання або використання доказів.

Відповідно, засоби кримінального процесуального доказування як самостійний елемент внутрішньої структури утворюють власну внутрішню систему юридично регламентованих способів доказової діяльності. Основним критерієм побудови цієї системи є їх функціональне призначення у зовнішньому русі доказування. Тому характеристика засобів як способів отримання або використання доказів розкриває їх функціональний зміст, але не змінює їх структурної належності.

Запропоноване визначення дозволяє провести основні категоріальні межі. *Доказ* є інформаційно-процесуальним результатом; *джерело доказової інформації* характеризує її походження; *процесуальна форма доказу* характеризує юридичне оформлення результату; *процесуальна дія* є ширшою категорією і лише за наявності безпосереднього доказового призначення може реалізовувати засіб доказування; *криміналістичний, науково-технічний чи цифровий інструмент* забезпечує практичну реалізацію процесуальної діяльності.

4. Система засобів кримінального процесуального доказування та критерії їх класифікації

Система засобів доказування повинна будуватися за одним базовим критерієм. При цьому йдеться про внутрішню систематизацію самостійного структурного елемента *засоби*

доказування, а не про зміну його місця в загальній структурі кримінального процесуального доказування. Таким критерієм є їх **безпосереднє функціональне призначення у зовнішній структурі доказування**. Зовнішня структура тут виконує функцію класифікаційного орієнтира: за тим, у якому напрямі доказової діяльності реалізується відповідний засіб, пропонуємо розрізнити:

- *засоби отримання доказів*;
- *засоби використання доказів*.

Цей поділ не означає, що кожна процесуальна дія може бути раз і назавжди віднесена лише до одного блоку. Окремі процесуальні механізми мають поліфункціональний характер. Наприклад, допит може забезпечувати отримання нових відомостей, перевірку вже наявних даних і використання раніше отриманого доказового матеріалу. Тому належність відповідного механізму визначається за його **домінуючим безпосереднім функціональним призначенням у конкретній доказовій ситуації**.

Засоби отримання доказів

Засоби отримання доказів становлять юридично регламентовані способи формування доказового матеріалу. До них перелічені належать С(П)Д [15], НСРД [13; 16; 17], витребування та отримання речей, документів і відомостей [29], відповідні процесуальні механізми доступу до доказового матеріалу, а також спеціальний механізм залучення експерта, проведення судової експертизи та отримання висновку експерта [30].

Останнє уточнення має принципове значення. Сам експерт не є суб'єктом доказування у тому самому значенні, що сторони. Тому до системи засобів отримання доказів слід відносити не «спеціальні знання» і не експертний метод, а **процесуально організований механізм залучення експерта та отримання його висновку**.

Система має враховувати процесуальну нерівнозначність суб'єктів. Сторона обвинувачення має владні повноваження щодо застосування примусових і негласних процедур. Сторона захисту може самостійно отримувати певний матеріал, залучати експертне знання, подавати докази, а щодо частини процесуальних дій реалізує *доказову ініціативу* шляхом їх ініціювання [29]. Потерпілий також повинен розглядатися як самостійний носій відповідних процесуальних можливостей.

Міжнародні та транскордонні процедури не утворюють третьої базової групи. Вони характеризують спеціальний правовий режим окремих засобів отримання доказового матеріалу [31; 32; 33; 34]. У нашому окремому дослідженні використання даних ElcroChat показано, що транскордонний рух доказової інформації потребує розмежування первинного її отримання, міжнародної передачі та подальшого процесуального використання, а також забезпечення простежуваності, технічної перевірюваності та ефективного судового контролю [35, с. 223–229].

Засоби використання доказів

Засоби використання доказів як другий функціональний блок системи засобів кримінального процесуального доказування значно меншою мірою розроблені у вітчизняній кримінальній процесуальній доктрині. З огляду на їх функціональне призначення пропонуємо виокремлювати три основні підгрупи.

Перша – засоби подання та представлення доказів. Їх функціональне призначення полягає у введенні вже отриманого доказового матеріалу до процесуально оформленої діяльності суб'єкта доказування та доведенні його змісту до інших учасників кримінального провадження і суду у передбачених законом

формах. Йдеться, зокрема, про подання документів, речових та інших доказів, представлення висновку експерта, використання відповідного доказового матеріалу при обґрунтуванні клопотань, заперечень та інших процесуальних вимог. На цьому етапі доказ не формується заново, а вводиться до процесуального обігу як підстава для подальшого дослідження, перевірки, оцінки та аргументаційного використання.

Друга – засоби процесуального дослідження та оспорування доказів. Їх призначення полягає у безпосередньому з'ясуванні змісту, походження, властивостей і доказового значення вже отриманого матеріалу, а також у забезпеченні реальної можливості іншого учасника поставити його під сумнів. До цієї підгрупи належать прямий і перехресний допит, допит експерта, дослідження документів, речових об'єктів, звуко- та відеозаписів, доказового матеріалу в цифровій формі, зіставлення одного доказу з іншими доказами, а також передбачені законом способи заперечення його допустимості, достовірності, автентичності, цілісності чи процесуального походження. У межах цієї діяльності особливо виразно проявляється наскрізний характер перевірки доказів: той самий процесуальний спосіб одночасно забезпечує їх використання та перевірку. Зарубіжна доктрина також надає особливого значення представленню (*presentation*), дослідженню (*examination*), оспоруванню (*challenge*) як самостійним функціональним компонентам процесуальної роботи з доказовим матеріалом [25; 26].

Третя – засоби процесуально оформленого аргументаційного використання доказів. Їх призначення полягає у використанні доказів як фактичної основи юридично значущих тверджень, вимог, заперечень і висновків суб'єкта доказування. Докази в цьому випадку включаються до системи процесуальної аргументації для обґрунтування клопотань, заперечень, процесуальної позиції сторони, оцінки фактичних версій, змісту судових дебатів та інших передбачених законом процесуальних тверджень. Саме на цьому рівні доказ виконує свою аргументаційну функцію, однак це не означає його отождолення із засобом кримінального процесуального доказування: доказ залишається інформаційно-процесуальною основою аргументу, тоді як засобом є юридично регламентований спосіб його процесуального використання.

Відкриття матеріалів іншій стороні при цьому доцільно характеризувати не як самостійний засіб використання, а як *гарантійну передумову їх повноцінного змагального використання*. Воно забезпечує доступність доказового матеріалу для ознайомлення, перевірки, формування власної процесуальної позиції та ефективного оспорування. Саме тому відкриття матеріалів функціонально забезпечує перехід від одностороннього володіння доказом до його використання у змагальному процесуальному середовищі.

Перевірка й оцінка як наскрізні складові

Перевірка не утворює окремої третьої групи засобів. Один і той самий процесуальний механізм може одночасно отримувати нову інформацію, перевіряти раніше сформований доказ і забезпечувати його використання. Перехресний допит є найбільш показовим прикладом.

Оцінка також не реалізується через автономну зовнішню групу процесуальних засобів. Вона є логіко-правовою діяльністю, що супроводжує рішення про отримання нового матеріалу, подання певного доказу, його оспорування, визначення допустимості та формування фактичного висновку.

Отже, на нашу думку, доказування недоцільно подавати як лінійну послідовність самостійних етапів отримання – перевірка – оцінка – використання. Більш точно його зовнішню динаміку відображає функціонально-циклічна модель, у межах якої основними взаємопов'язаними напрямками є отримання доказів та використання доказів, тоді як їх перевірка й оцінка мають наскрізний характер і здійснюються в межах обох цих напрямів. При цьому використання вже отриманих доказів, їх дослідження, зіставлення, перевірка та оцінка можуть виявити суперечності, прогалини або нові обставини, що зумовлюють необхідність повернення до отримання додаткового доказового матеріалу. Таким чином, кримінальне процесуальне доказування має не суто лінійний, а циклічний характер, за якого отримання та використання доказів перебувають у постійному функціональному взаємозв'язку.

Допоміжні класифікації

Базова система не виключає багаторівневої характеристики конкретних засобів.

За суб'єктом вони можуть бути диференційовані відповідно до процесуального статусу сторони обвинувачення, сторони захисту, потерпілого та інших суб'єктів доказування.

За стадією можна характеризувати переважання певних засобів на досудовому розслідуванні, у судовому розгляді та переглядових провадженнях, не ототожнюючи функціональні напрями з процесуальними стадіями.

За ступенем втручання у права людини слід розрізняти способи, які не передбачають примусового втручання, та засоби різної інтенсивності втручання у приватність, житло, комунікації, фізичну недоторканність тощо [36; 37; 38].

За режимом судового контролю можливі засоби без попереднього дозволу, з попереднім, наступним або комбінованим контролем.

За гласністю слід відмежовувати гласні та негласні механізми.

За характером інформації можливе розрізнення особистісно-комунікативної, предметно-матеріальної, документованої, експертно-вивідної та комплексної інформації.

За способом фіксації можна виділяти протокольну, протокольно-технічну, документарну, автоматизовану та комбіновану моделі.

За роллю спеціальних знань засоби різняться залежно від того, чи є такі знання факультативними, допоміжними або визначальними для формування нового доказового результату.

За цифровим компонентом можна розрізняти традиційні засоби, засоби з допоміжною цифровою технологією, процесуальні механізми доступу до цифрових даних і засоби зі складним цифрово-аналітичним компонентом [28; 31; 39; 40].

За транскордонністю слід розрізняти внутрішньодержавні механізми, міжнародне співробітництво, транскордонний доступ або передачу інформації та подальше використання матеріалу, отриманого в іншій юрисдикції [33; 34].

Отже, доцільно говорити про **одну базову функціональну систему та сукупність незалежних допоміжних класифікацій**.

5. Співвідношення кримінальних процесуальних засобів доказування з криміналістичними, науково-технічними та цифровими засобами

Однією з причин категоріального розширення поняття засобів доказування є тісна фактична взаємодія юридичних, кри-

міналістичних і технічних компонентів. Під час однієї процесуальної дії можуть одночасно застосовуватися тактичні рекомендації, спеціальні знання, відеотехніка, цифрове копіювання та програмні системи аналізу даних. Проте спільне використання не робить відповідні явища однорідними.

Пропонуємо виходити з такого розмежування:

кримінальний процесуальний засіб доказування має юридично-діяльнісну природу; криміналістичний, науково-технічний, інформаційно-аналітичний або цифровий засіб має забезпечувальну, методичну, технічну чи технологічну природу.

Кримінальний процесуальний засіб відповідає на питання, *хто, на якій правовій підставі, в яких межах та яким юридичним способом може отримати або використати доказ*.

Криміналістичний засіб визначає, *як найбільш ефективно організувати та здійснити відповідну діяльність*.

Науково-технічний засіб відповідає на питання, *за допомогою якого пристрою виконати певну операцію*.

Цифровий інструмент визначає, *за допомогою якої технології отримати, скопіювати, зберегти, відтворити або проаналізувати дані*.

Тому запропоноване А. В. Коваленком поняття криміналістичних засобів кримінального процесуального доказування [23] доцільно уточнити. На нашу думку, методологічно точніше говорити про **криміналістичні засоби забезпечення кримінального процесуального доказування**. Це не применшує їх значення, але зберігає галузеву визначеність відповідних категорій.

Особливо показовою є відеофіксація. Вона може бути факультативним способом документування або обов'язковим елементом належної процесуальної форми певної дії. Проте необхідно розрізняти процесуальну дію, спосіб відеофіксації, технічний пристрій, відеофайл та інформацію, яку він містить. Практика ККС ВС щодо запису нагрудної камери поліцейського підтверджує значення нормативного режиму використання технічного засобу, але не дає підстав ототожнювати саму камеру з процесуальним засобом доказування [41].

Аналогічно слід оцінювати цифрове копіювання. Воно може бути нормативно інтегрованим способом практичної реалізації відповідного процесуального механізму, але залишається технічною операцією. Необхідно відмежовувати правову підставу доступу, процесуальний засіб, операцію копіювання, програмне забезпечення та отримані дані. Практика ОП ККС ВС щодо електронного документа й різних матеріальних носіїв підтверджує важливість такого розмежування [42].

Цифрова форма доказу також не створює нової юридичної природи доказу [28]. У власній авторській термінології доцільно відрізняти *доказ у цифровій формі, цифровий доказовий матеріал і цифровий інструмент його отримання чи оброблення*.

Окрему проблему становлять програмні засоби аналітичної обробки. Вони можуть не лише копіювати чи сортувати дані, а й формувати похідні аналітичні результати. У такому разі особливого значення набувають перевірюваність алгоритму, документування вхідних даних, відтворюваність результату та можливість його ефективного оспоровання [31; 39; 40]. Проте навіть складний алгоритм не стає процесуальним засобом доказування. Юридичне значення має процесуальний механізм, у межах якого відповідний результат сформовано і введено до провадження. У спільному з Є. О. Меленті дослідженні нами на матеріалі мультисенсорних даних показано, що інтелектуальний

аналіз різних інформаційних потоків набуває доказового значення не сам по собі, а за умови процесуалізації технічних процедур, фіксації метаданих, забезпечення автентичності й цілісності, прозорості алгоритмічної обробки та можливості незалежної перевірки її результатів [43, с. 251–274]. Це додатково підтверджує запропоноване тут розмежування процесуального засобу доказування та цифрового чи інформаційно-аналітичного інструментарію його реалізації.

Для практичного відмежування пропонуємо використовувати **критерій процесуальної автономності**, що складається з п'яти взаємопов'язаних елементів:

- наявності власної кримінальної процесуальної правової підстави;
- визначеного суб'єкта застосування;
- безпосереднього функціонального призначення щодо отримання або використання доказу;
- автономної процесуальної процедури;
- самостійного юридично значущого результату.

Якщо певний технічний, тактичний або цифровий інструмент не має таких ознак і функціонує всередині іншої процесуальної конструкції, він є **засобом забезпечення або способом практичної реалізації**, а не самостійним засобом кримінального процесуального доказування.

Технологічна новизна, однак, може вимагати нової процесуальної регламентації. Якщо технологія істотно змінює інтенсивність втручання у приватність, обсяг доступних даних, тривалість спостереження, можливості профілювання або транскордонний характер діяльності, законодавець повинен створити відповідний правовий режим [31; 32; 33]. Самостійним процесуальним засобом при цьому стає не пристрій або програма, а юридично сформований навколо нової технології процесуальний механізм.

6. Функціональне призначення засобів доказування та межі їх правомірного застосування

Функціональне призначення засобів доказування не змінює їх структурного статусу як самостійного елемента внутрішньої структури кримінального процесуального доказування. Воно характеризує спосіб, у який цей внутрішній елемент реалізується у зовнішньому русі доказової діяльності. У цьому розумінні функціональне призначення засобів полягає не лише в досягненні певного пізнавального результату, а у **правомірному забезпеченні процесуального руху доказу від формування доказового матеріалу до його використання при встановленні юридично значущих обставин та обґрунтуванні процесуальної позиції чи рішення**.

Саме тому необхідно розмежовувати поняття засобу і *правовий режим його застосування*. Засіб характеризує юридично регламентований спосіб діяльності. Правовий режим визначає умови, за яких конкретне застосування цього способу є правомірним.

До таких умов належать нормативна правова підстава, належний суб'єкт та компетенція, законна доказова мета, установлені законом порядок і форма, процесуальна доброчесність, а для засобів, пов'язаних із примусом або втручанням у права людини, також необхідність, пропорційність і належний судовий контроль [44; 36; 37]. У нашому спеціальному дослідженні забезпечення прав людини в цифровому доказуванні обґрунтовано, що процесуальна форма, перевірюваність цифрових даних, пропорційність втручання, рівність процесуальних можливостей

сторін та ефективний судовий контроль є необхідними умовами реалізації верховенства права у цифровому середовищі [45, с. 60–74].

Верховенство права в цій системі не є одним із технічних пунктів. Воно виконує інтегративну функцію і визначає нормативно-ціннісні межі доказової діяльності.

Дві функціональні траєкторії правомірного доказування

Після розмежування засобів отримання та використання доцільно відмовитися від одного універсального лінійного ланцюга і виокремити дві взаємопов'язані траєкторії.

Перша – *траєкторія отримання доказу*: правова підстава → належний суб'єкт і компетенція → застосування засобу отримання → дотримання процесуальної форми його застосування → формування і фіксація результату → простежуваність, автентичність та цілісність → вирішення питання про допустимість і можливість використання.

Друга – *траєкторія використання доказу*: отриманий доказовий матеріал → належний доступ іншої сторони у передбачених законом випадках → подання та представлення → дослідження → перевірка й оспорування → оцінка → процесуально оформлене аргументаційне використання → обґрунтування процесуальної позиції або фактичної основи рішення.

Між цими траєкторіями існує зворотний зв'язок. Оспорування або оцінка доказу може виявити потребу в отриманні нового матеріалу.

Законність застосування та допустимість результату

Не будь-яке порушення порядку застосування процесуального засобу має однаковий доказовий наслідок. Це положення підтверджується практикою Верховного Суду.

У справі № 756/10060/17 Велика Палата Верховного Суду відмовилася від автоматизму, за якого сам факт процесуального дефекту без додаткового аналізу означав би недопустимість доказу [46]. Для нашої моделі це підтверджує необхідність розрізняти *правомірність застосування засобу, процесуальне оформлення його результату та допустимість доказу*.

Водночас існують межі, за якими диференційована оцінка не може використовуватися для легітимації фундаментально неприйнятного способу отримання інформації. У справі «Яллох проти Німеччини» (*Jalloh v. Germany*) ЄСПЛ розглядав примусове отримання речового доказового матеріалу способом, який порушував статтю 3 Конвенції [38]. Це підтверджує існування абсолютних зовнішніх меж правомірної доказової діяльності. Висока пізнавальна цінність результату або суспільний інтерес у переслідуванні злочину не можуть виправдати способи, несумісні з абсолютними правами людини.

Компетенція і процесуальна форма

Застосування процесуального засобу повинно здійснюватися належним суб'єктом. Проте й порушення правила компетенції потребує оцінки з огляду на його зміст і наслідки. Саме така проблема постала у справі № 756/10060/17 [46].

Процесуальна форма застосування засобу при цьому не повинна змішуватися з *процесуальною формою доказу*. Перша характеризує правовий порядок діяльності. Друга – юридичне оформлення отриманого доказового результату.

Особливе значення процесуальної форми полягає у забезпеченні можливості відтворити шлях формування доказу. У справі № 751/7557/15-к Велика Палата Верховного Суду акцентувала значення відкриття процесуальних документів, які були правовою підставою НСРД, для можливості сторони захисту

перевірити правомірність отримання відповідного доказового матеріалу [47]. Отже, процесуальна форма виконує не лише посвідчувальну, а й контрольно-гарантійну функцію.

ОП ККС ВС у справі № 208/2160/18 додатково продемонструвала необхідність відрізняти саму НСРД від окремих організаційних та процедурних елементів її реалізації. Суд також відмовився від автоматичного висновку про недопустимість лише через порушення строку складання відповідного протоколу [48]. Це підтверджує необхідність оцінювати функцію порушеної процесуальної вимоги.

Необхідність, пропорційність та судовий контроль

Для засобів, пов'язаних із втручанням у фундаментальні права, законність сама по собі є недостатньою. Потрібно встановлювати необхідність конкретного втручання та його пропорційність доказовій меті [36; 37].

Особливо це стосується обшуку, перехоплення комунікацій, доступу до приватної цифрової інформації та інших негласних способів отримання даних. Судовий контроль у таких випадках має забезпечувати реальну перевірку достатності підстав, меж і пропорційності втручання.

Цифрове середовище додатково загострює проблему, оскільки технічно один доступ здатний охопити значно ширший обсяг приватної інформації, ніж той, що безпосередньо необхідний для конкретної мети [31; 32; 39].

Транскордонність створює ще один вимір. У справі «М. Н. щодо даних EncroChat» (*M.N. (EncroChat)*) Суд ЄС розмежував первинне отримання цифрової інформації та її подальшу міжнародну передачу [34]. Один доказовий матеріал може послідовно проходити кілька самостійних юридичних режимів, тому правомірність його використання не може оцінюватися виключно за останньою дією долучення до провадження. Такий підхід відповідає результатам нашого порівняльно-правового аналізу практики використання даних EncroChat [35, с. 223–229].

Процесуальна доброчесність

Формальне дотримання окремої норми не гарантує правомірності доказової діяльності, якщо процедура використовується всупереч її правозахисному призначенню. Саме тут особливого значення набуває *процесуальна доброчесність* [44].

Під нею пропонуємо розуміти сумлінну реалізацію доказових прав і повноважень відповідно до їх правового призначення, без штучного створення процесуальних підстав, обходу гарантій, маніпулювання формою, спотворення доказового матеріалу, провокації або вибіркового приховування інформації.

Процесуальна доброчесність конкретизує вимоги верховенства права саме у сфері доказової діяльності.

Простежуваність, автентичність і цілісність

Правомірність застосування засобу повинна залишатися перевірюваною після завершення відповідної процесуальної дії. Для цього необхідно забезпечувати *процесуальну простежуваність доказового матеріалу*, тобто можливість установити джерело інформації, суб'єкта і правову підставу її отримання, процесуальний механізм, час, спосіб фіксації, подальше збереження, копіювання та передачу.

Для доказового матеріалу у цифровій формі особливого значення набувають автентичність, цілісність та можливість перевірити здійснені з інформацією операції [28; 31; 40]. Водночас цифрова простежуваність повинна поєднуватися із гарантіями прав людини та реальною можливістю незалежної перевірки доказового матеріалу [45, с. 60–74].

У справі № 554/5090/16-к ОП ККС ВС підкреслила необхідність відмежування електронної інформації від конкретного фізичного носія та допустила можливість перевірки totoжності цифрових примірників за допомогою відповідних технічних засобів [42]. Ця позиція підтверджує, що фізичний носій, технічна операція і зміст доказової інформації є різними категоріями.

Ефективна оспорюваність

Правомірне використання доказу в змагальному процесі передбачає не лише формальне право заявити заперечення, а реальну можливість перевірити істотні аспекти його формування.

У справі «Шенк проти Швейцарії» (*Schenk v. Switzerland*) ЄСПЛ оцінював, серед іншого, можливість заявника оспорити автентичність і використання спірного запису [49]. У справі «Юк-сель Ялчинкая проти Туреччини» (*Yüksel Yalçinkaya v. Türkiye*) проблема набула особливої ваги щодо складного цифрового доказового матеріалу та недостатності можливостей захисту перевірити його [50]. У справі «М. Н. щодо даних EncroChat» (*M.N. (EncroChat)*) Суд ЄС також пов'язав справедливості подальшого використання транскордонно отриманого матеріалу з реальністю можливості особи ефективно висловитися щодо нього [34].

Зарубіжна доктрина доказових прав сторони захисту (*evidentiary defence rights*) також підтверджує, що оспорювання доказу (*challenge*) є структурним елементом справедливого доказового процесу, а не другорядною процедурною можливістю [25]. Епістемічна обґрунтованість доказового висновку, на чому наголошує Х. Л. Хо (*H. L. Ho*) також передбачає реальну можливість перевірки підстав довіри до доказової інформації [51].

Тому *ефективна оспорюваність* повинна розглядатися як одна з центральних гарантій правомірного використання доказу.

Допустимість і доказове значення

Необхідно остаточно розмежувати чотири категорії: *правомірність застосування засобу доказування; належне процесуальне оформлення отриманого результату; допустимість доказу; його доказове значення та фактичне використання*.

Правомірне застосування засобу створює необхідну передумову належного формування доказу, але не визначає автоматично його достовірність. Належне зовнішнє оформлення не може легітимізувати фундаментально неправомірний спосіб отримання інформації. Допустимість відкриває юридичну можливість використання доказу, але не визначає його переконливості або достатності.

Саме тому диференційований підхід до наслідків порушень є більш обґрунтованим, ніж механічна формула «порушення процедури = недопустимість». Водночас такий підхід не означає процесуального релятивізму. Істотні порушення фундаментальних прав, дефекти, що руйнують перевірюваність походження або цілісність доказового матеріалу, та ситуації, у яких сторона позбавлена реальної можливості захищатися від використання доказу, мають принципово іншу правову вагу, ніж суто технічні відхилення [34; 38; 49; 50; 47; 46; 48].

Отже, функціональне призначення засобів кримінального процесуального доказування полягає у забезпеченні *правомірного процесуального руху доказу*. Саме цим завершується зв'язок між поняттям засобу, його системою та правовим режимом застосування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі основні авторські положення.

1. *Засоби кримінального процесуального доказування становлять самостійну категорію теорії доказування та самостійний*

елемент внутрішньої структури кримінального процесуального доказування поряд з об'єктом, предметом, суб'єктами, метою, завданнями та результатом. Їх не слід отожднювати ані з доказом чи джерелом доказової інформації, ані з усім фактичним інструментарієм, що використовується у доказовій діяльності. Засіб кримінального процесуального доказування доцільно визначити як самостійний елемент внутрішньої структури кримінального процесуального доказування, зміст якого становить юридично регламентований кримінальним процесуальним законом спосіб здійснення суб'єктом доказування доказової діяльності в межах його процесуального статусу, безпосередньо функціонально спрямований на отримання або використання доказів.

2. Основними ознаками такого засобу є нормативна регламентованість, діяльнісна природа, суб'єктна визначеність, процесуальна організованість, безпосередня доказова функція та спрямованість на юридично значущий доказовий результат. Саме безпосереднє функціональне призначення дозволяє відмежувати процесуальний засіб від того, що лише опосередковано забезпечує доказування.

3. Структурний статус засобів і їх функціональне призначення мають бути чітко розмежовані. Засоби доказування належать до внутрішньої структури кримінального процесуального доказування і не стають елементами його зовнішньої структури. Зовнішню структуру утворюють *отримання та використання доказів*, які характеризують функціональний рух доказової діяльності та виступають основою внутрішньої систематизації засобів. Тому поділ на засоби отримання і засоби використання доказів розкриває функціональну організацію структурного елемента *засоби*, але не порушує авторської системи внутрішніх структурних елементів доказування.

4. Основним критерієм систематизації засобів є їх функціональне призначення. За ним система складається із *засобів отримання доказів та засобів використання доказів*. Інші критерії, зокрема суб'єктний, стадійний, правозахисний, судово-контрольний, інформаційний, фіксаційний, спеціально-знаннявий, цифровий і трансдордонний, мають допоміжний характер.

5. Засоби отримання доказів не вичерпуються С(Р)Д і НСРД. Вони охоплюють також витребування й отримання доказового матеріалу, передбачені законом механізми доступу до інформації, процесуально організований механізм залучення експерта та отримання його висновку, міжнародні й інші юридично регламентовані способи. Система має враховувати відмінність між безпосереднім застосуванням процесуального засобу та доказовою ініціативою суб'єкта.

6. Категорія *засобів використання доказів* потребує самостійного розвитку. До неї належать процесуальні способи подання і представлення доказів, їх дослідження та оспорування, а також процесуально оформлене аргументаційне використання. Відкриття матеріалів іншій стороні доцільно розглядати як гарантійну передумову змагального використання, а не окремий засіб.

7. Перевірка й оцінка доказів мають наскрізний характер. Вони здійснюються як під час отримання, так і під час використання доказів, тому не утворюють третьої та четвертої однорівневих груп засобів доказування. Процес доказування має функціонально-циклічний характер, оскільки перевірка й оцінка вже використаного доказу можуть породжувати потребу в отриманні нового доказового матеріалу.

8. Необхідно послідовно розмежовувати доказ, джерело доказової інформації, процесуальну форму доказу, процесуальну

дію та засіб доказування. Доказ є інформаційно-процесуальним результатом; джерело характеризує походження інформації; процесуальна форма доказу – її юридичне оформлення; процесуальна дія є ширшою категорією; засіб доказування характеризує юридичний спосіб отримання або використання доказу.

9. Кримінальні процесуальні засоби доказування та криміналістичні, науково-технічні, інформаційно-аналітичні й цифрові засоби належать до різних категоріальних рівнів. Для їх розмежування запропоновано критерій процесуальної автономності, що охоплює самостійну правову підставу, суб'єкта, безпосередню доказову функцію, автономну процедуру та юридично значущий результат. Технологічна новизна сама по собі не створює нового процесуального засобу, але може потребувати нового правового режиму.

10. Правомірність застосування засобу доказування є комплексною характеристикою. Вона передбачає належну правову підставу, компетентного суб'єкта, законну мету, установлену процесуальну форму та процесуальну добросовісність. Для засобів, пов'язаних із примусом чи втручанням у фундаментальні права, додатковими умовами є необхідність, пропорційність і передбачений законом судовий контроль. Верховенство права виконує інтегративну функцію та визначає зовнішні межі всієї системи.

11. Правомірність застосування засобу, належність процесуального оформлення результату, допустимість доказу та його доказове значення є взаємопов'язаними, але самостійними категоріями. Не кожний процедурний дефект автоматично зумовлює недопустимість, однак пізнавальна цінність результату не може легітимізувати способи, несумісні з абсолютними правами людини або такі, що позбавляють сторону реальної можливості ефективно захищатися від використання доказу [38; 49; 46].

12. Подальший розвиток доктрини доцільно спрямувати на поглиблення теорії засобів використання доказів, доказової ініціативи сторони захисту та потерпілого, правового режиму алгоритмічного аналізу, використання штучного інтелекту, трансдордонного доступу до цифрових даних, процесуальної простежуваності інформації та критеріїв ефективної оспоруваності складного цифрового доказового матеріалу. Перспективним є також подальше дослідження співвідношення засобів доказування з процесуальною формою доказу та процесуальною добросовістю як складовою сучасної доктрини доказового права.

Отже, запропонована модель дозволяє перейти від перелікового та надмірно широкого розуміння засобів доказування до їх системного діяльнісно-функціонального осмислення. Вона, на нашу думку, забезпечує необхідне розмежування доказу, способу його отримання, способу використання та технічного інструментарію, а також створює методологічну основу для подальшого розвитку української доктрини кримінального процесуального доказування в умовах цифровізації, поглиблення змагальності та зростання значення європейських стандартів захисту прав людини.

Література:

1. Кікінчук В. В. Генеза наукової думки щодо засобів доказування у кримінальному провадженні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 1(34). С. 249–259. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.1.18>.
2. Погорельський М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79.

3. Погорецький М. А., Старенький О. С. Засоби кримінального процесуального доказування. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура. Харків: Право, 2020. С. 303–305.
4. Погорецький М. А. Докази і доказування в зарубіжних доктринах та законодавстві: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник кримінального судочинства*. 2026. № 1. С. 181–216. DOI: <https://doi.org/10.59835/2413-5372.2026.1/181-216>.
5. Damaška M. R. *Evidence Law Adrift*. New Haven: Yale University Press, 1997.
6. Грошевий Ю. М. Поняття і класифікація засобів доказування в кримінальному процесі. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 3(10). С. 69–76.
7. Кікінчук В. В. Система засобів доказування у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 5. С. 66–71. DOI: [10.24144/2307-3322.2024.86.5.9](https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.9).
8. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посіб. Київ: Видавець Фурса С. Я., 2006. 272 с.
9. Стахівський С. М. Кримінально-процесуальні засоби доказування: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 30 с.
10. Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2010. 314 с.
11. Погорецький М. А. Доказування у кримінальному процесі: поняття, зміст, структура. Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (27 листопада 2013 р., м. Одеса) / відпов. за випуск Ю. П. Аленін. Одеса: Юридична література, 2013. С. 17–21.
12. Погорецький М. А. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.
13. Погорецький М. А., Старенький О. С. Негласні слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів: окремі проблемні питання. *Право України*. 2018. № 8. С. 85–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_8_9
14. Сергєєва Д. Б. Напрями використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 81–91.
15. Сергєєва Д. Б., Старенький О. С. Слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх: до визначення поняття. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 81–89.
16. Старенький О. С. Негласні слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо народних депутатів: проблемні питання. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтєвського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 327–329.
17. Старенький О. С. Проблеми правового регулювання проведення негласних слідчих (розшукових) дій як засобів кримінального процесуального доказування до постановлення ухвали слідчого судді. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2026. Т. 33. № 2. С. 306–331. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909.2026.33.2.306>.
18. Шумило М. Є., Погорецький М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. Луганськ: ПВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209.
19. Погорецький М. А., Сергєєва Д. Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 2(33). С. 137–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_2_34
20. Сергєєва Д. Б. Проблемні аспекти використання результатів зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як доказів у кримінальному провадженні. *Право України*. 2014. № 11. С. 209–218. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravoukr_3_4_ukr/Serhieieva_11_14
21. Бобечко Н. Р., Фігурський В. М. Поняття засобів кримінального процесуального доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 309–316. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/77>.
22. Фігурський В. М. Суть засобів кримінального процесуального доказування з погляду інструментальної теорії права. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 298–305. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.44>.
23. Коваленко А. В. Криміналістичні засоби кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 4. С. 293–303. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-4-293>.
24. Вітвіцький С. С. Критерії класифікації процесуальних засобів доказування у кримінальному провадженні. Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика. 2026. № 1. С. 11–15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2026-1-17-2>.
25. Jackson J. D., Summers S. J. *The Internationalisation of Criminal Evidence: Beyond the Common Law and Civil Law Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139093606>.
26. Roberts P., Zuckerman A. *Roberts & Zuckerman's Criminal Evidence*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198824480.001.0001>.
27. Погорецький М. А. Поняття доказів у кримінальному процесі: від нормативної дефініції до сучасної парадигми доказового права. *Вісник кримінального судочинства*. 2026. № 2. С. 72–100. DOI: <https://doi.org/10.59835/2413-5372.2026.2/72-100>.
28. Погорецький М. А. Цифрові (електронні) докази та цифрова (електронна) форма доказів: розмежування понять і його значення для кримінального процесуального доказування. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 1. Ч. 3. С. 115–125. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.18>.
29. Капліна О. В. Збирання доказів сторонами кримінального провадження за КПК України. Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (Одеса, 27 листопада 2013 р.). Одеса, 2013. С. 223–229.
30. Сергєєва Д. Б. Судові експертизи у кримінальному провадженні: навч. посіб. Київ: Алерта, 2025. 262 с.
31. Погорецький М. А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–255. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37>. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-3-2.pdf
32. Erbežnik A. Impact of Digital Evidence Gathering on the Criminal Justice System. In: Franssen V., Tosza S. (eds.). *The Cambridge Handbook of Digital Evidence in Criminal Investigations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025. P. 13–42. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009049771.003>.
33. Shurson J. Investigative Jurisdiction: The Evolving Limits of Extraterritoriality in Transnational Digital Investigations. *International & Comparative Law Quarterly*. 2025. Vol. 74. Issue 3. P. 675–705. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020589325100985>.
34. Court of Justice of the European Union [Grand Chamber]. *M.N. (EncroChat)*, Case C-670/22, Judgment of 30 April 2024, EU:C:2024:372.

35. Погорецький М. А. Використання даних EncroChat у кримінальному провадженні: порівняльно-правовий та процесуальний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8. С. 223–229. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/46>. URL: https://www.lsej.org.ua/8_2025/48.pdf
36. Погорецький М. А. Обшук: міжнародно-правові стандарти захисту приватності та їх застосування в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 243–252. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/54>
37. Сергєєва Д. Б., Корильчук С. Т. Проблеми реалізації засади верховенства права під час проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 3–4. С. 148–167. DOI: <https://doi.org/10.59835/2413-5372.2025.3-4/148-167>.
38. European Court of Human Rights [GC]. *Jalloh v. Germany*, no. 54810/00, Judgment of 11 July 2006.
39. Franssen V., Tosza S. (eds.). *The Cambridge Handbook of Digital Evidence in Criminal Investigations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009049771>.
40. Lasagni G. Admissibility of Digital Evidence. In: Franssen V., Tosza S. (eds.). *The Cambridge Handbook of Digital Evidence in Criminal Investigations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2025. P. 126–152. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009049771.007>.
41. Касаційний кримінальний суд Верховного Суду. Постанова від 8 травня 2025 р. у справі № 207/722/23, провадження № 51-2686км24.
42. Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду. Постанова від 29 березня 2021 р. у справі № 554/5090/16-к, провадження № 51-1878км20.
43. Погорецький М. А., Меленті С. О. Документування атак держави-агресора на об'єкти критичної інфраструктури України: методика інтелектуального аналізу мультисенсорних даних та використання його результатів у кримінальному процесуальному доказуванні. *Право і суспільство*. 2025. № 4. Т. 1. С. 251–274. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.1.36>. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/4_2025/part_1/38.pdf
44. Погорецький М. А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 1–2. С. 22–59. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59>.
45. Погорецький М. А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74. DOI: 10.33498/louu-2025-09-060. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2025_9-s4509.pdf
46. Велика Палата Верховного Суду. Постанова від 31 серпня 2022 р. у справі № 756/10060/17, провадження № 13-3к22.
47. Велика Палата Верховного Суду. Постанова від 16 січня 2019 р. у справі № 751/7557/15-к, провадження № 13-37к18.
48. Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду. Постанова від 25 вересня 2023 р. у справі № 208/2160/18, провадження № 51-1868км22.
49. European Court of Human Rights. *Schenk v. Switzerland*, no. 10862/84, Judgment of 12 July 1988.
50. European Court of Human Rights [GC]. *Yüksel Yalçınkaya v. Türkiye*, no. 15669/20, Judgment of 26 September 2023.
51. Ho H. L. *A Philosophy of Evidence Law: Justice in the Search for Truth*. Oxford: Oxford University Press, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199228300.001.0001>.

Pohoretskyi M. Means of proof in criminal proceedings: a doctrinal model of the concept, system and functional purpose

Summary. The article develops an authorial doctrinal model of the means of proof in criminal proceedings, taking into account their place within the general system of structural elements of criminal procedural proof. It is argued that the means of proof constitute an independent element of the internal structure of criminal procedural proof alongside its object, subject matter, actors, purpose, tasks and result. Defining a means of proof through a legally regulated method of evidentiary activity clarifies the substance of this structural element but does not alter its place within the internal structure. Obtaining and using evidence, by contrast, characterise the external functional manifestation of evidentiary activity. On this basis, a means of proof in criminal proceedings is defined as an independent element of the internal structure of proof whose content consists of a method of evidentiary activity legally regulated by criminal procedural law and exercised by an actor of proof within the limits of that actor's procedural status, functionally aimed at obtaining or using evidence. The article substantiates a basic system comprising means of obtaining evidence and means of using evidence. Verification and evaluation of evidence are treated as cross-cutting components accompanying both functional directions rather than as separate groups of means of proof at the same level. The concepts of evidence, source of evidentiary information, procedural form of evidence, procedural action and means of proof are distinguished. The study also demonstrates the need to separate criminal procedural means of proof from forensic, scientific and technical, information-analytical and digital tools. Such tools may support the practical implementation of procedural activity but do not acquire an autonomous criminal procedural status merely because they are used in evidentiary activity. A criterion of procedural autonomy is proposed for resolving this distinction. The article formulates a system of requirements governing the lawful application of means of proof, including an appropriate legal basis, competence of the actor, a lawful purpose, compliance with the prescribed procedural form and procedural integrity. Where the relevant measure interferes with human rights, necessity, proportionality and appropriate judicial control are additionally required. Particular attention is paid to procedural traceability, authenticity, integrity, verifiability and the effective possibility of challenging evidentiary material. Drawing on the case law of the Supreme Court of Ukraine, the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union, the article demonstrates the relationship between the lawful application of a procedural means, the procedural formalisation of its result, the admissibility of evidence and its subsequent use in substantiating procedural positions and decisions. The proposed model is intended to provide a coherent doctrinal framework for further development of Ukrainian law of evidence in the context of digitalisation, increasing adversariality and the growing importance of European human-rights standards.

Key words: criminal procedural proof; means of proof; obtaining evidence; use of evidence; evidence; procedural form of evidence; admissibility of evidence; forensic tools; digital form of evidence; procedural integrity.

Дата першого надходження статті до видання: 25.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Боровик Л. А.,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
член-кореспондент Міжнародної кадрової академії,
доцент кафедри кримінально-правових
та адміністративно-правових дисциплін
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янука
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0577>*

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ЄС) ЩОДО ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ЖУРНАЛІСТІВ

Анотація. У статті, спираючись на аналіз зарубіжної літератури, виокремлено та охарактеризовано міжнародно-правові стандарти Європейського Союзу (ЄС) щодо доступу до публічної інформації та професійної етики журналістів становлять взаємопов'язану систему правових і етичних вимог, спрямованих на забезпечення відкритості діяльності органів публічної влади, ефективної реалізації права на інформацію та належного здійснення журналістської діяльності. Їх основу становлять принципи прозорості, свободи вираження поглядів, незалежності медіа, достовірності інформації, професійної відповідальності та поваги до прав людини. Водночас проведений аналіз свідчить, що, незважаючи на сформовану нормативну базу Європейського Союзу, практика реалізації зазначених стандартів у державах-членах залишається неоднорідною, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення механізмів їх практичного забезпечення. Узагальнено, що для України ці стандарти мають важливе значення як орієнтир удосконалення національного законодавства у сфері доступу до публічної інформації та професійної діяльності журналістів у процесі європейської інтеграції.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, Європейський Союз, доступ, публічна інформація, професійна етика, журналістська діяльність.

Постановка проблеми. Доступ до публічної інформації та дотримання професійної етики журналістів є важливими передумовами реалізації права на свободу вираження поглядів, забезпечення відкритості діяльності органів публічної влади та функціонування демократичного суспільства. У Європейському Союзі зазначені питання врегульовано системою міжнародно-правових стандартів, закріплених в установчих договорах, актах інститутів ЄС та інших міжнародних документах, які визначають гарантії доступу до інформації, незалежності журналістської діяльності та професійної доброчесності представників медіа. Для України дослідження відповідних стандартів є особливо актуальним в умовах європейської інтеграції та гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу. А відтак, характеристика міжнародно-правових стандартів ЄС щодо доступу до публічної інформації та професійної етики журналістів має важливе теоретичне і практичне значення.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, щодо діяльності журналістів в Україні та всьому світі, неодноразово

потрапляли у поле зору різних науковців. Зокрема, їм приділяли увагу: А.С. Бондарчук, К.М. Буряк, О.С. Демчук, О.О. Довганя, М.М. Олашин, О.В. Острогляд, В.І. Павликівський та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання саме міжнародно-правових стандартів Європейського Союзу (ЄС) щодо доступу до публічної інформації та професійної етики журналістів.

Саме тому метою статті є: надати характеристику міжнародно-правовим стандартам Європейського Союзу (ЄС) щодо доступу до публічної інформації та професійної етики журналістів.

Виклад основного матеріалу. Рішення Міжамериканського суду з прав людини 2006 року підтвердило, що право на інформацію є частиною свободи вираження поглядів. Американська конвенція з прав людини (стаття 13) захищає «право всіх осіб вимагати доступу до інформації, що зберігається державою», і що існує «право особи отримувати таку інформацію та позитивний обов'язок держави надавати її» лише за обмеженими винятками. Це ж було підтверджено Європейським судом з прав людини у рішенні 2009 року, яке визнало існування основоположного права доступу до інформації, що зберігається державними органами, захищеного статтею 10 Європейської конвенції з прав людини, яка є статтею про свободу вираження поглядів: «Кожна людина має право на свободу вираження поглядів». Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, отримувати та поширювати інформацію та ідеї без втручання з боку державної влади та незалежно від кордонів». Суд заявив, що право на інформацію особливо захищене, коли ці органи є єдиними, хто володіє цією інформацією («інформаційна монополія»), і коли інформація потрібна ЗМІ або організаціям громадянського суспільства, які використовують її для сприяння публічним дебатам та притягнення урядів до відповідальності [1].

Багато країн світу вже прийняли закони про доступ до інформації, щоб забезпечити право на доступ до інформації. Національний рівень включає Закони про доступ до інформації, які були прийняті 135 країнами. Завдяки цим законам можна подавати запити на доступ до інформації. У деяких законах йдеться про «доступ до інформації», а в інших – про «доступ до документів». Зазвичай ці визначення перетинаються, і обидва є дуже широкими поняттями, що включають багато видів

форматів, у яких зберігається інформація (зокрема фотографії, відео, DVD-диски тощо). На практиці різниця невелика, але корисно знати, що говорить закон, щоб ви могли сформулювати свій запит таким чином, щоб найімовірніше отримати відповідь. Рівень ЄС, на якому було визнано основоположне право доступу до своїх документів (стаття 15 Договору про функціонування Європейського Союзу та стаття 42 Європейської хартії основоположних прав). Цей механізм реалізації цього права, версія «закону про доступ до інформації» в ЄС, – це Регламент 1049/2001 [1].

Зазначимо, що право на доступ до інформації, що перебуває у володінні органів державної влади, у Європі вперше було визнано в скандинавських країнах, а згодом його запровадила більшість держав континенту. Нещодавно Австрія ухвалила новий закон про доступ до інформації (далі – ДІ), тоді як у Німеччині досі очікується ухвалення нового федерального закону про прозорість, який був анонсований коаліційним урядом, але ще не внесений на розгляд. Закони про ДІ надають журналістам, а головне – усім громадянам, правовий механізм для отримання інформації про діяльність органів державної влади та їхніх посадових осіб, а також про використання коштів платників податків. Водночас, попри спільну мету таких законів, кожен із них має власні особливості, зокрема щодо строків розгляду запитів, підстав для відмови в наданні інформації та механізмів оскарження відповідних рішень. Водночас ефективність реалізації законодавства про доступ до інформації визначається не лише змістом правових норм. Практика їх застосування значною мірою залежить від політичної культури, рівня відкритості органів влади та незалежності судової системи, яка забезпечує захист права на доступ до інформації. Характерно, що на сьогодні не існує єдиної бази даних, яка б систематично відстежувала практику застосування законодавства про доступ до інформації в державах – членах Європейського Союзу. Водночас наявні дослідження свідчать, що відмінності у застосуванні такого законодавства призводять до нерівності в реалізації права на доступ до інформації: відомості, які можуть бути отримані від органів державної влади в одній державі-члені, можуть бути без достатніх підстав недоступними або в їх наданні може бути відмовлено в іншій [2].

В Іспанії Агентство з лікарських засобів оскаржило в судовому порядку рішення Ради з питань прозорості, яким його було зобов'язано надати медіа Maldita інформацію, запитувану щодо угод між урядом Іспанії та іншими державами про перепродаж або передачу в якості гуманітарної допомоги вакцин проти COVID-19. Зрештою суд ухвалив рішення на користь медіа. У Греції уряд відмовив неурядовій організації Vouliwatch у задоволенні запиту на доступ до інформації щодо державної рекламної кампанії у засобах масової інформації та розподілу бюджетних коштів на її фінансування, попри очевидний суспільний інтерес до цієї інформації. На Мальті видання The Shift News звернулося із запитом про надання інформації щодо договорів та платежів, укладених між державними установами і співвласником видання Malta Today Савіором Бальзаном (Saviour Balzan). Хоча Уповноважений з питань інформації та захисту даних зобов'язав відповідні органи розкрити запитувані документи, 30 державних установ відмовилися виконати це рішення та оскаржили його до Апеляційного трибуналу, що змусило видання розпочати тривалий і ресурсомісткий судовий процес [2].

Тож, прозорість є одним із ключових принципів ЄС. Вона вимагає від ЄС розкриття інформації про розробку політики та витрати, а також дотримання принципу свободи інформації. Ці принципи викладені в договорах ЄС. Стаття 10 Договору про Європейський Союз передбачає, що відкрите прийняття рішень здійснюється «якомога ближче до громадян». Стаття 11 зазначає, що як окремим особам, так і представницьким об'єднанням повинна бути надана можливість «висловлювати та публічно обмінюватися своїми думками з усіх питань діяльності Союзу». Договір про функціонування Європейського Союзу детальніше розглядає ці питання. У ньому зазначено, що інституції ЄС зобов'язані діяти публічно та забезпечувати доступ до документів для фізичних осіб та будь-якої фізичної чи юридичної особи, яка проживає або має зареєстрований офіс у країні ЄС (стаття 15). На практиці це означає, що ви маєте право доступу до документів установ, органів та агентств ЄС, включаючи законодавчі тексти, офіційні документи, протоколи засідань та порядок денний [3].

Важливий крок до захисту свободи ЗМІ в ЄС було зроблено у березні 2024 року, коли Рада ухвалила Європейський акт про свободу ЗМІ (EMFA). Закон набув чинності 7 травня 2024 року. Більшість його положень почали застосовуватися 8 серпня 2025 року. EMFA встановлює спільні рамки для медіапослуг на внутрішньому ринку ЄС та запроваджує заходи, спрямовані на захист журналістів та постачальників медіапослуг від політичного втручання, а також полегшує їхню діяльність через внутрішні кордони ЄС. Нові правила гарантують право громадян на доступ до вільної та плюралістичної інформації та встановлюють відповідальність держав-членів щодо забезпечення належних умов та рамок для її захисту [4]. Закон про свободу ЗМІ базується на переглянутій Директиві про аудіовізуальні медіапослуги (AVMSD) та розширює сферу її застосування, охоплюючи радіо та пресу. Цей регламент відповідає на зростаюче занепокоєння в ЄС щодо політизації ЗМІ та відсутності прозорості щодо власності на ЗМІ та розподілу державних рекламних коштів постачальникам медіапослуг. Він прагне запровадити гарантії для боротьби з політичним втручанням у редакційні рішення як приватних, так і державних медіа-провайдерів, захистити журналістів та їхні джерела, а також гарантувати свободу та плюралізм ЗМІ. Ключові елементи регламенту включають: незалежне суспільне ЗМІ зі стабільним джерелом фінансування; прозорість власності медіа; захист редакційної незалежності; гарантії забезпечення плюралізму ЗМІ та запобігання концентрації ЗМІ; Європейська рада з питань медіа-послуг, новий наглядовий орган за свободою ЗМІ [4].

Отже, стандарти Європейського Союзу щодо доступу журналістів до публічної інформації становлять комплекс взаємопов'язаних міжнародно-правових принципів, норм і гарантій, спрямованих на забезпечення ефективної реалізації права журналістів на отримання інформації, що перебуває у володінні органів публічної влади. Їх зміст ґрунтується на визнанні доступу до публічної інформації як складової свободи вираження поглядів, принципах відкритості, прозорості та підзвітності діяльності органів влади, а також обов'язку держав забезпечити реальний і недискримінаційний доступ до інформації, що становить суспільний інтерес. Водночас ці стандарти виходять за межі формального закріплення права на доступ до інформації, охоплюючи процесуальні гарантії його реалізації, ефективні механізми судового захисту, обмежений перелік підстав для відмо-

ви в доступі та забезпечення сприятливих умов для незалежної журналістської діяльності. Незважаючи на існування спільної нормативної основи Європейського Союзу, практика її реалізації в державах-членах залишається неоднорідною, що свідчить про необхідність подальшої гармонізації правозастосування та посилення механізмів контролю за дотриманням європейських стандартів у цій сфері.

У 2025 році більш ніж у половині держав – членів Європейського Союзу показники у Всесвітньому індексі свободи преси організації «Репортери без кордонів» погіршилися порівняно з попереднім роком, що свідчить про тривожне послаблення свободи преси та рівня безпеки журналістів у межах Союзу. У звітах Європейської комісії щодо верховенства права також було наголошено на системному регресі в таких країнах, як Угорщина, Польща та Греція, де політичний контроль над медіа, непрозорість структури власності та залякування журналістів перетворилися на сталі загрози. Використання угорською та польською владою шпигунського програмного забезпечення Pegasus для стеження за журналістами ще раз продемонструвало вразливість свободи медіа в ЄС. Хоча Європейський акт про свободу медіа обґрунтовано забороняє таке стеження, за винятком вузько визначених випадків, пов'язаних із національною безпекою, нині головне завдання полягає в тому, щоб забезпечити дотримання цих положень як за змістом, так і на практиці. Останнє десятиліття також було позначене трагічними подіями. Убивства Дафни Каруани Галіції на Мальті та Яна Куцяка у Словаччині залишаються суворим нагадуванням про реальні небезпеки, з якими стикаються журналісти-розслідувачі, викриваючи корупцію та зловживання владою в межах ЄС. Їхня загибель і надалі має слугувати заклик до дій для європейських інституцій, покликаних гарантувати, що жодного журналіста не буде змушено замовкнути через виконання ним професійних обов'язків [5].

У доповіді, підготовленій доповідачем Сантьяго Нуньесом (Santiago Núñez, Іспанія) для Парламентської асамблеї Ради Європи, зазначається, що етичні стандарти журналістської діяльності слід розкривати через поєднання професійної свободи журналіста з його відповідальністю перед громадянами та суспільством. Журналістика розглядається не лише як професійна діяльність або сфера підприємництва, а передусім як засіб забезпечення фундаментального права громадян на інформацію. Саме громадяни, а не журналісти, редакції, власники медіа чи органи влади, визнаються носіями права на одержання правдивої, неупередженої та різноманітної інформації. Тому діяльність медіа повинна бути спрямована на задоволення суспільної потреби в інформації, необхідній для свідомої участі громадян у демократичному житті [6]. Основним етичним принципом журналістики є чітке розмежування новин і думок. Новини повинні містити факти та дані, тоді як думки виражають ідеї, переконання, коментарі або оцінки судження журналістів, редакторів чи власників медіа. Змішування фактів із суб'єктивними оцінками є неприпустимим, оскільки може вводити аудиторію в оману. До новин висувається вимога правдивості, яка забезпечується попередньою перевіркою відомостей, використанням надійних даних і неупередженим викладом подій. Документ не отожднює правдивість з абсолютною та безпомилковою істиною, оскільки в журналістській роботі можливі добросовісні помилки. Проте журналіст зобов'язаний провести належне дослідження, перевірити інформацію доступними засобами та

подати версію подій, яка якомога точніше відповідає встановленим обставинам. Чутки не повинні подаватися як новини, а заголовки та короткі виклади мають відповідати змісту оприлюднених фактів [6]. Професійна етика пов'язується також із належною кваліфікацією журналістів і умовами їхньої праці. Висока швидкість поширення інформації, складність суспільних подій і використання нових технологій вимагають відповідної освіти, підготовки, здатності перевіряти, пояснювати та контекстуалізувати інформацію. Гідна оплата праці, належні професійні засоби й нормальні умови роботи розглядаються як передумови незалежності журналіста від зовнішнього тиску та сторонніх інтересів. Дотримання етичних стандартів повинно забезпечуватися не державним контролем, а механізмами професійного саморегулювання. У документі пропонується створювати органи, до складу яких входили б журналісти, видавці, представники аудиторії, громадських об'єднань, наукового середовища та правничої професії. Такі органи повинні розглядати скарги, оцінювати дотримання журналістської етики та оприлюднювати свої рішення. Медіа, зі свого боку, мають заздалегідь погоджуватися публікувати ці рішення. Саморегулювання повинно сприяти не покаранню журналістів з боку держави, а підвищенню прозорості, відповідальності та довіри громадян до медіа [6].

Висновки. Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що міжнародно-правові стандарти Європейського Союзу щодо доступу до публічної інформації та професійної етики журналістів становлять взаємопов'язану систему правових і етичних вимог, спрямованих на забезпечення відкритості діяльності органів публічної влади, ефективної реалізації права на інформацію та належного здійснення журналістської діяльності. Їх основу становлять принципи прозорості, свободи вираження поглядів, незалежності медіа, достовірності інформації, професійної відповідальності та поваги до прав людини. Водночас проведений аналіз свідчить, що, незважаючи на сформовану нормативну базу Європейського Союзу, практика реалізації зазначених стандартів у державах-членах залишається неоднорідною, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення механізмів їх практичного забезпечення. Для України ці стандарти мають важливе значення як орієнтир удосконалення національного законодавства у сфері доступу до публічної інформації та професійної діяльності журналістів у процесі європейської інтеграції.

Література:

1. A Journalist's Guide on Access to Information. URL: https://bird.tools/how_to/a-journalists-guide-on-access-to-information/
2. Neus Vidal Marti, Viktoria Kraetzig Why Europe Needs a Harmonised Access to Information Act. URL: <https://verfassungsblog.de/why-europe-needs-a-harmonised-access-to-information-act/>
3. Access to information. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/access-information_en
4. Media freedom in the EU. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/media-freedom-eu/>
5. ECAS statement on the entry into force of the European Media Freedom Act. URL: https://ecas.org/ecas-statement-on-the-entry-into-force-of-the-european-media-freedom-act/?gad_source=1&gad_campaignid=22355015998&gbraid=0AAAAADRGGK252sZYiq9jXxojNIRU5Ndn&gclid=EAIaIQobChMI75z2uerclQMwVJQ6iAx1Gkzt8EAAYASAEgIG9fd_BwE

6. Council of Europe, Parliamentary Assembly. Report on the Ethics of Journalism. Doc. 6854, 17 June 1993. Rapporteur: Mr. Santiago Núñez (Spain). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7207&lang=EN>

Borovyk L. To the description of the international legal standards of the European Union (EU) on access to public information and professional ethics of journalists

Summary. The article, based on the analysis of foreign literature, identifies and characterizes the international legal standards of the European Union (EU) on access to public information and professional ethics of journalists constitute an interconnected system of legal and ethical requirements aimed at ensuring the openness of the activities of public authorities, the effective exercise of the right to information,

and the proper conduct of journalistic activities. They are grounded in the principles of transparency, freedom of expression, media independence, information accuracy, professional responsibility, and respect for human rights. At the same time, the analysis indicates that, despite the established European Union regulatory framework, the implementation of these standards varies across member states, highlighting the need to further improve the mechanisms for their practical enforcement. It is summarized that for Ukraine these standards are important as a guideline for improving national legislation in the field of access to public information and professional activities of journalists in the process of European integration.

Key words: international legal standards, European Union, access, public information, professional ethics, journalistic activities.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 28.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Гулієв А. Д. огли,
доктор юридичних наук, професор, дипломат,
Заслужений працівник освіти України,
професор кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0150-533X>

Чекалюк В. В.,
PhD,
кандидат наук із соціальних комунікацій
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2080-2233>

ЕТИКЕТ – ІНСТРУМЕНТ МІЖНАРОДНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА М'ЯКОЇ СИЛИ: ДИПЛОМАТИЧНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ І ГАСТРОНОМІЧНИЙ ВИМІРИ

Анотація. У статті досліджується етикет як багаторівневий соціокультурний, правовий і комунікативний інструмент регулювання міжнародної взаємодії, що функціонує на перетині дипломатичного протоколу, міжкультурної комунікації, символічної політики та практик публічної дипломатії. Особлива увага приділяється розумінню етикету не лише як сукупності формалізованих норм поведінки, а як складної системи знаків, ритуалів і репрезентативних дій, через які держави, інституції та їхні представники конструюють образ політичної культури, демонструють повагу до партнерів і забезпечують передбачуваність міжнародного діалогу. У межах дослідження аналізуються класичні підходи до дипломатичного протоколу, сучасні теорії символічної комунікації, концепція м'якої сили, а також практики гастродипломатії як особливої форми культурної репрезентації у міжнародному середовищі. Обґрунтовується теза про те, що етикет виконує не лише регулятивну, але й стратегічну функцію: він сприяє формуванню довіри, зниженню комунікативної напруги, запобіганню символічним конфліктам і створенню сприятливого простору для політичного, економічного та культурного співробітництва. У статті підкреслюється, що в умовах глобалізації, зростання ролі культурної дипломатії та посилення конкуренції між державами за міжнародну репутацію етикет набуває нового значення як інструмент м'якого впливу. Метою статті є концептуалізація етикету як багатовимірного механізму міжнародної комунікації та м'якої сили, а також визначення його ролі у формуванні дипломатичних практик, культурної репрезентації держав і підтриманні ефективної взаємодії у глобальному політичному просторі.

Ключові слова: етикет, дипломатичний протокол, міжнародні відносини, м'яка сила, комунікація, культурна дипломатія, символічна взаємодія, імідж держави, гастродипломатія, стратегічні комунікації.

Вступ. Етикет у міжнародних відносинах виступає як сукупність усталених правил поведінки, складна кодифікована система регулювання міждержавної взаємодії, що забезпечує передбачуваність, стабільність і керованість дипломатичних процесів. У структурі сучасного глобального порядку етикет

виконує функцію «м'якого регулятора», який доповнює міжнародно-правові механізми, знижуючи рівень невизначеності у міждержавній комунікації та формуючи простір довіри між акторами різного політичного, культурного та цивілізаційного походження.

У межах дослідження етикету в міжнародних відносинах використано міждисциплінарний теоретичний фундамент, сформований у працях провідних дослідників міжнародної політики, комунікації та культурної антропології. Концептуальну основу становлять напрацювання Дж. С. Ная, який у межах теорії *soft power* визначає роль нематеріальних ресурсів впливу, включно з культурними практиками та поведінковими стандартами, що формують привабливість держави у міжнародному середовищі. У цьому контексті етикет розглядається як складова інфраструктури м'якої сили, що забезпечує стабільність і передбачуваність міжнародної взаємодії.

Суттєвими для аналізу є дослідження гастродипломатії та публічної дипломатії, представлені у працях П. Роковера, Дж. Вілсона, Дж. Мендельсон Форман, а також сучасні огляди Г. Лі та К. Мок, у яких гастродипломатія трактується як інструмент культурної репрезентації держав через харчові практики та символічну комунікацію. Ці підходи дозволяють розширити розуміння етикету до рівня культурно-комунікативної системи, що виходить за межі формального протоколу.

Культурно-символічний вимір етикету базується на класичних роботах Мері Дуглас, Ролана Барта та Клода Леві-Строса. М. Дуглас у своїх дослідженнях соціального порядку та категорій «чистоти і небезпеки» розкриває механізми нормативного структурування поведінки, які безпосередньо корелюють із етикетними практиками. Р. Барт аналізує процеси міфологізації повсякденності, що дозволяє інтерпретувати етикет як систему культурних знаків. К. Леві-Строс, у свою чергу, демонструє структурну природу культурних практик, у межах яких ритуали та харчові коди виконують функцію соціальної організації.

На основі зазначених теоретичних підходів у статті виокремлено ключові принципи функціонування етикету в міжнародних

відносинах. Першим є принцип нормативної передбачуваності, який забезпечує стабільність дипломатичної взаємодії та мінімізацію конфліктних ситуацій. Другим виступає принцип ієрархічної узгодженості, що відображає протокольне визнання статусу держав і дипломатичних представників. Третім є принцип культурної адаптивності, який передбачає врахування цивілізаційних і культурних кодів у процесі міжнародної комунікації. Четвертим визначено принцип символічної репрезентації, відповідно до якого етикет функціонує як система знаків, що передає приховані смисли дипломатичної взаємодії. П'ятим є принцип довірчої стабілізації, який забезпечує формування передбачуваного середовища міжнародного діалогу.

Таким чином, етикет у сучасних міжнародних відносинах постає як інтегративний механізм, що поєднує правові, культурні та комунікативні виміри, забезпечуючи не лише формалізацію дипломатичних процедур, але й вироблення стійких моделей міжнародної довіри та взаємного визнання.

У працях Гулієва А. Д. акцентується на тому, що нормативна основа дипломатичної служби та правове регулювання зовнішніх зносин становлять фундамент, на якому вибудовується етикетна поведінка у міжнародному середовищі. Дипломатичний протокол у цьому контексті постає як формалізована інституційна матриця, що структурує взаємодію держав, тоді як етикет виконує роль динамічного механізму адаптації цієї взаємодії до культурних, символічних та ситуаційних контекстів.

Водночас сучасна наукова парадигма демонструє суттєве розширення розуміння етикету, виходячи за межі суто юридично-нормативного підходу. Етикет дедалі частіше інтерпретується як багатовимірний комунікативний феномен, що включає символічні коди, культурні матриці поведінки та механізми конструювання соціального смислу. У цьому сенсі він перетинається з теоріями символічної комунікації, культурної антропології та концепціями м'якої сили, утворюючи міждисциплінарне поле дослідження.

Актуальність дослідження зумовлена трансформацією міжнародного середовища, у якому зростає роль неформальних інструментів впливу, культурної дипломатії та комунікативних стратегій. Умови гібридизації глобальної політики, інформаційної конкуренції та символічних конфліктів зумовлюють необхідність переосмислення етикету як не лише регламенту поведінки, але як інструменту стратегічної комунікації. У цьому контексті етикет набуває функцій репрезентації державного іміджу, управління сприйняттям і формування довгострокових комунікативних ефектів у міжнародних відносинах.

Таким чином, етикет постає як складна багаторівнева система, що інтегрує правові, культурні та комунікативні виміри міжнародної взаємодії, а його дослідження є критично важливим для розуміння сучасних механізмів дипломатії та глобальної взаємодії акторів.

Теоретичні основи етикету в міжнародних відносинах

Етикет у системі міжнародних відносин традиційно інтерпретується як нормативно-ритуалізована сукупність правил поведінки, що регулюють офіційну взаємодію між державами та їх представниками. У класичній дипломатичній традиції він виконує насамперед стабілізаційну функцію, забезпечуючи передбачуваність комунікативних дій, мінімізацію конфліктних ситуацій та формалізацію процедур взаємодії. У цьому вимірі дипломатичний етикет виступає похідним від міжнародного права та протокольних норм, які закріплюють ієрархію,

статусність і порядок взаємного визнання суб'єктів міжнародної політики.

У роботах Гулієва А. Д. підкреслюється, що правове регулювання зовнішніх зносин і інституційна організація дипломатичної служби створюють базову нормативну архітектуру, в межах якої функціонує етикет як прикладний механізм регуляції поведінки. Водночас етикет не може бути зведений виключно до правової чи процедурної площини, оскільки він включає елементи культурної адаптації, ситуаційної чутливості та символічної інтерпретації дій учасників дипломатичної взаємодії.

Розширене теоретичне розуміння етикету формується у межах соціально-антропологічних та культурологічних підходів, де він розглядається як механізм конструювання соціального порядку через систему норм, заборон і ритуалізованих практик. У цьому контексті концепція М. Дуглас про «чистоту» і «небезпеку» дозволяє інтерпретувати етикет як інструмент символічного розмежування допустимого та недопустимого у соціальній взаємодії. Категорії «чистоти» та «порядку» функціонують як культурні коди, що визначають межі прийнятної поведінки та відтворюють уявлення про соціальну гармонію, ієрархію та легітимність (Douglas, 1978; 2002). Отже, етикет постає як зовнішній регулятор поведінки, як глибинний механізм конструювання соціального простору.

У межах структурної антропології К. Леві-Строса ритуали, включно з харчовими практиками, розглядаються як системи символічної комунікації, що кодують соціальні відносини та культурні смисли (Lévi-Strauss, 1983). Р. Барт у праці «Міфології» розкриває процеси семіотизації повсякденних практик, у межах яких культурні явища перетворюються на носії ідеологічних і символічних значень, що формують суспільне сприйняття реальності (Barthes, 1972). У цьому контексті етикет може бути інтерпретований як система знаків, що структурує не лише поведінку, але й способи інтерпретації соціальних дій.

Подальше розширення комунікативної парадигми дозволяє розглядати етикет як елемент багаторівневої системи символічного обміну, де важливу роль відіграють не лише вербальні, але й невербальні, ритуальні та гастрономічні коди. У цьому контексті В. Чекалюк обґрунтовує концепцію їжі як форми комунікації, у якій гастрономічні практики виступають носіями культурної пам'яті, емоційних смислів та ідентифікаційних моделей (Chekaliuk, 2022; 2023). Їжа розглядається як мова, що здатна транслювати соціальні значення та формувати простір взаєморозуміння між культурами.

Припускаємо, що етикет у сучасних міжнародних відносинах набуває статусу інтегративної комунікативної системи, що поєднує правові норми, культурні коди та символічні практики. Його функціонування виходить за межі регламентації поведінки, перетворюючи його на складний механізм виробництва смислів, конструювання соціальної реальності та підтримання стабільності міжнародної взаємодії.

Етикет у міжнародних відносинах у практичному вимірі функціонує як багаторівнева система регулювання поведінки, що проявляється через сукупність протокольних, комунікативних і символічних практик, які забезпечують узгодженість взаємодії між державами та їх представниками. У реальній дипломатичній діяльності це проявляється насамперед у чітко встановлених процедурах державних візитів, прийомів та переговорів, де дотримання порядку представлення делегацій, ієрархії учасників, правил використання національної символіки

та регламенту офіційних церемоній виконує не лише організаційну, але й глибоко символічну функцію, фіксуючи взаємне визнання суб'єктів міжнародної системи та підтримуючи баланс статусів. Паралельно з цим етикет реалізується у сфері культурної дипломатії, де міжнародні форуми, презентації національної культури, книжкові та мистецькі заходи виступають інструментами формування позитивного іміджу держави, а сама форма представлення культурного продукту – стиль комунікації, мовні коди, візуальна символіка – набуває не меншого значення, ніж його зміст. Додатково у сучасних умовах особливого значення набувають гастродипломатичні практики, у межах яких національна кухня використовується як інструмент м'якої сили, а дипломатичні прийоми з елементами традиційної гастрономії перетворюються на простір символічного обміну, де через їжу передається культурна ідентичність, емоційні коди та уявлення про соціальний порядок. У цифрову епоху ці процеси доповнюються новим рівнем етикетної регуляції, що охоплює офіційну комунікацію державних інституцій у соціальних мережах, кризове реагування та управління публічним дискурсом, де навіть тональність повідомлень і швидкість реакції стають елементами дипломатичної поведінки, здатними впливати на рівень міжнародної довіри та репутаційну стабільність. У сукупності ці приклади демонструють, що етикет у міжнародних відносинах виходить за межі формальної регламентації і перетворюється на складний механізм виробництва смислів, у межах якого поведінка, символи та комунікація формують цілісну архітектуру міжнародної взаємодії.

Етикет у міжнародних відносинах формується як результат історичної еволюції дипломатичної практики, де поступове ускладнення міждержавної взаємодії вимагало вироблення уніфікованих, але водночас гнучких норм поведінки. У класичній дипломатії, що бере свій початок у європейській традиції Вестфальської системи, етикет виконував функцію стабілізації ієрархічних відносин між монархіями та державами, забезпечуючи формалізовані правила прийому, переговорів та представництва. З часом ця система трансформувалася у більш універсальний механізм регулювання, закріплений у сучасному дипломатичному праві та практиці міжнародних організацій.

У сучасній науковій інтерпретації, запропонованій Дж. С. Наєм, міжнародний вплив держави дедалі більше залежить від нематеріальних ресурсів, серед яких ключове місце займає привабливість політичної культури, стилю комунікації та поведінкових стандартів. У цьому контексті етикет виступає не лише як технічний регламент дипломатичної взаємодії, але як структурний елемент м'якої сили, що забезпечує формування довіри та зменшення рівня невизначеності у міжнародному середовищі. Саме передбачуваність поведінки дипломатичних акторів, закріплена через етикетні норми, створює основу для довготривалих політичних і економічних взаємодій.

Додатковий аналітичний вимір етикету формується у межах культурно-комунікативних підходів. У працях Мері Дуглас підкреслюється, що соціальні системи функціонують через механізми символічного впорядкування, де категорії «чистоти» і «небезпеки» визначають межі допустимої поведінки. У дипломатичному контексті це трансформується у систему неписаних правил, що регулюють не лише формальні процедури, але й невербальні аспекти взаємодії, включно з ритуалами, символами та стилем комунікації. Ролан Барт, у свою чергу, демонструє, що культурні практики набувають характеру міфологізованих

структур, у яких повсякденні дії перетворюються на носії політичних ідеологем, що безпосередньо корелює з функціонуванням дипломатичного етикету як системи знаків.

У межах структурної антропології Клода Леві-Строса ритуали розглядаються як універсальні механізми організації соціального порядку, де символічні практики виконують функцію кодування відносин між групами. У цьому сенсі дипломатичний етикет може бути інтерпретований як форма ритуалізованої взаємодії, що забезпечує не лише комунікативну узгодженість, але й підтримання балансу статусів у міжнародній системі. Ритуалізація переговорів, церемоніальні і протокольні дії формують передбачуваний простір взаємодії, який знижує ризики конфліктної інтерпретації дій сторін.

Окремий сучасний вимір етикету формується через розвиток гастродипломатії та культурної дипломатії. У дослідженнях П. Роковера та Дж. Вілсона підкреслюється, що харчові практики можуть виступати інструментом державної репрезентації, де кухня перетворюється на канал міжнародної комунікації та формування позитивного іміджу. Їжа в цьому контексті функціонує як універсальний культурний код, що дозволяє долати мовні та цивілізаційні бар'єри. Таким чином, етикет розширюється до рівня регуляції не лише поведінки, але й символічного обміну, в якому гастрономічні практики стають частиною дипломатичної мови.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що етикет у міжнародних відносинах є багаторівневою системою, яка поєднує історично сформовані протокольні норми, сучасні комунікативні стратегії та культурно-символічні практики. Його функціонування забезпечує одночасно нормативну стабільність і смислову гнучкість міжнародної взаємодії, перетворюючи етикет на один із ключових механізмів підтримання довіри, передбачуваності та легітимності у глобальній політичній системі.

Гастродипломатія у сучасній системі міжнародних відносин формується як складний інструмент публічної дипломатії, що поєднує культурні, символічні та комунікативні виміри впливу держави на зовнішнє середовище через практики харчування та гастрономічної репрезентації. У межах теорії м'якої сили вона розглядається як специфічний канал ненасильницького впливу, у якому національна кухня, кулінарні традиції та ритуали споживання їжі функціонують як носії культурного капіталу, здатного формувати позитивне сприйняття держави та підсилити її міжнародну привабливість (Rockower, 2012; Nye, 2004). Важливо підкреслити, що у цьому контексті гастродипломатія виходить за межі суто гастрономічного дискурсу, перетворюючись на структурований механізм символічної комунікації, де їжа виконує функцію універсальної мови, що долає культурні бар'єри та створює поле емоційної та ідентифікаційної взаємодії між суб'єктами міжнародної комунікації.

У наукових розробках та дослідженнях експертки В. Чекалюк, науковець В. Прилюк акцентує, що гастродипломатія інтегрує одразу кілька рівнів взаємодії – емоційний, когнітивний і культурно-репрезентативний, формуючи складну систему впливу, у якій гастрономічні практики стають інструментом конструювання образу держави в глобальному інформаційному просторі (Chekaliuk, 2023; Pryliuk, 2025). З цієї перспективи їжа розглядається не як побутовий або етнографічний елемент, а як структурований комунікативний код, що містить у собі семантику традиції, соціальної ідентичності та політичної символіки. Дипломатичні прийоми, національні фестивалі кухні та культур-

ні презентації виступають не лише подієвими форматами, але й ритуалізованими практиками, у межах яких відтворюється та транслюється уявлення про культурну автентичність і цивілізаційну унікальність держави.

У даному контексті етикет у гастродипломатичному вимірі набуває розширеного змісту, виходячи за межі регламентації поведінки за столом або протокольних норм обслуговування. Він перетворюється на систему культурно-комунікативних правил, що визначають способи подачі, інтерпретації та сприйняття гастрономічних практик у міжнародному середовищі. Так, етикет виступає як нормативна рамка, як інструмент семіотичного кодування культурного змісту, через який здійснюється репрезентація держави та формування її символічного капіталу.

У ширшому вимірі концепція м'якої сили Дж. Ная дозволяє розглядати етикет як інфраструктурний механізм легітимації культурного впливу, де привабливість цінностей, стилю життя та культурних практик стає ключовим ресурсом міжнародної взаємодії (Nye, 2004). У цьому контексті дипломатичний етикет забезпечує процедурну стабільність і передбачуваність комунікації, тоді як його культурно-символічні компоненти формують уявлення про державу як носія певної цивілізаційної моделі, здатної до продукування смислів і підтримання високого рівня довіри у міжнародному середовищі (Guliyev, 2013; 2017).

У контексті сучасної гастродипломатії Азербайджан та Україна демонструють два різні, але концептуально споріднені підходи до формування культурного етикету міжнародної взаємодії через харчові практики, де кухня виступає не побутовим елементом, а інструментом символічної політики та репрезентації національної ідентичності.

Азербайджанська модель гастродипломатії характеризується високим рівнем інституціоналізації культурного представлення через кухню, де традиційні страви, такі як плов, долма, кебаб та солодощі східної гастрономічної традиції, функціонують як елементи культурного коду, що демонструє тяглість цивілізаційної спадщини та багатозаровість культурних впливів. У дипломатичній практиці країни гастрономічний етикет органічно інтегрується у протокольні заходи, формуючи образ держави як носія стабільної, історично укоріненої та водночас відкритої до діалогу культурної системи. Особливої ваги набуває ритуалізована структура прийомів, де кожен елемент трапези має символічне значення, підкреслюючи гостинність як ключову дипломатичну цінність та інструмент побудови довіри у міжнародному середовищі.

Українська гастродипломатична практика, у свою чергу, формує динамічну та сучасну модель культурної репрезентації, що базується на поєднанні автентичної традиції та інноваційного культурного позиціонування. Національна кухня України – від борщу, вареників і голубців до локальних регіональних гастрономічних практик – дедалі більше усвідомлюється як важливий елемент культурної дипломатії та інструмент міжнародної комунікації. Особливістю українського підходу є здатність інтегрувати гастрономічний код у сучасні формати публічної дипломатії, культурних фестивалів та міжнародних кампаній, де їжа виступає носієм ідентичності, стійкості та відкритості до світу. У цьому контексті формується новий тип етикету – етикету культурної взаємодії, де українська кухня функціонує як мова довіри, емоційного зв'язку та гуманітарної репрезентації держави.

У сукупності ці дві моделі демонструють різні траєкторії розвитку гастродипломатичного етикету: Азербайджан – як

приклад цивілізаційно стабільної, ритуалізованої та символічно насиченої системи культурної презентації, Україна – як приклад гнучкої, сучасної та комунікативно відкритої моделі, що активно інтегрується у глобальний культурний дискурс. Обидві держави через гастрономічний вимір етикету формують власні унікальні простори м'якої сили, де кухня стає не лише елементом традиції, але й інструментом міжнародного діалогу та культурної взаємодії.

Світова практика демонструє, що гастродипломатичний етикет функціонує як прикладна форма м'якої сили, у якій харчові практики використовуються державами для формування довіри, культурної впізнаваності та політичного впливу через символічно організовану взаємодію. Класичним прикладом є стратегічні програми Південної Кореї, де держава системно інтегрувала національну кухню у зовнішньополітичну комунікацію через мережу корейських ресторанів за кордоном, офіційні кулінарні кампанії та просування кімчі як культурного маркера. У цьому випадку етикет проявляється не лише у форматі дипломатичних прийомів, але й у стандартизації подачі страв, ритуалізації споживання та кодифікації гастрономічної поведінки як елементу культурної ідентичності.

Подібну логіку застосовує Японія, де гастрономічний етикет вибудовується навколо високої формалізації кулінарної естетики та ритуалів споживання їжі. Суші-культура, чайна церемонія та принципи кайсекі-кухні функціонують як інституціоналізовані форми культурної дипломатії, де кожен елемент – від порядку подачі до невербальної поведінки – має символічне значення. Це створює ситуацію, коли гастродипломатія стає продовженням політики державного іміджу, а етикет виступає механізмом точного відтворення культурного коду в міжнародному середовищі.

Франція демонструє інший тип моделі, де гастродипломатичний етикет ґрунтується на концепції гастрономічної спадщини як частини національної ідентичності. Офіційне визнання французької гастрономії як нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО посилює її статус як інструменту культурної дипломатії. Дипломатичні прийоми з використанням французької кухні функціонують як ритуалізовані події, де структура меню, винний супровід і послідовність подачі страв виступають частиною символічного етикету, що репрезентує ідею культурної вишуканості та цивілізаційної традиції.

У країнах Скандинавії, зокрема в Данії, гастродипломатія реалізується через концепцію «нової північної кухні», яка поєднує екологічні цінності, локальність і простоту як етичний код харчової поведінки. Тут етикет проявляється як нормативна модель сталого споживання, що транслюється у міжнародну комунікацію через ресторани проєкти високої кухні та державні культурні ініціативи.

Сполучені Штати Америки застосовують більш гібридну модель гастродипломатії, у якій відсутня єдина національна кухня компенсується культурним плюралізмом. Американський гастрономічний етикет у міжнародному вимірі будується на ідеї доступності, масовості та адаптивності, що дозволяє використовувати фастфуд-індустрію як інструмент глобального культурного впливу.

У сукупності ці приклади демонструють, що гастродипломатичний етикет у світовій практиці не є уніфікованим явищем, а набуває різних моделей залежно від цивілізаційного контексту: від високої ритуалізації (Японія, Франція) до стратегічної масової

комунікації (США, Південна Корея) та етичної концептуалізації харчування (Скандинавія). У всіх випадках він виконує спільну функцію – перетворення їжі на інструмент міжнародної комунікації, де етикет забезпечує контроль смислів, символічну узгодженість і культурну впізнаваність держави у глобальному просторі.

Етикет у сучасних міжнародних відносинах трансформується з формальної системи правил у багатовимірний інструмент комунікації, що поєднує право, культуру та символічну взаємодію. Його роль посилюється в умовах глобальної конкуренції смислів, де культурна репрезентація стає ключовим ресурсом впливу.

Гастродипломатія, медіакомунікація та культурні практики демонструють, що етикет є регулятором поведінки й активним механізмом формування міжнародного іміджу та м'якої сили держав.

Етикет у сучасних міжнародних відносинах трансформується з жорстко формалізованої системи протокольних правил у складний багатовимірний механізм регулювання комунікації, що інтегрує правові норми, культурні коди та символічні практики взаємодії. Ця трансформація зумовлена зміною самої природи міжнародної системи, де поряд із державами як класичними акторами зростає роль публічної дипломатії, медіакомунікації та культурної конкуренції, а отже – значення набуває не лише «що сказано», але й «як це сказано» та «який смисл це створює».

У правовому вимірі етикет продовжує виконувати функцію процедурної стабілізації дипломатичних відносин, забезпечуючи передбачуваність взаємодії через усталені протокольні стандарти. Водночас він уже не обмежується формальною регламентацією, оскільки доповнюється культурними та комунікативними кодами, які визначають інтерпретацію дипломатичних дій у глобальному інформаційному просторі. Таким чином, етикет стає «м'яким шаром» між правом і практикою, який зменшує ризик конфліктної інтерпретації навіть формально коректних дій.

У культурному вимірі етикет функціонує як система репрезентації ідентичності держави. Дипломатичні жести, ритуали прийому, стиль публічної комунікації та навіть гастрономічні практики формують символічний образ держави, який сприймається міжнародною аудиторією як цілісне повідомлення про її цінності, ієрархії та культурну зрілість. У цьому сенсі етикет перетворюється на інструмент культурної кодування політики, де поведінка стає носієм смислу, а форма – частиною змісту.

У символічному вимірі, який підкреслюють підходи Ролана Барта та Мері Дуглас, етикет виступає як система знаків, що структурує уявлення про «нормальне» та «легітимне» у міжнародній взаємодії. Він не лише регулює поведінку, але й формує рамки сприйняття, в яких дипломатичні дії набувають значення ритуалів визнання, поваги або дистанціювання. Саме через цю символічну функцію етикет стає інструментом конструювання довіри, оскільки довіра в міжнародних відносинах значною мірою базується не на примусі, а на передбачуваності та культурній зрозумілості дій.

В умовах глобальної конкуренції смислів ця роль етикету суттєво посилюється. Міжнародні відносини дедалі більше набувають характеру боротьби за інтерпретацію реальності, де держави змагаються не лише за ресурси або безпекові гарантії, але й за право визначати значення подій, символів і культурних практик. У такому середовищі культурна репрезентація стає стратегічним ресурсом впливу, а етикет – механізмом її

легітимації. Він забезпечує узгодженість між формою і змістом міжнародної комунікації, перетворюючи поведінкові стандарти на інструмент м'якої сили, здатний формувати стійкі уявлення про державу в глобальному просторі.

Висновки: проведений аналіз дозволяє констатувати, що етикет у міжнародних відносинах трансформується з традиційно нормативно-процедурного інструменту дипломатичної взаємодії у складну багатовимірну систему регуляції комунікації, яка інтегрує правові, культурні, символічні та комунікативні виміри. У класичному розумінні він забезпечує стабільність дипломатичних процесів і передбачуваність міждержавної взаємодії, однак у сучасних умовах його функціональність значно розширюється, охоплюючи сферу формування міжнародного іміджу держав, управління сприйняттям та конструювання смислових наративів у глобальному інформаційному просторі.

Особливе значення набуває розширення етикету у площину культурної та гастродипломатичної взаємодії, де він виступає механізмом символічного кодування національної ідентичності. Гастродипломатія, як приклад практичної реалізації м'якої сили, демонструє, що харчові практики та гастрономічні традиції функціонують як інструменти ненасильницького впливу, здатні формувати довіру, емоційний зв'язок та позитивне сприйняття держави в міжнародному середовищі. У цьому контексті етикет набуває характеру не лише регулятивного, але й семіотичного механізму, що визначає способи презентації культурного змісту.

Світова практика підтверджує, що ефективність гастродипломатичних стратегій залежить від рівня інституціоналізації культурних практик, здатності держав до символічної репрезентації та узгодженості між традицією і сучасними комунікаційними форматами. Приклади різних країн демонструють варіативність моделей – від високоритуалізованих систем до гнучких комунікативних стратегій, однак у всіх випадках гастрономічний етикет виконує функцію формування культурної впізнаваності та посилення міжнародного впливу.

У підсумку, етикет доцільно розглядати як інтегративний інструмент міжнародної взаємодії, що поєднує нормативну стабільність дипломатії з динамікою культурної комунікації. Його розвиток у напрямі гастродипломатії та публічної дипломатії свідчить про зростання ролі символічних ресурсів у міжнародній політиці, де ефективність впливу визначається не лише юридичними механізмами, але й здатністю держав формувати переконливі культурні наративи та емоційно значущі форми взаємодії.

Література:

1. Гулієв А. Д. Міжнародно-правовий контекст зовнішніх зносин в умовах глобалізації : монографія. Київ : НАУ-друк, 2011. 464 с.
2. Гулієв А. Д. Право зовнішніх зносин : підручник. Київ : НАУ, 2012. 488 с.
3. Гулієв А. Д. Дипломатична та консульська служба : конспект лекцій. Київ : НАУ, 2011. 80 с.
4. Гулієв А. Д. Основи дипломатичного протоколу та етикету : монографія. Баку : CERM, 2017. 144 с.
5. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York : PublicAffairs, 2004. 208 p.
6. Rockower P. S. Recipes for gastrodiploacy. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2012. Vol. 8, no. 3. P. 235–246. DOI: <https://doi.org/10.1057/pb.2012.17>
7. Wilson R. T. Cooking for the State: Culinary Diplomacy and National Identity. *The Hague Journal of Diplomacy*. 2011. Vol. 6(1–2). P. 113–125. DOI: <https://doi.org/10.1163/187119111X566459>

8. Li G., Mok K. More than two decades of gastrodiploamacy: a review of the concept, current characteristics, and future trends. *Frontiers in Political Science*. 2025. Vol. 7. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1659162>
9. Mendelson Forman J. Gastrodiploamacy. *Oxford Research Encyclopedia of Food Studies*. Oxford University Press, 2024. DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780197762530.013.18>
10. Douglas M. Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. London : Routledge, 2002. 272 p.
11. Barthes R. Mythologies. New York : Hill and Wang, 1972. 160 p.
12. Chekaliuk V. V. Їжа як комунікація. Київ : Видавництво А. В. Паліводи, 2023. 80 с.
13. Chekaliuk V. V. Смачна комунікація: як розуміти і бути зрозумілим. Київ : Amazon, 2022. 120 с.
14. Прилюк В. Гастродипломатія, фудкомунікація і не тільки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2025. № 2(61). С. 185–187. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2025/2-61/185-187>

Huliiev A., Chekaliuk V. Etiquette as an instrument of international communication and soft power: diplomatic, cultural, and gastronomic dimensions

Summary. The article examines etiquette as a multilayered sociocultural, legal, and communicative instrument for regulating international interaction, functioning at the intersection of diplomatic protocol, intercultural communication, symbolic politics, and public diplomacy practices. Particular attention is paid to understanding etiquette

not merely as a set of formalized rules of conduct, but as a complex system of signs, rituals, and representative actions through which states, institutions, and their representatives construct the image of political culture, demonstrate respect for partners, and ensure the predictability of international dialogue. The study analyzes classical approaches to diplomatic protocol, contemporary theories of symbolic communication, the concept of soft power, as well as the practices of gastrodiploamacy as a specific form of cultural representation in the international environment. The article substantiates the thesis that etiquette performs not only a regulatory but also a strategic function: it contributes to building trust, reducing communicative tension, preventing symbolic conflicts, and creating a favorable space for political, economic, and cultural cooperation. The article emphasizes that in the context of globalization, the growing role of cultural diplomacy, and the intensification of competition among states for international reputation, etiquette acquires new significance as an instrument of soft influence. The aim of the article is to conceptualize etiquette as a multidimensional mechanism of international communication and soft power, as well as to define its role in shaping diplomatic practices, the cultural representation of states, and the maintenance of effective interaction within the global political space.

Key words: etiquette, diplomatic protocol, international relations, soft power, communication, cultural diplomacy, symbolic interaction, state image, gastrodiploamacy, strategic communications.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.06.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

Форманюк В. В.,*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1939-1318>*

ТИПОЛОГІЯ АГЕНТСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМПЕТЕНЦІЙНИМ КРИТЕРІЄМ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню типології агентств Європейського Союзу за функціонально-компетенційним критерієм. Актуальність теми зумовлена тим, що агентства ЄС стали важливими суб'єктами європейського адміністративного врядування, однак їх правовий статус, обсяг повноважень, функції та ступінь автономії істотно відрізняються залежно від сфери діяльності, установчого акта та місця конкретного агентства у механізмі реалізації політик Союзу. У статті обґрунтовано, що єдиної універсальної моделі агентства ЄС не існує, а тому їх наукова характеристика потребує диференційованого підходу. Авторка доводить, що функціонально-компетенційний критерій є одним із найбільш придатних для систематизації агентств ЄС, оскільки дозволяє врахувати не лише формальний правовий статус агентства, а й реальний характер виконуваних ним завдань, обсяг компетенції, юридичні наслідки його діяльності, ступінь організаційної автономії та рівень впливу на відповідну сферу правового регулювання.

У межах дослідження виокремлено регуляторні, виконавчі, дорадчі, координаційні, оперативні та змішані агентства ЄС. Показано, що регуляторні агентства беруть участь у виробленні, застосуванні або технічному забезпеченні спеціалізованих правил у відповідних секторах; виконавчі агентства забезпечують практичну реалізацію програм і політик ЄС; дорадчі агентства формують експертну й інформаційно-аналітичну основу для ухвалення рішень; координаційні агентства забезпечують взаємодію між національними органами та інституціями ЄС; оперативні агентства беруть участь у практичному забезпеченні окремих напрямів політики Союзу, зокрема у сферах безпеки, правоохоронної співпраці, управління кордонами та цифрової стійкості. На прикладі EMA, EFSA, EASA, ACER, Europol, Frontex, ENISA та інших агентств розкрито відмінності між цими моделями, а також показано, що багато агентств мають змішану природу і не можуть бути віднесені лише до одного функціонального типу.

Зроблено висновок, що функціонально-компетенційна типологія агентств ЄС має важливе значення для розуміння їх місця в інституційній системі Союзу, меж делегування повноважень, обсягу автономії, характеру підзвітності та інтенсивності контролю. Такий підхід дозволяє уникнути надмірного узагальнення правової природи агентств ЄС і водночас показує їх роль як спеціалізованих публічно-владних утворень у системі європейського адміністративного врядування. Практичне значення дослідження полягає також у тому, що запропонована типологія може бути використана для подальшого аналізу співпраці України з окремими агентствами ЄС у процесі європейської

інтеграції, оскільки різні типи агентств потребують різних правових, адміністративних та інституційних механізмів взаємодії.

Ключові слова: агентства Європейського Союзу; типологія; компетенція; функції; право ЄС; європейське адміністративне врядування.

Постановка проблеми. Агентства Європейського Союзу є однією з найбільш динамічних форм організації європейського адміністративного врядування. Їх розвиток пов'язаний із розширенням сфер діяльності ЄС, ускладненням внутрішнього ринку, необхідністю технічної експертизи, посиленням регуляторної координації та потребою в оперативній взаємодії між інституціями Союзу й національними органами держав-членів.

Водночас поняття «агентство ЄС» не позначає єдину за своїм змістом організаційно-правову модель. Одні агентства виконують переважно експертні й дорадчі функції, інші координують діяльність національних регуляторів, треті можуть ухвалювати індивідуальні рішення або брати участь в оперативній діяльності. Саме тому загальна характеристика агентств ЄС без їх внутрішньої класифікації є недостатньою для розуміння їх правової природи та місця в системі Європейського Союзу.

Проблема типології агентств ЄС має не лише описове, а й концептуальне значення. Від того, до якого типу належить конкретне агентство, залежить обсяг його компетенції, характер автономії, меж делегування повноважень, система підзвітності, інтенсивність судового контролю та ступінь впливу на реалізацію політик ЄС. Тому функціонально-компетенційний підхід дає змогу перейти від загального аналізу агентств до більш точного розуміння їх конкретних адміністративно-правових моделей.

Стан дослідження. Проблематика агентств ЄС досліджується у працях М. Шамона, Е. Кіті, Р. Дехауса, П. Крейга, Дж. Маджоне, М. Бусуйок та інших учених. У зарубіжній доктрині агентства розглядаються як складова трансформації адміністративної системи ЄС, елемент регуляторних мереж, інструмент делегування спеціалізованих функцій і форма експертного врядування. Водночас у науковій літературі немає єдиного підходу до їх класифікації, оскільки агентства істотно відрізняються за сферою діяльності, правовою основою, функціями, повноваженнями та ступенем автономії.

Метою статті є визначення основних типів агентств Європейського Союзу за функціонально-компетенційним критерієм та здійснення їх порівняльно-правової характеристики.

Виклад основного матеріалу. Агентства ЄС не належать до інституцій Союзу в розумінні статті 13 Договору про Європей-

ський Союз [1]. Водночас Договір про функціонування Європейського Союзу використовує ширшу конструкцію «інституції, органи, служби та агентства Союзу», зокрема у положеннях про відкритість, судовий контроль, бездіяльність і відповідальність [2]. Це свідчить про визнання агентств як самостійно значущих елементів правопорядку ЄС, хоча їх статус є похідним і визначається актами вторинного права.

У науковій літературі звертається увага на те, що агентства ЄС стали результатом поступової трансформації адміністративної системи Союзу. М. Шамон розглядає агентства як прояв зміни європейської адміністрації, але підкреслює юридичні та політичні межі їх розвитку [3, р. 1–18]. Е. Кіті зазначає, що агентства є важливою частиною інституційного механізму ЄС, однак вони не утворюють однорідної групи [4, р. 1395–1404]. Р. Дехаус пов'язує їх розвиток із формуванням регуляторних мереж, які поєднують європейський і національний рівні управління [5, р. 246–252].

Саме неоднорідність агентств ЄС зумовлює потребу в їх типології. Формально всі вони створюються актами права ЄС, мають спеціальний мандат і діють у межах визначеної компетенції. Проте реальний зміст їх діяльності є різним. Одні агентства здійснюють наукове оцінювання, інші забезпечують координацію регуляторів, треті беруть участь в оперативних діях, четверті адмініструють програми або надають технічну підтримку. Тому класифікація лише за назвою або формальним статусом не відображає справжньої ролі агентств у правопорядку ЄС.

Функціонально-компетенційний критерій дозволяє класифікувати агентства з урахуванням двох взаємопов'язаних елементів: характеру функцій і обсягу компетенції. Функції показують, для чого створено агентство, а компетенція визначає, якими юридичними засобами воно може виконувати відповідні завдання. Такий підхід є особливо важливим для права ЄС, оскільки агентства діють у межах принципу наданих повноважень і не можуть самостійно розширювати власний мандат.

Першу групу становлять регуляторні агентства. Їх особливість полягає в участі у формуванні, застосуванні або забезпеченні спеціалізованих правил у певних секторах. Вони не є законодавцями, однак можуть істотно впливати на практичне функціонування відповідних ринків і політик. П. Крейг підкреслює, що агентства ЄС дедалі частіше виконують адміністративні й регуляторні функції, пов'язані з технічно складними сферами [6, р. 154–178].

До регуляторних агентств можна віднести, зокрема, Європейське агентство з лікарських засобів. Регламент (ЄС) № 726/2004 визначає процедури авторизації та нагляду за лікарськими засобами і закріплює роль ЕМА у науковому оцінюванні, координації та підтримці системи фармацевтичного регулювання ЄС [7]. Хоча остаточні рішення щодо централізованої авторизації ухвалюються Комісією, наукові висновки агентства мають визначальне практичне значення для регуляторного процесу.

Подібну функціональну логіку має Європейський орган з безпеки харчових продуктів. Регламент (ЄС) № 178/2002 закріплює загальні принципи харчового права ЄС і створив EFSA як незалежне джерело наукової експертизи у сфері безпечності харчових продуктів [8]. EFSA не здійснює політичного регулювання безпосередньо, однак її наукові висновки формують основу для управління ризиками та ухвалення рішень інституціями ЄС.

Окреме місце серед регуляторних агентств посідає Агентство Європейського Союзу з безпеки авіації. Регламент (ЄС)

2018/1139 визначає повноваження EASA у сфері авіаційної безпеки, сертифікації, стандартизації та технічного нагляду [9]. Це агентство демонструє більш розвинену модель регуляторного адміністрування, оскільки його діяльність поєднує експертизу, технічні стандарти, сертифікаційні процедури й взаємодію з національними авіаційними органами.

Другу групу становлять координаційні агентства. Їх основне призначення полягає не у самостійному ухваленні політичних рішень, а у забезпеченні узгодженої діяльності національних органів і європейського рівня управління. Такий тип агентств особливо характерний для сфер, де ЄС не замінює національні адміністрації, а організовує їх взаємодію в межах спільних правил.

Прикладом є Агентство ЄС зі співробітництва енергетичних регуляторів. Регламент (ЄС) 2019/942 визначає ACER як агентство, покликане сприяти співробітництву національних регуляторних органів у сфері енергетики, забезпечувати координацію транскордонних питань і підтримувати функціонування внутрішнього енергетичного ринку [10]. Його компетенція демонструє, що координаційні агентства можуть мати не лише інформаційні, а й окремі рішення, важливі для міждержавної регуляторної взаємодії.

Третю групу становлять дорадчі та експертні агентства. Їх головна функція полягає у збиранні інформації, проведенні досліджень, підготовці висновків, формуванні баз даних і забезпеченні інституцій ЄС спеціалізованими знаннями. Саме ця модель була історично однією з перших у розвитку агентств ЄС. Її значення полягає в тому, що сучасне європейське врядування потребує не лише політичних рішень, а й сталої експертної основи.

До цієї групи можна віднести Європейське агентство з навколишнього середовища. Регламент (ЄС) № 401/2009 визначає завдання ЕЕА щодо надання об'єктивної, надійної та порівнянної інформації про стан довкілля [11]. Такі агентства не мають широких владних повноважень, проте їх роль є істотною, оскільки вони забезпечують інформаційне підґрунтя для екологічної політики ЄС.

Четверту групу становлять оперативні агентства. Вони відрізняються тим, що беруть участь у практичному забезпеченні окремих напрямів політики ЄС, зокрема у сфері безпеки, управління кордонами, правоохоронної співпраці або притулку. Їх діяльність є найбільш чутливою з погляду прав людини, відповідальності й контролю, оскільки вона може бути пов'язана з обробкою персональних даних, оперативною підтримкою, координацією дій на місцях або взаємодією з третіми державами.

Прикладом оперативно-координаційного агентства є Європол. Регламент (ЄС) 2016/794 визначає його як Агентство Європейського Союзу зі співробітництва правоохоронних органів, яке підтримує та посилює діяльність компетентних органів держав-членів у запобіганні тяжкій злочинності, тероризму та іншим формам злочинності [12]. Європол не замінює національні правоохоронні органи, але забезпечує аналітичну, інформаційну й координаційну підтримку. С. М. Перепьолкін, аналізуючи правовий статус Європолу, справедливо звертає увагу на його особливе місце у системі правоохоронної співпраці ЄС [13, с. 270–274].

Ще більш виразним прикладом оперативного агентства є Frontex. Регламент (ЄС) 2019/1896 закріплює правові засади функціонування Європейської прикордонної та берегової ох-

рони і визначає роль Європейського агентства прикордонної та берегової охорони у сфері інтегрованого управління зовнішніми кордонами [14]. Особливість Frontex полягає в тому, що його діяльність поєднує координаційні, технічні, аналітичні й оперативні елементи. Саме тому це агентство часто розглядається як приклад розширення адміністративної спроможності ЄС у сфері простору свободи, безпеки та правосуддя.

П'яту групу можна визначити як агентства цифрової, інформаційної та кібербезпекової підтримки. Вони поєднують дорадчі, координаційні й регуляторно-технічні функції. Прикладом є ENISA, статус якої визначено Регламентом (ЄС) 2019/881. Це агентство сприяє досягненню високого спільного рівня кібербезпеки в Союзі, підтримує формування політики ЄС у сфері кібербезпеки, розвиток сертифікації та взаємодію між державами-членами [15]. Такий тип агентств особливо важливий у контексті цифрової трансформації, оскільки демонструє появу нових сфер функціональної спеціалізації агентств ЄС.

Водночас запропонована типологія не є абсолютно жорсткою. Багато агентств мають змішаний характер. Наприклад, EASA поєднує регуляторні, технічні та координаційні функції; Europol має інформаційно-аналітичну й оперативно-координаційну природу; Frontex поєднує адміністративну координацію, оперативну підтримку та взаємодію з третіми державами; ENISA виконує дорадчі, експертні й координаційні завдання. Тому функціонально-компетенційна типологія повинна розглядатися не як механічний поділ, а як інструмент аналітичного розуміння різних моделей агентств.

Важливим є й те, що тип агентства впливає на обсяг його автономії. Дорадчі агентства зазвичай мають менший владний потенціал, але потребують високої експертної незалежності. Регуляторні агентства потребують чітких процедур і контролю, оскільки їх висновки або рішення можуть впливати на ринки, суб'єктів господарювання та права осіб. Оперативні агентства мають найбільшу потребу в механізмах правового контролю, прозорості та захисту прав людини, оскільки їх діяльність може безпосередньо зачіпати приватну сферу осіб.

М. Бусуйок звертає увагу на те, що автономія агентств ЄС повинна бути врівноважена підзвітністю, оскільки інакше виникає ризик дефіциту демократичної легітимності [16, р. 599–615]. Це положення є особливо важливим для функціонально-компетенційної типології. Чим ширшою є компетенція агентства і чим більш владний характер мають його функції, тим інтенсивнішими мають бути механізми контролю. Отже, класифікація агентств має значення не лише для опису їх функцій, а й для визначення належного режиму підзвітності.

Типологія агентств ЄС також пов'язана з питанням делегування повноважень. Дж. Маджоне пояснює делегування спеціалізованим утворенням потребою у стабільному, експертному й менш політизованому регулюванні [17, р. 103–122]. Проте в праві ЄС таке делегування не може бути необмеженим. Агентства діють у межах мандата, визначеного установчим актом, а їх функції мають відповідати принципу інституційного балансу. Саме тому розмежування регуляторних, дорадчих, координаційних і оперативних функцій має значення для визначення допустимих меж компетенції.

З порівняльно-правового погляду агентства ЄС не можуть бути повністю ототожнені з національними адміністративними агентствами або незалежними регуляторами. Національні агентства діють у межах державного суверенітету та конституцій-

ної системи відповідної держави. Агентства ЄС функціонують у наднаціональному правопорядку, де їх компетенція є похідною від права ЄС і реалізується у взаємодії з інституціями Союзу та органами держав-членів. Це надає їх типології особливо-го значення, оскільки вона відображає не тільки адміністративну спеціалізацію, а й багаторівневу природу європейського врядування.

Для України дослідження функціонально-компетенційної типології агентств ЄС має практичне значення. У процесі європейської інтеграції Україна взаємодітиме з різними типами агентств: експертними, регуляторними, координаційними й оперативними. Наприклад, у сфері харчової безпеки важливо враховувати роль EFSA; у сфері авіаційної безпеки – EASA; у сфері лікарських засобів – EMA; у сфері правоохоронної співпраці – Europol; у сфері управління кордонами – Frontex; у сфері кібербезпеки – ENISA. Кожен із цих напрямів потребує різної моделі правової та адміністративної взаємодії.

Отже, функціонально-компетенційний підхід дає змогу уникнути спрощеного розуміння агентств ЄС як однорідної групи. Він показує, що агентства відрізняються не лише назвами або сферами діяльності, а насамперед характером функцій, обсягом компетенції, ступенем автономії та рівнем правового впливу на відповідну політику ЄС. Саме тому типологія агентств є необхідним елементом дослідження їх правової природи.

Висновки. Агентства Європейського Союзу є неоднорідними за своїми функціями, компетенцією, правовим статусом і ступенем автономії. Тому їх наукова характеристика потребує застосування функціонально-компетенційного критерію, який дозволяє врахувати реальний зміст діяльності кожного агентства.

За функціонально-компетенційним критерієм доцільно виокремлювати регуляторні, виконавчі, дорадчі, координаційні, оперативні та змішані агентства ЄС. Регуляторні агентства беруть участь у застосуванні спеціалізованих правил і процедур; дорадчі агентства забезпечують експертну основу для ухвалення рішень; координаційні агентства організовують взаємодію між національними органами й інституціями ЄС; оперативні агентства беруть участь у практичному забезпеченні окремих політик Союзу.

Запропонована типологія має не лише класифікаційне, а й правове значення. Вона дозволяє точніше визначити межі компетенції агентств, характер їх автономії, обсяг підзвітності й рівень необхідного контролю. Чим більш владний або оперативний характер має діяльність агентства, тим більш розвиненими мають бути механізми процедурних гарантій, прозорості, підзвітності та судового контролю.

Для дисертаційного дослідження правової природи агентств ЄС функціонально-компетенційна типологія є важливою тому, що дозволяє перейти від загальної характеристики агентств до аналізу конкретних моделей їх функціонування. Вона також має значення для України, оскільки різні напрями співробітництва з агентствами ЄС потребуватимуть різних правових, інституційних та адміністративних механізмів взаємодії.

Література:

1. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 2012. С 326. Р. 13–390. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012M/TXT>

2. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2012. C 326. P. 47–390. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT>
3. Chamon M. EU Agencies: Legal and Political Limits to the Transformation of the EU Administration. Oxford : Oxford University Press, 2016. 352 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198784487.001.0001>.
4. Chiti E. An Important Part of the EU's Institutional Machinery: Features, Problems and Perspectives of European Agencies. *Common Market Law Review*. 2009. Vol. 46. Issue 5. P. 1395–1442.
5. Dehousse R. Regulation by Networks in the European Community: The Role of European Agencies. *Journal of European Public Policy*. 1997. Vol. 4. Issue 2. P. 246–261. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501769709696341>.
6. Craig P. EU Administrative Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2018. 944 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198831648.001.0001>.
7. Regulation (EC) No 726/2004 of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 laying down Union procedures for the authorisation and supervision of medicinal products and establishing a European Medicines Agency. *Official Journal of the European Union*. 2004. L 136. P. 1–33. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/726/oj>.
8. Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. *Official Journal of the European Communities*. 2002. L 31. P. 1–24. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/oj>.
9. Regulation (EU) 2018/1139 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2018 on common rules in the field of civil aviation and establishing a European Union Aviation Safety Agency. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 212. P. 1–122. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1139/oj>.
10. Regulation (EU) 2019/942 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 establishing a European Union Agency for the Cooperation of Energy Regulators. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 158. P. 22–53. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/942/oj>.
11. Regulation (EC) No 401/2009 of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network. *Official Journal of the European Union*. 2009. L 126. P. 13–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2009/401/oj>.
12. Regulation (EU) 2016/794 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol). *Official Journal of the European Union*. 2016. L 135. P. 53–114. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/794/oj>.
13. Перепьолкін С. М. Правовий статус агентства Європейського Союзу зі співробітництва правоохоронних органів (Європол). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 270–274. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.50>.
14. Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2019 on the European Border and Coast Guard. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 295. P. 1–131. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1896/oj>.
15. Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 151. P. 15–69. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/881/oj>.
16. Busuioac M. Accountability, Control and Independence: The Case of European Agencies. *European Law Journal*. 2009. Vol. 15. Issue 5. P. 599–615. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2009.00480.x>.
17. Majone G. Two Logics of Delegation: Agency and Fiduciary Relations in EU Governance. *European Union Politics*. 2001. Vol. 2. Issue 1. P. 103–122. DOI: <https://doi.org/10.1177/1465116501002001005>.

Formaniuk V. Typology of European Union agencies according to the functional and competence-based criterion: comparative legal characteristics

Abstract. According to the functional and competence-based criterion. The relevance of the topic is determined by the fact that EU agencies have become important actors in European administrative governance, while their legal status, scope of powers, functions and degree of autonomy differ significantly depending on the field of activity and the founding act. The article argues that there is no single universal model of an EU agency. Therefore, their legal characterization requires a differentiated approach that takes into account the real content of their activities.

The article substantiates that the functional and competence-based criterion is one of the most appropriate for classifying EU agencies. It makes it possible to analyse not only the formal legal status of an agency but also the nature of its tasks, the scope of its competence and its role in the implementation of EU policies. Within this approach, the article distinguishes regulatory, executive, advisory, coordinating and operational agencies. Regulatory agencies participate in the application of specialized rules and procedures in specific sectors. Advisory agencies provide scientific, expert and informational support for decision-making. Coordinating agencies ensure interaction between national authorities and EU institutions. Operational agencies participate in the practical implementation of certain EU policies, especially in the areas of border management, law enforcement cooperation and security.

The article analyses the examples of the European Medicines Agency, the European Food Safety Authority, the European Union Aviation Safety Agency, the European Union Agency for the Cooperation of Energy Regulators, Europol, Frontex and ENISA. It is shown that many EU agencies have a mixed nature and combine several types of functions. Therefore, the proposed typology should not be understood as a rigid classification but as an analytical tool for understanding different models of EU agencies.

The article concludes that the functional and competence-based typology of EU agencies has significant legal importance. It allows for a more accurate determination of the limits of agency competence, the nature of their autonomy, the scope of accountability and the level of necessary control. This approach is also important for Ukraine's European integration, since cooperation with different EU agencies requires different legal and administrative mechanisms.

Key words: European Union agencies; typology; competence; functions; EU law; European administrative governance.



Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 10.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.09.2026

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Коваленко В. В.</i> ПРАВОВА МОДЕЛЬ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	4
<i>Проць А. С.</i> ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАВОСЛАВНИХ КАНОНІВ ЯК ПРИКЛАДУ РЕЛІГІЙНИХ НОРМ.....	9
<i>Талдикін О. В.</i> ЛЕГАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ.....	14

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Солодка І. В.</i> КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ МІНІМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ КОРУПЦІЇ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПРАВ ЛЮДИНИ...19	19
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Боровик А. В., Тимчишин П. А.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	26
<i>Грищевіч А. І.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЕТАПНОГО ЗАПРОВАДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ТОРГІВЛІ КВОТАМИ НА ВИКИДИ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ В УКРАЇНІ.....	30
<i>Захарчук Р. А.</i> УЧАСТЬ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В НАДАННІ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНІ.....	37
<i>Крит'єв А. Г.</i> ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДЕРЖАВНІЙ ПОДАТКОВІЙ СЛУЖБІ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО АНАЛІЗУ РИЗИКІВ У СФЕРІ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ.....	41
<i>Кропивний Є. В.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ЗАСОБИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ СФЕРОЮ ТУРИЗМУ ЯК ОСНОВА ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ.....	46
<i>Надейко М. М.</i> АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЗАСУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	51
<i>Пешиков В. В.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	57
<i>Фокиш Л. В.</i> ПУБЛІЧНЕ ГАРАНТУВАННЯ ЯК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ.....	62
<i>Холодков А. В.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ.....	67
<i>Щербатюк О. О.</i> КОНТРОЛЬНІ ТА НАГЛЯДОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	72

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

<i>Долгерт В. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ ЯК ЛОКАЛЬНОГО АКТУ ПІДПРИЄМСТВА.....	78
<i>Зайцев Є. О.</i> КОНЦЕСІЙНІ ПРОЄКТИ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	83
<i>Зайцев О. О.</i> ПРАВОВА ПРИРОДА ВІРТУАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОБ'ЄКТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	87
<i>Малишко С. І.</i> ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО СВОЇХ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ.....	91
<i>Овчаренко О. М.</i> СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ОБОВ'ЯЗКОВОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ.....	96
<i>Олюха В. Г.</i> ОБОВ'ЯЗКИ КЕРІВНИКА БОРЖНИКА ПРИ ЙМОВІРНОСТІ НАСТАННЯ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ В УМОВАХ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС.....	103
<i>Резворович К. Р., Лисюк Я. О.</i> ФАЛЬШИВІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: БОРОТЬБА З ДЕЕРФАКЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНИМИ МАНІПУЛЯЦІЯМИ.....	108
<i>Рябко С. О.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	112
<i>Снітко А. С.</i> СУПЕРЕЧЛИВА ПОВЕДІНКА В ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: МАТЕРІАЛЬНИЙ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	119
<i>Сошников А. О., Єршова Ю. О.</i> СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ЯК НОВИЙ ОРІЄНТИР РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	123
<i>Філатов В. В., Антонюк О. А., Герасимчук С. С.</i> КОНЦЕПЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ НА ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ І ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	129
<i>Хомутецький Д. С.</i> ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	133

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>Ласько І. М.</i> ОБСЯГ ТА ПРОПОРЦІЙНІСТЬ РОЗУМНОГО ПРИСТОСУВАННЯ В ОСВІТНІХ ПОСЛУГАХ ДЛЯ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ.....	141
<i>Лубінець Д. В.</i> ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УМОВАХ РОБОТИ НА ОБ'ЄКТАХ, РОЗТАШОВАНИХ В РАЙОНАХ БОЙОВИХ ДІЙ І ПРИФРОНТОВИХ ТЕРИТОРІЯХ.....	146
<i>Мельничук Р. В.</i> ТРУДО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ ПРАЦІ В ОРГАНАХ ПРАВОПОРЯДКУ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЯВИЩА.....	150
<i>Самойленко Г. В.</i> ДОЗВІЛЬНІ ПРОЦЕДУРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ.....	154

Супрунець Т. П.

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО «М'ЯКОГО ПРАВА» У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	159
--	-----

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Клочко А. М., Кубишкін Д. О.,

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗАГРОЗ ТА КОРУПЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ (НА ПРИКЛАДІ СТ. 238 КК УКРАЇНИ)	167
--	-----

Фурдичко О. Л.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	173
---	-----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Дубинський О. Ю., Бортник Н. П., Дубова К. О.

ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ АДВОКАТУ: ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МЕЖІ ПОВНОВАЖЕНЬ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ПРОКУРАТУРИ У СФЕРІ ОБОРОНИ.....	179
---	-----

Dupas M. O.

CRIMINAL, PUBLIC AND SECURITY POLICY OF THE STATE: THE RELATIONSHIP OF CATEGORIES AND PHENOMENA.....	183
--	-----

Мартин П. І.

ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ	187
---	-----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Жила О. Б.

НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА ПРАВАЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА ЩОДО РОЗГЛЯДУ КЛОПОТАННЯ ПРО АРЕШТ МАЙНА.....	193
--	-----

Погорецький М. А.

ЗАСОБИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ: ДОКТРИНАЛЬНА МОДЕЛЬ ПОНЯТТЯ, СИСТЕМИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	198
---	-----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОНАВСТВО

Боровик Л. А.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ЄС) ЩОДО ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ЖУРНАЛІСТІВ.....	210
--	-----

Гулієв А. Д. огли, Чекалюк В. В.

ЕТИКЕТ – ІНСТРУМЕНТ МІЖНАРОДНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА М'ЯКОЇ СИЛИ: ДИПЛОМАТИЧНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ І ГАСТРОНОМІЧНИЙ ВИМІРИ	214
---	-----

Форманюк В. В.

ТИПОЛОГІЯ АГЕНТСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМПЕТЕНЦІЙНИМ КРИТЕРІЄМ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	220
---	-----

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

<i>Kovalenko V.</i> LEGAL MODEL OF STABILITY OF UKRAINIAN STATEHOOD IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY TRANSFORMATIONS.....	4
<i>Prots A.</i> THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF ORTHODOX CANONS AS AN EXAMPLE OF RELIGIOUS NORMS.....	9
<i>Taldykin O.</i> LEGALITY OF STATE AUTHORITY BODIES: MAIN ASPECTSH.....	14

CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

<i>Solodka I.</i> CONSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISMS FOR MINIMIZING THE IMPACT OF CORRUPTION ON THE REALIZATION OF HUMAN RIGHTS.....	19
---	----

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

<i>Borovyk A., Tymchyshyn P.</i> ADMINISTRATIVE AND LEGAL DIMENSION OF THE TRANSFORMATION OF STATE REGULATION IN THE CONTEXT OF DIGITAL REALITY.....	26
<i>Hrytsevykh A.</i> ADMINISTRATIVE AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE PHASED INTRODUCTION OF THE NATIONAL GREENHOUSE GAS EMISSION ALLOWANCE TRADING SYSTEM IN UKRAINES.....	30
<i>Zakharchuk R.</i> PARTICIPATION OF EUROPEAN UNION COUNTRIES IN PROVIDING HUMANITARIAN AID TO UKRAINE.....	37
<i>Krytiyev A.</i> THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE BY THE STATE TAX SERVICE FOR EFFECTIVE RISK ANALYSIS IN THE FIELD OF FINANCIAL MONITORING.....	41
<i>Kropyvnyi Ye.</i> ORGANIZATIONAL AND MANAGERIAL MEANS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF TOURISM AS THE BASIS FOR THE POST-WAR RECOVERY OF UKRAINE'S TOURISM POTENTIALS.....	46
<i>Nadieiko M.</i> CURRENT ISSUES OF EXTRA-JUDICIAL CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES IN THE FIELD OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY.....	51
<i>Pieshkov V.</i> ADMINISTRATIVE AND LEGAL NATURE OF FOOD SECURITY IN THE NATIONAL SECURITY SYSTEM OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	57
<i>Foksha L.</i> PUBLIC UARANTEES AS A FINANCIAL AND LEGAL INSTRUMENT OF POST-WAR STATE RECOVERY.....	62
<i>Kholodkov A.</i> ACCESSIBILITY OF PROVISION OF SOCIAL SERVICES IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF A SPECIAL PERIOD.....	67
<i>Shcherbatiuk O.</i> CONTROL AND SUPERVISORY MEANS OF ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY UNDER MARTIAL LAW.....	72

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

<i>Dolhert V.</i>	
FEATURES OF AN INTERNAL ECONOMIC AGREEMENT AS A LOCAL ACT OF AN ENTERPRISE.....	78
<i>Zaitsev Ye.</i>	
CONCESSION PROJECTS IN FOREIGN COUNTRIES: CURRENT TRENDS IN LEGAL REGULATION AND IMPLEMENTATION PRACTICES.....	83
<i>Zaitsev O.</i>	
THE LEGAL NATURE OF THE VIRTUAL ENVIRONMENT AS AN OBJECT OF LEGAL REGULATION.....	87
<i>Malushko S.</i>	
GROUND FOR THE EMERGENCE OF THE LEGAL OBLIGATION OF CHILDREN OF ADULTS TO CARE FOR THEIR INABLE PARENTS.....	91
<i>Ovcharenko O.</i>	
JUDICIAL CONTROL IN ENFORCEMENT PROCEEDINGS UNDER THE MARTIAL LAW REGIME AS A GUARANTEE OF THE ENFORCEABILITY OF COURT DECISIONS PRINCIPLE.....	96
<i>Oliukha V.</i>	
OBLIGATIONS OF THE DEBTOR'S MANAGER IN THE EVENT OF PROBABLE INSOLVENCY IN THE CONTEXT OF THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LAW.....	103
<i>Rezvorovych K., Lysiuk Ya.</i>	
FALSE EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS: FIGHTING DEEPFAKES AND INFORMATION MANIPULATIONS.....	108
<i>Riabko Ye.</i>	
LEGAL REGULATION OF MEDIATION IN CIVIL JUDICIAL PROCEEDINGS: THE EXPERIENCE OF POLAND AND PROSPECTS OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	112
<i>Snitko A.</i>	
CONTRADICTORY CONDUCT IN CIVIL LEGAL RELATIONS: SUBSTANTIVE AND PROCEDURAL ASPECTS.....	119
<i>Soshnykov A., Yershova Yu.</i>	
PUBLIC EXPECTATIONS AS A NEW BENCHMARK FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINE'S COMMERCIAL LEGISLATION.....	123
<i>Filatov V., Antonyuk O., Herasymchuk S.</i>	
THE CONCEPT OF JUSTICE IN ROMAN PRIVATE LAW IN THE CIVIL LAW AND PROCEDURE OF UKRAINE.....	129
<i>Khomutetskyi D.</i>	
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN THE CONTEXT OF ENSURING THE UNIFORMITY OF CIVIL COURT PRACTICE.....	133

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

<i>Lasko I.</i>	
THE SCOPE AND PROPORTIONALITY OF REASONABLE ACCOMMODATION IN EDUCATIONAL SERVICES FOR PERSONS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	141
<i>Lubinetz D.</i>	
ISSUES RELATED TO THE SOCIAL PROTECTION OF CRITICAL INFRASTRUCTURE WORKERS WHEN WORKING AT FACILITIES LOCATED IN COMBAT ZONES AND FRONTLINE TERRITORIES.....	146
<i>Melnychuk R.</i>	
THE LABOR-LAW ASPECTS OF LABOR DISCIPLINE IN LAW ENFORCEMENT AGENCIES AS AN INTERDISCIPLINARY PHENOMENON.....	150
<i>Samoilenko H.</i>	
PERMIT PROCEDURES IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION IN UKRAINE DURING THE SPECIAL PERIOD.....	154
<i>Suprunets T.</i>	
CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AS A SOURCE OF «SOFT LAW» IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LABOUR LAW OF UKRAINE.....	159

LAND, AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL, NATURAL RESOURCES LAW

Klochko A., Kubyshkin D.

SOCIO-LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION UNDER ENVIRONMENTAL THREATS AND CORRUPTION RISKS (A CASE STUDY OF ARTICLE 238 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....	167
---	-----

Furdychko O.

LEGAL REGULATION OF ECOTOURISM IN THE CARPATHIAN REGION OF UKRAINE: CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT.....	173
--	-----

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Dubynskyi O., Bortnyk N., Dubova K.

CONDUCTING A SEARCH AND NOTIFYING A LAWYER OF SUSPICION: PROBLEMS WITH COMPLIANCE WITH GUARANTEES OF THE PRACTICE OF LAW AND THE LIMITS OF THE SPECIALIZED PROSECUTOR'S OFFICE'S AUTHORITY IN THE FIELD OF DEFENSE.....	179
---	-----

Dunas M.

CRIMINAL, PUBLIC AND SECURITY POLICY OF THE STATE: THE RELATIONSHIP OF CATEGORIES AND PHENOMENA.....	183
--	-----

Martyn P.

ECONOMIC DETERMINANTS OF THE LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROPERTY OBTAINED THROUGH CRIME.....	187
--	-----

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE, OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

Zhyla O.

NORMATIVE REGULATION AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE REGARDING THE CONSIDERATION OF A REQUEST FOR SEIZURE OF PROPERTY.....	193
---	-----

Pohoretskyi M.

MEANS OF PROOF IN CRIMINAL PROCEEDINGS: A DOCTRINAL MODEL OF THE CONCEPT, SYSTEM AND FUNCTIONAL PURPOSE.....	198
--	-----

INTERNATIONAL LAW AND COMPARATIVE LAW

Borovyk L.

TO THE DESCRIPTION OF THE INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF THE EUROPEAN UNION (EU) ON ACCESS TO PUBLIC INFORMATION AND PROFESSIONAL ETHICS OF JOURNALISTS.....	210
--	-----

Huliiiev A., Chekaliuk V.

ETIQUETTE AS AN INSTRUMENT OF INTERNATIONAL COMMUNICATION AND SOFT POWER: DIPLOMATIC, CULTURAL, AND GASTRONOMIC DIMENSIONS.....	214
---	-----

Formaniuk V.

TYPOLOGY OF EUROPEAN UNION AGENCIES ACCORDING TO THE FUNCTIONAL AND COMPETENCE-BASED CRITERION: COMPARATIVE LEGAL CHARACTERISTICS.....	220
--	-----

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 81 2026

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Фесенко Н.В.

Дата розміщення онлайн: 10.09.2026. Дата друку: 17.09.2026.

Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 32,64, ум. друк. арк. 26,74.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення 0826/669.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)

Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua